

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY

NO. 00257

DI GESHIKHTÉ FUN DER
LITERATUR BAY YIDN

Israel Zinberg

Permanent preservation of this book was made possible by

Martin & Laura Goldberger

in memory of

their parents Rose & Sam Goldberger and Anna & Benjamin Nathanson

FUNDING FOR THE CORE COLLECTION OF YIDDISH LITERATURE
WAS MADE POSSIBLE IN PART BY A GRANT FROM THE
DAVID AND BARBARA B. HIRSCHHORN FOUNDATION

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified.

If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

ד"ר ישראל צינבערג

די געשיכטע פון דער
ליטעראַטור ביי יידן

זיבעטער באַנד

ערשטער בוך

פאַרלאַג משה שמדאל שקלאַרסקי.

ניו יאָרק, נ. י., 1943

Dr. I. ZINBERG

THE HISTORY OF THE
JEWISH LITERATURE

Dr. I. Zinberg, „Di Geszichte
fun der Literatur bej idn“

SEVENTH VOLUME

FIRST BOOK

PRINTED IN U.S.A.

FARLAG MORRIS S. SKLARSKY
10 MONROE ST., G. D. 4
NEW YORK 2, N. Y.
1943

שלום ואמת

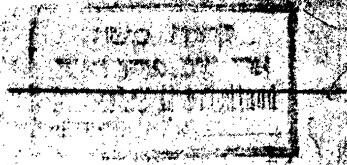
מספר קריה תל אביב / כנרת תל אביב

הקיסר הגדול

מחברות עם בני האדם והשכחה את הארץ

יאועפוס השני

קריה

מאת

משה שרת

דער שער-בלאטט פון דער ערשטער אויפלאגע
„דברי שלום ואמת“.

דער שער-בלאט פונם ערשטן יארגאנג „המאכף“.

מיון נעשרייען פריינד און חבר -
מיון פרוי - אמתנה
פון מחבר

אלה

בני הנעורים

לידו הרומא

אפרים לוצאטו

כנות עליך היה השיר ביום עלומי מאו
בארץ איטליאנד, ואברהם דהל בם
וישליכם אל ארץ אחרת כיום הזה
ודמה בכים ומשומטים בחוצות לונדון
ונם צדקה לא עשו להם:

הן אשקלף ראשית דרכו קנני
עוד לא אדע נם פרעמי לא שמו
אם נא תשאל לשמה אפרים אני
אם מלדתי תחקר: הן היא לוצאטו

L O N D O N :

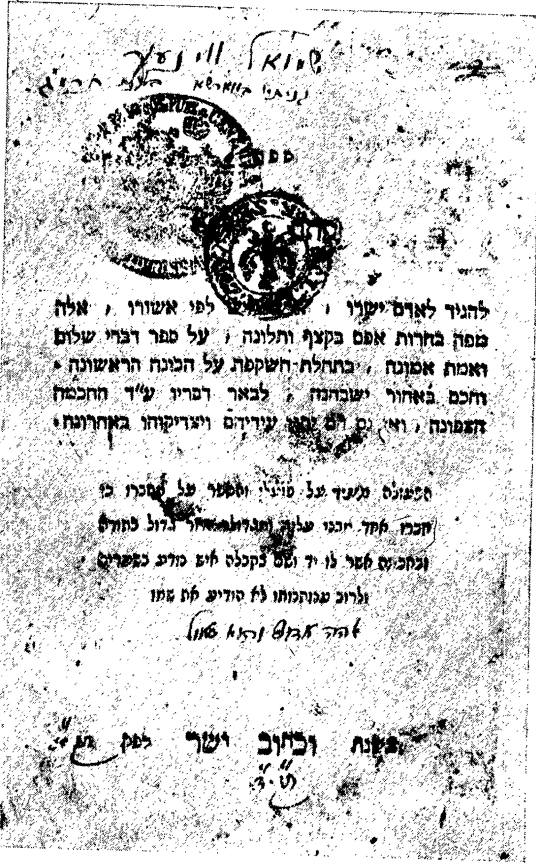
Excelsart G. Richardson & S. Clark

MDCCLXXI

דער שער-בלאט פון אפרים לוצאטו'ס „אלה בני הנעורים“

ניינטער טייל

בערלינער השפלה

דער „שער-בלאס“ פון שאול בערלינס, „כתב יושר“
 פון אויבן דער אוטאגראף פון דעם ביבליאגראף שמואל ווינער.

פון פארפאסער

מיט דעם דאָזיקן באַנד באַניען מיר די צווייטע העלפט פון אונזער „געשיכטע פון דער ליטעראַטור ביי יידן“ — די שילדערונג פון דער נייער תקופה, זינט דעם אויפבלי פון דער השכלה און דעם בעשטיאנער חסידות בײַ דער וועלט=מלחמה.

דער איצטיקער באַנד איז דערפאַר געבויט לויט אַן אַנדער סדר, נוי די פריערדיקע זעקס. דאָרט איז ערשטנס די „ידיש=דייטשע“ ליטע=ראַטור באַטראַכט געוואָרן אין אַלגעמיין אָפגעזונדערט פון דער העברעיִשער; בנגע דער ליטעראַרישע ירושה, וואָס יידישע דענקער און דיכטער האָבן געלאָזן אויף אַנדערע שפראַכן, זיינען דער=עיקר באַהאַנדלט געוואָרן די ווערק, וואָס זיינען דורך העברעיִשע איבערזעצונגען אַיינגע=ברגערט געוואָרן ביים פאָלק און אויף אַזא אופן געהאַט אַ השפעה אויף דער אַנטוויקלונג פון דער יידישער קולטור. די אויפקלערונגס=תקופה, אַ פועל=יוצא פון קאָמפליצירטע סאָציאַלע און אידעיִשע פאַקטאָרן, האָט אָבער אַרויסגערופן גרויסע ענדערונגען אין דעם יידישן גייסטיקן לעבן: די ליטעראַטור האָט אַראָפגעוואָרפן איר רעליגיעזן לבוש און אָנגענומען מער וועלטלעכע מאָדערנע פאַרמען; ביי דער קאָפיטאַליסטיש=בורזשואַזער געזעלשאַפטס=אַרדענונג איז די אָפזונדערונגס=געטאָ=וואַנט דורכגעבראַכן געוואָרן, און די תביעות פון יידישן לעבן און דערוואַכטן געדאַנק געפינען שוין זייער אויסדרוק אויך אין די אייראָפעיִשע שפראַכן. אויף די „באַטערלענדלעכע“ שפראַכן ווערט אויך אינם 19=טן יאָה אויפגעבויט אַ דענקמאָל געווירמעט דער „חכמת ישראל“, דעם היסטאָרישן עָהר פונם יידישן קיבוץ, און מיר האָבן דאָך שוין אין דער הקרמה צו אונזער ווערק אָנגעוויזן, אַז מיר שטעלן פאַר זיך די אויפגאַבע געבן אַ מיגלעכסט פולשטענדיק בילד פונם גאַנצן יידישן גייסטיקן און קולטו=רעלן שאַפן פאַרן משך פון דער באַטרעפנדיקער תקופה, און אַז די אַנטוויקלונג פון די פּאָעטישע פאַרמען וועט אויסגעפאַרשט ווערן אויפן יסוד פון דער גאַנצער קולטורעלער יידישער סביבה מיט אירע גייסטיקע און געזעלשאַפטלעכע שטרעמונגען.

אין הספם דערמיט וועט אין דער צווייטער העלפט פון אונזער געשיכטע" באהאנדלט ווערן ניט בלויז די „העברעאָקאָ", נאָר אויך די „יודאָקאָ", אויף ווי ווייט זי האָט ווירקלעך געווירקט אויף דער אַנט-וויקלונג פון יידישער נאַציאָנאַלער קולטור און אָפּגעשפּיגלט אויף אירע בלעטער די אידעישע שטרעמונגען פון פּאַשטימטע שיכטן פון דער יידישער אינטעליגענץ. דערפאַר ווערט טאַקע אין דעם איצטיקן זיבעטן באַנד מענדלסוואָ, אַ שטייגער, געשילדערט ניט בלויז אַלס באַגרינדער פון „קהלת מוסר" און באַשעפּער פון „אור לנתיבה", נאָר אויך אַלס פאַר-פּאַסער פון „יערוזאַלעם"; שלמה מיימון — ניט בלויז אַלס בעל גבעת הכורה, נאָר אויך אַלס כּחבר פון זיין אין דייטש פאַרפּאַסטער „לעבנס-פּאַשרייבונג", און צוזאַמען מיט אייכלן און וואָלפּססאָנען, וואָס זיינען געווען טעטיק אויפן געביט פון העברעישער און יידישער ליטעראַטור, ווערט אויך באַהאַנדלט פּרידלענדער מיט זיינע דייטשע שריפטן. נאָך בולטער וועט דאָס פאַרקומען אין די וועטערדיקע בענד. אויך ווערט שוין פּונם זיבעטן באַנד אָן די ליטעראַטור אויף יידיש באַהאַנדלט ניט באַזונדער, נאָר צוזאַמען מיט דער ניי-העברעישער.

צום סוף האַלטן מיר פאַר צוועקמעסיק נאָך אַ מאָל צו דער-מאָנען, אויף וואָס מיר האָבן שוין אָנגעוויזן אין דער פאַררערע צום ערשטן באַנד: אַז מיר האָבן בלל ניט בדעה צו געבן אַ מין ענציקלאָפּעדישן בל-בו, אין וועלכן עס זאָל קיין שום יידישער כּחבר ניט פעלן. אונזער אויפּגאַבע איז דאָך — באַקענען דעם לייענער בלויז מיט די וויכטיקע און פאַרייטנדיקע דערשיינונגען אויפן געביט פון יידישן קולטור-רעלן שאַפן. מיר וועלן דערפאַר זיך אָפּשטעלן בלויז אויף די יידישע שריפטשטעלער און דענקער, וואָס האָבן ווירקלעך געהאַט, ווייניקסטנס פאַר זייער דור, אַ וועלכע ס'איז השּפּעה אויף דער אַנטוויקלונג פון יידישער קולטור און יידישן געדאַנק.

ערשטער קאפיטל

פרידריך דער צווייטער און די יידן אין פרייסן. — דער יידישער קיבוץ אין בערלין; זיין עקאָנאָמישער חוקס און זיין רעכטלאָזע לאַגע. — די סאָציאַלע סתירות. — די השפעה פון די פֿאַנאַזיווישע „אייס-קלערער“. — דער דאָקטאָר אהרן גומפערץ. — משה מענדלסזאָן; זיין ראלע און פאַרייט. — מענדעלסזאָן אַלס פּערזענלעכקייט. — מענדעלסזאָן און לעסינג. — מענדעלסזאָנס „פּיאַן“. — זיין באַהאַנדלען די טראַגעדיען (אומשטערנלעכקייט פון דעם מענטשנס נשמה)

אין דער נאָך-השפּלה-תּקופּה, נאָכרעם ווי די השפּלה-אידעאלן האָבן אויף אַזא טרויעריקן אופן אָנגעוואָרן זייער אַמאָליקן גלאַנץ און פּיל פון זייערע פּרועדריקע קעמפּער זיינען בעלי-תּשובּה געוואָרן, — האָט זיך אין דער העברעיִשער ליטעראַטור דייטלעך געלאָזט באַמערקן אַ פּינדרלעך-קריגערישע שטימונג פּונגע צו דער „בערלינער השפּלה“ און אירע פּאַנען-טרעגער. עס איז גענוג צו דערמאָנען דעם סאַמא, וואָס פּרץ סמאָלענסקין האָט געפירט קעגן מענדעלסזאָנס אויפקלערערישער טעטיקייט, אָדער וואָלף יעבצ'ס „מגדל הכּאה“, וווּ עס ווערט גערעדט מיט אַזא פּאַרביטערונג וועגן די באַשעפּער און טרעגער פון דער אויפקלערונגס-באַוועגונג ביי די פּרייסישע יידן. עטלעכע צענדליק יאָרן אַ גאַנצע תקופּה פון גוואַלטיקע סאָציאַלע און גייסטיקע איבערקערענישן, טיילן אונז אָפּ פון אַט די דאָזיקע תּשובּה-שטימונגען, וואָס דער אומדערוואַר-טער צוואַמענבראָך פון די השפּלה-אידעאלן האָט אַרויסגערופן. עס איז דערפאַר איצט פאַראַן די מעגלעכקייט צו געבן אַ מער אָביעקטיווע און היסטאָריש-גערעכטערע אָפּשאַצונג פון די בערלינער השפּלה-קעמפּער פון דעם סוף 18טן י"ה. קודם-בּל מוז מען נעמען אין באַטראַכט די אויסערגעוויינלעך שווערע און סתירות-פּולע צושטאַנדן, ביי וועלכע עס איז אויסגעקומען צו לעבן און צו קעמפּן די יידישע אויפקלערער אין יענער תקופּה, ווען אין פּרייסן איז אויפן קיניגלעכן שטול געזעסן דער „פּילאָזאָף אין פּריידענקער“ פּרידריך דער צווייטער. פּרידריך האָט טאַקע מיט גדלות דערקלערט, אַז אין זיין מדינה קאָן יעדער פּריי און אומגעשטערט זיך האַלטן ביי זיין אמונה. דאָס האָט אים אָבער פּלל ניט געשטערט, ער זאָל זיך פאַרהאַלטן מיט דער גיפּטיקסטער שנאה צו

יידן. מיט זיין פיינדלעכן פארהאלטן צו יידן, — באַמערקט דער קולטור-היסטאָריקער ל. גייגער, — איז פרידריך דער צווייטער אין געוויסער מאָס נאָך איבערגעשטיגן זיינע פאָרגענגער ג. גלייך מיט אַלע אָפּגעשטאַנענע דייטשע פּוּליסטער פון יענער צייט איז דער דאָזיקער געקרוינטער „רענקער“ געווען פעסט איבערצייגט, אַז די יידן דאַרפן אַלס זייער שעדלעכער עלעמענט וואָס מער באַגרענעצט ווערן אין זייערע פּירגערלעכע רעכט, און דעם איינציקן נוצן, וואָס מען קען פון זיי האָבן, איז — אויספּרעסן פון זיי וואָס מער מלוכה-שטייערן. די פּירגערלעכע לאַגע פון די פּרייסישע יידן איז דערפאַר אונטער זיין רעגירונג אין געוויסער הינזיכט נאָך שווערער גע-וואָרן, ווי ביי זיינע פאָרגענגער. לויט דעם עדיקט, וואָס פרידריך-וויילהעלם דער ערשטער האָט אַרויסגעגעבן אין 1714, האָט יעדער „שוצידע“ געהאַט דאָס רעכט איבערצוגעבן זיינע „פּרווילעגיעס“ די עלטסטע דריי קינדער. דאָס האָט אָבער פרידריך דער צווייטער געפונען פאַר צופיל, און לויט די „גענעראַל-פּרווילעגיעס“ פונם יאָר 1750 האָט שוין דער „שוצידע“ געקאָנט מוכה זיין מיט זיינע וויין-רעכט און האַנדל-רעכט בלויז זיין עלטסטן זון. דעם טעם דערפון האָט פרידריך גופא דערקלערט נאָך מיט אַ יאָר פריער, בעת ער האָט אָנגעוווּן, אַז באָס מען וועט ערלויבן יעדן שווצידן איבערצוגעבן זיינע רעכט ניט איינעם, נאָר צוויי פון זיינע יורשים, וועט דאָך ניט דערגרייכט ווערן דער באַשטימטער צוועק, וועלכן עס שטעלט פאַר זיך דאָס פּרייסישע געזעץ — וואָס מער פאַרקלענערן די צאָל פון יידישע איינוווינער. אין הסכם מיט דער דאָזיקער טענדענץ האָבן דעם פּרווילעגירטן יידנס יינגערע קינדער, וואָס האָבן ניט געקענט געניסן פון זייער פאָטערס „שוצערעכטע“ — ניט געהאַט דאָס רעכט חתונה צו האָבן; אויך די אַזוי גערופענע „אויסעראָרדענט-ליכע שווצידע“ האָבן אין פרידריך דעם צווייטנס קרוינשטאָט ניט געהאַט דאָס רעכט צו פירן אַ פאַמיליענלעבן. חוץ „אויסעראָרדענטליכע שווצידן“, טיילן נאָך די „גענעראַל-פּרווילעגיעס“ אויס אַזויגערופענע „גע-דולדעטע יודע“ און דאָס אַלץ מיט איין באַשטימטער טענדענץ — וואָס מער צו באַגרענעצן די יידן אין זייערע רעכט.

פרידריך דער צווייטער איז אָבער געווען קליינער און פּראַקטישער פון דער רוסישער קייזערין יעליסאַוועטאַ פעטראָוונאַ, וואָס איז מיט איר שנאה צו יידן פאַרגאַנגען אַזוי ווייט, אַז זי האָט דערקלערט: „זי וויל פון קריסטוסעם שונאים קיין שום טובת-הנאה ניט האָבן“. ער האָט דוקא געקוקט אויף זיינע יידן, ווי אויף אַ מעלקעדיקע קו, און גע-

שטרעבט צו האָבן פון זיי וואָס מער „טוכת־הנאה“. בעת ס'האָט איבער פרייסן געוועלטיקט דער „פּילאָזאָף“ פּרידריך, איז דערפאַר געוואַלטיק געשטיגן די צאָל פון ספעציעלע יידישע שטייערן; צו די אלטע שטייערן זיינען צוגעקומען פיל נייע. אזוי, א שטייגער, האָבן זינט 1766 די פרייסישע יידן געמוזט צושטעלן יערלעך דער קיניגלעכער שאַצקאָמער אַלס ריי-מאַטעריאַל מטבעות צו שלאָגן — גאַנצע צוועלף טויזנט זילבער-שטאַנגען לויט אַ פעסט באַשטימטן פרייז: 12 טאַלער פאַר אַ זילבער-שטאַנג. דער ווירקלעכער פרייז איז אָבער געווען אַ באַרדייטנדיק העכע-רער — פון דרייצן טאַלער און 22 זילבערגראַשן ביז 14 טאַלער; האָבן די יידן ביי דער דאָזיקער ליפערונג געכוזט יערלעך דערלייגן אזוינע 24 טויזנט טאַלער 1. דעם „פּילאָזאָף אויפן טראָן“ האָבן די פרייסישע יידן אויך צו פאַרדאַנקען דעם באַוויסטן פאַרצעלאַן-שטייער. בכדי צו פאַרגרעסערן דעם עקספּאָרט פון דעם געפעס, וואָס ס'האָבן פאַרדוצירט די קיניגלעכע פאַרצעליי-פאַבריק, האָט מען אויף די יידן אַרויפגעלייגט פּאָלנדיקע התחייבותן: בעת דער „שוצידע“ טראָנט אַרײַן זיין עלטסטן זון אין דעם רייסטער פון די „פּריווילעגירטע“, דאַרף ער פאַר דעם דאָזיקן „גענאָד“ אָפקויפן ביי דער קיניגלעכער פאַרצעליי-פאַבריק סחורה פאַר 300 טאַלער און זי עקספּאָרטירן קיין אויסלאַנד. איז מען אַ יידן מוצה מיט „גענעראַל-פּריווילעגײעס“, דאַרף ער חוץ אַלע אַנדערע אָפּצאָ-לונגען קויפן באַרצעליי פאַר 500 טאַלער; קויפט אַ ייד אַ הויז אָדער ער גיט איבער זיין הויז אַן אַנדערן יידן, — עס איז קיין נפקא מינה ניט, צי איז דאָס הויז גרויס צי קליין, — איז אויף אים חל אָפּצוקויפן פאַרצעליי פאַר דריי הונדערט טאַלער און זיי צו פאַרקויפן אין אויסלאַנד. דאָס אייגענע חורט זיך איבער ביי יעדער קניה, ביי יעדער דערלויבעניש, וואָס דער ייד באַקומט: אַלס צולאָג מוז ער אָפקויפן פאַר אַ באַשטימטער סומע פאַרצעליי ביי די קיניגלעכע פאַבריקן 2.

אין פלוג קאָן דאָך דאַכטן, אַז בכדי דער ייד זאָל זיין אימטשאַנד אזוי פיל שטייערן צו צאָלן, דאַרף אים דאָך דערצו געגעבן ווערן די מאַטעריעלע מיגלעכקייט. נאָר דוקא אונטער פּרידריך דעם צווייטן זיינען די בירגערלעכע רעכט פון די פרייסישע יידן נאָך שטאַרקער באַגרענעצט געוואָרן. עס איז זיי פאַרווערט געווען ניט נאָר צו פאַרנעמען זיך מיט דאַרף-זווירטשאַפט, זיי האָבן ניט געטאַרט טרייבן קיין בראַנפן אָדער ביר, נייערט אויך אויפן געביט פון כסתר האָבן זיי זיך אָנגעשטויסן אויף אַלץ

1 ז: ד. פּרידלענדער, אַקסענסטיקע, 1793, 57—58.

2 דאַרטן, 68.

נייע פארבאָטן. דעם יידן איז געווען פאָרווערט צו האַנדלען כמעט מיט אַלע רוישטאָפן; לויט דעם „רעגלאַמענט“ פון 1750 האָט דער ייד ניט געמאָרט האַנדלען ניט מיט היימישע, ניט אויס דער פרעמד אימפּאָרטירטע ברוטות, מיט וואָל, מיט ניט-באַארבעטע פעל, מיט טאַבאַק, באַקאַליי-סחורה, הערינג, פוטער, קעג, זאַלץ, זייף, געמיוע, אייער, ליכט, מיט קיין שום מינים פיש אאָוו. דאָך האָבן די רעאַלע ווירטשאַפּטלעכע מלוכה-באַדערפּענישן געצוונגען פרידריכן צו ווערן ווייניקסטנס אויף איין געביט אַ קיל און צו פאַשענקען מיט „פּרווילעגיעס“ די אים פאַרהאַסטע יידן. „פינאַנסן, — דאָס זיינען דער וויכטיקסטער נערוו פון דער מלוכה, — האָט פרידריך קאַטעגאָריש דערקלערט, ער האָט אָבער גוט פאַרשטאַנען, אז אין אַן אינדוסטריעל אָפּגעשטאַנענעם לאַנד איז גאַנץ שווער צו שטאַרקן דעם דאָזיקן „וויכטיקסטן נערוו“. און דוקא פרייסן האָט מיט איר אינדוסטריעלער אַנטוויקלונג שטאַרק פאַרשפּע-טיקט. די ערשטע פאַבריקן און מאַנפאַקטורן זיינען אין פרייסן געגרינדעט געוואָרן ערשט אין סוף 17טן יאָר, און דאָס אויך אַדאַנק די אויספראַנקרייך פאַרטריבענע הוגענאָטן. אַנטוויקלען וואָס גיכער די איינ-דוסטריע פונם לאַנד — דאָס איז געווען איינע פון די וויכטיקסטע אויפ-גאַבן, וואָס פרידריך האָט פאַר זיך געשטעלט, ער האָט זייער גוט פאַר-שטאַנען, אז פאַבריקן פון לוקסוס-אַרטיקלען זיינען געווען דער העכסטער שטאַפל פון דעכאַלטיקער עקאָנאָמישער אַנטוויקלונג; האָט ער דערפאַר אַלץ געטאָן, אַזוי וואָס מער צו גרינדן פאַבריקן פון זינד און סאַמעט. דערצו זיינען אָבער געווען נייטיק מענטשן פון ברייטער אינציאַטיווע און אונטערנעמערישן אימפּעט. דאָס אַלטמאָדישע פרייסישע בירגער-טום פון יענער צייט האָט אָבער זייער ווייניק פאַרמאָגט אַזעלכע מענער, האָט פרידריך קיין אַנדער ברירה ניט געהאַט, ווי זיך צו ווענדן צום יידישן געטאָ אויסצונוצן דעם אונטערנעמערישן גייסט פון זיינע איינוואוינער. נאָך אין די דרייסיקער יאָרן פונם 18טן יאָר איז כמעט דער גאַנצער האַנדל מיט קאַלאָניאַלע סחורות (קאַפּע, טיי, אויסלענדישער טאַבאַק אאָוו) געווען אויסשליסלעך אין יידישע הענט. פרידריך דער צווייטער האָט אויך פאַר זיי ברייט געעפנט אַ ניי געביט — ער האָט זיי באַ-שאַנקען מיט „פּרווילעגיעס“ אויף צו בויען פאַבריקן; און בכדי צו שטאַרקן די אינדוסטריעלע אַנטוויקלונג פונם לאַנד, האָט ער ניט גע-פאַרגט מיט ספּעציעלע שוץ-דעקערעטן פאַר זיינע „סאַמעטורן“, זינדע-יודן און „מינצירן“¹.

1 זע יוסף קולישערס אַרבעט העגן „יידן אין פרייסישער זייד-אינדוסטריע“.

אז די בערלינער יידן האָבן נאָך דעם זיבן-יאָריקן קריג דערלאָנגט אַ בקשה, מען זאָל זיי צוריק אומקערן די אויבנדערמאָנטע פּרווילעגיע, וואָס פּרידריך האָט ביי זיי צוגענומען, און יעדער „שוצידע“ זאָל באַקומען דאָס רעכט איבערצוגעבן זיינע „שוצרעכט“ ווייניקסטנס צוויי פון זיינע עלטערע קינדער, האָבן זיי פון פּרידריך באַקומען פּאָלגנדיקע דער-קלערונג: ער איז גרייט זייער ביטע צו באַוויליקן, נאָר מיטן תנאי, אז דעם שוצידנס צווייטער זון זאָל זיך מתחייב זיין צו גרינדן אַ נייע פּאַבריק 1.

בכדי די אינדוסטריע זאָל קאָנען נאָרמאַל און אומגעשטערט זיך אַנטוויקלען, איז אָבער נייטיק אַ ברייטע קרעדיט-סיסטעם, — האָט אויך אויף דעם געביט פּרידריך ניט געקאָנט זיך באַגיין אָן די יידישע פינאַנץ-סיסטן; און טאַקע די אַרטיקע יידן האָט עס פּרידריך געהאַט צו פאַר-דאַנקען, וואָס אין בערלין האָבן אַזוי שנעל אויפגעבליט די באַנק-און קרעדיט-אונטערנעמונגען. אַט אַזוי האָט פּרידריך דער צווייטער קעגן זיין אייגענעם ווילן, אונטערן דראַנג פון ריין עקאָנאָמיש-ווירטשאַפּטלעכע פּאַקטאָרן, פיל מיטגעהאַלפן, אז אין זיין רעזידענץ-שטאָט זאָלן די פּאַר-דערשטע רייען פון דער גרויס-בורזשואַזיע פאַרנעמען לעבן די פון אים געאַכפערטע פּראַנציון — די אים אַזוי פאַרהאַסטע יידן 2. לויט די „גענעראַל-פּרווילעגיעס“ פון 1750 ווערט אַפילו פּעסט באַשטימט, אז די יידישע באַפעלקערונג אין בערלין דאַרף ניט איבערשטייגן די צאָל 152 פּאַמיליעס, דאָך איז די צאָל יידן שטאַרק געוואָקסן און צום סוף 70 קער יאָרן געפינען זיך שוין אין בערלין, וואָס האָט דאָן פאַרכאַנגט 719. 138 איינוווינער, ניט ווייניקער ווי 4245 יידישע נפשות. בכדי צו שטייגערן דעם וואַקס פון האַנדל, קאָמערציע, מאַנפאַקטורן און פּאַבריקן, האָט פּרידריך אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אז „מע דאַרף וואָס מער צוציען צום לאַנד רייכע יידן, אָבער פשוטע בעל-מלאכות, לערערס, פאַרבעטערס (חזנים), קינסטלער און אַנגעשטעלטע דאַרף זיין פאַרבאָטן חתונה צו האָבן און צו גרינדן אַ פּאַמיליע“. רייכע יידן האָט פּרידריך מיט בריי-

1. יעחזקיאַ סטאַרינאָ, IX, האו עס זערן געבראַכט פּרידריכס פיל דעקעטן בנוגע יידישע פּאַבריקאַנטן.

1 זע ל. גיגער, ציט. ח. I, 65, II, 91.

2 דער באַרימטער מיראַנאָ, האָט עס אין פּרידריכס צייטן באַזוכט בערלין, דערקלערט מיט באַחאונדערונג: (les juifs) On peut même assurer que ce sont les seuls negociants ou fabricants à grandes fortunes, qu'il y ait dans les provinces prussiennes. Il en est des millionnaires (מיר ציטירן לייט ברעך, ציט. ח. פ' XI).

טער האַנט געשענקט פאַרשיידענע פריווילעגיעס; זיינע „מינציוודן“ פייטל אכרים, דניאל איציק און אברהם כאַרקוס האָבן אין 1761 באַקומען די זעלביקע „פרייהייטן“, וואָס קריסטלעכע באַנקירן, ווען אָבער משה מענ-דעלסאָן, וואָס איז שוין דעמאָלט געווען באַרימט אַלס עסטעטישער און פילאָזאָפישער שריפטשטעלער, האָט זיך געווענדעט מיט דער ביטע אים צו שענקען דאָס ווײַנרעכט פון א „שוציוודן“, האָט ער דערויף אַפילו קיין ענטפער ניט באַקומען. ערשט דורך דער השתדלות פון דעם מאַר-קיז ד'ארזשאַן, וואָס איז געווען זייער אָנגענומען ביים קיניגלעכן הויט, האָט ענדלעך מענדעלסאָן באַקומען (אין 1763) די באַגרעניצטע רעכט פון אַן „אויסעראָרדענטליכען שוציוודען“. אָבער מענדעלסאָנס ביטע (אין 1779), מען זאָל מיט דעם אים געשענקטן ווײַנרעכט מופה זיין אויך זיינע קינ-דער, האָט פרידריך ווידער ניט געפונען פאַר מעגלעך צו דערפילן, — מענדעלסאָן איז דאָך דעמאָלט געווען בלויז אָנגעשטעלטער אין אַ זיידן-פאַבריק, אָבער ניט קיין פאַבריק-אייגנטימער.¹

אַט אזוי איז אַ דאַנק דעם אייגנאַרטיקן אויסקלייב-סיסטעם אין בערלין אַלץ מער געוואַקסן די צאָל רייכע יידן — באַנקירן, פאַבריקאַנטן, הויף-ליפעראַנטן און מינצנשלעגער. שוין אין די 30ער יאָרן פון 18טן י"ה זיינען צווישן די 120 קהילה-מיטגלידער געווען בלויז צען, וואָס זייער קאַפיטאַל האָט באַטראָפן ווייניקער פון 1000 טאַלער. צווישן די איבע-ריקע זיינען געווען פיל, וואָס זייער פאַרמעגן האָט זיך געשאַצט אין די זענער טויזנטער.² פרידריך דער צווייטער האָט מיט זיין אינדוסטרי-פּאָליטיק באַדייטנדיק מיטגעהאַלפן די פרייסישע יידן, באַזונדערס די בערלינער, זיי זאָלן אָנזאַמלען גרויסע קאַפיטאַלן און ווערן אַן אָנגעזעענע עקאָנאָמישע קראַפט. דער זיבן-יאָריקער קריג, וואָס האָט רואינירט דאָס לאַנד, נאָר געגעבן די מעגלעכקייט, פיל יידן זאָלן נתעשר ווערן ביי מי-ליטערישע פּאָרטיאַרן און פינאַנסיעלע אונטערנעמונגען, האָט נאָך מער באַרגרעסערט די סאַציאַלע וואָג פונם בערלינער יידנטום, וואָס איז גע-וואָרן דער אָנזאַגער פון דער נייער קאַפיטאַליסטיש-בורזשואַזער תקופה. צוזאַמען מיט דער עקאָנאָמישער מאַכט האָט זיך אין דער יידי-שער בערלינער קאָלאָניע געלאָזט באַמערקן אויך איר גייסטיקער וווקס, די יידישע סוחרים און באַנקירן, די סאַמעט-און זיידן-פאַבריקאַנטן האָבן געהאַט ענגע פאַרבינדונגען מיט אויסלאַנד און זיינען געקומען אין אַב-

1 ערשט נאָכן טויט פונם פאַבריק-אייגנטימער בערנהאַרטס איז מענדעלסאָן געחאַרן סוּחף אין געשעפט.

2 זע ל, גיינער, ציט, ח, I, 43.

טער באַרירונג מיט רעם העכסטן דייטשן אַדל, וואָס האָט זיך אין יענע צייטן באַזונדערס אויסגעצייכנט מיט זיין התבטלות פאַר דעם „אויסלענע-דישן“ בפרט פאַר אַלץ, וואָס שטאַמט פון פראַנקרייך. ווי באַקאַנט, האָט אויך די דייטשע ליטעראַטור פון 17 — 18טן י״ה אין אַלע פרטים קאַפירט די פראַנצויזישע מוסטער, און פרידריך דער צווייטער, וואָס האָט זייער געוואָלט זיך קונה שם זיין מיט זיינע פראַנצויזישע „גע-דיכטע“, האָט מיט ביטול געקוקט אויף אַלץ, וואָס איז געשאַפן געוואָרן אויף דער שפראַך פון זיין לאַנד. אין פריינדלעכער באַרירונג זיינען אויך די בערלינער רייכע יידישע הייזער געקומען מיט זייערע נאַענטע שכנים — מיט דער דאָרטיקער פילצאָליקער 1 פראַנצויזישער קאָלאַניע, וואָס איז דעמאָלט געווען דער רוב בנין ורוב מיני פון די אינדוסטריע-אונטערנע-רישע און פראַגרעסיוו-אינטעליגענטע קרייזן אין בערלין. די בורשוואַוע יידישע יוגנט האָט אויף אזא אופן געהאַט די מעגלעכקייט זיך צו באַ-קענען מיט די נייע אירענישע שטרעמונגען, וואָס האָבן זיך באַוויזן אויף יענער זייט ריין אונטער דער השפעה פון די ענציקלאָפּעדיסטן און אויפ-קלערער. אַ אינטערעסאַנט בילד, ווי אזוי די דאָזיקע באַקאַנטשאַפט איז פאַרגעקומען, גיט אונז הענריעטע הערץ אין אירע מעכואַרן: „די ערשטע, וואָס האָבן אָנגעהויבן פראַנצויזיש צו לערנען — זיינען געווען די טעכטער פון די רייכע יידישע קרייזן. די עלטערן האָבן ניט געהאַט דאַקעגן אויס ריין אוטיליטאַרע מאַטיוון: מיט דער הילף פון דער פראַנצויזישער שפראַך קאָן מען זיך דאָך פאַרבינדן מיט דער גאַנצער ציוויליזירטער וועלט. די ערשטע צייט האָבן די יידישע טעכטער אויסגענוצט זייער פראַנצויזיש-ריידן אויף צו פירן גאַקאַנטע געשפּרעכן מיט אָפיצירן און הויף-קאַוואַלערן, וואָס פלעגן קומען צו זייערע פאַטערס וועגן געלט-געשעפטן. שפעטער אָבער האָבן זיי אָנגעהויבן אויסנוצן די פראַנצויזישע שפראַך צו מער וויכטיקע צוועקן: צו באַקענען זיך אין אַריגינאַל מיט די פראַנצויזישע קלאַסיקער און די נייערע שריפטשטעלער“ 2. שלמה מייכין דער-צוילט אין זיין „לעבנסגעשיכטע“, ווי יידישע יונגעלייט, וואָס זיינען געקומען קיין בערלין און זיך דאָרט באַשעפטיקט מיט לערעריי, האָבן זיך אָפּגע-געבן דער עיקר מיטן לימוד פון דער פראַנצויזישער שפראַך 8. כאַראַק-טעריסטיש זיינען אויך אין דער הינזיכט די פילצאָליקע יידישע בריוו,

1 אין סוף 70-ער יאָרן סונט 18-טן י״ה איז די פראַנצויזישע קאָלאַניע אין בערלין פאַסטאַנען פון 5346 מיטגלידער.
 2 זע: הענריעטע הערץ, איהר לעבען אונד איהרע ערינערונגען.
 3 לעבנסגעשיכטע, ז' 393 (מיר ציטירן לייט א. י גאַלדשמיטס יידישער אַבערזעצונג).

וואָס דער יונגער משה מענדעלסזאָן האָט אויס בערלין געשריבן זיין פּלה אין 1762. די דאָזיקע בריוו זיינען פּול אָנגעשפּיגעוועט מיט פּראַנציוזישע אויסדרוקן, וואָס זיינען, ווי עס שיינט, געווען אָנגענומען אין דער אומגאַנג-שפּראַך. מענדעלסזאָן שרייבט למשל: „ווי אַמבראַסירט איך ביין, זיך מאַקירען, קאַמאַדיטעט, דיסטיןקציאה, פּרעטעקסט, דעראַנזשירט, רעזולפּירט אַזאָוו. ער ווערט ניט מיד יעדעס כאַל צו דערמאַנען זיין ליבה פּרומעט, זי זאָל למען השם פלייסיק לערנען די פּראַנציוזישע שפּראַך, דיא כאַן פּאַסט צור מוטערשפּראַכי וואָרדן“.

אויף די רעכטלאָזע געטאָ-באַוווינער האָבן געמוזט מאַכן אַ גוואַל-דיקן רושם מיט זייערע פייערדיקע פּרעדיקטן די אידעענטרענער פון דעם יונגן, מיט פּרישע קרעפטן שפּראַצנדיקן קלאַם, וואָס זיינע שטורמישע טריט האָבן זיך אַלץ הילכיקער געלאָזט הערן אויף דער געשיכטלעכער אַרענע. זיי האָבן דערהערט אין די דאָזיקע פּרעדיקטן די בשורה וועגן באַפּרינונג און גלייכבאַרעכטיקונג פון אַלע, וועלטבירגער, וועגן צעשטע-רונג פון אַלע קאַסטן-פּריווילעגיעס... דאַרף עס דען ווונדערן, וואָס די אידעען פון די פּראַנציוזישע „אויפקלערער“ האָבן געפונען אַ שאַרפּן אַפּקלאַנג אין געוויסע יידישע קרייזן?

דאָס אַלטפּרענקישע, אין זיינע מנהגים פאַרגליווערטע רבנישע יידנטום איז נישט געווען בכוח אַפּצוהאַלטן די דאָזיקע נייע אידעישע שטרעמונגען. אמת, די רבנים און די משגיחים זיינען געשטאַנען אויף דער וואַך, זיי האָבן זיך געפלייסט אַפּצוצוימען זייער עדה פון פּרעמדע אידעען, פון אַלץ, וואָס האָט געקאַנט דערוועקן דעם חשד אין אַפיקורסות. אין די 40ער יאָרן פונם 18טן י"ה האָט מען דעם שטאַמפּאַטער פון די בלייכרעדערס, דעמאָלט אַן אַרעמער ישיבה-בחור, אַרויסגעטריבן פון בערלין, ווייל אַ גבאי-צדקה פון דער קהילה האָט אים געפאַקט מיט אַ דייטשן בוך אונטערן אַרעם 8 — און אין צוואַנציק-דרייסיק יאָר אַרום איז שוין פאַר דער אונטערגעוואַקסענער יוגנט, פאַר די קינדער פון די

1 די בריוו זיינען פאַרעפנטלעכט אין 16ניסן באַנר פון מענדעלסזאָן-ויבילעום-אייסגאַבע 1929.

2 דאָרטן, 21. און אין די חייטערדיקע בריוו פּרענט ער מערערע מאל: „הי סמיהט עש אום דש פּראַנציוזישע, ליבה פּרומעט? (ז' 38). און אין איינעם פון די לעצטע בריוו שרייבט מענדעלסזאָן מיט גרויס צופרידנקייט: „דש זיא מיט דעם פּראַנציוזשן פּאַרט פּאַהרן איז מיר איכר אויש ליב (ז' 98).

3 שמעון בערנמערל דערקלערט דאָס אַמילו (יורו התפּוכות, 32) פאַר אַן אויס-געטראַכטע מעשה; דעם דאָזיקן אַקט גיס אַבער איבער בלייכרעדער גוּזא אין זיינע זכרונות (זע: געדענקבאַט, 1929, נומ' 9, 440).

יידישע באַנקירן, פאַבריקאַנטן און טובי-עיר, געווען. אַריבערגעוואָרפֿן אַ בריק צו אַייראָפּעיִשער בילדונג, און אַלס גרעסטער אויטאָריטעט האָט ביי דער דאָזיקער יוגנט געגאַלטן דער פריידענקער וואָלטער, וואָס זיינע שפּיציקע גלייכווערטלעך זיינען געגאַנגען פון מויל צו מויל. און פלייכ-רעדערס חבר, אויך אַן אַרעמער ישיבה-בחור, וואָס פון זיינטוועגן האָט עס טאַקע דער יונגער בלייכרעדער געטראָגן דעם „טריף-פּסול“, דאָס דייטשע בוך, און איז דורכדעם ניזוק געוואָרן. — האָט פאַרנומען איינע פון די צענטראַלע ערטער אין דער דעמאָלטיקער דייטשער ליטעראַטור און איז געוואָרן דער אָנערקענטער פּאָנען-טרעגער פון דער אויפקלערונגס-תּקופּה פאַרן דייטשן ייִדנטום. משה בן מנחם-מענדל אויס דעסוי האָט דער ישיבה-בחור געהייסן...

דורות לאַנג האָט מענדעלסוואָן געגאַלטן אַלס „אבי השכלה“ — אַלס גרינדער פון דער השכלה-תּקופּה. נאָך ביי זיין לעבן האָט מען אים מיט התּפּעלות דערקלערט פאַרן „דריטן משה“, וואָס האָט „אונז פון טיפּן שמוץ צו רום און לויב דערהויבן“¹. פאַר דעם דערלייזער, וואָס האָט „דאָס פּאָלק ישראל פון דער גייסטיקער קנעכטשאַפּט באַפרייט און אַרויסגעפירט אויפן ליכטיקן וועג פון קולטור און בילדונג“².

גלייך נאָך מענדעלסוואָנס טויט האָט דער „מאַסר“ דערקלערט, אַז „איינגעהילט אין פינסטערניש איז דורות לאַנג געווען דער אמת און דער ריכטיג-קער פּשט פון דער תּורה, ביז גאָט האָט באַפוילן: זאָל משה דערשיינען! — און ליכטיק איז מיטאַמאָל געוואָרן!“³ און אַ קריסטלעכער שריפּט-

1 אברהם מילולה אויס האַמבורג כּרייבט אין דעם „המאסף“ (דעצעמבר, 1784): האיש העומד תּיכה כאבן ספיר ופּטדה איש מאור נעלה, ומי כמוהו בארץ נמצא שלם בכל מדע וחכמה? הוא במלכים יתקלט ונצבה אלומתי, הוא נחכמים יתרום ואין שני לו... ומי ישמע זאת ולא ידע כי זה האיש משה בר מנחם בר דורו. כאר עמנו ומחמד עיינו, שממשה ועד משה לא קם איש חכם ונבון כמשה? אשריכם, אנשי ברלין, שזכיתם אותו, ואשריך ישראל אשר איש כזה לחומה ולמחסה בחוץ עתגנו. כל איש חכם ונבון יודעי ספריו... יחדיו יאמרו: יחי האיש משה! כי — איש אלהים קדוש הוא... הלא זה האיש משה אשר העלנו מסיט היון לכבוד ולתפארה...

2 זע יאָסא, געש. ד. יודענטימס א. זיינע טעקען 3-ט אָבט, 296: „מאָזעס מעניעלסוואָן ערשיען, אונד מיט איהם האָר דען אַיוראַעליטען אַיין דריטער מאָזעס גע-זאָנדעט, אום דיע געבייגטען אַייסצורייכטען און די געמעסעלטען צו בעפרייען.“ זע אויך: ד״ר פּרידלענדער, געשיכטענילדער אויס דער נאַכטלמורישער צייט, 4-טער טייל, 1, א. ס. אַנדערע.

3 המאסף, תקמ"ז, 177.

שטעלער, קארל פיליפ קאני, האָט באַקלאַנגט מענדעלסזאָנס טויט אין אַ גרויסער פּאָעמע, וואָס פאַרענדיקט זיך מיט פּאָלגנדיקע פּערזן:

Und du, die ihn geboren, Germania!
Sei stolz, dass du die Mutter des Weisen warst.
Du wirst ihn ewig ehren, den du
Ehrest dich selber in deinen Söhnen! ¹

אין פינף און זיבעציק יאָר אַרום נאָך מענדעלסזאָנס טויט באַזינגט אים דער באַנאָפּטער דיכטער מאַריץ ראַפּאָפּאָרט אין פּאָלגנדיקע פּאַטע־טישע סטראָפּן:

In Nacht und Stumpfsinn war das Volk versunken,
In's Grab der Ahnen zog er sich zurück;
Da naht ein Moses mit den Geistesfunken
Als Flammensäule dem erstaunten Blick,
Er zieht voran ihm mit den milden Strahlen.
Und Israel folgt treu der lichten Spur,
Und führt es durch das Meer uralter Qualen
In das gelobte Land hin der Kultur ².

ניט בלויז דער „דור המאספים“ אין דער תקופה פון „בערלינער אויפקלערונג“, נאָר אַפילו נאָך אין סוף פונם 19טן י"ה האָט מען אין מענדעלסזאָנען געזעען דעם גרויסן רעפּאָרמאַטאָר, דעם גייסטיקן פּאָטער פון דער קולטורעלער אויפלעבונג ביי ייִדן, און מע האָט פיל גערעדט וועגן מענדעלסזאָנס „שולע“ און זיינע „תלמידים“. אַז מע וועט אונז פּרעגן — דערקלערט דער קולטור-היסטאָריקער לודוויג גייגער — וועמען האָבן עס די בערלינער ייִדן צו פאַרדאַנקען, וואָס זיי זיינען געוואָרן מיטגלידער פון דער געבילדעטער געזעלשאַפּט, וועמען האָבן זיי צו דאַנקען, וואָס זיי זיינען דייטשן געוואָרן, — מוז מען אַנרופּן דעם נאָמען מענדעלסזאָן“. נאָך ווייטער גייט מיט זיין התפעלות זיין בן דור אויס רוסלאַנד, דער פּראָפּעסאָר באַקסט. ער זעט אין מענדעלסזאָנען „דעם

1 אויך דער אין יענער צייט באַזוכטער דייטשער דיכטער ראַמלער האָט מענדעלסזאָנס טויט באַקלאַנגט אין אַ ספּעציעלער טרויער-קאָנטאַטע, וואו אייזעבי (די קריסטלעכע באַפעלקערונג) פאַרויכערט איר שוועסטער שולמית (דאָס יידנטום), אַז זי פילט גלייך מיט איר די גרייס פון דער דאָזיקער אבירה (וע „פני תבל“, 237 — 238, און אייכעל אין זיין „תולדות הרמב"ם“).

.Am Todestage Moses Mendelssohns, Leipzig, 1860 2

מאן, וואָס האָט מיט זיין לעבן און טעטיקייט מער פון אַלעמען מיט-
 געהאַלפן דער באַפֿרינונג פון אונזער פּאָלק אין מאָדערנעם אייראָפּע;
 דעם מאַן, וואָס האָט מיט דער מאַכט פון זיין זשעני אַרויסגעפירט די
 יידן אויס דעם ענגן לאַפּירינט פון ריטואַל-טעאָלאָגישער קאָזאַסטיק אויפן
 ברייטן טראַקט פון מענטשלעכער קולטור; דעם מאַן, וועמענס נאָמען
 ס'איז געוואָרן די פּאָן פון אַלעם פּראָגרעסיוון, וואָס האָט געפירט צום
 גייסטיקן אויפֿלעבן פון דעם ייִדישן פּאָלק אין משך פון די לעצטע
 הונדערט יאָר¹.

אויך די, וואָס זיינען אַרויסגעטראָטן אַלס איבערצייגטע געגנער
 פון דער „בערלינער געפֿעלשטער אויפקלערונג“, אויך זיי האָבן אויסגע-
 גאַסן זייער גאַנצן גרימצאָרן קורם-בל אױף מענדעלסאָנען, ווייל זיי האָבן
 אין אים געזען דעם באַגרינדער פון דער ריכטונג, וואָס די קולטור-אַנט-
 וויקלונג האָט אָנגענומען ביי דער מערב-ייִדנטום אין 19טן יאָר².

פּאַקטיש האָבן אי מענדעלסאָנס „חסידים“, אי זיינע געגנער
 אַ טעות אין זייער אָפּשאַצן מענדעלסאָנס ראַלע און זיין באַטייט פאַר
 דער געשיכטע פון ייִדישער אויפקלערונג, מיינע געמיסטאַרט איסט נײַכט
 פיר ניערוונגען, איז זיך מענדעלסאָן אָפּהאַרציק מודה³. לױט זיין
 באַראַקטער און טעמפּעראַמענט איז מענדעלסאָן אַבסאָלוט ניט געווען
 קיין רעבאָראַטאַר, קיין שטורמער; און זייער פיל פון דעם, וואָס ווערט
 אַרויפגעשטעלט אויף זיין חשבון (הן מצד זיינע „חסידים“, הן מצד זיינע
 געגנער), איז ניט נאָר געטאָן געוואָרן שלאַ ברצונו, ניערט באַשטימט
 קעגן זיין ווילן. מענדעלסאָן גופא גיט אויף זיין עניוותרדיקן שטייגער
 אַ גאַנץ ריכטיקע אָפּשאַצונג פון זיין כאַראַקטער אין דער באַקאַנטער
 פּאַררעדע צו מנשה בן ישראל „תשועת ישראל“: „איך האָבע יעדער-
 צייט אים פּערבאַרגענען געלעבט, נעמאַלס אַנטריב אָדער בערוף געהאַבט,
 מיך אין די הענדעל דער ווירקזאַמען וועלט אַיינצומישען, אונד מיין
 גאַנצער אומגאַנג האָט זיך פּאָן יעהער בלאָס אויף דען צירקעל אייניגער
 פרוינדע אָנגעשרענקט, די מיט מיר עהנליכע וועגע גענאַנגען זינד⁴.
 און אַפילו מענדעלסאָנס אַזא הייסער חסיד ווי לודוויג גייגער מוז מודה
 זיין, אַז מענדעלסאָן איז געווען „אַ שיכטערנער, זייער פּאַרוזיכטיקער

1 Н. Бакст, Памяти Моисея Мендельсона

2 עס געניגט צו דערמאָנען סמאָלענסקינס „על לטעת“, וואָס האָט געשען
 אָנגעמאַכט אַזא גרויסן רושם

3 געזאַמעלטע שריפֿטען, 1843, V, 351.

4 דערטן, III, 180.

מענטש, וואָס האָט זיך דערוואָרבן זיינע איבערצייגונגען גאַנץ לאַנגזאַם, בהדרגה, און ניט תמיד האָט ער געהאַט דעם געהעריקן מוט צו קעמפן פאַר די דאָזיקע, מיט אזוי פיל מי דערוואָרבענע איבערצייגונגען. ער איז ניט געווען קיין קעמפער¹. מענדעלסוואָן איז אין דער הינזיכט געווען דער בולער היפוך פון זיין פריינד לעסינג. יענער איז געווען אַן אומרוי־קער גייסט, אַ געבוירענע קעמפער-נאַטור; זיין גאַנץ לעבן האָט ער פאַר-בראַכט אין אומדערמידלעכן העראַנשן קאַמף קעגן דעם אָפגעשטאַנענעם, קעגן אַלץ, וואָס שמעקט מיט רוטינע, מיט פאַרגליווערטער טראַדיציע. מיט שנאה און ביטול האָט ער זיך פאַרהאַלטן צו אַלץ, וואָס האָט ביים דייטשן פיליסטער, דעם שפיסירגער פון אַ גאַנץ יאָר, געהייסן „שטאַט“. אַן אמתע באַהעמע-נאַטור, איז ער געווען אַ שטענדיקער נע-וונדיק, אַן אַזאַר-טער קאָרטן-שפילער; האָט שטענדיק זיך געחברט מיט די פאַריער פון דער געזעלשאַפט: מיט אַקטיאָרן, מיט יידן, מיט סאָלדאַטן; אַלע זיינע יאָרן געלעבט אין דחקות, ניט געהאַט די פעיקייט און דאָס געדולד זיך צו דערשלאָגן צום מינדסטן מאַטעריעלן דערפאַלג, צום מינימאַלן לעבענס-קאַמפאַרט. מענדעלסוואָן איז אָבער געווען דער רויקער, דער געלאַסענער, און האָט דוקא געהאַלטן פון בעל-הבתישן „שטאַט“. מענדעלסוואָן, אַן אַרעמער ישיבה-בחור אין דער יוגנט, וואָס האָט אין די ערשטע יאָרן נאָך זיין קומען קיין בערלין² געגעסן „טעג“ און גאַנץ אָפּט געהונגערט, האָט שוין זינט 1750 ניט געוואַסט מער פון דחקות. אין דער התחלה געווען לערער אין הויז פונם רייכן זייד-פאַבריקאַנט בערנהאַרדט, דערנאָך (זינט 1754) בוכהאַלטער און קאָרעספּאָנדענט, און שפּעטער אויך שותף אין געשעפט, און געשכט אין די אינדוסטריעלע קרייזן אַלס איינער פון די גרעסטע מבינים און ספעציאַליסטן אין זיידן-פראַדוקציע. ער האָט אויך זייטיקע פאַרדינסטן, האַנדלט אפילו אַמאָל אונטער מיט אַתרוגים, פאַר-דינט אויך אַמאָל פון שרכנות. מיט נהת-רוח ווייזט ער אָן, אַז ער שטאַמט פון גרויסן יחוס — ער איז אַן אור-אור אייניקל פון דעם בעל „המפה“, דעם רמ"א. ער האָט אויך שטאַרק חשק געהאַט צום הערן-טיטל „חבר“ און האָט זיך אפילו וועגן דעם געווענדעט צום באַרימטן

1 זע „העסכאָד“, 1897, IV, 90.

2 מענדעלסוואָן איז געבוירן דעם 6טן סעפטעמבער 1729 אין דעסוי אין דער פאַמיליע טון אַן אַרעמען סוחר מנחם מענדל, תלמוד מיט זיינע מפרשים האָט ער גע-לערנט ביים אַרטיקן רב דוד פרענקל, וואָס האָט זיך דערחאַרבן אַ נאָמען מיט זיין פירוש אויף תלמוד ירושלמי. אַז מע האָט אין 1743 דוד פרענקלען איינגעלאָדען אויסן רבנות-פּאָסטן קיין בערלין, איז אים אַהין נאָכגעפּאָרן זיין תלמיד, דער סערעניאָריקער משה בן מנחם.

רב יונתן אייבעשיץ 1. לויט זיינע סימפאטיעס און וועלט-פאנעם האָט מענדעלס- זאָן נאָך געהאַט פיל קרובחשאַפט מיט דער גרופע „השכלה-פאָרלויפער“, וואָס האָבן אין ליטע און פוילן נאָך פאַר מענדעלסזאָנען געמאַכט פרווון אויף פרידלעכן בהדרגהדיקן אופן אַרויסצופירן זייערע ברידער „אויס דעם ענגען לאַבירינט פון ריטואַל-טעאַלאָגישער קאַזוויסטיק“ 2. און טאַקע איינער פון די דאָזיקע „השכלה-פאָרלויפער“, דער אונז שוין באַקאַנטער ישראל זאַמאַשטש 3, האָט עס דער ערשטער באַקאַנט דעם נאָך גאַנץ יונגן מענדעלסזאָנען מיט דעם רמבמ׳ס „מורה נבוכים“ און דערוועקט אין אים דעם קריטישן פאָרשער-געדאַנק. זאַמאַשטש איז אויך געווען דער לערער פון דעם אייגנאַרטיקן מאַן, וואָס האָט געהאַט אזא גרויסע השפעה אויף מענדעלסזאָנס גייסטיקער אַנטוויקלונג; דאָס איז — דער אַרצט אהרן עמערץ 4. גומפערץ איז געווען עלטער פון מענדעלסזאָנען מיט גאַנצע 6 יאָר; זאַמאַשטש האָט אין אים דערוועקט דעם אינטערעס צו מאַטעמאַטיק, פילאָזאָפיע און נאַטורוויסנשאַפטן. אין 1751 האָט גומפערץ אָפגעגעבן עקזאַמען אויף דאָקטאָר-מעדיצין, נאָר אַלס פאַרמעג- לעכער מאַן, וואָס האָט ניט באַדאַרפט טראַכטן וועגן דאגות-פּרנסה, האָט ער אַלס אַרצט קיינמאָל ניט פראַקטיצירט. אַ גרויסע השפעה האָט אויף דעם יונגן גומפערץ געהאַט פּרידריך דעם צווייטנס פריינד, דער מאַרקזי דאַרזשאַן (פאַרפאַסער פון די „Lettres juives“), ביי וועמען גומפערץ איז אַ געוויסע צייט געווען סעקרעטאַר. אַדאַנק אים האָט גומפערץ פאַרבונדן באַקאַנטשאַפט מיט די ליטעראַריש-וויסנשאַפטלעכע קרייזן, געוואָרן אַ מיט-גליד פון דער „געלערטער קאַפּע-הויז-געוועלשאַפט“ אין בערלין, און אויך אַ שטאַם-גאַסט פון דעם „מאַנטאַג-קלוב“, וואָס איז געוואָרן דער פאַר- זאַמלונגס-פּונקט פון די בערלינער „אויפקלערער“. דאָרט האָט גומפערץ געשלאָסן באַקאַנטשאַפט מיט לעסינג, ניקאָלאַן א״א. אונטער דער זוויר-

1 זע אייבשיצעס בריח, געדרוקט אין „כרם חמד“, III, 224 — 225; איבער- געדרוקט אין מענדעלסזאָנס יובילעום-אויסגאַבע, XVI, 2 — 3. אייבעשיץ האָט מענדעלסזאָנען אָפגעזאָגט אין זיין בקשה אונטער דעם אויסרייד, אז ער איז נאָך אַ בחור. מענדעלסזאָן האָט ערשט מיט אַ יאָר שפּעטער (1762) חתונה געהאַט מיט פּרומעט גובענהיים אויס האַמבורג, האָט אין לויט מענדעלסזאָנס אייגענער מעלדונג (זיין אַ בריח צו לעסינג) געהען „חזרער שייך נאָך געלעהר׳ט“ (געזאַמ. שריפטען, V, 166).

2 זע אינזער הערק, V, קאַפּ 10 — 14.

3 דאָרטן, ז' 287.

4 באַריכות הענין אהרן עמערץ גומפערץ, אַן אייניקל פון דער באַרימטער זליקעל פון האַמעלין, זע: קויפּמאַן-טרייענסאַל, די טאַמליע גומפערץ, 1907, 164 — 200.

קונג פון די דאָזיקע קרייזן איז אויך גומפערץ געקומען צום פאשלוס צו פארנעמען זיך מיט „אויפקלערערישער“ ארבעט אין זיין אייגענער סביבה. ער פארמעסט זיך צו שרייבן א גרויס ווערק אין העברעיִש, וואָס זאָל אַרומנעמען אַלע וויסנשאַפטן. אים האָט אָבער געפעלט די נייטיקע שאַפונגס־קראַפט 1, און זיין פאַרטראַכט ווערק איז פאַרבליבן גיט פאַרענדיקט. פלויז דעם אַריינפיר האָט ער פאַרעפנטלעכט אין 1765⁸, ווו ער גיט אין אַ קלאָרער, לייכט פאַרשטענדלעכער פאַרם אַן אַלגעמיינעם איבערבליק איבער אַלע וויסנצווויגן און פלייסט זיך צו דערווייזן זיין לייענער־פובליקום דעם גרויסן נוצן פון אַלגעמיינעם וועלטלעכן וויסן; אויך שטרייכט ער דערביי אונטער, אַז נאָר נאַרישע עס־האַרצישע מענטשן קאָנען אין דעם זען אַ געפאַר פאַר דער אמונה⁸. דער אין פּלפּול און סכאַלאַסטיק אויפגעצויגענער אוידיטאָריע פרווזט דער געבילדעטער אַרצט געבן צו פאַרשטיין דעם גרויסן פאַטייט פון דעם עקספּערימענט־טאַל־וויסנשאַפטלעכן מעטאָד. מען דאַרף, — דערקלערט גומפערץ, — גיין אויף דעם זעג, וועלכן עס האָבן דורכגעלייגט אַזוינע גדולי ישראל, ווי דער רמב"ם, דער אבן עזרא, דער רלב"ג און יש"ר מקאנדויא (שלמה דילמידיוג), וואָס זיינען געווען פאַוואַפנט מיט אַלויטיקן וויסן און האָבן אומדערמידלעך געקעמפט קעגן די אומוויסנדיקע נאַראַנים, וועלכע האָבן גערופט די טרעגער פון חכמה און וויסנשאַפט.

און טאַקע גומפערץ האָט דעם פאַרדינסט, וואָס ער האָט דער ערשטער אויפגעדעקט פאַר דעם יונגן מענדעלסאָן די ברייטע וועלט פון אייראָפּעיִשער קולטור. ער האָט מיט אים פלייסיק שטודירט די אייראָפּעיִשע קולטור־שפּראַכן, פראַנצויזיש און ענגליש⁴, און האָט אים אויך באַקאַנט מיט לעסינג, וואָס האָט געהאַט אַזאַ אויסשליסלעכע השפּעה אויף מענדעלסאָנס ליטעראַרישער אַנטוויקלונג און טעטיקייט⁵

1 גומפערץ איז געווען אַ קרענקלעכער מאַן און איז געשטאַרבן צו 47 יאָר.
2 אונטערן טיטל „מאמר המדע“, אַלס ביילאַגע צו זיין ווערק „מגלה סוד“ (דערקלערונגען צו אבן עזראס פירוש אויף חמש מגילות).

3 ותגן בעדה נוכח פני מחרתים ההמונים הבורעים בעם חוסבי רעה ומתנכלים להמית אנשים חמימים ושלמים בחקרים בלומדי תורה, בעבור כי הקנאה בלבם כאש בוערת ועל כי אין תבונה בקרבם, לא יבינו אף לא ישכילו.

4 לאַטיין האָט מענדעלסאָן געלערנט ביים מעדיקער אברהם קיש און נרי־כיש — ביים גימנאַזיום־דירעקטאָר דאָס.

5 דערויף היינט אַפילו אַן מיט זיין געזינלעכער אויפריכטיקייט מענדלסאָן גופא. אין איינעם פון זיינע בריו צו לעסינגן היינט מענדלסאָן אַן: „Mein Geist ist ohne alle Bewegung, wenn sie nicht seine Triebfedern aufziehn“.

מע קאן מיט פולן רעכט באהויפטן — דערקלערט מענדעלסאָןס ביאָגראַף קיזערלינג 1 — אז אָן גומפּערצן וואָלט מענדעלסאָן קיין מענדעלסאָן ניט געוואָרן. מענדעלסאָן גופא שרייבט אין איינעם פון זיינע בריוו צו זיין פֿלה פּרוּמעט: „איהם אַליין (דעם ד״ד אהרן גומפּערצן) האָבן אלֿש צו דאַנקן וואש איך אין ווישנשאַפטן פּראַפּיטירט האָבן“². אויך אין זיין אויטאָביאָגראַפּישער נאָטיץ האָלט מענדעלסאָן פאַר נייטיק אָנצוווייזן: „אלהיר געוואַנן איך דורך דען אומגאַנג מיט דעם נאכהעריגען דאָקטאָר דער אַרצניי געלאַרט הייט, הערן אהרן גומפּערצן, געשמאַק אָן דען וויסענשאַפטן, דאָצו איך אויך פון דענעלבען אייניגע אַנלייטונג ערהילט“ (געז. שריפט. 1843, V, 526). אהרן גומפּערצן באַוווינט אויפן פֿאַלסטן אופֿן, ווי איבערטריבן ס׳איז די ביי פילע אָנגענומענע מיינונג, אז מענדעלסאָן איז געווען דער ערשטער צווישן די דייטשע יידן, וואָס האָט דערגרייכט די הויכע שטאַפלען פון אייראָפּעיִשער בילדונג. דערפֿאַר אָבער איז ער ווירקלעך געווען דער ערשטער ייד, וואָס איז אַרויסגעטראָטן אַלס באַדייטנדיקער, פון אַלעמען אָנערקענטער דייטשער שריפטשטעלער, און האָט אַלס מייסטער פון ליטעראַרישן סטיל און שפּראַך אַיינגעקריצט זיין נאָמען אין דער געשיכטע פון דער נאַציאָנאַלער דייטשער ליטעראַטור. דאָס איז ער, דער זון פונם סופּר מנחם מענדל אויס דעסוי, דער „אויסעראַרדענטליכער שוציודע“, געווען דער ערשטער דייטשער שריפטשטעלער, וואָס האָט אין אזא פּייעם און קלאַרן סטיל באַהאַנדלט די טיפּסטע פּילאָזאָפּישע פּראָבלעמען; דאָס האָט מען אים, דעם זון פונם רעכטלאָזן געטאָ, געקרוינט מיטן ערן־טיטל „דער סאָקראַט טעם אויס בערלין“, מיט וועמען עס האָבן געגאָרט צו שליסן פֿאַ קאַנטשאַפט געקרוינטע פירשטן און די באַדייטנדיקסטע פּאַרשער און דענקער פון יענער צייט. דאָס איז ער, וואָס האָט אין 1743 אַלס פּערצן־יאַריקער אַרעמער ישיבה־בחור מיט גרויס פּחד אָנגעקלאַפּט אָן דעם רויזענטאַלער טויער (דעם איינציקן טויער, וואָס דורך אים האָט אַ ייד געקאַנט אָנקומען קיין בערלין) — אין צוואַנציק יאָר אַרום געקרוינט געוואָרן פון דער פּרייסישער אַקאַדעמיע מיט דעם ערשטן פּרייז פאַר זיין פּילאָזאָפּישער אַרבעט: „Über die Evidenz in den metaphysischen“.

אמא, אויך מענדעלסאָן פון זיין זייט האָט פיל געהאַלפן לעסינגן ביי זיין ליטעראַרישער אַרבעט. אזוי, אַ שטייגער, האָט מענדעלסאָן באַזאָרגט לעסינגן מיט פיל גיטטיקן מאַטעריאַל, בעז יענער האָט געשריבן זיין באַרימטן „לאַקאָטן“.

.Mendelssohn, sein Leben u. seine Werke, 1862, 22 1

2 כתבים עבריים, ב' XVI, 16.

"Wissenschaften" 1, דערצו דארף מען נאך נעמען אין באטראכט מענדעלס זאגנס צארטן באראקטער, דעם באזונדערן חן פון זיין סימפאטישער פטרענלעכקייט, — דאָס אלץ האָט עס באַשיינט מענדעלסזאָגנס נאָמען מיט אזא גרויסן רום און אויסערגעוויינלעכן גלאַנץ, געשאַפן די „מענ-דעלסזאָן-לעגענדע“, די פאַטעטישע אַגדה וועגן דעם „דריטן משה“, וואָס האָט „דאָס ייִדישע פּאָלק אַרויסגעפירט אויס דער נאַכט פון גייסטיקער קנעכטשאַפּט“ 2.

אין דער אמתן אָבער איז מענדעלסזאָן, לויט זיין טעמפּעראַמענט און וועלט-באַנעם, אזוי ווייניק געווען צוגעפאַסט צו ווערן דער פּאַנעני-טרעגער פון אַ רעפּאַרם-באַוועגונג. ער גופא איז מודה אין אַ בריוו צו לעסינגן 3, אַז בלויז דער נאָמען „פּרייגיסט“ וואַרפט אויף אים אַן אַ נחד („ערוועקט שוידער“); ער ווערט ממש דערציטערט ביי דער ידיעה, אַז זיין לאַנגיאַריקער פּריינד, דער באַשעפּער פון „נתן החכם“, איז די לעצטע יאָרן זיינע געווען נוטה צום אַטעיסטישן וועלט-באַנעם.

1 דעם צווייטן פּרייז האָט דעמאָלט באַקומען עמנואל קאַנט, דער גרויסער „אומשטיצער“, דער צוקינפטיקער צעשטערער פון די „מעטאָפיזישע היטנשאַפּט“. מענדעלסזאָנס פּרייזשריפט איז אין שפּעטערער צייט אויך דערשינען אין העברעיִשער איבערזעצונג (הבירור הפּילוסופּי, 1866).

2 דער ערשטער געשיכטס-אַרשער, האָט האָט געפרוּחט געבן אַ מער אָביעקט-טיח בילד וועגן מענדעלסזאָנס ליטעראַרישער און געזעלשאַפּטלעכער סעטיקייט, איז געווען שמעון בערנעמלד אין זיין „דור תּהפּוכות“ (1897). פאַר בערנעמלדן, נאָך אין די 80ער יאָרן פֿון פּאַריזן י"ה, האָט דוד פּרישמאַן אין זיינע באַקאַנטע „מכתּבים על דבר הסּגרות“ אָנגעהויבן, אַז העגן מענדעלסזאָנען און זיין סעטיקייט גיבן אַ גאַנץ איינזייטיק און פּאַלש בילד ניט גאַר מענדעלסזאָנס סאַרערער, נייערס אויך זיינע געבער. צו די, האָט העגן מיט אזא צאָרן און פאַרביסערונג גערעדט העגן „מענ-דעלסזאָנס השּכלה“, האָט עס פּרישמאַן געטענהט: „האָט האָט עס פאַר אַ זין אַלץ צו פאַרבינדן מיט מענדעלסזאָנס נאָמען און דערנאָך קומען מיט פּרעטענזיעס, אַז דאָס אַלץ איז שערלעך און שלעכט? הער פּאַדערט פון אייך, איר זאָלט מענדעלסזאָנען דערקלערן פאַרן באַשעפּער אין הויפּטפירער פון דער „פּערליגער השּכלה“, און דער-נאָך זיך באַקלאַגען, אַז זיינע גייסטיקע יורשים גייען אין שלעכטע דרכים אין די השּכלה, וואָס זיי פּרעריקן, איז פון גאַנץ קנאַפּן הערט? הער האָט אייך געהייסן נעמען אַ מענטשן, וואָס איז נאָך געווען אזוי פאַרבונדען מיט מסורת אבות, אַ מענטשן אַ יושב אוהל, האָט האָט פּאַקטיש געהאַט אזא קנאַפּע שייכות צו די געשעענישן פון יענער צייט, — און קומען צו אים מיט סעניות, פאַרהאַטן זיינען יענע געשעענישן שלעכט און זייערע פּאַלגן נאָך ערגער? איך, אַ שטייגער, האָב קיינמאָל ניט איבערגעשאַצט מענדעלסזאָנס פּאַסיט, אים קיינמאָל ניט פאַרגעסערט — און איך האָב אים דערפאַר ניט באַדאַרט דערנאָך אַרעפּוּהאַרטן טונט פּיעדעסטאַל“.

וואָס לייקנט אין דער עקסיסטענץ פון אַן אור-סיבה, וועלכע רעגירט די וועלט. מיטן גאַנצן האַרצן איז מענדעלסאָן געווען צוגעבונדן צום אַלטן יידישן לעבנסשטייגער און געטריי זיך געהאַלטן אָן די טראַדיציעס פון די רעליגיעזע מנהגים. זיינע ראַציאָנאַליסטיש-געשטימטע אָנהענגער, וואָס רעכענען זיך פאַר מענדעלסאָנס תלמידים, פרוּוון אַפילו דערווייזן, אַז דאָס אַלץ איז געווען בלויז לפנים; די דאָזיקע מיינונג ווערט אָבער אָפגעלייקנט ניט בלויז דורך זיין ווערק „יערוואַלעם“, וועגן וועלכן מיר וועלן נאָך ווייטער ריידן, נאָר אויך דורך פיל מענדעלסאָנס אינטימע בריוו. אַראַנק זיי ווערן מיר, אַ שטייגער, געוואָר, אַז בעת מענדעלסאָן איז געווען אונטערוועגנס אין ברוינשווייג, נוצט ער ניט אויס די פאַסן-דיקע געלעגנהייט צו זען זיך מיט זיין פריינד לעסינג נאָר דערפאַר, ווייל דאָס איז געווען פאַרבונדן מיט חילול שבת¹. ער רייסט איבער אין דער מיט זיין בריוו צו אַבטן, ווייל „דער שבת קומט אָן“². „דער שבת קומט אָן און איך מוז ענדיקן“, שרייבט מענדעלסאָן אַן אַנדערס מאָל דעם זעלבן אַבטן³; ער זאָגט זיך אויך אָפ צו טרינקען דעם בעכער ווייך, וואָס עס דערלאַנגט אים לעסינג, ווייל דאָס איז דאָך — „יין נסך“⁴. „איך פרייע מיך — איז זיך מענדעלסאָן אָפּענהערציג מודה — מיט יעדן רעליגיאָנס-געברויך (רעליגיעזן מנהג), דער ניכט צו אונטאַרלאָרענע אונד מענשענהאַס פירט, פרייע מיך, ווי מיינע קינדער, מיט יעדער צערעמאָניע, די עטוואַס וואַהרעס אונד גוטעס צום גרונדע האַט“⁵. דער ספר „תהילים“ איז ביי אים ליב און טייער ניט בלויז אַלס ליטע-ראַרישער דענקמאָל פון גרעסטן ווערט, נאָר דער עיקר אַלס תפילות, אין וועלכע ער גיסט אויס זיינע רעליגיעזע געפילן. — „זיי (די פּסאַלמען) פאַרויסן מיין שווער געמיט“, שרייבט מענדעלסאָן צו סאַפיע בעקער אַ וואָך פאַר זיין טויט, — „אונד איך בעמע און זינגע זי, זאָ אַפט אויך איך בעדירפניס, צו בעטן און צו זינגען, ביי מיר פערשפירע“⁶.

בעת מענדעלסאָן האַט שוין געשקמט אַלס גלענצענדיקער שריפט-שטעלער און עסטעטישער קריטיקער אין דער דייטשער ליטעראַרישער וועלט, איז ער אין דער יידישער סביבה נאָך אַלץ פאַרבליבן דער טראַ-

1 געז. שריפט, 1843, V, 191.

2 דאָרטן, 326.

3 דאָרטן, 344.

4 קייזערלינג, מאָזעס מענדעלסאָן, 143.

5 געזעט, שריפטן, V, 649.

6 דאָרטן, 650.

דיציאָנעלער תלמיד-חכם, וואָס איז שטרענג מקיים אַלע מצוות פון דער תורה. פאַרהאַלט זיך מיטן גרעסטן יראת הכבוד צו די רבנים פון זיין צייט און בעט אַפילו (וע אויבן ז' 22—23) ביים גרעסטן פון זיי, ער זאָל אים פאַקרוינען מיטן ערן-טיטל „חבר“. דאָ קאָן פלל די רייד ניט זיין וועגן צביעות אויס מורא פאַר רדיפות מצד די רבנים, — ער גופא ווייזט אָן אין זיין באַקאַנטן ענטפער לאַפאַטערן: „וואָס קענטע מוֹך אַבהאַלטן? פּורכט פאַר מיינע גלויבענסגענאָסען? אירע וועלטליכע מאַכט איסט אַלצו גערינגע, אַלס דאָס זי מיר פּירכטערליך זיין קענטע“ ג. מענדעלסאָנס אינטימע וועלט און זיין גאַנצער וועלט-פּאַנעם דעקט זיך אַמקלאָרסטן אויף אין זיין ווערק, וואָס האָט אים אַזוי באַרימט געמאַכט אין די ברייטע אינטעליגענטע קרייזן: „פּעדאָג, אָדער איבער די אונשטערבליכקייט דער זעלע“. אָט דאָס אין דייטש געשריבענע ווערק, וואָס איז לויט זיין סטיל און אויסערער פאַרם אַזוי ענג פאַרבונדן מיטן ליטעראַרישן שאַפן פון דעם גרויסן גריכישן גאון פּלאַטאָן 2 — איז לויט זיין אינהאַלט און טעמאַטיק אַ טיפיש יידיש ווערק, און געפינט זיך אין אַזא דירעקטער קהבות מיט די וויכטיקסטע פּראָבלעמען, וואָס האָבן פאַרנומען אַזא חשובן אָרט אין דער העברעישער רעליגיעז-פּילאָזאָפּישער ליטעראַטור. און ניט אומזיסט האָט טאַקע מענדעלסאָן אין דער התחלה פאַרטראַכט זיין ווערק אין העברעיש 8. „פּילע וויכטיקע מאַטיוון — ווייזט אָבער מענדעלסאָן אָן — האָבן מיר ניט דערלויבט דאָס דורכצופירן, און זיי האָבן מיך עס געצוונגען צו שרייבען מיינ פאַרטראַכט ווערק אויף אַ שפּראַך פון די אומות העולם, ווי דאָס האָבן בשעתם געטאָן פּיל גרעסערע און וויכטיקערע פון מיר און האָבן פאַרפאַסט זייערע ווערק אין אַראַביש“ 4.

1 קיזרלינג, מאָפעס מענדעלסאָן, ב' III, 41.

2 מענדעלסאָן איז געווען באַזונדערס אַנטציקט פון פּלאַטאָנען אַלס אומפאַר-גלייכליכן סטיליסט. „וכמעט אין בחמי האומות ומליציהם מדבר צחות פמהו“, שרייבט מענדעלסאָן אין איינעם פון זיינע בריוה. אין מענדעלסאָנס ליטעראַרישער ירושה האָט זיך געטונען אין חתביר זיין דייטשע איבערזעצונג פון די ערשטע דייטש ניכער אויס פּלאַטאָנס „רעפּובליק“.

3 זע זיין ברייב צו נפתלי הערץ חייזעל אין „כתבים עבריים“, 1929, XVI, 118 — 119: והנה מתחילה עלה על דעתי לכתבו בלה"ק... ורציתי לנסות מדרך א-לטון מכל וכל ולכתוב סג' לעצמי על תולדות הנפש והשארחה וליסד לקחי על מאמרי רז"ל בהגות ומדרשות פי כרובם ככולם מכימים עד מאוד למה שבארתי בדרך האמה שלא יתנגד לאמת בשום פנים“.

4 באַלד נאָכדעם, הי דער „פּעדאָג“ איז דערשינען, שרייבט מענדעלסאָן אין אַ ברייב צום מאַטעמאַטיקער רמאל לוי: „איך האָב בדעה צו שרייבן אין העברעיש

און די מאַטיוון, וואָס האָבן מענדעלסזאָנען באַוווּיגן צו שרייבן זיין „פּעראַן“ אין דייטש, זיינען טאַקע געווען גאַנץ וויכטיקע. די גאַנצע „אויפקלערערישע“ תקופה טראָגט אַ שאַרף אינדווידואַליסטישן כאַראַקטער. די נאָך מאַכט שטרעבנדיקע פּורזשואַזע שיכטן זיינען אַרויסגעטראָטן אינם נאָמען פון דעם יחיד, פון דער פּערזענלעכקייט, וואָס פּאָדערט שטאַלץ אירע רעכט, איר אָנערקענונג אין דער געזעלשאַפט. „דער מענטש איז געבוירן גליק צו געניסן“ — דאָס איז געווען דער דעוויוז פון דעם נייען אויפקומענדיקן קלאַס, וואָס האָט זיך געוואַלט שטיצן ניט אויף יחוס אבות, נאָר אויף אייגענע פאַרדינסטן פון יעדן מיטגליד באַזונדער. אויך די פּילאָזאָפּישע סיסטעם, וואָס איר איז מענדעלסזאָן געווען איבערגעגעבן פּל ימיו — די סיסטעם פון לייבניץ אין דער באַאַרבעטונג פון זיין תּלמיד וואָלף, איז געווען דורך און דורך אָפּטימיסטיש. לויט לייבניצעס פּעסטר איבערצייגונג ווערט די וועלט געפירט לויט דעם סדר פון „פּאַראַויסבאַשטימטער האַרמאָניע“ (praestabilita harmonia). די עקסיסטימירנדיקע וועלט איז די פּעסטרע פון אַלע מעגלעכע וועלטן, און נאָר דורך איר און ניט דורך קיין שום אַנדערע קאָן פאַרווירקלעכט ווערן דער ציל פון דער וועלט-באַשאַפונג. די סיסטעם פון לייבניץ-וואָלף האָט נאָך פּאַקטיש געטראָגן אַ געוויסן טעאָלאָגישן לבוש; די ראַציאָנאַליסטישע אידעען, וואָס האָבן פּיל מיטגעהאַלפּן דער פּערזענלעכקייט צו באַפרייען זיך פון דער אויס דעם אַלטן לעבנס-שטייגער בירושה געבליבענער גייסטיקער קנעכטשאַפט, האָבן אָבער שטאַרק אונטערגעגראָבן דעם רע-ליגיעזן וועלט-באַנעם מיט זיין פּעסטן גלויבן אין שכר ועונש און אין השארת הנפש. דאָס האָט זיך קודם-כל געפונען אין אַ געוויסער סתירה מיט דער אָפּטימיסטישער וועלט-אַנשויונג: דער מענטש איז דאָך געבוירן גליק צו געניסן אויף דער פּעסטער פון אַלע וועלטן, וואָס ווערט דאָך רעגירט דורך דער „פּאַראַויסבאַשטימטער האַרמאָניע“ — און דעם מענטשנס לעבן איז אזוי קורץ, פול מיט צער און ליידן; שוין לויטערט

אַן אַפּהאַנדלונג איפּער די „אונטערבליכקייט דער זעלע“. איפּערזעצן לעסט זיך דער סעראַן ניכט; הענגסטענס האַלט ער אין העברעיִשן אויפּגעהערט פּאַרשענדליך צו זיין, ראַזן בין איך איפּערצייגט, דעסזענען וואָלט איך גערן אים געוואַלט געבען אַן אַנדער אַינקליידונג, בכדי צו מאַכען די זאך אַרשטענדליכער אונזערע גלויבענס-געזאַסען“ (געו. שר. V, 449). און מענדעלסזאָן האָט טאַקע זיין האַנגט שילוויוז דערפּילט: ער האָט געמאַכט אַ העברעיִשן אויסצוג פון זיין „פּעראַן“ אין דער העבֿיע רעקוּסע אַפּהאַנדלונג „הנפש“, האָט פּרידלענדער האָט פּאַרפּענסלעכט אין 1787. נאָך מיט אַ יאָר פּריער איז אין דרוק דערשינען בער פּינגט אַ פּולשענדיקע העברעיִשע סעראַן-איפּערזעצונג, האָט איר דערנאָך אייניקע מאָל איפּערגעדרוקט געוואָרן.

אויף אים דער טויט, און — ווי א שאַטן פאַרשווינדט דער מענטש, צעפאַלט אין ערד און שטויב... עס איז דערפאַר קיין חידוש ניט, וואָס אין דער „אויפקלערער-תקופה איז געשענקט געוואָרן אזוי פיל אויפמערקזאַמקייט דעם טויט-פראָבלעם, און מיט אזא פיינלעכן אינטערעס האָט מען זיך באַשעפטיקט מיט דער פראַגע וועגן דער אומ-שטערבלעכקייט פון דער מענטשלעכער נשמה. עס געניגט צו דערמאָנען דעם גרעסטן דייטשן שריפטשטעלער פון יענער תקופה — גאַטהאַלד אפרים לעסינג. דער דאָזיקער ליכטיקער און פרייער גייסט איז געווען אַן איבערצייגטער ראַציאָנאַליסט. „נון לעבען וויר צו איינער צייט — דערקלערט ער מיט באַפרידיקונג — אין וועלכער די שטימע דער געזונדער פערזאָנלעכט לאַזט (הויך) ערשאלט“. לעסינג, און דערמיט אונטערשיידט ער זיך דיאַמעטראַל פון מערעלסוואָנען, איז געווען געבענטשט מיט אַ היסטאָרישן חוש¹; ער באַטראַכט די היסטאָרישע רעליגיעס אַלס געוויסע שטאַפלען אין דער דערציִונגס-געשיכטע פון דעם מענטשנ-געשלעכט און איז פּעסט איבערצייגט, אַז „ווען דעם מענטשלעכן גע-שלעכט דאַמיט געהאַלפּען זיין זאָל“ — איז אומבאַדינגט נויטווענדיק, אַז די געפאַענבאַרטע רעליגיעס זאָלן זיך אַנטוויקלען אין „פּערזאָנלעכע הייטען“². אָבער אויך לעסינג שענקט זיין גרעסטע אויפמערקזאַמקייט דער פראַגע וועגן דער אומשטערבלעכקייט פון דער נשמה. דעם גרונד-אונטערשייד צווישן יידנטום און קריסטנטום, וואָס לעסינג באַטראַכט אַלס באַזונדערע שטאַפלען „אין דער ערציהונג דעם מענשענגעשלעכטס“ — זעט ער אויסשליסלעך אין דעם, וואָס תּורת משה ווייסט נאָך ניט וועגן השארת חנפּש און אין דעם יעוואַנגעליום איז איינע פון זיינע גרונד-דאָגמען דער גלויבן אין דער אומשטערבלעכקייט פון דעם מענטשנס נשמה. און די דאָזיקע לעצטע אַרבעט זיינע, וואָס לעסינג האָט פאַר-עפנטלעכט אייניקע חדשים פאַר זיין טויט, פאַרענדיקט ער, דער איבער-צייגטער ראַציאָנאַליסט, מיט אַ פאַטעטיש האַרציקן לויבגעזאַנג דעם אונט-שוין פון דער קבלה גוט באַקאַנטן גלויבן אין — גלגול הנפּש. „וואַרום, פּרעגט לעסינג, קענטע יעדער איינצעלנע מענש אויך ניכט מעהר אַלס

1 ער זאָגט, אַ שטייגער, אַרויס פּאָליגנדיקן, פאַר יענער צייט, העכסט איג-טעריעסאַנטן געדאַנק:

„Viele von den kleineren Staaten würden ein ganz verschiedenes Klima, folglich ganz verschiedene Bedürfnisse und Befriedigungen, folglich ganz verschiedene Gewohnheiten und Sitten, folglich ganz verschiedene Sittenlehren, folglich ganz verschiedene Religionen haben“, (Ernst und Falk, zweites Gespräch).

2 דיע ערציהונג דעם מענשענגעשלעכטס, § 76.

איינמאל אויף דיעזער וועלט פארהאנדען געוועזען זיין? איסט די היפאָ-טעזע דאָרום זאָ לעבערליך, ווייל זי די עלטעסטע איסט? וואָרום זאָלטע איך ניכט דאָ וועדערקאָממען, אַלס אויך נייע קענטניסע, נייע פּערטיג-קייטען צו ערלאַנגען געשיכטע בין? וואָרום ניכט?

וואָרום ניכט? אָט די ספּות-פּולע פּראַגע האָט באַזומרויקט פּיל גייסטער פּון יענער צייט. „אַהנע גאָט, פּאַרזעונג אונד אונשטערב-ליכקייט — דערקלערט מענדעלסאָן — האַבען אַלע גיטער דעם לעבענס אין מיינען אויגען פּערעכטליכען ווערט“¹. דער פּאַפּולערער פּרעדיקער שפּאַלדינג שרייבט אַ ספּעציעלע אַרבעט „איבער די באַשטי-מונג דעם מענשען“. נישט אַלע ווערן אָבער דורך איר באַפּרייקט און באַרויקט. דער יונגער גייסטרייכער אַבט גיסט אויס פּאַר מענדעלסאָנען זיין שווער געמיט און זאָגט פּאַר אים אַרויס זיינע שווערע ספּות „איבער די בעשטימונג דעם מענשען“². מענדעלסאָן האָט געפּרוּווט אָפּווענדן אַבטס ספּות אין אַ קורצער אָפּהאַנדלונג, נאָר אַן ענדגילטיקן ענטפּער האָט ער געגעבן אַבטן און אַלע אַנדערע צווייפלענדיקע פּון זיין דור אין זיין „פּעדאָג“ (1667)³.

זיין גוואַלדיקן דערפּאָלג האָט דאָס ווערק צו פּאַרדאָנקען ניט אַזוי זיין גלענצנדיקן סטאַ און קונציקער דיאַלעקטיק, ווי דעם טיפּן פּעסטן גלויבן, מיט וועלכן עס איז דורכגעדרונגען, אין דער לייטזעליקייט פּונם באַשעפּער, וואָס איז „די אַלערהעכסטע גיטע אונד אַלערהעכסטע זוויהייט“. „דער מענש איז געבוירן גליק צו נעניסן“ — אָט דער דאָזיקער דעוויוז שימעריט פּון די בלעטער פּון מענדעלסאָנס „פּעדאָג“ מיט אַזאָ תּמיכות-מילדן ליכט... חוצפּהש-ווילד קומט אויס ביי מענדעלסאָנען אריה די מורינאָס געדאַנק, אַז נאָט האָט אויס האַס און קנאה בן געווען זיין קרוין-כאַשאַפּונג, דעם מענטשן, אויף שטענדיקע ליידן. אין לעבן אויסגעשטאַנענע ליידן קאָנען ניט בלייבן אָן פּאַרגיטי-קונג; די באַשאַפּונג, וואָס איז דורכגעדרונגען מיטן גאָט-באַוואַוסטזיין, — קאָן ניט פּאַרוואַנדלט ווערן אין „שטויב, מאַדער אונד פּערוועזונג“. מענדעלסאָן לייגט אַרײַן אין סאָקראַטעסעס מויל זיין אייגענעם „אַני מאַמין“, בעת יענער דערקלערט: „וואָס מיך באַטרעפט, באַגניג איך

1 מאַרגענשטונדען, 147 (היינער-אויסגאַבע, 1838)

2 זע מענדעלסאָנס „געזאַמ. שריפטן“, 143, V, 279 — 313.

3 אַ געוויסע ראָלע האָבן דאָ אויך מיטגעשפּילט רײַן פּערזענליכע אַפּי-שטענדן. אין 1766 האָט מענדעלסאָן פּאַרלוירן זיין פּאַטער, זיין זון, אין אין דעם זעלבן יאָר איז אויך זיין טרוי געזערלעך קראַנק געווען.

מיך מיט דער איבערצייגונג, אז איך וועל אייביק זיך געפינען אונטער דעם געטלעכן שויץ (אָפּהיט), אז עס געוועלטיקט איבער מיר אַ הייליקע און גערעכטע השגחה אין דעם לעבן, ווי אין יענעם, און אז מיין אמתע גליקזעליקייט באַשטייט אין די שיינקייטן און פולקומענהייטן פון מיין גייסט, און דאָס זיינען: גערעכטיקייט, פרייהייט, ליבע, גוטסקייט, גאָט-דערקענטעניש, מיטהעלפן זיינע פאַרבאַשטימונגען און איבערגעבן זיך מיטן גאַנצן האַרצן זיין הייליקן ווילן. די דאָזיקע גליקזעליקייטן וואָרטן אויף מיר אין יענער צוקונפט, ווהיין איך טו אזוי איילן. מער באַדאַרף איך ניט וויסן, בכדי איך זאָל קאָנען מיט אַ רוֹקן געמיט באַטרעטן דעם וועג, וואָס וועט מיך אַהין פירן¹. און וואָס פאַר אַ האַרציקער גלויבן שפירט זיך אין מענדעלסזאָנעס ווערטער: „מיר מענטשן דאָ אין דער נידער — מיר זיינען דאָך ווי שומרים (שילדוואַכען) און דאַרפן דערפאַר ניט פאַרלאָזן אונזערע באַסטנעס — ביז וויר אַבגעלעזט ווירדען!“².

ניט בלויז סאָקראַטעסעס תלמיד סימאָס, נאָר אויך מענדעלסזאָן נופא גלויבט פעסט אין דער דאָגמע, אז דעם מענטשנס נשמה איז אומשטערבלעך; ער איז בלויז מסופק אין דער „פּעַנאָנפּטמעסיגער ער-וויווליקייט“ פון דעם דאָזיקן גלויבן, ד"ה, צי לאָזט זיך דאָס אויף ראַ-ציאָנאַליסטישן אופן דערקלערן — „דורך די פערנוכט צו איבערצייגען.“ „איך אָבער, דערקלערט מענדעלסזאָן אין נאָמען כּוֹן סימאָס, נעם אָן מיטן גאַנצן האַרצן די דאָזיקע טרייסטפולע לערע ניט בלויז אין דער געשטאַלט, ווי מיר האָבן זי באַקומען בירושה פון אונזערע אַמאָליקע חכמים, אויסער אפּשר אייניקע פאַרפּעלשונגען, וואָס עס האָבן צוגעטראַכט דיכטער און פאַבל-דערפינדער³. אויך אָן לאָגישע „אונאומשטעכליכע גרינדען“ גלויבט מענדעלסזאָן פעסט און שטאַרק אין השארת הנפש, ווייל ער איז דאָך טיף דורכגעדרונגען מיט דער אייונפעסטער איבערציי-גונג, אז גרויס איז אָן אַ גרענעץ די ליבע פון באַשעפּער צו זיינע באַ-שאַפּונגען. „איך ווייס — דערקלערט מענדעלסזאָן אין נאָמען פון סאָקראַטעס, — אז ניט אַלץ ענדיקט זיך פאַר אונז מיטן טויט — עס פּאָלגט נאָך אַן אַנדער לעבן!“⁴.

ניט אויף לאָגישע באַוווּיזן שטיצט זיך ביי מענדעלסזאָנען דער דאָזיקער גלויבן, נאָר אויף דעם מאַראַלישן באַוווּסטזיין. לייבניץ באַגרייבט

1 מעדאָן, אויסגאַבע פון יאָר 1869, דאָס דריטע געשפּרעך, 101.

2 דאַרטן, 34.

3 דאַרטן, 62.

4 דאַרטן, 37.

דעם די אומשטערבלעכקייט פון דער נשמה אויף זיין טעאָריע וועגן דער „פאָרויסבאַשטימטער האַרמאָניע“, און זיין נאָכפאָלגער מענדעלסאָן קומט צום פאָלגנדיקן אויספיר: עס קאָן ניט זיין, אַז דער מענטשלעכער גייסט זאָל גלייך, ווי דער קערפּער, זיך פאַרענדיקן מיטן טויט; אַניט וואָלט דאָך דאָס גאַנצע לעבן געווען אַ טרויעריק לעבן-שפּיל, און די מסורה פון די אבות — ליגן און שווינדל. „איז אונזער גייסט פאַרנענגליך — רופט אויס סאָקראַטעסעס תלמיד סימיאַס — האָבן אונזערע געזעצגעבער און גרינדער פון מענטשלעכע געזעלשאַפטן אָדער אונז אָדער זיך גופא גענאָרט; אויב אַזוי האָט די גאַנצער מענטשלעכע געזעלשאַפט פאַרויס ביי זיך פאַשלאַסן צו פּראָפּאָגאַנדירן אַ פאַלשע אירעע און צו האַלטן אין גרויס כבוד דעם נאָמען פון די פאַטריגער, וואָס האָבן אויסגעטראַכט די דאָזיקע אירעע, — דאָן איז אַ קיבוץ פון פרייע, דענקענדיקע מענטשן ניט מער ווי אַ טשערעדע אומוויסנדיקע בהמות“¹.

ניט מיט דער הילף פונם עקספּערימענט, ניט דורך אונזערע אוי-סערע חושים דערווערפן מיר אונזערע באַגריפן וועגן חכמה, גוטסקייט און פולקומענהייט, נייערט אַ דאַנק אונזער אינעווייניקסטן באַוויסזיין, וואָס פאַשטעטיקט מיט דער גרעסטער איבערצייגונגס-קראַפּט, אַז די דאָ-זיקע באַגריפן זיינען די אמת ריכטיקע, די ווירקלעך עקסיסטינדיקע, אָדער, ווי איינער פון סאָקראַטעסעס תלמידים דריקט זיך אויס ביי מענדעלס-זאָנען — „אין דעם אַלערהעכסטען גראַדע ווירקליך זינד“. און אָט די דאָזיקע באַגריפן — זיי צווינגען אונז מיט זייער גאַנצן מהות, מיר זאָלן אונזער שטענדיק טראַכטן און דענקען ווענדן צו דעם העכסטן פון אַלע באַגריפן, וואָס איז — „לויטער וואַרהייט, לויטער גיטע, לויטער פאַלקאַ-מענהייט“². און מענדעלסאָן האַלט דערביי פאַר נייטיק אונטערצושטרייכן, אַז ביים דערווערפן די דאָזיקע העכסטע באַגריפן, וואָס אין דעם פאַשטייט דאָס העכסטע גליק און די העכסטע דערגרייכונג אויפן וועג פונם מענטשן, — איז דער קערפּער מיט זיינע חושים ניט נאָר ווייניק באַהילפיק, נייערט ער שטערט נאָך פאַקטיש מיט זיין פאַגרענעצטער אומבאַהאַלפּג-קייט („ניכט נור איין אונניצליכער, זאָנדערן אויך איין בעשווערליכער געזעלשאַפטער“).

כאַראַקטעריסטיש איז דערביי פאַלגנדיקער פרט. אַזאַ אַנטשיידע-נער ראַציאָנאַליסטיש, ווי דער רלפּג, האָט געהאַלטן פאַר נייטיק אונטער-צושטרייכן, אַז דער „שכל הנקנה“, דאָס אינרווידעל-אומשטערבלעכע

1 פּעדאָן, אויסגאַבע פּין יאָר 1869, 62.

2 דאָרטן, 41.

אינם מענטשן, דער פועל יוצא פון דעם אלגעמיינעם, שכל הפועל — איז ענג פארבונדן מיט די חושים, מיט די ארגאנען פון געפיל און עמפּינדרונגען 1. ער, דער אַריסטאָטעליקער און איבערצייגטער ראַציאָ-נאַליסט, מוז אָנערקענען, אז די באַגריפן פונם דענקענדיקן און פאַרשטאַנ-דיקן מענטשן גיבן ניט קיין פּולשטענדיק ריכטיק און ענדגילטיק בילד וועגן דעם מהות פון די אַביעקטן, וועלכע דער מענטשן-פאַרשטאַנד מוז אויספאַרשן. וואָרעם דער מענטש, דער בשר ורם, באַזיצט ניט אַזאַ פּולשטענדיק „ריינעם“ פאַרשטאַנד, וואָס זאָל זיין פּוכח אויפצונעמען און משיג צו זיין דאָס אַבסאָלוטע און אַבסטראַקטע, דאָס אַלגעמיין-אונזווער-סאַלע, אָן דער הילף פון געפילן און שפּירונגען. משיג זיין אין פּולער מאָס דעם אונזווערסאַלן גייסט, זיך פּולשטענדיק באַהעפטן מיטן „שכל הפועל“ — דאָס איז פאַרן „שכל הנקנה“ אוממעגלעך, ווייל זיין וויסן איז דאָך אַפּהענגיק פון דעם מענטשנס באַגרענעצטע געפילן. מיר קענען בלויז שטרעבן, ווי ווייט ס'איז מעגלעך, זיך צו דערנענטערן צום אמתן און פּולשטענדיקן וויסן. אָבער נאָכן טויט פונם מענטשן קאָן שוין זיין גייסט, זיין „שכל הנקנה“ ניט באַרייכערן זיין וויסן, ער איז שוין ניט אימשטאַנד זיך צו דערווערפן נייע באַגריפן, ווייל אים פעלן דאָך די חושים, וואָס זיינען די נויטווענדיקע פּלי-מכשירים ביים מענטשן צו דערווערפן וויסן.

גאַנץ אַנדערש פאַרהאַלט זיך מענדעלסאָן צו דער דאָזיקער פּראָגע. אַלס געטרייער אָנהענגער פון לייבניץ-וואָלפּס פּילאָזאָפּישן סיסטעם 2 באַהאַרטט ער די נשמה אין אַ געוויסער אומאַפּהענגיקייט פונם קערפּער און איז איין דעה מיט לייבניץ, אז דער מענטשלעכער גייסט באַקומט פּאַקטיש גאָרנישט פון דער מאַטעריעלער אויסנוועלט. אונזערע חושים קאָנען געפן אונזער באַווסטוויין בלויז מוטושטשע, ניט ריכטיקע פאַרשטעלונגען. „מיר — דערקלערט מענדעלסאָן — באַקומען אויף אַזאַ אופן בלויז שאַטנס אָנשטאַט דער רעאַלער ווירקלעכקייט.“ דעם ענדציל פון אונזערע שטרעבונגען, דאָס ווירקלעכע וויסן קאָנזער מענטש, לויט מענדעלסאָנס וועלט-באַנעם, דערגרייכן ערשט נאָך דעם טויט. „ערשט דאָן קאָנען מיר האָבן דערפאַלג אויפן וועג פון אונזער אמת-זוכן, ערשט דאָן וועלן מיר זיין אימשטאַנד משיג צו זיין יעדע זאָך לויט איר ווירקלעכן מהות און ניט צו שאַצן זי לויט דעם באַגריף, וואָס עס גיבן

1 זע אונזער הערק, ב' III, 179 — 180.

2 אז ער האַלט אין דער דאָזיקער פּראָגע מיט די „אנשי כח לייבניץ“.

שטרייכט אינטער מענדעלסאָן גומא אין זיין העברעישן פּערזאָן-אויסגאב.

אונז וועגן איר אונזערע חושים (די דינגע נאך דער ווירקליכקייט, ניכט אבער נאך דעם זינענשנין בעאורטיילער¹).

מענדעלסאן, אלס לייבניצעס נאכפאלגער, ווארפט אנטשיידן אָפּ דעם גרונדזאץ פון די מאטעריאליסטן און סענסואליסטן, אז nihil est in intellectu, quod non fuerit in sensu, ד.ה. אז אונזער אינטעלעקט קאן קיין שום באגריפן ניט דערווערפן אָן די שפּירונגען פון אונזערע חושים, ווייל בלויז זיי, די חושים, שאפן פארן מענטשלעכן גייסט דעם רוי-מאטעריאל, וועלכן עס פורעמט אום דעם מענטשנס העכסטער קריטישער פארשטאנד. מענדעלסאן גלייבט ניט אין דער ריכטיקייט פון דעם דאָזיקן זאץ. ווי אזוי, פרעגט ער, איז מען עס געקומען צו דעם דאָזיקן אויספיר? בלויז אויס דער דערפארונג, אז דאָ אין אונזער לעבן קאָנען מיר ניט דענקען אָן אַינדרוק, וואָס מיר באַקומען פון אונזערע חושים². מען טאָר אָבער דערביי ניט פאַרנעסן, אז בעת אונזער גייסט באַפרייט זיך פון דעם דורכן טויט פאַרשטאַרטן קערפער, טוט אונזער נשמה ווייטער עקסיסטירן און זיך אַנטוויקלען לויט אַנדערע, נאַטירלעכע, אָבער ניט - ערדישע (שפּניצירט פון מענדעלסאָנען) געזעצן, וואָס זיינען ניט פאַרבונדן מיט די באַגריפן פון צייט און רוים³. מענדעלסאָן האַלט פאַר אַ טעות די אָנגענומענע מיינונג, אז דאָס שפּירן און עמפּינדען איז די אויסשליסלעכע אייגנשאַפט פונם קערפער; ער שטעלט אַפילו אַרויס פאַלגנדיקן זאץ: „דאָס פערמעגען צו עמפּינדען איסט קיינע בעשאַפענהייט דעם קערפערס“. די נשמה אָבער - זי איז באַשאַנקען ביז צו דער העכסטער מדדנה מיט דער אייגנשאַפט פון וועלן און דענקען⁴. ערשט נאָכן טויט, ווען די, מיט געפילן און ווילן באַשאַנקענע, נשמה באַפרייט זיך פון די שווערע קערפערלעכע קייטן, - ערשט דעמאָלט קאָן זי אומגעשטערט זיך איבערנעבן אַלעם דעם, צו וואָס זי האָט אַממייסטן געגלומט, בעת זי האָט נאָך געוואַנדערט איבער דער ערד: שיינקייט, מדות טובות און הייסן ווילן דעם אמת צו דערפאַרשן. ערשט דעמאָלט איז זי בכות צו דערפילן דעם העכסטן ציל פון וועלט-באַשאַפונג: צו דערהייבן זיך פון שטאַפל צו שטאַפל אין די העכסטע ווייטן,

1 מעדאָן, 48.

2 דאָרטן, 57: Ist es nicht bloss die Erfahrung, dass wir hier in diesem Leben niemals ohne sinnliche Eindrücke denken können?

3 דאָרטן, 58.

4. Das Vermögen zu denken und zu wollen nenne ich Seele

וואָס פירן צום דערהייבנסטן אורוען — צום אורקוואַל פון חכמה און וויסן, צום אורבילד פון אמתער שיינקייט און פאַרפולקומונג.¹

אַ מיטצייטלעך פון האַלבאַכן און אַנדערע מאַטעריאַליסטן, האָט מענדעלסאָן, וואָס איז פֿל ימיו געבליבן געטריי לייבניץ-וואָלפּס אידעען-סיסטעם, מיט באַזונדערן אימפעט געקעמפט קעגן דעם מאַטעריאַליסטישן וועלט-באַנעם. דאָס ערשטע — שרייבט מענדעלסאָן — וואָס שיינט אונז אַלס דאָס אמת רעאַלע און ווירקלעכע, — דאָס איז אונזער קערפער און זיינע פונקציעס. אַט זיי, די דאָזיקע פונקציעס, באַוועלטיקן אזוי שטאַרק אונזער אויפמערקזאַמקייט און אונזערע געפילן, אַז מיר זיינען אין דער התחלה נוסח צו דעם געדאַנק, אַז דאָס מאַטעריעלע איז דאָס איינציקע, וואָס עס עקסיסטירט, און אַלץ וואָס אויסער אים זיינען בלויז זיינע אייגנשאַפטן.² מענדעלסאָן האַלט דאָס אָבער פאַר אַ געוואַלדיקן טעות, און ער ווערט ניט מיר צו דערווייזן, אַז די מאַטעריע ניכט דעם-קען קעננע.³

און דאָך — אין דעם ליגט די איראָניע פון יענער העכסט אינטע-רעסאַנטער סתירותפולער תקופה — ניט געקוקט דערויף, וואָס מענדעלסאָן האָט אַבסאָלוט ניט געקאָנט איינשטימען מיט פילע הנחות, דער העררען ענציקלאָפּעדיסטן, האָט אים דאָך געצויגן צו זיי, ווי צו געטרייע מיט-קעמפער אויפן געביט פון העכסט-וויכטיקע לעבנס-פראַגן. וועגן דעם וועט אונז אָבער ערשט אויסקומען צו ריידן אין די ווייטערדיקע קאַפיטלען, און איצט מוזן מיר זיך דערווייזן אָפּשטעלן אויף די דערשיינונגען, וואָס זיינען פאַרבונדן מיט דעם געוואַלדיקן רושם, וואָס מענדעלסאָנס „פּעדאָג-האַט אַרויסגערופן אין דער דעמאָלדיקער ליענער-וועלט.

1 מעדען 58 — 59, 31.

2 דאָרטן, 81: Das materielle Dasein für das einzige, und alles übrige für Eigenschaften desselben halten.

3 געזעט. שרייבן, V, 38.

צווייטער קאפיטל

דער אויסערגעוויינלעכער דערפאלג פון מענדעלסזאָנס, פּערזאָן. — מענ-
דעלסזאָנס הייבט מיט לאַפּאַטערן. — מענדעלסזאָנס ענטפּער; זיין פּאַר-
האַלטן צום קריסטנטום און צום יידנטום — זיין יוגנט-צייטשריפט
„קהלת מוסר“. — זיין פּירוש אויף „קהלת“. — מירכי שטאַבער קעגן
מענדעלסזאָן. — שטאַבער אַלס מעדיקער; זיין „פּאַמיר התורה והחכמה. —
זינע ראַדיקאַלע אַנשווינגען. — זיין „יסוד תורה“ — גלויבן און
חיסון. — די רעלע פּון שפּירונגען אינם פּאַרשונגס-פּראָצעס. — דער
גרויס-טויש צווישן מענדעלסזאָן און יעקב עמדין. — מענדעלסזאָן און
שלמה דובנא. — מענדעלסזאָנס חומש-איבערזעצונג און זיין „ניאור“. —
מענדעלסזאָן דער רעזינאַציעס און דער „שטאַק-יודע“. — זיין פּאַר-
האַלטן צום רעליגיעזן ריסוס; זיין „יערוזאַלעם“.

מיר האָבן אויבן געבראַכט מענדעלסזאָנס ווערטער: „איך האָב
שטענדיק אין פּאַרבאַרגענעם געלעבט, קיינמאַל ניט געהאַט קיין שום
חשק און אויך ניט די פּעניקייט מיך צו מישן אין עפנטלעכע געזעל-
שאַפטלעכע ענינים“. זיין מזל האָט אָבער געטראָגן, ער זאָל פון זיין
פּאַרבאַרגענעם ווינקל אַרויסגעטראָגן ווערן אויפן עפנטלעכן מאַרק-פּלאַץ
פונם רעשיקן לעבן און זיין נאָמען זאָל קלינגען אויף דער ברייטער וויי-
סער וועלט. דער דערפאלג פון מענדעלסזאָנס „פּערדאָן“ האָט זיין גלייכן
ניט געהאַט אין דער דעמאָלטיקער דייטשער ליטעראַטור. אין משך פון
פיר חרשים איז די גאַנצע אויסגאַבע אויספאַרקויפט געוואָרן, און איין
אויסגאַבע האָט געפאַלגט נאָך דער צווייטער. אין אַ קורצער צייט איז
דאָס ווערק איבערגעזעצט געוואָרן פּמעט אויף אַלע אייראָפּעישע שפּראַכן.
ער, דער עניוודטיקער בוכהאַלטער פונם יידישן זייד-פאַבריקאַנט, איז גע-
וואָרן דער אמתער „מורה נבוכים“ פון זיין צייט, דער וועגווייזער פון
צווייפּלענדיקע און פּלאָנושענדיקע. די אַקאַרשט פון פרומען רעליגיעזן דרימל
אויפּגעוואַכטע געזעלשאַפט האָט זיך אומרויק געוואָרפן פון פּרייענקע-
רישן ראַציאָנאַליזם צו סענטימענטאַלן ראַמאַנטוזם און ניט געקאַנט
שטילן די שטאַרציקע ספיקות אין האַרצן. מיט פאַרכאַפטן אַטעם האָבן
די דאָזיקע באַומרויקטע און ספיקותפולע דעהערט די רויק-געלאַסענע, אין
דער קלאַסישער פאַרם פון פּלאַטאַנס דיאַלאָגן געפירטע און מיט לאַגיש-
ראַציאָנאַליסטישע ראיות באַגרינדעטע רעדעס וועגן דער אומשטערבלעכ-

קייט פון דעם מענטשנס נשמה און וועגן איר אומדערמידלעכן שטרעבן צו די הימלישע ספערן פון שיינקייט און געמלעכער הארמאניע. דער קליינוווקסיקער, האַרבאַטער ייד, משה אויס דעסוי, איז מגולגל געוואָרן אין דעם „ידישן סאַקראַטעס“, אין דעם „פלאַטאָ אויס בערלין“; פון פירשטן און געלערנטע, פון מאַנאַכן און שריפטשטעלער האָט מענדעלסזאָן באַקו-מען ענטווייאַסטישע דאַנק-בריוו פאַר דעם בעכער פון טרייסט, וואָס ער האָט דערלאַנגט די ספיקותפולע הערצער: מען האָט אים פאַזונגען אין פראָזע און אין לירער, און יששכר-בער פאַלקענאָן, דער ערשטער ייד, וואָס האָט דעם דייטשן פאַרנאַס באַשטיגן 1, ווענדט זיך אין זיין לויב-געזאַנג צום באַשעפער פון „פּעדאַג“ מיט פאַלגנדיקע סטראַפּען:

Allauslöschend verschont, Mendelssohn, dich die Zeit,
Der du, ewig zum Ruhm von dem Unendlichen
Auserkosen, die Todesfurcht
Von den Menschen vertilgt hast.

Welchen heiligen Trost leihest du jeglicher
Seele, welche zu stolz sich mit vergänglichen
Erdengütern zu täuschen,
Nach Unsterblichkeit stets sich sehnt? 2

די בערלינער אַקאַדעמיע האָט באַשלאָסן אויסצוווילן מענדעלסזאָנען פאַר איינעם פון אירע מיטגלידער. דאָס האָט אָבער ניט געקאָנט פאַר-טראָגן דער „טאַלעראַנטער“ פריישישער קיניג, און פרידריך האָט מענ-דעלסזאָנס נאָמען אויסגעמעקט מיט דער באַמערקונג: „איך וויל וועדער פּאַפּמען נאָך יודען אין מיינער אַקאַדעמיע“. אינטעליגענטע טוריסטן,

1 פאַלקענאָן איז געבוירן אין זאַמסטיע אין 1746. שוין זייענדיק סאַטער פון אַ סאַמיליע, האָט ער זיך געלאָזט קיין קעניגסבערג שטודירן מעדיצין; פון קע-ניגסבערג איז ער דערנאָך אַריבערגעפאַרן קיין לייפציג, נאָר אויסן העג האָט ער פאַרבראַכט אַ שטיקל צייט אין בערלין, וווּ זיין לאַנדמאַן אין קרוב ישראל זאַמסטיש האָט אים באַקענט מיט מענדעלסזאָנען, לעסינג און אַנדערע בערלינער שריפטשטעלער. אין 1772 האָט ער פאַרענטלעכט זיין זאַמלונג דיטשע לירער „Gedichte von einem polnischen Juden“ אין 1773 געזעצט זיך פאַלקענאָן אין הוצענאָס, וווּ ער פאַרגענגט זיין גאַנץ לעבן אַלט פּראַקטיצירנדיקער אַרצט. העגן פאַלקענאָן זע: קייערלינגס אַרטיקל אין הערטהיימס „היענער יאהרבוך“ פאַר 1863; „המליץ“, III, נומ' 40, שט' 637-639; היסטאָרישע שריפטן. 1929, I, 343.

הן דייטשן, הן אויסלענדער, — ווער עס איז נאָר געקומען קיין בערלין, האָט געהאַלטן פאַר זיין חוב זיך צו באַקענען מיטן „יירישן סאַקראַטעס“, מיטן באַשעפער פון „פּעדאַג“. אויף איינעם אַ בענעדיקטינער מאַנאַך, פ. וו. ווינאַקאָפּ, האָט דער „פּעדאַג“ געמאַכט אזאַ געוואַלטיקן רושם, אַז ער איז פון זיין קלויסטער געקומען קיין בערלין און פאַר מענדעלס-זאַנען אויפגעדרעקט אַלע זיינע ספיקות און געראַנגלענישן. דער איינדרוק, וואָס מענדעלסזאָן האָט מיט זיינע מילך טרייסטנדיקע רייד געמאַכט אויפן מאַנאַך, איז געווען אַזוי גרויס, אַז יענער האָט דערנאָך מיט דאַנק-באַרקיט פאַרזיכערט: „בין איך טוגענדהאַפט, זאָ בין איך עס דורך מענ-דעלסזאָנס לעהרען אונד גרונדזעצע; איך גענאָס אין זיינעם אומגאַנגע די גליקליכסטען שטונדען“¹.

מיט איינעם פון די דאָזיקע באַזוכן איז פאַרבונדן אַ געוויסער אינ-צידענט, וואָס האָט דעמאָלט שטאַרק אויפגערודרערט די ליטעראַרישע וועלט און געהאַט אַ גאַנץ גרויסע השפעה אויף מענדעלסזאָנס ווייטערער ליטעראַרישער טעטיקייט: דאָס איז דער באַקאַנטער לאַפּאַטער-שטרייט. יאָהאַן קאַספּאַר לאַפּאַטער, אַ ציריכער גלח און פּרעדיקער, וואָס האָט זיך אויך דערוואַרבן אַ געוויסן נאָמען אַלס שריפטשטעלער, האָט ביי זיינע באַזוכן בערלין זיך באַקאַנט מיטן „יירישן סאַקראַטעס“, געווען אַן אַריינגייער אין מענדעלסזאָנס הויז און געפירט מיט אים אינטימע גע-שפּרעכן אויף רעליגיעזע טעמעס. מע דאַרף געדענקען, מיט וואָס פאַר אַ ביטול און האַס די קריסטלעכע גייסטלעכע האָבן זיך אין יענע צייטן פאַרהאַלטן צו יידן; זיי האָבן אין זיי געזען די „קריסטוסלעסטערער“, די „ענגעהרציקע פאַנאַטיקער“. און דאָ האָט לאַפּאַטער דערזען אַ ממש ווונדערבאַרע דערשיינונג: אַ ייד, וואָס געהערט צו דער שול פון קריסט-לעכע פּילאָזאָפּן, פירט באַקאַנטשאַפט מיט קריסטלעכע געלערנטע, שרייבט מיט אזאַ האַרציקן פאַטאָס וועגן אזאַ קריסטלעכער טעמע, ווי אומ-שטערבלעכקייט (דאָס „אַלטע טעסטאַמענט“ ווייסט דאָך נאָך אַזוי ווייניק וועגן דער דאָזיקער פּראָבלעם), און אין אינטימע געשפּרעכן מיט אים רעדט ער מיטן גרעסטן רעספעקט וועגן קריסטוסן און וועגן זיין מאַראַלישן באַטרייט. פאַרן ציריכער גלח איז קלאָר: אין מענדעלסזאָנען ויצט אַ קריסט-לעכע נשמה, וואָס נייטיקט זיך, נעבעך, אין תּיקוּן, און אויף אים, דעם קריסטלעכן גייסטלעכן, ליגט דער חוב, זי אומצוקערן צו איר מקור, ברענ-גען זי „תּחת כּנפי הקיר“ מיט דער הילף פון דער הייליקער טבילה. אינס געלערנטן גלח דערוואַכט דער פאַנאַטישער מיסאַנער. ער איבערזעצט

אויף דייטש דאָס פראַנצויזישע ווערק פון דעם זשענעווער געלערנטן שאַרף באַננע, אונטערזוכונג דער בעווייזע פיר דאָס קריסטיענטום, וואָס האָט לויט לאַפאָטערס מיינונג אַנטהאַלטן די קרעפטיקסטע באַווייזן וועגן דעם אמת פון דער קריסטלעכער אַמונה; די דאָזיקע איבערזעצונג (1769) פאַרעפנטלעכט ער מיט אַ ספּעציעלער ווענדונג צו מענדעלסזאָנען, יענער זאָל אָדער אָפּ אַרויסטרעטן מיט אַן ענטפּער אויף באַננעס ווערק און אָפּווענדן זיינע אַרגומענטן, אָדער — אָנערקענען זייער ריכטיקייט, און דאָן קאָנסעקווענט טאָן דאָס, וואָס קלוגהייט, אָפּנהאַרציקייט און אמת — ליבע פאַדערן, אַזוי ווי אַ סאָקראַטעס וואָלט אין אַזאַ פאַל געהאַנדלט, ווען ער וואָלט אָנערקענט דאָס, וואָס ס'איז לאַגיש און ריכטיק.

ווי אַ דונער ביי אַ ליכטיקן העלן הימל, אַזוי האָט מענדעלסזאָנען געטראָפּן לאַפאָטערס אומדערוואַרטע אויפפאַדערונג. גאַנץ אומדערוואַרט האָט ער דערזען, ווי גריינלעך גרויס זיין טעות איז געווען. ער האָט געמיינט, אַז דאָרט, אינם געביט פון גייסט, אין די מאַדערנע קריסט-לעכע אינטעליגענטע קרייזן, האָט מען שוין גובר געווען די שוואַרצע שאַטנס פונם מיטלאַלטער און מען זעט אין אים ניט דעם רעכטלאָזן „אויסעראַדערענטליכען שווינדער“ מיט דער געלער לאַטע אויף דעם אַסקל, נאָר דעם גלייכפאַרעכטיקטן מיטקעמפּער פאַר קולטור און וויסן... פּלוצ-לינג האָט ער דערזען, אַז אַפילו די, מיט וועלכע ער פלעגט פירן פריינד-לעכע, אינטימע געשפּרעכן אויף פּילאָזאָפּישע און ליטעראַרישע טעמען, קאָנען נאָר ניט באַגרייפן, ווי איז עס מעגלעך, אַז אַ מענטש מיט אייראָ-פּענשער בילדונג, וואָס באַשעפטיקט זיך מיט פּילאָזאָפּיע און ליטעראַטור, זאָל אויס איבערצייגונג בלייבן געטריי אַזאַ „אַבערגלויבישער“ אַמונה, ווי די יידישע, אים, וואָס האָט געשטרעבט צו „לעבן אין פאַרבאָרגענעם“, האָט מען איצט געצווונגען אַרויסצוטערען, ווי זיינע עלטערזיידעס אינם מיטל-אַלטער, אויף דער קאַמפּס-אַרענע, עפנטלעך זיך אַריינלאָזן אין אַ רעלי-גיעזן וויפּוח און אָפּגעבן דער קריסטלעכער געזעלשאַפט דין וחשבון, פאַר וואָס ער בלייבט געטריי דער אַמונה פון זיינע אבות און וויל ניט אַריבער-גיין צום קריסטנטום. אים, דעם צאַרט-פּילנדיקן, האָט מען אויפן חוצפּהדיקסטן אופן אויפגעפאַדערט, ער זאָל אויפדעקן פאַר דער נאָדער וועלט זיינע אינטימסטע איבערלעבונגען...

מענדעלסזאָן איז דורך דאָס אַלץ געווען דערשיטערט, אָבער ניט איינגעשראָקן. מוטיק האָט ער אויפגענומען די אויפפאַדערונג צום קאַמף, און ער האָט אין דעם דאָזיקן קאַמף אַמבולטסטן באַווייזן, אַז דער פאַר-פאַסער פון „פּעדאָן“ איז געווען ניט בלויז אַ גלענצנדיקער דייטשער

שריפטשטעלער, נאָר אויך אַ באַדייטנדיקע פּערזענלעכקייט פון אַן אויסער-געוויינלעכער מאָראַלישער קראַפט.

מיט שטאַלץ דערקלערט ער אין זיין ענטפּער לאַפּאַטעוּן 1, אז ער וועט ביז זיין לעצטן אָטעם בלייבן געטריי דער אמונה פון זיינע אבות, ווייל ער איז אייזנפעסט איבערצייגט אין דער ריכטיקייט און אומדערשי-טערלעכקייט פון אירע יסודות 2. „אמת, גיט מענדעלסאָן צו, איך וויל ניט לייקענען, אז איך באַמערק ביי מיין אמונה זייטיקע שפעטערע הוספות, וואָס פּאַרטונקלעך, ליידער, איר גלאַנץ. אָבער, — ווענדט זיך מענדעלסאָן צו דער קריסטלעכער אינטעליגענטער געזעלשאַפט, צו די „אויפקלערער“ פון זיין דור, — ווער פון די, וואָס וויל געטריי האַלטן מיטן אמת, איז אינאָ-שטאַנד זיך צו באַרימען, אז זיין אמונה איז פריי פון זייטיקע מענטשלעכע צוגאַבן? אונז אַלעמען איז באַקאַנט דער פּאַרגיפטעטער אָטעם פון צביעות און אָבערגלויבן! איך פון מיין זייט בין אָבער שטאַלץ דורכן באַוווסטזיין, אז מיין אמונה אונטערשיידט זיך פון אַנדערע רעליגיעס דערמיט, וואָס זי שטיצט זיך ניט אויף אזוינע הנחות, וועלכע געפינען זיך אין סתירה מיטן שכל און מיטן גאַנצן דענקען. די יידישע אמונה, איז מענדעלסאָן מוסיף מיט אַ סאַרקאָסטישן שמייכל, האָט נאָך די מעלה, וואָס זי לויערט ניט נאָך פּראָזעליטן (גרים), שטעלט זיך ניט קיין מיסיאָ-נערישע צילן, צעשיקט ניט אירע משולחים קיין אינדיע און קיין גרענאָ-לאַנד, בכדי דאַרטן מענטשלעכע „נשמות“ צו פאַנגען; און ווען אין מיין דור וואָלט געלעבט אַ קאַנפּוציום אָדער אַ סאַלאָן, וואָלט איך אויפן יסוד פון מיין אמונה געקאַנט אים ליב האָבן און שעצן אין אים דעם גרויסן כּאָן, און כלל ניט קומען דערביי אויפן ווילדן געדאַנק אים אומבאַדינגט איבערצוריידין, ער זאָל אָננעמען מיין אמונה“ 3.

לאַפּאַטער איז געווען שטאַרק גערירט פון מענדעלסאָנס מייסטער-האַפּטן, אין רינקן טאָן געהאַלטענעם ענטפּער, און ער האָט עפּנטלעך

1 מענדעלסאָן האָט געמוזט סאָרויס זיך וועגן מיט אַ ביסע צום קאַנסי-סטאָריים, מע זאָל אים דערלויבן פּאַרעמנטלעכן זיין ענטפּער לאַפּאַטערן, ווען ער וועט מוזן באַרירן רעליגיעזע פּראָגן, אָן דער געהעריקער צענזור פון דער גייסטלעכער-מאַכט. דאָס קאַנסיסטאָריום האָט אים זיין ביסע באַזייליקט. אָנזוויינדיק, אז מע פּאַר-לאָזט זיך „אויף זיין סאַקט און פּאַרשטאַנד“.

2 „איך בעגרייפּע ניכט — איז דערביי מענדעלסאָן מיסיף — וואָס מין אָן אַיינע דעם אַנזעהען נאָך זאָ איבערשטרענגע, זאָ אַלגעמיין פּעראַכטעטע רעליגיאָן פּעסעלן קענטע, וועגן איך ניכט אים הערצען פאָן איהרער חאַהרהייט איבערצייגט חערע“.

3 געזאַמלטע שריפטן, III, 1844, 44.

דערקלערט, אז ער האָט חרטה דערויף, וואָס ער האָט פאַרשאַפט עגמט= נפשׁ, דעם איידלסטן מענטשן פון זיין דור. דערמיט האָט זיך אָבער דער יוכוח ניט פאַרענדיקט; עס האָבן זיך באַלד אַריינגעמישט אַנדערע; גאַנצע צוויי יאָר האָט זיך געצויגן דער דאָזיקער שטרייט, וואָס האָט, ווי עס פאַרזיכערט איינער פון די אין אים באַטייליקטע, פיל מער אויפגע= רודערט די געמיטער אין די ליטעראַרישע דייטשע קרייזן, ווי אַפילו דער זיבן=יאָריקער קריג. עס איז אַרויסגעטראָטן שאַרל באַננע גופא, דער פאַרפאַסער פונם ווערק, וואָס דורך אים האָט לאַפאַטער געהאַפּט איבער= צוצייגן מענדעלסאָנען אין דער ריכטיקייט פון די קריסטלעכע דאָגמען, און נאָך פיל אַנדערע 1. צווישן די, וואָס זיינען אַרויסגעטראָטן קעגן מענדעלסאָנען, האָט זיך באַזונדערס „קונה שם“ געווען דורך זיינע גראַבע אַנפאַלן און זלוזים דער יוריסט קעלבעלע. אייניקע האָבן פאַרגעוואַרפן מענדעלסאָנען, אז ער האַלט זיך פעסט אָן דער יידישער אמונה ניט אויס איבערצייגונג, נאָר אויס ריין מאַטעריעלע מאַטיוון, ווייל ער שעפט חיונה פון די יידישע גבירים. אַנדערע ווירער האָבן געטענהט, אז ער איז בכלל ניט אימשטאַנד אָביעקטיוו צו באַהאַנדלען די פראַגע וועגן יידנטום און קריסטנטום, ווייל ער, מענדעלסאָן, איז ניט פריי פון „פאַראורטיילן“ בנוגע צו זיין אמונה. ניט פריי זיין פון „פאַראורטיילן“ — דאָס האָט נאַטירלעך ביי די ראַציאָנאַליסטן פון יענעם דור געגאַלטן אַלס גרעסטער חסרון. מענדעלסאָן, אַליין אַ ראַציאָנאַליסט, וואָס איז זינט זיינע גאָר יונגע יאָרן געווען אַ פייערדיקער פאַרערער פון מיימונים „מורה נבוכים“, איז דאָך ניט שטאַרק נתפעל געוואָרן פון דער דאָזיקער באַשולדיקונג, און ער גיט דערויף פאַלגנדיקן זייער פיל זאָגנדיקן ענטפער: „צי באַזיך איך ווירקלעך „פאַראורטיילע“ בנוגע מיין אמונה — איז ניט איך קאָן זיין דער בר=סמכא דאָס צו באַשטימען, זאָ וועניג איך וויסען קאַנן, אָב מיין אָדעם (אָטעם) אַיינען איבלען גערוד האַבע“. מענ= דעלסאָן איז, ווי מיר וועלן ווייטער זען, ניט געווען באַשאַנקען מיט אַ באַזונדערס שאַרפן היסטאָרישן חוש, און דאָך האָט ער אינטואַטיוו, אומבאַוואוסט געפילט, אז זיין „יידישקייט“, און בכלל דאָס יידנטום אין דאָס, וואָס יהודה הלוי האָט בשעתו אויף אַזא אַויסטערלישן אופן פראַ= קלאַמירט אין זיין „כּוּרִי“: ניט בלויז אַ רעליגיעזער קיבוץ, נאָר אויך

1 אין זיין בריוו צו אביגדור לוי אויס גלאַנץ שרייבט מענדעלסאָן (צערך 1770): הנה אחרי אשר החלתי לדבר ולהשיב על דברי הנמהר ההוא, הנה כל אנשי האמונה היא והתומכים בימינה סביב שתי עלי, זה בא נחמת כמו זה בא כדברים רבים וטובים וחלקים, זה ירגזו וזה ישחק, כי זה דרכם, ובין כך ובין כך הנה מסרירים אתי בדבריהם וחלופותיהם" (נעז' שרי 1929, כ' XVI, '139).

א פסיכאלאגיש=אייגנארטיקע פאלקס=אינדיווידואליטעט מיט אן אומגעהייער רייכער סאציאל=היסטארישער, גייסטיק=קולטורעלער ירושה 1. מענדעלסאָן האָט טיף געפילט, אָבער אַלס קינד פון זיין דור איז ער ניט געווען, ווי מיר וועלן ווייטער זען, אימשטאַנד דאָס געהעריק צו דערקלערן: — ער איז אַ ייד, ווייל ער איז אַזוינער און ניט קיין אַנדערער... און רירנדיק זיינען מענדעלסאָנס ווערטער, מיט וועלכע ער ווענדט זיך צו שאַרף באַננע: „די ליבע צור רעליגיאָן אונזערער פעטער * — זי איסט שטאַרקער אַלס טאָר אונד עלענר“.

אָבער ניט בלויז פון די קריסטלעכע קעלבעלעס האָט עס מענדעלס= זאָן געהאַט אויסצושטיין, נאָר אויך מצד „די קעלבלש מבני עמנו“, ווי מענדעלסאָן גופא רייקט זיך אויס אין איינעם פון זיינע בריוו. די שטרענגע אַרטאָדאָקסן האָבן הנאה געהאַט פון די אומאַנגענעמלעכקייטן, וואָס דער „רעסויער אַפיקורס“, וועלכער שרייבט דייטשע ביכער, האָט אויסצושטיין פון די גוים, מיט וועלכע ער חברט זיך די גאַנצע יאָרן זיינע. די בערלינער „טובי עיר“, די פרנסים און די גבירים, האָבן פון זייער זייט יעדעס מאָל דערמאָנט מענדעלסאָנען, אַז ער טאָר ניט דער= צערנען די „גוים“, עס קאָן נאָך, חלילה, פון דעם דאָזיקן ויכוח אַרויס= קומען פיל „רשעות“ און ברענגען שאַרן דעם „כלל ישראל“.

באַראַקטעריסטיש איז אין דער הינזיכט מענדעלסאָנס בריוו, וואָס ער האָט געשריבן דעם 16/XI — 1770 זיינעם אַ קרוב, אַלקנה הערצין:

„וואָרום איך מײַך אין דיספּוט אײן=גלאַזן, פראַגן זי מײַך? איך וואָלטי נור איך העטי מײַך עטוואַש מעהר אײן גלאַזן. נאָך האַבי איך תהלה לאַל קיינע הרטה דרויה. איך קעהרי מײַך אַן די שאַרטעקן (אומנוצ= לעכע, נישטיקע שרייבערייען) אַללי ניט, דיא ווידר מײַך הרוישגעגעבן ווערדן. מי שיש לו מוח בקדקדו בגרייפט וואָהל, דש עש דברים בלי טעם זיין. מי יתן איך בקומי ווידר אייני זאָלכי גלעגנהייט, זאָ טוהי איך ווידר, וואַש איך דײַש מאַל גטאַהן האַבי. האָט מאַנכר געגלויבט צו אַללם שטילשווייגן צו מוזן. איך גלויבי עש ניט. ווען איך ברענקי וואַש מאַן לקדש את השם צו טוהן שולדיג אײַזט, זאָ בגרייפי איך גאָר ניט, וויא זאָ מאַנכי מבני עמנו אימר שרייען, למען השם, איך זאָל נישט מעהר דעפאָן שרייבן. אויך האַבי איך עש, השם יודע, ניט גערן גע= טאַהן, דש מײַך פום דיספּוט לאַזן געמאַכט האַבי. בטלתי רצוני מבני רצון

1 זע אונזער הערק, ב' I, 177—178.

* אונזערע אבות.

אחרים. ווער עש מיר נאך גאנגן, זא העטי אייני גאנץ אנדרע תשובה געבן וואלף¹.

און די דאזיקע „גאנץ אנדרע תשובה“ האט מענדעלסאן קיין חשק ניט געהאט אינגאנצן צו פארשווייגן. מענדעלסאן האט זיך טא- קע פארהאלטן מיט גרויס רעספעקט צום באגרינדער פונם קריסטנטום און אונטערגעשטרעכן די מאראלישע קראפט פון זיין פערזענלעכקייט. גאנץ אנדרעש האט ער זיך אבער פארהאלטן צום קריסטנטום גופא, און דאס ניט אזוי אלס ייד, נאר אלס ראציאנאליסט. מיר האבן שוין אנה- געוויזן², אז די יידישע ראציאנאליסטן, פון דעם רמב"ם ביז מענדעלס- זאנען, האבן זיך אלע פארהאלטן זייער פיינדלעך צו די גרונד-ראגמען פון דער קריסטלעכער אמונה, ווייל זיי איז דאך שווער צו דערקלערן מיטן פשוטן ניכטערן שכל³. ניט האבנדיק די מעגלעכקייט זיך אפן ארויסצוזאגן וועגן דער דאזיקער פראגע אין אן ארטיקל, וואס איז געשריבן פאר דעם דייטשן פובליקום, האט מענדעלסאן באשלאסן דאס צו טאן אין א ספע- ציעלן ווערק, וואס ער האט העכסט ווארשיינלעך געשריבן אין העברעיִש. וועגן דעם גיט אונז צו וויסן זיין בריוו פונם 15/XI 1771 צו זיין קרוב און פריינד אלקנה הערץ: „זיא פארלאנגן, שרייבט דארט מענדעלסאן, אין איהרעם לעצטם שרייבן מייני האנדשריפט נגד דת הנוצרים, איך מוז איהנען אבר זאגן, דש ערשטליך זאלכוש ניט אים שטאנד איוט פון אינעם אנדרן גלעזן צו ווערדן, זא אונאָרדנטליך אונד אונצוזאמענהענגענער שטייהט נאך אללעש דרין. צווייטנש מוז איך אויך דיוש גשטיהן (מודה זיין) דש איך דען פעסטן פאָרוואַץ האבע, זאלכש ניוואלש אויש מיינן הענרן צו געבן, ומכ"ש איבער לאַנד צו שיקן. השיב"ה (השם יתברך ברוך הוא) געבי מיר מייני געזונדהייט זיידער, זא וויל איך זעהן וואיש דרויש צו מאַכן איוט“⁴.

מענדעלסאןס אָנווייזונג, אז ער געפינט זיך ניט בקו הבריאות, איז אויך א דירעקטער פועל-ווצא פון דעם צוויי-יאָריקן לאַפאָטער-שטרייט.

1 יובילעום-אויסגאבע (1929), ב' XVI, 148.

2 זע אונזער חערק, ב' II, 144.

3 אייך שפיגאָזע שטרייכט אונטער אין זיין ברייב צו זיין פריינד היינריך אָלדענבורג, אז „די קריסטן ארגומענטירן מיט לויטער וונדער, ד"ה מיט אוממיסן, חסם איז דער קיזאל פון יעדער שנאה און נידעריטעכטיקייט“ (מיר ציטירן לויט דער דויטשער איבערזעצונג, 1932, 215).

4 ב' XVI, 153. עס איז אונז אימבאקאנט, צי איז די דאזיקע האַנטישריפט איינגעהיט געוואָרען אין מענדעלסאןס ארכיוו אין צי וועט זי פארעפענטלעכט ווערן אין דער פולסטענדיקער יובילעום-אויסגאבע.

מענדעלסאָן האָט טאַקע געזיגט אין דעם דאָזיקן קאַמף, ער האָט אָבער פאַר זיין נצחון טייער באַצאָלט. מיר ווייסן דאָך, אז מענדעלסאָן איז פֿלל ניט געווען קיין קעמפער-נאַטור. ביי די שוואַכע פּוּחות פון זיין קרענקלעכן אָרגאַניזם האָט מענדעלסאָן זיך גענייטיקט אין אַ רויקן, פעסט-רעגלאַמירטן לעבנסשטייגער. דער ענין לאַפּאַטער האָט אָבער ביי אים אויפגעפּאָדערט אַ ריזיקע גייסטיקע אָנשטרענגונג, און זיין שוואַכע נערוון-סיסטעם האָט ניט אויסגעהאַלטן. דער צוויי-יאָריקער קאַמף האָט פּעליק רוינירט זיין שוואַכן אָרגאַניזם. יאָרנלאַנג האָט ער דערנאָך גע-ליטן די העפּטיקסטע שמערצן. דאָס לייענען און שרייבן איז ביי אים געווען פאַרבונדן מיט די שווערסטע אָנשטרענגונגען, און ער פלעגט אָפט לידן פון שטאַרקע שווינדל-אַנפאַלן. אין מאי 1779 קלאַגט זיך מענ-דעלסאָן: „זוה לי שמונה שנים ויותר — שוין העכער אַכט יאָר, שאני חלוש הכוחות עד מאור, ולא אוכל עוד לצאת ולבוא כימי קדם — זינט מיינע פּוּחות זיינען שטאַרק אָפּגעשוואַכט געוואָרן, און איך קאָן שוין ניט אזוי אַרבעטן, ווי אַמאָל ג. אויך אין דעם אַרײַנפיר צו זיינע „מאָר-גענשטונדען“, וואָס זיינען דערשינען אין דעם לעצטן יאָר פון זיין לעבן, ווייזט מענדעלסאָן אָן: „זינט צוועלף ביז פינפּצען יאָר געפין איך מײַ, נעמליך, אין דער לאַגע, וואָס איך בין ניט אימשטאַנד מיינע קענטע-נישן צו דערווייטערן. עפעס אַ מין נערווענשוואַכקייט, פון וועלכער איך לייד זינט יענער צייט, דערלויבט מיר ניט קיין שום גייסטיקע אָנ-שטרענגונג“. בכך, אין משך פון די לעצטע פּופּצן יאָר פון זיין לעבן איז ביי מענדעלסאָנען זיין שאַפּונגס-קראַפט געווען פּאַדײַטנדיק אָפּגע-שוואַכט. און אָט די דאָזיקע ביי אים נאָך פאַרבליבענע פּוּחות האָט מענ-דעלסאָן נאָך דעם לאַפּאַטער-אינצידענט באַשלאָסן שוין מער ניט אָפּ-געבן ווי פּריער דער דייטשער קולטור, נאָר דער קולטור און נויטבאַ-דערפענישן פון זיינע ברידער. און טאַקע ערשט אַ דאַנק מענדעלסאָנעם טעטיקייט אין די לעצטע 15 יאָר פון זיין לעבן איז מענדעלסאָן געוואָרן דער אָנערקענטער פּאַנען-טרעגער פון דער אויפּקלערונג ביים דייטשן יידנטום אין עס איז געשאַפּן געוואָרן די „מענדעלסאָן-לעגענדע“, וואָס מיר האָבן פּריער דערמאָנט. וואָרעם דאָס, וואָס מענדעלסאָן האָט גע-שאַפּן אויפן געביט פון יידישער קולטור און וויסן ביז די 70ער יאָרן פונם 18טן יאָר, האָט אַ בערך קנאַפּן ווערט. אַמוויכטיקסטן איז געווען דער אינטערעסאַנטער פּרוּוו מצד דעם נאָך גאָר יונגן מענדעלסאָן צו גרינדן צוואַמען מיט זיין חבר טוביה באָם אין 1750 אַ העברעיִשע

וואָכנשריפט „קהלת-מוסר“ מיט דעם פּאַשטימטן צוועק צו דערוועקן אין דער יידישער יונגט ליבע צו דער העברעיִשער שפּראַך און אינטערעס צו שיינעם סטיל. דער „קהלת-מוסר“ איז געשריבן אין אַ ריין פּיבלי-שער שפּראַך מיט פיל „מליצה“, און זייער זעלטן איז דאָרט צו פּאָגע-גענען אַ תּלמודישן אויסדרוק 1. די יונגע פּאַרפּאַסערס 2 ווערן זיך צו זייערע לייענער מיט דער פּאָדערונג מער אויפּמערקזאַמקייט צו שענ-קען די שיינקייטן פון דער נאַטור, וואָס פּאַרשאַפן דעם מענטשן אזוי פיל האַרציקע פּרייד; אויך פּאַקלאָגן זיי זיך דערויף, וואָס מען גיט זיך אזוי ווייניק מי צו לערנען די פּראַכטפולע אומפּאַרגלייכלעכע נאַציאָנאַלע שפּראַך 3.

אויסער אָריגינעלע אַרטיקלען, איז אויך אין ערשטן נומער פּאַר-עפּנטלעכט אין העברעיִשער איבערזעצונג אַ פּראַגמענט אויס ערוואַרד יונגס, נאַכטליכע פּאַטראַכטונגען.

די ערשטע העברעיִשע צייטונג האָט אָבער ניט געהאַט קיין אַריכת מיט, און מער ווי צוויי נומערן זיינען ניט דערשינען. מענדעלסאָנאָס ערשטער פּיאָגראַף, יצחק אייכל (און נאָך אים ג. מענדעלסאָנאָ און מ. קיי-זערלינג), פּאַרויכערט, אַז אין דעם זיינען שולדיק די „פּאַנאַטיקער“ (המקנאים), וואָס זיי איז דער סטיל און טאָן פונם „קהלת מוסר“ שטאַרק ניט געפּעלן 4. שוין דאָס אַליין, וואָס דער „קהלת מוסר“ איז געווען אַ נייע דערשיינונג, שלאַ שערום אבותינו! — איז געווען שטאַרק פּאַר-

1 דער „קהלת מוסר“ איז פון די גרעסטע יקר-המציאותן. מיר האָפּן זיך באַזוכט מיט אַ האַנטשרייטלעכער אָפּשריפט פון דעם עקזעמפּלאַר, וואָס געפינט זיך אין דער שטרעסן-ביבליאָטעק אין חילנע. אין דער נייערער צייט (1928) האָט ס. אַדלשטיין איבערגעדריקט דעם „קהלת מוסר“ לויט אַ פּאַטאָגראַפֿישער קאָפּיע אין דער יובל-שריפט פונם בודאַפעשטער רבנים-סעמינאַר.

2 דעם צעזייטערנדסטן טייל פון די אַרטיקלען אין „קהלת מוסר“ האָט פּאַר-טאַסט מענדעלסאָנאָ. דריי פון די דאָזיקע אַרטיקלן, וואָס זיינען דערשינען אין דעם ערשטן נומער, זיינען איבערגעדריקט אין „מאסף“ 1785.

3 „קהלת מוסר“, שער ב': ראיתי אזינו בני ישראל עזבו לשוננו הקרוש והיטב חרה לי; לא ידעתי איכה נהיתה הרעה הזאת. מה ראו על ככה ומה הגיע אליהם; להשליך ארצה עטרת גאות צבי תזארתם. הלא היא המבחר שבלשונית ודבר ד' כמחזה אל עבריו הנביאים בלשון עבר היה ובה הכין ד' וצר עולמו... ואין איש מתחזק להשיב הלשון על בנה כמשפט הראשון. וכי יאמרו כי בארבע רוחות השמים פני ד' חלקנו בארצות הגוים אשר לא ישמעו לשוננו — המענה הזאת תגדוף כהגוף מוך הרים לפני רוח קדים. הלא לעבדים ולשפחות נמכרו אבותינו בית המצרים, ועם כל זה לא שכחו לשונם כמאמר מכילתא בסדר שמות.

4 תולדות הרבנא"ן, 1789, 13.

דעכטיק, ווי עס שיינט, האָבן די „פּני“ פאַרבאָטן דעם יונגן און דע-
מאָלט נאָך אומבאַקאַנטן ישיבה-בחור אויס דעסוי די צייטונג ווייטער
אַרויסצוגעבן, און מענדעלסאָן, וואָס איז בטבע קיין קעמפער ניט גע-
ווען, האָט דעם באַפעל הכנעהדיק דערפילט.

נאָך דעם דאָזיקן פרוּוו האָט מענדעלסאָן אויף לאַנגע יאָרן פאַר-
לאָזן די העברעישע ליטעראַטור. ער שרייבט אַפילו אַ פירוש אויף דעם
רמב"ם „קלות ההגיון“, ער טראַכט אָבער ניט אים צו פאַרעפנטלעכן
און שענקט אַוועק דעם מאַנוסקריפט עפעס אַ ירושלימער משולח, שמשון
קליר, און יענער פאַלט אויף אַ שכל און פאַרעפנטלעכט דעם פירוש
(אין 1761) אונטער זיין אייגענעם נאָמען. ערשט 1769, ווען מענדעלס-
זאָנס נאָמען האָט שוין געקלונגען אין דער ברייטער אייראָפּעישער וועלט
אַלס דער באַשאַפער פון „פּעדאָג“, האָט ער אויך דאָס יידישע לייענער-
פובליקום מזכה געווען מיט אַ ווערק — אַ פירוש אויף „קהלת“. אין
דעם דאָזיקן ווערק איז אָבער שווער צו דערקענען דעם „פּאָנען-טרעגער“
און „אויפקלערער“. בעת מען לייענט די אין אַלטמאָדישן סטיל געשרי-
בענע הקדמה וועגן די פיר „דרכים“ פון ביבל-עקזגעטיק; וועגן פּשט,
דרוש, רמז, סוד, מיט דער באַמערקונג, אַז זיי אַלע זיינען לויטער אמת
(„וכלם דברי אלהים חיים“)¹, ווילט זיך קיים גלויבן, אַז מיר האָבן
פאַר זיך דעם אייראָפּעיש-געבילדעטן שריפטשטעלער, וואָס האָט זיך
געשאַפן אַ גרויסן נאָמען אין דער דייטשער ליטעראַטור מיט זיינע קרי-
טיש-עסטעטישע אַרבעטן. דער פירוש איז אויסגעהאַלטן אין שטרענג
קאָנסערוואַטיוון גייסט, און עס איז כאַראַקטעריסטיש, וואָס איינער פון
די אָנזאָגער און פּיאַנערן פון דער השפּלה-באַוועגונג. מענדעלסאָנס אַ פּו-
דור, האָט געפונען פאַר נייטיק, אין קעגנזאָץ צו מענדעלסאָנס פירוש,
אַנצושרייבן אַ נייעם פירוש אויף דעם באַרימטן פּעסימיסטיש-פּילאָזאָפּישן
ביבל-ווערק. דער פּאָלעמישער כאַראַקטער פונם ווערק לאָזט זיך הערן

1 לכאורי חירתנו הקדושה ארבעה דרכים והם: פּשט, דרוש, רמז, סוד,
וכלם דברי אלהים חיים, צדקו יחדו ואין זה סותר לדרכי השכל וההקשה או זה
ונפלא בעיני החכונה האנושית... אחרי שאנו רואים מרכי החכמה העליונה לכוון
בפעולה אחת אל תכליות רבות כי זהו מגדר החכמה העליונה בכלל, ואנו רואים במעשה
היצירה ובסרט באיברי בעלי החי שיוצרים כחן באבר אחד אל כחנות שונות; דרך
משל ברא האף להריח ולנשימה ולדחות הליחה העורפת וליצות תואר הפנים; ברא
האייר לנשימת הבצל חי, להוליד הקול, לנשיבת הרוח, להורדת הגשם והטל ולהעלות
שלהבת וכדומה, הרי אלו תעליות רבות במקצוע אחד וכן רבות. אם כן אינו רחוק
שתבתן החכמה היא בדבור אחד אל כחנות רבות מתחלפות וכו' וכו'.

שוין אין זיין נאָמען — „תוכחת מגולה“¹. זיין פאַרפאַסער איז מרדכי גומפּעל בן יהודה ליב שנאבער, דער אין זיין צייט באַוווּסטער אַרצט, וואָס פלעגט זיך חתמענען אונטער זיינע וויסנשאַפטלעכע ווערק אין אייראָפּעיִ. שע שפּראַכן: מאַרקוס געאַרג לעוויזאָן (פון זיין פּאַטערס נאָמען ליב), די דאָזיקע האַלב פאַרגעסענע, אָבער אינטערעסאַנטע פיגור האָט געוויס פאַרדינט, איר נאָמען זאָל פאַרצייכנט ווערן אין דער געשיכטע פון דער יידישער ליטעראַטור און אויפקלערונג.

מרדכי גומפּעל שנאבער איז געבוירן אין בערלין אין אַ חשובער פּאַמיליע. זיין געבורט-יאָר איז אומבאַקאַנט. מע קען זיך בלויז משער זיין, אַז ער איז געווען בערך אין איין עלטער מיט מענדעלסאָנען. תלמוד מיט זיינע מפרשים האָט שנאבער געלערנט ביי מענדעלסאָנאָנס רבי, ביים רב דוד פרענקל². ווי ביי מענדעלסאָנען, אזוי אין אויך שנאבערס ערשטער וועגווייזער אויפן געביט פון וויסן געווען מיימונים „מורה נבוכים“, ער שטודירט פלייסיק פילאָזאָפיע, נאַטורוויסנשאַפטן און באַ-זונדערס מעדיצין. בכדי זיך צו פאַרפולקומען אַלס אַרצט, לאָזט ער זיך אין די 60 קער יאָרן פונם 18טן י"ה קיין לאַנדאָן, ווו ער אַרבעט ביים באַוווּסטן כירורג יאַהן גונטער³. אין די יאָרן, וואָס שנאבער האָט פאַר-בראַכט אין לאַנדאָן, האָט ער פאַרעפנטלעכט אין ענגליש אייניקע מעדי-צינישע ווערק (דאָס באַקאַנטסטע פון זיי: An essay on the bleed) און אויך אַ פאַרשונג וועגן רעליגיע⁴. שנאבער האָט זיך דערוואָרבן אַזאַ גרויסן נאָמען אין דער מעדיצינישער וועלט, אַז דער שוועדישער קיניג גוסטאַוו דער צווייטער האָט איינגעלאָדן שנאבערן קיין אופסאַלא, ווו ער האָט פאַרנומען אַ קאַטעדראַע אין דעם דאָרטיקן אוניווערסיטעט. אויפן קיניגס באַפעל זיינען אויך שנאבערס מעדיצינישע ווערק איבערזעצט געוואָרן פון ענגליש אויף שוועדיש. שנאבער האָט אָבער פאַרבראַכט אין שווערן בלויז אייניקע יאָר. אין 1781 קערט ער זיך אום קיין דייטש-לאַנד, באַזעצט זיך אַלס פּראַקטיצירנדיקער אַרצט אין האַמבורג און דאָרט האָט זיך אויך פאַרענדיקט זיין לעבנסוועג (געשטאַרבן אין 1797).

ביי דער אינטענסיווער מעדיצינישער פּראַקטיק און זיין וויסנשאַפט-לעכער אַרבעט אויפן מעדיצינישן געביט האָט דאָך שנאבער געפונען צייט

1 מענדעלסאָנען חערס אין דעם דאָזיגן חערק ניט דערפאַנט ביים נאָמען, נאָר אַלס „החכם מברלין“.

2 זע תוכחת מגולה, דף ב' עמ' א'.

3 זע תוכחת מגולה, דף ג', עמ' ב'.

4 זע „יסוד תורה“, 3: בספרי „רוח הדת“ אשר חברתי בלשון ענגליש.

זיך צו פארנעמען מיט ריין-אויפקלערערישע אויפגאבן צווישן זיינע בריי-דער. נאך וויינענדיק אין לאַנדאָן האָט ער פארטראַכט אַ גרעסערע אַרבעט אין העברעיִש ווױגן וויסנשאַפטלעכע פראַגן און רעליגיעזער פילאָ-זאָפיע 1. דער ערשטער טייל פון דעם דאָזיקן ווערק איז דערשינען אין לאַנדאָן (1771) אונטערן טיטול „מאמר התורה והחכמה, ווו עס ווערן געגעבן אין אַ פּאָפּולערער פּאָרם אַלגעמיינע ידיעות וועגן מאַטעמאַטיק, אַסטראָנאָמיע און פיזיק. באַזונדערס אינטערעסאַנט איז די פּאָררעדע צו דעם „מאמר“. שטיצענדיק זיך אויף דעם רמב"ם (מורה נבוכים, III, קאפ' 41), שטרייכט שנאָבער אונטער, אַז די דערקלערונגען צו די גע-באָטן פון דער תורה, די אָנווייזונגען, ווי אזוי מ'דאַרף מקיים זיין יעדע מצוה פּאָזונדער — דאָס אַלץ האָט משה רבנו דערפאַר איבערגעגעבן בעל פה, בכדי די חכמים פון די שפּעטערדיקע דורות זאָלן האָבן די מעגלעכקייט צו מאַכן זייערע תקנות, צו שאַפן „סייגים“ אָדער זיי אינ-גאַנצן מבטל צו זיין לויט די פּאָדערונגען פון דער צייט און די אומשטענדן. אלא ניט, ווייזט שנאָבער אָן, ווען די תורה שבעל פה וואָלט פון דער התחלה אָן געווען בעסטגעזעצט און אין כתב פּאַרצייכנט, וואָלט באַך אַלץ ווי פּאַרשטיינערט געוואָרן און די חכמים פון די שפּעטערע תקופות וואָלטן דאָך געווען געבונדן אויף יעדן טריט און שריט און זיי וואָלטן ניט געווען בכוח צו מאַכן וועלכע ס'איז תקנה, ווייל דאָס פשוטע פּאָלס וואָלט זיך דאָך געוואָלט רעכענען בלויז מיט דעם פעסטגעזעצטן, מיט דעם געשריבענעם וואָרט. איצט אָבער איז דאָס פּאָלק מחוייב צו פּאָלגן זיינע גייסטיקע פירער, וואָס זיי איז געגעבן דאָס רעכט אויסצוטייטשן לויט די דרייצן לאָגישע כללים (שלש עשרה מִדוֹת) אַלע דינים און גע-זעצן פון דער תורה, נעמענדיק אין באַטראַכט די פּאָדערונגען פון דער צייט (והיה בכחם זה לעשות גזירות וסייגים כפי מה שיגזור הזמן והמקום) 2.

1 ער האָט אייך דעמאָלט פּאַרפּאַסט אַ הערק „ספר רפואות“, וואָס איז גע-בליבן אין כתב יד (זע תוכחת מגולה, דף י"ב, עמ' ב')

2 ס'איז כדאי אויך אונטער-צושטרייכן סאָלגנידן פרט: הי דער רוב פון די ערשטע משפּילים, באַקלאַגט זיך אויך שנאָבער דערויף, וואָס כחמת דעם שלעכטן דערציִונג-סיסטעם איז זעלטן הער פון דער יידישער יוגנט „באַהבנט אין דער העברעיִשער שפּראַך“; פּאַרגעסן איז די שפּראַך פון דער ביבל אין מע רעדט אויף א „לשון עלנים“; מיר זיינען דאָדורך פּאַרזילדעט אין פּאַרנאַרישט געוואָרן, אין מיט שפּאַט אין געלעכטער כּוּפּן אויף אונז אַלע פעלקער זאָגן: רק עם סכל וקטן העם הזה! (וואָס סאַר אַ נאַריש און נישטיק פּאָלק דאָס איז).

דעם זעלבן שטאנדפונקט זאגט שטאבער ארויס אויך אין דעם צווייטן טייל פון זיין ארבעט, וואס ער האט פארעפנטלעכט מיט פיל יאָרן שפעטער 1 אלס פירוש צום רמב"ם „אני מאמינם". די גאנצע יידישע דאָגמאַטיק, אלע „אני מאמינם" און עיקרים פון דער יידישער אמונה פאסט שנאָבער צוזאַמען אין איין איינציקן זאַץ — ידיעת מצאית השם, די אָנערקענונג פון דעם איינציקן באַשעפער. פלוין דער גע- באַט, פאָרזיכערט ער פון זיין רייז-ראַציאָנאַליסטישן שטאַנדפונקט, אין דער פעסטער יסוד פון דער תורה, אָבער אלע אַנדערע געבאַטן קאָנען מיט דער צייט געענדערט ווערן. אין דאָס איז דערפאַר, ווייל דער גרונדזאַץ וועגן דעם איינציקן באַשעפער איז אַן אוניווערסאַלער, פאַר אלע צייטן געוועלטיקנדיקער אמת. אלע אַנדערע געבאַטן געהערן שוין אָבער צום געביט פון גלויבן, און אמונה-זאַכן ענדערן זיך דאָך מיט דער צייט, און „עס פאַסירט דאָך, אַז מיר גלויבן היינט אין אַזוינע זאַכן, אין וועלכע מיר האָבן נעכטן ניט געגלויבט, און עס קען זיין, אַז מיר וועלן מאַרגן ווידער אויפהערן צו גלויבן". 8.

אין פּוֹלן קעגנזאַץ צו מענדעלסוואָנען איז שנאָבער פעסט איבער- צייגט, אַז דעם אמת צו דערפאַרשן איז דער מענטש אימפּשטאַנד נאָר מיט דער הילף פון זיינע חושים און אַראַנטק זיי דערווערבט עס דער לע- בעדיקער מענטש זיינע באַגריפן; זיי, די חושים, שטעלן עס צו דעם נייטיקן רוי-מאַטעריאַל, וועלכן דעם מענטשנס שכל נוצט אויס פאַר זיינע החלטות און לאַגישע סברות 8.

באַראַקטעריסטיש איז אויך פּאָלגנדיקער פּרט. מענדעלסוואָנען איז, ווי מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, זיין גאַנץ לעבן געבליבן געטריי דעם

1 אין האַמבורג אין 1792 אונטערן טיטל „יסוד תורה". געשריבן איז דאָס חרָק באַדייטנדיק פריער (זע תוכחת מגולה, דף ט' עמ' ב').

2 יסוד תורה, 2: לדעת יש הכול עצמי בין היסוד הזה מצאית השם יתעלה ובין כל יתר המצוות... כי כל יתר המצוות יכלו להשתנות לפי הזמן להיותם רק בענין האמונה. אבל היסוד הזה לא ישתנה אפילו שעה אחת להיותו אמת. דאָרטן, 13: כי ענין האמת אינו נופל תחת הזמן ולא פשתנה ומה שבו אמת קחה יהיה אמת לעולם... מצאית הבורא יתברך הוא אמת... אבל מהמלה אמונה... יש שחיה האמונה בדברים אשר ישתנו וענינה נוגלת תחת הזמן ונאמין לפעמים דבר היום לא האמינו אמתו ולא נאמינהו למחר...

3 דאָרטן, 11: כי אנו אין לנו ענין אחר לדעת האמת רק הבנת החושים יחד, כי משפט השכל אשר ישפוט בעוד המשפט עם הכשר יסודתו — בחידיעה אשר קנה על ירי החושים. דאָרטן, 91: כי אף לדעת החכם פיאסא שהמושכלות הותקעו בנפש האדם, אי אפשר להכחיש שהשכלת האדם בזה המציאות לא תבוא לו מבלי השגת החושים.

לייבניץ-וואָלפּישן פּילאָזאָפּישן סיסטעם 1; ער האָט, אמת, מיטן גרעסטן רעספעקט זיך פאַרהאַלטן צו דעם „אַללעס צערמאַלמענדען קאַנט“, נאָר קאַנטס אין 1781 דערשינענע גאוניש ווערק „קריטיק דער ריינען פּער-גונפּט“ האָט ער, ווי ער גופא איז זיך אָפּנהאַרציק מודה, לחלוטין ניט פאַרשטאַנען 2. שנאבער פון זיין זייט האָלט אָבער פאַר נייטיק צו באַקענען זיינע לייענער מיט קאַנטס גרונד-געדאַנק, אַז די צייט (און אויך דער רוים) איז ניט קיין אָפּיעקטיוו עקסיסטירנדיקע רעאַליטעט, און אויך ניט קיין אָפּסטראַקטער באַגריף, נאָר די גרונד-באַדינגונג, ביי וועלכער דעם מענטשנס שכל איז ביכולת דעם מאַטעריאַל, וואָס ער באַקומט פון די הושים, סינטעטיש צו פאַרברעטן אין אַנשווינגען און באַגריפן 3. און טאַקע די דאָזיקע גרונד-באַדינגונג לייגט אויך שנאבער אַלס יסוד פאַר דער מסקנא, אַז די גאָטהייט געפינט זיך אויסער וועלכן פאַרבאַנד מיט דעם צייט-באַגריף, שטיצנדיק זיך אויף קאַנטס פּילאָזאָפּישע הנחות, פלייסט זיך אויך שנאבער צו דערקלערן זיינע לייענער, אַז דער מענטש נעמט אויף מיט דער הילף פון זיינע הושים פלוז די דערשיינונגען, אָבער ניט „דעם תמצית פון יעדער זאַך“ (ראַס דינג אַז זיך) 4.

שנאבערן האָט, ווי מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, ניט באַפּרי-דיקט מענדעלסאָנס פּירוש אויף „קחלת“, און ער האָט אין קעגנזאָץ צו אים געשריבן אַן אייגענעם פּירוש, אין וועלכן עס פילט זיך ערטערזוויי די השפּעה פון קאַנטס קריטישער פּילאָזאָפּיע. און שנאבערס פּאַלעמיש ווערק איז פּאַקטיש דער איינציקער אָפּקלאַנג, וואָס מענדעלסאָנס פּירוש האָט געפונען אין דער העברעיִשער ליטעראַטור. דער לאַפּאַטער-שטרייט, וואָס האָט אַזוי קאטאַסטראָפּאַל געווירקט אויף מענדעלסאָנס געזונט-

1 מענדעלסאָן גופא חיוט אַן אין זיינע „מאָרגענסונדען“, האָט ער האָט סאַרזאַסט אין דעם לעצטן יאָר פון זיין לעבן, אַז מחמת זיין לאַנגיאָריקער נערוון-קראַנקייט איז ער ניט אימסטאַנד צו סאַרנעמען זיך מיט פּילאָזאָפּישע שטודיען. „פיר מיך — איז ער דערביי מוסיף — שטעחט אַלואַ דיעזע חיסענשעפט (פּילאָזאָפּיע) גאָך יעצט אויף דעם פונקט, אויף וועלכן זיך זעהן אַז דאָס 75סטע יאהר דיעזנס יאהרהונדערטס גאַטאַנדען האָט.“

2 זע זיין ברייף צו עליזע רייכאַרט: „איך פיר מינען טייל מוס בעקענען, דאָס איך איהן (דעם פאַרפאַסער פון דער „קריטיק דער ריינען פּערזאָנפּט“) ניכט פּערשטייע“ (געז' שריפטען, V, 706).

3 יסוד התורה, קאפ' 9; דאָרטן, 43: חכמי זמננו באַרו שחומן בעצמו אינו ענין כלל, אפס הוא ערך הענינים הפוחשים והמסוצים זה אחר זה כחמשיגים, ר"ל הציור אשר יצירים נפש האדם.

4 תוכחת מגולה, דף ב', עמ' ב'; דף י"א, עמ' א'.

צושטאנד, איז אויך פון גרעסטן באטייט פאר מענדעלסאָנס ווייטערע ליטעראַרישע טעטיקייט. נאָך דעם דאָזיקן שטרייט איז ער געקומען צום באַשלוס — פון איצט אָן וועט ער אָפּגעבן זיינע אזוי שטארק אָפּגע-שוואַכטע כוחות שוין ניט דער דייטשער קולטור, נאָר דער אויפקלערונג און די קולטורעלע באַדערפענישן פון זיינע ברודער 1.

און גראַד אין אָנפאַנג פון די זיבעציקער יאָרן האָט זיך אין די יידישע פאַרמעגלעכע קרוין פון דער בערלינער קהילה אַלץ בולטער געלאָזט מערקן דער דראַנג צו אויפקלערונג און בילדונג, און אַלץ דרייטער לאָזט זיך הערן די שטים פון דער ראַדיקאַל-געשטימטער יוגנט. דרייטער ווערט אויך מענדעלסאָן גופא, און דאָס לאָזט זיך באַמערקן אין דער פּאָזיציע, וועלכע מענדעלסאָן פאַרנעמט אין דער פראַגע וועגן „הלנת המתים“, וואָס איז אויפגעשווומען אין 1772 דורך דעם פאַרבאַט, וואָס דער הערצאָג פון מעקלענבורג-שווערין האָט אַרויסגעגעבן, מען זאָל ניט טאָרן מקבר זיין אַ געשטאַרבענעם פריער פון דריטן טאָג נאָך זיין טויט 2. די דאָרטיקע יידישע קהילות האָבן אָבער אין דעם דערזען אַ שווערע „גזירה“, ווייל דאָס איז דאָך קעגן דעם יידישן כּנהג וואָס גיכער דעם בר-מינן צו קבורה צו ברענגען. האָבן די קהילות זיך געווענדעט צו מענדעלסאָנען, ער זאָל אין זייער נאָמען אָנשרייבן אַ ביטשריפט צו דער רעגירונג, זי זאָל „מבטל זיין די גזירה“, פּכדי יידן זאָלן ניט זיין געצוונגען אָפּצוטערעטן פון מסורת אבות. מענדעלסאָן האָט זיך אָבער אָפּגעזאָגט זייער שליחות צו דערפילן, פשוט דערבאַר, ווייל ער האָט אין דעם רעגירונגס-באַפעל: „קיין „גזירה“ ניט געזען, און ער פּרוּווט אפּילו דערווייזן מיט אַ סך ציטאַטן אויס די „ראשונים“ און חז"ל, און „הלנת מתים“, ד"ה, מקבר זיין דעם מת ניט אין דעם טאָג פון דער פטירה, שטייט פּלל ניט אין קיין סתירה מיט מסורת אבות. דאָ איז אַרויסגעטראָטן דער אונז שוין פאַקאָנטער קנאי יעקב עמדן 3, ער האָט זיך מבוז דער דאָזיקער פראַגע אַריינגעלאָזט מיט מענדעלסאָנען אין אַ לאַנגן יבוב, און דער פאַרפאַסער פון „פּעדאָן“ האָט טאַקע דערביי אַרויסגעוויזן אַ גרויסע געניטקייט אין דעם אייגנאַרטיקן שו"ת-סטיל 4. עמדן האָט אויף זיין ירגזונדיקן שטייער געפאַרערט, און

- 1 אינטערעסאַנט איז אין דער הינזיכט מענדעלסאָנס פּרוּווט מיום 29סטן יוני 1779 צו העניגנסן (געדריקט ביי מ. קיווערלינג: סאָזעס מענדעלסאָן 1862, 322).
- 2 דעם סעקסט פון דעם הערצאָגס באַפעל, זע המאסף, תקמ"ה, 155.
- 3 זע אונזער העיק, ב' V, ו' 243 — 247.
- 4 דעם דאָזיקן שו"ת-גרייה האָט מענדעלסאָן סאַרעזנסלעכט אין „המאסף“, II, 155, א. ה. איבערגעדריקט אין געז. שר (1929), XVI, 154—168.

מענדעלסאָן זאָל למען השם זען פועלן ביי די שררות, זיי זאָלן מבטל זיין די ביטערע „גזירה“, בכדי „גאָטס פאָלק זאָל ניט גענייטיקט זיין נאָכצוזאָן די מנהגים פון די אומות העולם“. מענדעלסאָן אָבער דערזוינט אין זיין געלאַסן-רויִקן ענטפער, אז אין דער דאָזיקער פראַגע דאַרף מען קודם כל זיך רעכענען מיט דער קאָמפּעטענטער מיינונג פון די דאָקטוירים. מענדעלסאָן האָט גוט פאַרשטאַנען, אז ניט מיט ויכוחים קאָן מען איבערצייגן דעם צד שכנגדו — די וואָס שטעקן מיט ביידע פּיס אין דעם אַלטן מיטלאַלטערלעכן וועלט-באַנעם. ער, דער זון פון דער „אויפֿ-קלערער“=צייט, האָט געווען דערצו איין איינציקע תּרופּה — בילדונג! דערציען דעם יונגן דור ניט אויפן אַלטפּרענקישן שטייגער, נאָר אין דעם מאָדערנעם אייראָפּעיִשן גייסט. דורך זיין איניציאַטיווע ווערט אין בערלין געגרינדעט (1778) די ערשטע יידישע פּאָלקסשול „תּנוּך נערים“ (יידישע פּרינשולע), וווּ עס ווערן אונטערריכטעט ניט בלויז תּלמוד און ביבֿל, נאָר אויך דייטש און פּראַנצויזיש און אַלגעמיינע לימודים. פאַר דער דאָזיקער שול פאַרפּאַסט אויך מענדעלסאָן (צוזאַמען מיט פּרידֿ-לענדערן) אַ ספּעציעל לעועבוך 1. אין דעם זעלבן יאָר איז אויך מענדעלסאָן זאָן צוגעטראָטן צו זיין ליטעראַרישן אונטערנעמען, וואָס איז געווען פון גרעסטן קולטור-היסטאָרישן באַדייט פאַר דעם דייטשן יידנטום: דאָס איז זיין דייטשע חומש-איבערזעצונג. אין דעם פּראָבע-העפט, וואָס האָט געטראָגן דעם טיטל: „עלים לתּרופּה“ (דערשינען אין 1778), דערקלערט מענדעלסאָן: „ווען גאָט האָט מיר געגעבן בנינים זכרים, און עס איז גע־קומען די צייט מיט זיי תּורה צו לערנען און באַקענען זיי מיט גאָטס לעבע־דיקן וואָרט, ווי אין פּסוק שטייט, האָב איך באַר מיינע צאַרטע קינדער וועגן אָנגעפּאַנגען איבערזעצן די חמשה חומשי תּורה אויף דער ריינער דייטשער שפּראַך, ווי זי ווערט געברויכט אין דער היינטיקער צייט... גראַד האָט גאָט אזוי געפּירט, איך זאָל זיך באַקענען מיט ר' שלמה אויס דובנאָ און איך האָב אים אַיינגעלאָרן, ער זאָל לערנען מיט מיין איינציק געבליבענעם זון 2 דקרוק אַ שעה אין טאָג, און ווען ר' שלמה האָט זיך באַקענט מיט מיין תּורה-איבערזעצונג, איז זי אים שטאַרק געפּעלן און ער האָט מיך געבעטן, איך זאָל אים דערלויבן זי צו פאַרעפּנטלעכן, בכדי דערמיט נוצן צו ברענגען דער שול-יוגנט. האָב איך דערויף מספּים געווען“ 8...

1 זע: געמיינדעבלאָט, 1929, נומ' 9, ז' 432, 436.

2 דער צווייטער זון איז צו יענער צייט געשטאָרבן.

3 אור לנתיבה, XXVIII (מיר צוטרין לייט דער הילנער אויסגאַבע, 1849).

מענדעלסזאן חזרט דאָס זעלבע איבער כמעט אין די זעלבע אויסדריקן אויך אין אַ פּריוואַטן בריוו (ראַטירט 25 מאי 1779) צו דעם אויבנדרעמאַנטן אביגדור לוי אויס גלאַגוי 1. דאָך איז אויסער ספק, אַז דער פּאַרויכטיקער מענדעלסזאָן זאָגט דאָ ניט אַרויס דעם גאַנצן אמת. קלאַרער און באַשטימטער זאָגט מענדעלסזאָן אַרויס, וואָס ער איז אויסן מיט זיין אויסגאַבע, אין אַ צווייטן בריוו, געשריבן אין דעם זעלבן 1779, נאָר אַרעסירט צו זיינעם אַ קריסטלעכן פּריינד—אַראָלה הענינגס: „נאָך לאַנגע איבערלייגונגען בין איך געקומען צום באַשלוס, אַז מיט דעם רעשט פּוהות, וואָס זיינען מיר נאָך געבליבן, קאָן איך נוצן ברענגען מינע אייגענע קינדער און אויך אַ באַדייטנדיקן טייל פון מיין נאַציאָן, אויב איך וועל זיי געבן אַ גוטע ביבל-איבערזעצונג מיט אַ געהעריקן פּירוש. דאָס וועט זיין דער ערשטער שריט אויפן וועג צו אויפּקלאַרונג, פון וועלכער מיין נאַציאָן איז, ליידער, נאָך אַזוי דערווייטערט, אַז מען פּאַנגט צייטנווייז ממש אָן צו צווייפלען אין דער צוקונפט פונם יידישן פּאָלק“ 2. עס איז אויסער ספק, אַז מענדעלסזאָן האָט מיט זיין ליטעראַרישן אונטערנעמען געשטעלט פאַר זיך אַ דאָפּלטן ציל: 1) דורך זיין מיט יידישע אותיות גערודקטע ביבל-איבערזעצונג דערלייכטערן די דייטשע יידן די מעגלעכקייט זיך צו באַקענען מיט דער ליטעראַרישער דייטשער שפּראַך; 2) דורך זיין פינקטלעכער איבערזעצונג און דעם קלאַרן סיסטע-מאַטישן „ביאָר“ געבן דעם אונטערוואַקסנדיקן דור די מעגלעכקייט זיך צו באַקענען מיט די קלאַסישע פּאָעטישע שיינקייטן פון דעם ביבל-טעקסט און מיט די גראַמאַטישע אייגנאַרטיקייטן פון דער העברעאישער שפּראַך; דערוועקן אין דער יידישער יוגנט דעם חשק אָפּצוקערן פון דעם פאַרדרייטן פּאָפּול און טרוקענער סכאַלאַסטיק צוריק צו דער ביבל און צו דעם ביבל-סטיל. דערפאַר טאַקע איז מענדעלסזאָן אין דער זעלבער צייט, ווען ער האָט איבערזעצט דעם חומש, אויך שטאַרק געווען פאַרטאָן מיט דעם איבערזעצן דעם ספר תהלים, מיר האָבן שוין פּרײַער אָנגעוויזן, ווי שטאַרק די דאָזיקע אויס דעם טיפּן אַלמערטום אויפּגעהיטע תּפּילות האָבן געווירקט אויף מענדעלסזאָנס רעליגיעזן געפיל; ער האָט זיי אָבער אויך זייער הויך געשעצט אַלס ערשטקלאַסישע מוסטערן פון לירישער פּאָעזיע. און אין זיינע בריוו צו פאַרשיידענע באַקאַנטע 8 שטרייכט ער טאַקע אונטער, אַז מיט דער תּהלים-איבערזעצונג באַצוועקט ער דער עיקר צו-

1 געז' שריפטען, יובילעום-אויסגאַבע (1929), XVI, 162.

2 קיזערלינג, סאַזעס מענדעלסזאָן, 1862, 522.

3 זע, צום ביישפּיל, זיין בריח צו מיכאַעליס (געז' שר'; V, 1844, 505-506).

צו געוויינען דעם ליעינער, ער זאל אין די תהלים-תפילות זעען קודם-כל אַ מוסטער פון קלאסישער „לירישער פאָעזיע דער העברעער... אָהנע אויף דאָס פראָפּעטישע אונד מיסטישע צו זעהען, דאָס זאָוואָהל קריסטליכע אַלס יודישע אויסלענער נור דאָרום אין דען פּסאַלמען געפונדען, ווייל זי עס דאָרין געזוכט האָבען; אונד נור דאָרום געזוכט האָבן, ווייל זי ווערער וועלטווייזע נאָך קונסטריכטער געוועזן זינד“.

נאָך איין זאך האָט מענדעלסזאָן באַצוועקט מיט זיין ביבל-איבער-זעצונג: אויסמעקן אויס דעם יידישן לעבן „די יודיש-דייטשע מונדארט“, ד״ה דעם יידישן דיאַלעקט, פאַררענגען אויס דער שול און פאַמיליע די אַלטע יודישע ביבל-איבערזעצונגען, ווי, צום ביישפּיל, די איבערזעצונג פון יקותיאַל בליז 1, וואָס איז לויט מענדעלסזאָנס מיינונג געשריבן „בלשון עלגים“, מקולקל ומשחת מאור, תגעל בה נפש הקורא היודע לרבר צחנת“ — אין אַ פאַרדאַרבענער און שרעקלעך-פאַרקריפּלטער שפּראַך, פון וועלכער עס עקלט יעדן ליעינער, וואָס איז געוויינט צו ריידן אַ ריינע, ריכטיקע שפּראַך. ביי מענדעלסזאָנען אין די אויגן איז דער יידישער „זשאַרגאָן“ געווען בלויז אַ מעכאַניש געמיש „דעס העברעיִשן מיט דעם דייטשען“, אַך פּירכטע, — שרייבט ער אין אויגוסט 1782 צו זיין באַ-קאַנטן ערנסט קליין 8, אַז דער דאָזיקער זשאַרגאָן האָט ניט ווייניק מיט-געהאַלפּן דער מאָראַלישער פאַרווילדונג פון דעם פּשוטן עולם (האַט ניכט ווייניק צור אונזליכקייט דעם געמיינעם מאַנעם בייגעטראַגען), און אַך פאַרהאַת, אַז דאָס, וואָס די לעצטע צייט האָבן מיינע ברידער אָנגע-פאַנגען צו באַנוצן די ריינע דייטשע שפּראַך, וועט האָבן אַ זייער גוטע ווירקונג... „נור קיינע פערמישונג דער שפּראַכען!“ — דערמיט פאַרענ-דיקט מענדעלסזאָן זיין בריוו.

אַט דערצו האָט באַדאַרפט ניט ווייניק מיטהעלפּן זיין קלאַסישע דייטשע חומש-איבערזעצונג, וואָס ער האָט באַשלאָסן צו דרוקן מיט יידישע אותיות.

בכדי צו פאַרווירקלעכן די צווייטע פון די אויבנערמאַנטע אויפ-גאַבן — צו דערוועקן אין דער יידישער יוגנט דעם אינטערעס צו דער העברעיִשער שפּראַך און איר גראַמאַטיק, האָט מענדעלסזאָן געהאַלטן פאַר נייטיק צו צויען צו דער דאָזיקער אויסגאַבע דעם אויבנערמאַנטן מדקדק און שפּראַך-פאַרשער שלמה דובנאָ.

1 חעגן בליזס ביבל-איבערזעצונג זע אוינער חערק, ב' VI, ז' 159—161.

2 געז' שר' 1844, V, 505—506.

3 זע אוינער חערק, ב' V, ז'...

דער דאָזיקער מאָן, וועלכן מענדערלסאָן האָט געהאַלטן פאַר דעם פּאַסנדיקסטן און נויטיקסטן מענטשן, וואָס קאָן אים באַהילפּיק זיין ביי זיין וויכטיקן ליטעראַרישן אונטערנעמען, פאַרדינט, מיר זאָלן זיך מיט אים געענטער באַקענען. שלמה בן יואל דובנאָ איז געבוירן אין דער אַלטער וואָלינער שטאָט דובנאָ דעם 12טן אָקטאָבער 1738. דעם אינטערעס צו ביבלישער עקזעגעטיק און צו אַלץ, וואָס ס'האָט אַ שייכות צו ביבלישער שפּראַך-פאַרשונג, האָט אין דעם יונגן דובנאָ דערוועקט דער אונטער שוין באַקאַנטער בעל „מרכבת המשנה“, שלמה העלמא. אַלס צייכן פון דאַנק-באַרקייט צום געליבטן לערער האָט דובנאָ פאַרעפנטלעכט (אין 1766) מיט וויכטיקע הערות און מיט אַ גרויסן לויבליך פאַרויס העלמאַס פאַרשונג וועגן טראַף און ניקוד „שערי נעימה“. צו יענער צייט געהערט אויך, וואַרשיינלעך, דובנאָס ערשטע זעלבשטענדיקע אַרבעט, אַ זאַמלונג העברעישע לידער — „יובל ונעמן“, וואָס זיינען געשריבן אין רייז-ביבלישן סטיל 1. דובנאָ האָט אויך געשריבן אַ געוויסע צאָל דידאַקטישע און סאַטירישע לידער, עס פילט זיך אָבער ניט אין זיי דער ניצויז פון דעם אמתן דיכטער 2. גרויס איז אָבער זיין פאַרדינסט פאַר דער נייעהעברעישער דיכט-טונג דערמיט, וואָס ער האָט איבערגעדרוקט משה חיים לוצאַטוס אַלע-גאַרישע דראַמע „לישרים תהלה“, וועלכע איז דעם ברייטן ליענער-פּונג-ליקום ביז דעמאָלט געבליבן אינגאַנצן אומבאַקאַנט, ווייל דער דיכטער האָט זי פאַרעפנטלעכט אין 1743 בלויז אין דער צאָל פון 50 עקזעמפּלאַרן. דובנאָ האָט זיך מיט איר צום ערשטן טאָל באַקאַנט אין די יאָרן (1767—1772), וואָס ער האָט פאַרבראַכט אין אַמסטערדאַם, וווּ ער האָט געאַרבעט אין די דאָרטיקע ביבליאָטעקן, אַנטציקט פון לוצאַטוס מייסטערעווערק, האָט ער באַשלאָסן עס איבערצודרוקן, בכּר, ווי ער ווייזט אָן אין דער פאַררעדע, עס זאָל דערוועקן אין דער יידישער יוגנט די

1 אין איינעם פון זיינע בריוו צו העלף היידענהיים שרייבט דובנאָ וועגן דעם וואַזיקן הערק: „הוא חיבור קטן ע"ד מליצת המקרא ממש, כתבתיו בימי עלומי בצור כפתי רעננה“. די ביבליאָגראַפֿן פירסט און צייטלין חייזן אַמילו אָן, אז די דאָזיקע זאַמלונג האָט דובנאָ פאַרעפנטלעכט אין די 70סטער יאָרן. ש. סטאַניסלאַחסקי האָט אָבער דערווייזן, אז די דאָזיקע מעלרונג איז גימ ריכטיק, און „יובל ונעמן“ איז גע-פליבן אין מאָנואָקריפֿט (זע וואַסכאָד, 1893, X—XI, 216).

2 דאָך רעדט פּראַנץ דעליטש אין זיין באַקאַנטן הערק (צ' געש' ד' יוד' פּאַעזיע, 118) וועגן דובנאָס לידער מיט אַ געוויסער התפעלות: זיינע געוויכטע זינד חירקליך אין אויסדרוק הע ברע: ש, ביי בליש אין דען בילדערן, מיטעלאַל-טערליך אין רייס אונד פּערוואַרב, אונד אויך מייסטענמיילס יודענטימליך יום בעגענשאַנד דער בעהאַנדלונג.

ליבע צו דער ביבלישער שפראך און זי זאל אויס די פראכטפולע שיינ-
קייטן פון דעם דאזיקן ווערק זיך איבערצייגן, אז די הייליקע שפראך איז
נאך איצט אויך זאפטטיק און פריש און פול מיט יוגנטקראפט¹.

ווען דובנא איז דערנאך אריבערגעפארן פון אמסטערדאם קיין בער-
לין, האָט ער זיך באַפדיינדעט מיט מענדעלסזאָנען. ער איז אויך געווען
אן אַפּטער אַרײַנגײער אין מענדעלסזאָנס הויז, ווייל ער האָט אַ געוויסע
צײַט געגעבן מענדעלסזאָנס זון אונטערריכט אין העברעיִש. עס איז אוי-
סער ספק, אז דובנאָ האָט דערפאַר אַזוי הייס אַגײטריט, מענדעלסזאָנס
חומש-איבערזעצונג זאל וואָס גיכער אויף דער וועלט דערשיינען, ווייל
ער איז געווען פּולשטענדיק אײַנשטײַמיק מיט מענדעלסזאָנען בנוגע דעם
„ידיש-דייטשן דיאַלעקט“. אויך דובנאָ האָט געהאַפּט, אז מענדעלסזאָנס
איבערזעצונג וועט געלינגען צו פאַרדענגען דעם „פאַרהאַסטן זשאַנגאַל“.
מען דאַרף דערבײַ ניט פאַרגעסן, אז די שפראַך-וויסנשאַפּט, די
דיסציפּלין, וואָס דערפאַרשט די שפראַך און דאָס וואָרט אַלס באַשעפּער
און טרענער פון דעם מענטשלעכן געדאַנק, — איז נאָך דעמאָלט אין די
קינדערשיכלעך געגאַנגען, און אַלס צעניאַריק קינד האָט זיך נאָך דע-
מאָלט אין זײַן רײַטער-שלאָם דערצײַגן דער צוקינפּטיקער גרויסער געלערנ-
טער, וואָס האָט מיט צענדליקער יאָרן שפּעטער אַרויסגעזאָגט דעם גע-
דאַנק, אז קײן פּאָלק איז ניט אײַמשטאַנד צו פאַלעבן און באַפּרוכפּערן
אַ פרעמדע שפראַך מיט זײַן אײַגענעם גײַסט, סײַדן ער אַרבעט דערבײַ
איבער די דאָזיקע שפראַך אין אַ גאַנץ אַנדערע². אַלס געלערנטער פּילאָג-
לאַג-פּוריסט פון אַלטן שניט, האָט דובנאָ באַזונדערס מקפּיד געווען, אז
„יעדער מענטש, מיט וואָס פאַר אַ שפראַך ער זאל זיך ניט באַנוצן, איז
מחוייב זי אָפּצוהײַטן פון וועלכע עס איז פאַרקריפּלונגען און טאָר זיך
ניט דערלױבן אַזױנס, וואָס געפּינט זיך אין סתּירה מיט די געזעצן פון
איר גראַמאַטיק“³. אויף דעם ייִדיש-דייטש האָט דובנאָ געקוקט ניט
ווי אויף אַ ייִדישן דיאַלעקט, נאָר ווי אויף אַ דײַטשע שפראַך, וואָס
יידן האָבן פאַרגרייזט און פאַרקריפּלט...

1 „לישרים תלה" האָט חירקלעך געהאַט אַ גרויסע השפּעה אויף דער נײַ-
העברעיִשער פּאָעזיע און סײַל ווערק זײַנען געשאַפּן געהאַרן לױט איר מוסטער.
2 ה. הומבאָרט, איבער די פּערשידענהײַט ד' מענטשליכען שפּראַכבויעס, 203.
3 זע דובנאָס הסכּמה צו דער מיכטעהאַפּטער אויסגאַבע פון דעם מחזור
אויף שבועות (אין 1805), האָט ס'האָט פאַרעפּנטלעכט מיט דערקלערונגען און אַ דײַטשער
איבערזעצונג דער פאַרדינסטפּולער מדקק האַלף הײַדזנהײַט: והקורא בכל לשון צריך
להזהר מדברי שבוש שבאיתו הלשון, ומדקק באותו הלשון כמו שמדקק בלשון
הקודש.

שלמה דובנאָ האָט גערן אָנגענומען מענדעלסזאָנס פּאַרשלאָגן צו שרייבן פאַר זיין אויסגאַבע אַ פּירוש („ביאור“) צום חומש-טעקסט און אים אויך צו באַזאָרגן מיט אַ ספּעציעלן „תיקון סופרים“. מענדעלסזאָן גופא זאָגט עדות, אז „דובנאָ האָט זיין אַרבעט פּולבראַכט מיט אויסערזעווייג-לעכער געניטקייט... און האָט אַלץ מעגלעכעס געטאָן, בכדי עס זאָל אַרויס פון זיינע הענט אַ דבר מתוק“¹.

אין 1778 איז, ווי מיר האָבן שוין אויבן אָנגעוויזן, אין אַמסטער-דאַם דערשינען אַ פּראָבע-העפט אונטערן נאָמען „עלים לתרופה“, וווּ עס זיינען געווען אָפּגערדוקט פּראָגענטן פון דער דייטשער איבערזעצונג און פונם „ביאור“ מיט אַ גרויסער הקדמה פון שלמה דובנאָ, וווּ ער באַ-קענט מיט דעם כאַראַקטער און די אויפגאַבן פון דער גאַנצער אויסגאַבע, די „עלים לתרופה“ האָבן אין די אינטעליגענטע קרייזן געמאַכט זייער אַ גרויסן רושם; דער משומד כריסטיאן גאָטליב מאיער האָט אַפילו דאָס גאַנצע ווערק איבערגערדוקט אין דייטש (1780) אונטערן טיטול: „פּראָבע איינער יידיש-דייטשען איבערזעצונג דער פינה ביכער מאָזיס“, גאַנץ אנדערש האָבן זיך אָבער פאַרהאַלטן די אָרטאָדאָקסישע קרייזן, ניט געקוקט דערויף, וואָס די פּערלינער רבנים האָבן געגעבן אויף מענש-דעלסזאָנס איבערזעצונג זייערע הסכמות², האָבן די אָרטאָדאָקסישע רבנים זיך פאַרהאַלטן מיט גרויס חשד צו דער דאָזיקער אויסגאַבע, פּראַש פון די קעגנער, וואָס זיינען אַרויסגעטראָטן אַקעגן מענדעלסזאָנס איבערזעצונג און דעם „ביאור“, זיינען געשטאַנען דריי חשובע רבנים:

1 אור לתיבה, XXX.

2 מענדעלסזאָן האָט די הכמות פּאַרענטלעכע דעמאָלט, חזן ס'איז דערשינען די איבערזעצונג פונם ספר „שמות“. מיר האָבן געהאַט די מעגלעכקייט זיך צו באַ-קענען מיט די אויסגאַרעם פון די דאָזיקע הסכמות, הייל זיי האָבן זיך געמונען צוזאַמען מיט פילע דובנאָס האַנטשריפטן אין שמואל יוסף פינס אַרכיט, און פון דארטן זיינען זיי אַריבערגעגאַנגען צום געשיכטספּאַרשער ש. גינזבורג, וואָס האָט ביי די לעצטע יאָרן געלעבט אין לענינגראַד. עס איז אינטערעסאַנט, וואָס אויך די בערי-לינער רבנים, הירש לעחין און זיין זון שאול, זענען וועלכן עס האָט נאָך הייטער זיין די רייד, האַלטן פאַר נייטיק צו באַקלאַגן זיך אין זייערע הסכמות דערויף, וואָס די וויי-שע יידן ריידן אויף אַ פּאַרדאָרבענער שרעך און קענען ניט ריידן, בשעת המדינה³. הירש לעחין שרייבט: ואנחנו עם בני ישראל אשר לא רגל על לשונו לשון מדינה ומדינה ככתבה וביותר יושבי הארצות האלו אשר כולם אשכנזים בשם ישראל... בלעגי שפה נדבר... ואין אתנו מבין ויודע אשורות לאשורו לפרש שיחו ללועזות... זיין זון שאול באַקלאַגט זיך: בהגלות נגלות חרמת ישראל בין האומות אשר ילעיגו עלינו בראותם מלמדי המקרא לא די שספר תורת אלהים עמוקה ומכוסה מהם, עוד נבלה שזחם בלשון המדינה.

יחזקאל לאנדא אויס פראג, דער האמבורגער רב רפאל כהן (גבריאלי דיסערס זיידע) און צבי הירש יעקב חריף אויס פוירדע, וועגן וועלכן שלמה מיימון רעדט מיט אַזאַ התפעלות אין זיין „זעלבסטביאָגראַפיע“ 1. די דאָזיקע רבנים האָבן אין מענדעלסזאָנס אויסגאַבע געזעען אַ שטיקל „חילול הקודש“: זיי האָבן געפונען, אַז די „דייטשע חומש-איבערזעצונג פון משה אויס דעסוי“ איז ניט אַזוי אויסן צו געבן די מעגלעכקייט לייכט מער און בעסער צו פאַרשטיין דעם הייליקן טעקסט, ווי דער עיקר אויסצונאָצן די תורת משה, די יוגנט זאָל וואָס גיכער באַהבנט ווערן אין דער דייטשער שפראַך און דורך איר זיך באַקענען מיט דער קולטור פון די אומות העולם; און דאָס וועט דאָך לויט זייער מיינונג בלי ספק ברענגען צו ביטול התורה 2. דער קנאי רפאל כהן האָט אַפילו געוואַלט אַרויסטרעטן קעגן דעם אונטערנעמען פון „משה אויס דעסוי“ מיטן געווער פון „חרם“. מענדעלסזאָנען איז אָבער געלונגען דורך זיינע האַמבורגער פריינד צו פועלן ביים דענעמאַרקער מלך (אונטער וועמענס מאַכט האַט בורג האָט זיך געפונען), ער זאָל זיך אונטערזייכענען אַלס „פרענומע-ראַנט“ אויף מענדעלסזאָנס אויסגאַבע. אַ פשיטא, אַז דער רב האָט שוין ניט געוואַנט אַריינצוואַרפן אין חרם אַן אויסגאַבע, וועלכע דער מלך גופא האָט באַוויליקט מיט זיין חתימה.

באַלד האָט אָבער אויסגעבראַכן אַ סכסוך צווישן רי צוויי הויפט-אַנטיילנעמער פון דער אויסגאַבע גופא. ווי עס איז צו זען אויס דובנאָס בריוו צו מענדעלסזאָנען פונם 22/IX 1780 8, האָט שוין אין 1780 גע-הערשט צווישן זיי אַ געוויסער רוגז. מענדעלסזאָן, וואָס האָט אויך גע-שעצט דובנאָס אַנטיילנעמען אין דער אויסגאַבע, איז געגאַנגען אויף אַלע מעגלעכע מאַטעריעלע הנחות, איז גרייט געווען פון דובנאָס וועגן זיך

1 העגן דער השערה, אַז אויך דער הילנער גאון זאָל האָבן זיך באַטייליקט אין דעם דאָזיקן פראָטעסט, זע ביילאַגע, נומ' 1.

2 אַמבולסטסן זעגט דאָס אַרויס דער פראָגער רב יחזקאל לאנדא: כתרנופּו זה היה קצת נכון אם היה מקדים שתרגום זה היא לגדולים שכב- למדו וקראו ושנו; אבל עכשו שששט תרגום זה אצל קצת המבקשים דוקא ללמוד עם הילדים תרגום זה, ומתוך כך נהאזך הוא שהילדים תיכף בלי-ותם מוכרחים לבלות זמנם בספרי עמים כדי שירגלו בלשון אשכנז כדי שילמדו אח"כ התרגום ההוא ונעשית תורתנו כשפחה המשמשת את לשון אשכנז שיתששט ברור וסירוש המלות של לשוננו העברי אינם יודעים. (המאסף, 1786, 143. זע אויך צל"ח על ברכות, דף כ"ה, עמ' ב').

3 דער בריח איז פאַרעפנטלעכט אין קאַזאַקס „ישורון“, III, 85 — 88, אי-בערגערדיקט אין לעטצרייטעס אויסגאַבע המאכף תקמ"ד, 120 — 122, 180 — 182 (1862) און אויך אין מענדעלסזאָנס יובילעום אייכנאַבע, XVI, 258 — 261.

אָפּצוזאָגן פון וועלכן ס'איז ריווח, וואָס די אויסגאַבע קאָן ברענגען 1.
 מאַטעריעלע טובת הנאה האָט אָבער ניט געקאָנט ענדערן דובנאָס באַ-
 שלום, — ער איז בכלל געווען אַ גרויסער מקפיד אין געלט־פּראָג, ניט
 קוקנדיק אויף זיין שטאַרק געדריקטע עקאָנאָמישע לאַגע 2: אין פּרילינג
 1781 זיינען זיך די צוויי שותפים ענדגילטיק פּונאַנדערגעגאַנגען. איך
 ווייס ניט — שרייבט מענדעלסאָן — אויס וואָסער סיבה דובנאָ האָט
 באַשלאָסן מיך צו פאַרלאָזן און האָט זיך צוריק אוטגעקערט צו זיין גע-
 בורטסלאַנד 8.

צי איז מענדעלסאָנען ווירקלעך אומבאַקאַנט געבליבן די סיבה, אויס
 וועלכער דובנא האָט אים פאַרלאָזן, איז שווער צו זאָגן. יעדנפאַלס, דובנא
 גופא רערט וועגן דעם גאַנץ באַשטימט (אמת, שוין נאָך מענדעלסאָנס
 טויט) אין זיין בריוו צו זיין פריינד, דעם אויבנדערמאַנטן מדקק וואָלף
 היידענהיים. „זינט איך האָב בערלין פאַרלאָזן — שרייבט דובנא 4 — האָב
 איך ניט קיין שום מגע-ומשא מיט מענדעלסאָנס יורשים. מיין יוגנט
 לערער און רבי דער דובנער רב נפתלי הערץ האָט פאַרבייפאַרנדיק דורך
 בערלין מיר פאַרגעוואָרפן: בהתחברך עם אחויהו פרץ ר' את מעשיך! *
 ער האָט מיך געשטראַפט, פאַר וואָס איך אַרבעט צוזאַמען מיט אַועלכע,
 וואָס זייער גאַנץ טראַכטן איז עוקר מן השורש צו זיין די תורה שבעל פה.
 זיינע ווערטער האָבן אויף מיר געהאַט אַ גרויסע ווירקונג און איך האָב
 אים צוגעזאָגט, אַז איך וועל מיך דערווייטערן פון די דאָזיקע לייט און

1 זע ד. פרידלענדערס בריוו צו יוסף בן אליהו פּעסעלעס קיין חילנע:
 -איך פּערזענלעך בין בייגעווען ביים דין-תורה, האָס מענדעלסאָן מיט שלמה דובנא
 האָבן געהאַט ביים בערלינער רב. דאָרט איז באַשלאָסן געוואָרן, אַז דובנא איז
 מחויב הייסער אַנטיילציגעמען אין דער הימש-אויסגאַבע, דער גאַנצער סכום, האָס
 ס'איז צונויפגעוואַלט געוואָרן פֿי די „פרעגומערזאַנטן“, גייט איבער אויף דובנאס
 חשבון, אויסער אַ קליינעם טייל, האָס קומט מענדעלסאָנס ברודער שאולן
 (הברמל, VII, 36)

2 כאַראַקטעריסטיש אין דער הינזיכט איז דובנאס אויבנדערמאַנטער בריוו צו
 מענדעלסאָנען.

3 אור לנת בה, XXX: רוח אחרת עברה עלי, לא ידעתי מה היה לו כי
 עובדי והלך לו אל ארציו.

4 דעם דאָזיקן בריוו, האָס איז געשריבן דעם 8טן סיון 1789 אין אַמסטערדאַם,
 האָט צום ערשטן פאַרעפנטלעכט אין דייטשער איבערזעצונג ב. אויערבאָך אין זיין
 „נעשיכטע דער איוראָעליטישען געמיינדע האַלבערשטאָדט“, 1866, 179 — 183. דעם העב-
 רעישן טעקסט האָט געדרוקט א. ד. ליבערמאַן אין „אספת חכמים“, 1678, 13.

* דער פּשט פון דער דאָזיקער היסטאָרישער טראַגע (דברי הימים, ב', 20,
 27): אַז דו האָסט זיך באַפריינדעט מיט רשעים, העט גאָט זיך פון זיך אַפּגענוגן.

וועל בערלין פארלאָזן. מענדעלסזאָנס איבערזעצונג איז טאקע אַ זייער געלונגענע און אַ נוצלעכע און איך גופא האָב מיך משתדל געווען, זי זאָל פארעפנטלעכט ווערן, נאָר אייניקע פון די, וואָס זיינען איינגעלאָדן געוואָרן אַנטיילצונעמען אין דער דאָזיקער זייער וויכטיקער אויסגאַבע, זיינען זייער קשוידע מענטשן, ווייל זיי האָבן פון זיך אינגאַנצן אַראָפּ-געוואָרפן דעם עול פון דער תורה, און אויף זיי איז באמת געוואָנט געוואָרן: סורו נא וכו' 1.

פארלאָנדריק בערלין האָט דובנא דאָך ניט אָנגעוואָרן די האָפענונג צו פארעפנטלעכען זיין פירוש („ביאור“) אויף חומש 2. ער האָט זיך געלאָזט קיין ווילנע, וווּ ס'איז אונטער דער השפעה פון דעם ווילנער נאון געווען וואָך דער אינטערעס צום פאָרשן די ביבלישפראַך און איר גראַמאַטיק. ער איז זייער פריינדלעך אויפגענומען געוואָרן אינם הויז פון דעם ווילנער רבס איידעם, דעם אויבנדערמאָנטן גביר און מעצענאָט יוסף בן אליה פּעסעלעס 3, און דער גאַנצער ווילנער קרייז פון דעם גאונס תלמידים און מקורבים האָבן זייער וואַרעם אויפגענומען דובנאס פראַיעקט אַרויסצוגעבן די חמשה חומשי תורה מיט זיין ביאור.

הסכמות אויף דער דאָזיקער אויסגאַבע האָט דובנא באַקומען נישט נאָר פון יוסף פּעסעלעס און דעם כאַמעלעאַן-אַרטיקן משה מיוזעלש 4, נייערט אויך פון די גדולי התורה, פון דעם באַגרינדער פון דער וואָלאָ-זשינער ישיבה, ר' חיים וואָלאָזשינער, און פון זיין ברודער ר' זעלמעלע,

1 אספת חכמים, 13: „ומאז התרחקתי מבערלין איגני עור את יורשי הרמב"ן במסורת הברית... מורי ורבי מנעורי הרב מדובנא נפתלי הירץ עבר דרך ברלין וייכחני: בהתחברך עם אחויהו סרף ד' את מעשיך, כי אני עושה את מלאכתי עם אלה אשר כל מחשבותם לעקור משרש את התורה שבע"פ. חוקי עלי דבריו ונתתי אומי כי אבדל מהחברה הזאת וארחיק נדודו מברלין...“ נאָכדעם, חי ער דערמאָנט מיט אַ שבת מענדעלסזאָנס איבערזעצונג, פירט דובנא אויס: וואלם מקצת האנשים אשר נספחו לעזור למלאכה הנכבדה הזאת הנה הנם תרבות אנשים חשובים, כי סרף מעליהם עול תורה ועל כמו אלה נאמר באמת וצדק: סורו נא וכו'...

2 אין מענדעלסזאָנס אויסגאַבע איז פארעפנטלעכט בלויז דובנאס פירוש אויף חומש „בראשית“.

3 העגן דער ראלע, וואָס פּעסעלעס האָט געשפּילט אין דעם פּאַהוסקן קאַפּה צווישן דעם הילנער קהל און דעם רב שמואל בן אביגדור (אינוער חערק, ג' V, ז' 259), זע אינוער אַרבעט, מלחמת הקהל בהרב האחרון אין „העבר“, II, (1918). זיין ברוי-העקסל מיט סרודלענדער האָט ש. י. פּין פארעפנטלעכט אין „הערמל“. העגן דער „המאסף“ האָט אָנגעהויבן אַרויסגיין אין קעניגסברג, האָט פּעסעלעס זיך אַפּגערעט אויף צוויי עקזעמפלאַרן.

4 מער באַריכות העגן מייזעלשן זע גיילעגע נומ' 2.

וואס איז געווען באשאנקען מיט אן אויסערגעוויינלעכן, ממש ווונדער-
בארן זכרון 1.

בכדי צו האָבן די מאַטעריעלע מעגלעכקייט צוצוטערען צו דער פּאַר-
טראַכטער אויסגאַבע, האָט דובנא זיך געלאָזט אין אַ רונדרייע איבער
פיל שטעט זאַמלען, פּרענומעראַנדען. ער האָט באַזוכט אַמסטערדאַם,
האַנאָוער, קאַפּענהאַגען, פּראָג און פיל אַנדערע שטעט. צו דער דאָזי-
קער רייע האָבן אים פיל חשובע באַקאַנטע באַזאָרגט מיט רעקאָמענדיר-
בריוו 2, עס איז אים אויף זיין נסיעה געלונגען צונויפצוזאַמלען העכער
700 אַבאַנענטן, דאָך איז דער דאָזיקער סכום געווען צו קליין פאַר אַזאַ
קאָסטשפּיליקע אויסגאַבע, און דובנאס, ביאור" אויף גאַנץ תורה איז
געבליבן אין מאַנוסקריפט 3.

דערפאַר אָבער איז מענדעלסאָנען געלונגען, ניט קוקנדיק אויף
אַלע שוועריקייטן, צו דערפירן זיין אויסגאַבע ביז צום סוף. נאָכדעם ווי
דובנא האָט אים פאַרלאָזן, האָט ער געמוזט זוכן נייע מיטאַרבעטער
פאַרן, ביאור". ער גופא האָט געשריבן דעם, ביאור" אויף ספר, "שמות"
און אויף די לעצטע צוויי סדרות פון ספר, "דברים" (האוינו, ברכה), ווו
ער שטעלט זיך באַזונדערס אָפּ אויף זייער פּאָעטישן סטיל. דעם פירוש
צו די איבעריקע ספרים האָבן געשריבן דריי פון מענדעלסאָנס מקורבים,
וועגן וועלכע עס וועט זיין די רייד אין די ווייטערדיקע קאַפיטלען. אין
משך פון 1780—1783 איז דערשינען אונטערן טיטל, נתיבות השלום"
מענדעלסאָנס קלאַסישע תורה-איבערזעצונג, פאַרזאָרגט מיט אַ נייעם
פירוש און אויסגעצייכנטער הקדמה. מענדעלסאָנס פאַרדייטנדיקע ליטע-
ראַרישע באַגאַבונג און פיינער עסטעטישער געשמאַק אַנטפלעקן זיך דאָ
אין זייער גאַנצן גלאַנץ. אין דער איבערזעצונג פילט זיך די אמתע
מינסטער-האַנט, וואָס פאַרשטייט, ווי איבערצוגעבן אין אַן אַנדער שפּראַך
די אומפאַרגלייכלעכע שיינקייטן פון דעם, ספר הספרים". מענדעלסאָן
פלייסט זיך צו גיין אויבן דרך הפשט, איבערצוגעבן דעם טעקסט ווערטלעך,

1 העגן ר' זעלמעלעס געזאַלטיקן זכרון הערן דערציילט פיל לעגענדן. באריכות
העגן אים זע זיין ביאָגראַפיע, תולדות אדם", סאַרסאַטס פון דעם מגיד יחזקאל מייזעלס.
2 פיר האָבן געהאַט די מעגלעכקייט צו באַקענען זיך מיט די דאָזיקע רעי-
קאָמענדיר-בריוו, הייל אויך זיי געשינען זיך אינס ארכיוו פון ש. גינזבורג. דאָרט
הערט עפּטערס אונטערזעסטראַכן, אַז, המדקק הגדול" שלמה דובנא: האָט בדעה אַרויס-
צוגעגעבן חמשה חומשי תורה מיט אַ נייעם פירוש, אָבער, בלי טייטש של ר' משה
דעסווי".

3 שלמה דובנא איז געשטאָרבן אין אַמסטערדאַם דעם 23טן יוני 1813. ער
האַט געלאָזן אַ זייער הערטפולע ביבליאָטעק. איר קאַטאַלאָג, רשימת ספרי רש"ד" איז
געדרוקט אין 1814.

געטריי; אים געלינגט אָבער אויך קונציק אַיינצופלעכטן ערטערווייז דאָס טראַדיציאָנעלע, וואָס איז באַהויבט מיט דרוש, מיט מסורה און דאָך ניט צו שטערן דערביי דעם אַלגעמיינעם סטיל. עס איז אויסער ספק, אַז צווישן דער גרויסער צאָל ביבלי־איבערזעצונגען פאַרנעמט מענדעלסאָאָנס, נתיבות השלום, אַדאַנט זיין גענויקייט, זיין געטאַקטער פאַרם און האַרמאָנישער פשטות, אַ גאַנץ בכבודיקן פלאַץ. אַ גרויסע ליטעראַרישע דערגרייכונג איז אויך די ברייטע העברעישע הקדמה, וואָס טראַגט אַ ספעציעלן טיטל „אור לנתיבה“. דאָ איז שוין ניטאָ קיין זכר פונם „מליצה־סטייל“, וואָס לאָזט זיך נאָך אזוי שטאַרק פילן אין מענדעלסאָאָנס יוגנט־ווערק „קהלת מוסר“; מיט זיין קלאָרער געמאַסטענער און פיין געפאַרמטער שפראַך דערמאַנט דער „אור לנתיבה“ דעם קלאַסישן סטייל פון מיימונים „משנה תורה“.

עס איז דערפאַר קיין ווונדער ניט, וואָס דער „נתיבות השלום“ האָט אַרויסגערופן אזאָ התפעלות אין די פראַגרעסיווע קרייזן, און מען האָט אים באַזונגען אין פראַזע און פאַטעטישע לויב־לידער. דער דאָזיקער אויסגאַבע איז באַשערט געווען צו בילדן אַ נאַנצן עטאַפּ אין דער קולטור־געשיכטע ניט נאָר פון די דייטשע יידן, נייערט אויך פון דעם מזרח־יידנטום 1. אין משך פון צוויי־דריי דורות איז מענדעלסאָאָנס איבערזעצונג מיטן „ביאור“ געווען דער וויכטיקסטער, אויב ניט דער איינציקער מקור, וואָס אַדאַנט אים האָט די יידישע יוגנט ניט נאָר געלערנט צו שעצן די פאַעטישע שיינקייטן פון דעם ביבלי־טעקסט און צו פאַרשן מיט ליבע די העברעישע שפראַך און איר גראַמאַטיק, נאָר צו דער זעלבער צייט אויך זיך באַקענט מיט דער דייטשער שפראַך און דורך איר — באַקומען די מעגלעכקייט זיך צו דערנענטערן צו דער איראָפּעיִשער קולטור. אין זיין בריוו צו אביגדור לוי אויס גלאַגוי שרייבט מענדעלסאָאָן דעם 22 אַפּריל 1784: „נור, ליידער, האָט אונס די געוועהנליכע מעטאָדע דברי הנביאים והמשוררים הקדושים צו לערנען, זאָ ווייט פון דעם ריכטיגן טיגן געפיהל דער שיינהייט אונד ערהאַבענהייט אַפּגעפירט, דאַש איך קוים אויף אַהר, בעיר ושנים במשפּחה רעכנען קאַן“ 2. ער מעלרעט דערפאַר, אַז ער האָט ברעה „אויך נביאים וכתובים הערויס צו געבן, אַם יגזור די ויהי נועמו עליו“ 3. עס איז אים שוין אָבער ניט באַשערט געווען דעם דאָזיקן ווונטש צו פאַרווירקלעכן, די לעצטע צען יאָר פון

1 ספעציעל פאַרן פּויליש־רוסישן יידנטום איז מענדעלסאָאָנס תּרה־איבערזעצונג איבערגעדריקט געוואָרן אין חאַרשע אין 1836 — 1838, אין דערנאָך, צוזאַמען מיט דער איבערזעצונג פון דער גאַנצער ביבלי, אין חילנע אין 1848 — 1853.

2 יוביליום־אויסגאַבע (1929), ב' / XVI, 292.

3 דאָרטן, 296.

זיין לעבן האָט דער קרענקלעכער מענדעלסזאָן געמוזט אָפגעבן זיינע שוואַכע כוחות אַנדערע ליטעדאָרטישע אַרבעטן, וואָס זיינען אַלע, בלויז מיט איין אויסנאַם, ענג פאַרבונדן מיט ריין יידישע אינטערעסן און פּראָ-בלעמען. פּעט די פּרייטישע רעגירונג האָט געשטעלט דער יידישער קהילה די פּאָדערונג, זי זאָל צושטעלן אַ פּאַסנדיק האַנטבוך, וואָס זאָל באַקענען די רעגירונגס-באַאַמטע מיט די יידישע רעליגיעזע געזעצן און טנהגים, האָט דער בערלינער רב זיך געווענדעט צו מענדעלסזאָנען מיט דער ביטע, ער זאָל אָנשרייבן דאָס געפּאָדערטע ווערק, און צו דעם צוועק האָט מענדעלסזאָן פּאַרפאַסט זיין „ריטואַל-געוועטצע דער יודען“ (1778), אַ מין „קיצור שולחן ערוך“ אין דייטש. אַראַנק דעם גרויסן נאַמען, וואָס מענדעלסזאָן האָט אַלס שריפטשטעלער און דענקער זיך דערוואָרבן אין דער קריסטלעכער וועלט, האָבן פּאַרשיידענע יידישע קהילות (און ניט זעלטן אויך פּריוואַטע פּערוואַנען) אין אַ שעת צרה גלייך זיך געווענדעט צו מענדעלסזאָנען, ער זאָל זיין זייער מליץ יושר, און גאַנץ אָפּט פּלעגט טאַקע מענדעלסזאָנען געלינגען אַרויסצוהעלפּן יידישע קהילות פון שווערע גזירות, ווי גירושים און עליית דם. טיפּיש אין דער הינזיכט אין דער בריוו, מיט וועלכן די דרעודענער קהילה האָט זיך געווענדעט צו מענדעלסזאָנען אין סעפטעמבער 1777, בעת עס איז איבער איר גע-האַנגען די גזירה פון גירוש. אין דעם בריוו ווערט ספּעציעל אונטער-געשטראַכן מענדעלסזאָנס באַדייט, וואָס אַ דאַנק אים קאָנען שוין די אומות העולם ניט שפּאַטן פון די יידן און דערקלערן מיט חוּק, אַז זיי זיינען ווילדע, אומוויסנדיקע מענטשן, מיט אַ פּאַרגרעפטער און פּאַר-קריפּלער שטאַטערער-שפּראַך, — אָט זעען זיי דאָך, אַז מיר זיינען ניט נידעריקער פון זיי, און אויך ביי אונז געפינען זיך מענער, וואָס שטייען אויף די העכסטע שטאַפלען פון אייראָפּעישער קולטור (אשר בך נתפאר, כי גלות מעלינו חרפת רבים עמים, אשר חרפּונו כל היום לאמור: בזה כך, לעגה לך, עם עמקי שפה, שה נאלמה, נלעג לשון אין בנה! ועתה יָרְדע לגוים לעינינו כי לא אלמן ישראל, כי לא נופל מהמהם ומהמונם) ².

1 יובילעום-אויסגאַבע (1929, באַנד XVI, 236).

2 כאַראַקטעריסטיש איז אויך דער אַריינפיר, מיט וועלכן הייזעלס תלמיד, רוד האַנענהאַר, פּאַנגט אַן זיין בריוו צו מענדעלסזאָנען: מורה הנבוכים בחובת הלבבות, ואבן עזרא ומאור עינים ומקור חיים הוא לאלפים ולרבבות... נשיא אלקים בתיכונ, עטרה לאומתני, המליץ בעדינו, הקל עול גלותינו, שר הויכוח ועישה זדקות דם כל בשר ורוח... פילוסוף אלקי, נבון לחש יועץ וחכם חרישים, מבחר האישים וכו' (יאָרסן, 206).

אין 1779 האָבן זיך די עלזאסער יידן געווענדט צו מענדעלסזאָנען, ער זאָל אויפן גרונד פון די מאַטעריאַלן, וואָס זיי האָבן אים דערביי צוגעשיקט, פאַרפאַסן אַ „מעמואַר“, דײַ אַ באַגרינדעטע ביטשריפט, וואָס זיי ווילן דערלאַנגען דעם פּראַנצויזישן שטאַאַטסראַט וועגן באַשענקען די פּראַנצויזישע יידן מיט גלייכבאַרעכטיקונג. מענדעלסזאָן האָט, ווי עס שיינט, זיך געפילט ווייניק מסוגל צו שרייבן אַזעלכע אָפיציעלע דאָקומענטן; — איז ער אָבער געפאַלן אויפן גליקלעכן געדאַנק צוצוציען צו דער דאָזיקער אַרבעט זיין יונגן פּריינד, דעם טיכטיקן רעגירונגס-פּאַאַמטן כּרי-סטיאַן דאָם. דאָס, וואָס האָט אַדאַנק זיין נאָענטער באַקאַנטשאַפט מיט מענדעלסזאָנען זיך פאַרהאַלטן זייער טאַלעראַנט צו יידן, האָט מסכים גע-ווען אויף מענדעלסזאָנס פּאַרשלאָג; ער האָט אָבער באַדייטנדיק פאַר-טיפּט די פאַר אים געשטעלטע אויפגאַבע און פון אַ ספּעציעלער ביט-שריפט פאַרן פּראַנצויזישן שטאַאַטסראַט איז אויסגעוואַקסן אַ זעלב-שטענדיק ווערק, „איבער די בירגערליכע פּערבעסערונג דער יודען“, אַן אינטערעסאַנטער קולטור-דענקמאַל פון דער „אויפקלערונגס-תּקופּה, וווּ עס ווערט געמאַכט דער ערשטער פּרוּוו אָביעקטיוו און סיסטעמאַטיש צו באַטראַכטן פון היסטאָרישן שטאַאַנדפּונקט די יידן-פּראַגע.

מענדעלסזאָן האָט זייער וואַרעם באַגריסט דאָסם ווערק. ער האָט אָבער געפונען פאַר נייטיק אַרויסצוטרעטן קעגן צוויי פון דאָמען אַרויסגע-שטעלטע טעוים: (1) אַז מחמת זייער רעכטלאָזער לאַגע געפינען זיך די יידן אויף אַ נידעריקער מאַראַלישער מדרגה און (2) אַזוי ווי די רעגירונג אָנערקענט די יידישע אמונה, דאַרף דער יידישער רעליגיעזער פאַרוואַלטונג געגעבן ווערן דאָס רעכט אויסצושליסן די ווידערשפעניקע און אומגעהאַרצומע מיטגלידער 2, ווידערמאַל אויף מענדעלסזאָנס פּאַרשלאָג האָט זיין פּריינד דײַ מאַרקוס הערץ איבערזעצט אין דייטש מנשה בן ישראלס אַפּאַלאָגעטיש ווערק „Vindiciae Judaearum“ (רעטונג דער יודען). און מענדעלסזאָן שרייבט צו דער דאָזיקער אויסגאַבע (דערשינען אין 1782) אַ גרויסע פאַררעדע, אין וועלכער ער שטעלט זיך אָפּ באַריכות אויף דאָסם אויבנדערמאַנטע טעוים, מיט ביטערן סאַר-קאַום רעדט מענדעלסזאָן וועגן דער צביעות פון דער קריסטלעכער גע-זעלשאַפט, וואָס רויבט אָפּ ביי די יידן אַלע מענטשלעכע רעכט, פאַרצוימט

1 צום ערשטן דערשינען אין 1781

2 Über die bürgerliche Verbesserung d. Juden, 1781, 124: So wie jede kirchliche Gesellschaft müsste auch die jüdische das Recht der Ausschliessung auf gewisse Zeiten oder immer haben.

פאר זיי אלע וועגן, וואָס פירן צו קולטורעלע און נוצלעכע באַשעפטיג-
 קונגען און שטעלן דערנאָך אַרויס די דורך דעם אַרויסגערוּפּענע אָפּגע-
 שטאַענדיקייט און פאַרווילרונג אלס מאַטיוו אויף ווייטערע אונטערדריקונג.
 „מאָן פּעהרט פּאַרט, — שרייבט מענדעלסאָן מיט צאָרן, — אונז פאָן
 אַללען קינסטען, וויסענשאַפטען אונד אַנדערען ניטצליכען געווערבען אונד
 בעשעפטיגונגען דער מענשען צו ענטפּערען; פּערשפּערט אונז אַלע
 וועגע צור ניטצליכען פּערבעסערונג, אונד מאַכט דען מאַנגעל אַן קולטור
 צום גרונדע אונזערער פּערנערן אונטערדריקונג. מאָן בינדעט אונז די
 הענדע, אונד מאַכט אונז צום פּאַרווורפע, דאָס וויר זי ניכט געברויכען“¹.
 בנוגע צום צווייטן דאָמס אויפנדרעמאַנטן טעזיס, קאָן מענדעלסאָן
 בכלל ניט פּאַגרייפּן, ווי קען מען עס ערנסט ווירן וועגן „קירכליכע רעכטע,
 קירכליכע געוואַלט אונד מאַכט“? ווי קאָן בכלל זיין די רייד וועגן
 צוואַנג דאָרט, וווּ עס האַנדלט זיך וועגן דברים שפּלב, וועגן מיינונגען און
 פּאַגריפּן מפות „אויפגע אמתען“². די אמתע געטלעכע רעליגיע וועט זיך
 ניט דערלויבן אויסצונוצן געוואַלט און שטראַפּמיטלען בנוגע צו איבערציי-
 גונגען און מיינונגען; איר קראַפט און געווער — איז דאָס לעבעדיקע
 וואָרט, די גייסטיקע מאַכט פון איבערצייגונג. און עס איז בלויז צו
 באַדויערן, וואָס אלע פּעלקער געפינען זיך נאָך ביז אויף היינטיקן טאָג
 אין דעם טרויעריקן טעות און מיינען, אז די אמונה קאָן געוועלטליק
 בלויז רורך אַייערנע מאַכט, אז מיט רדיפות און פּאַרפּאָלגונגען קאָן
 מען ברענגען צו גליקזעליקייט, און דעם פּאַגריף פון געטלעכער ליבע
 קאָן מען פּרעדיקן און פאַרשפּרייטן מיט הילף פון האַס און אונטער-
 דריקונג³.

אויף דער קריסטלעכער געזעלשאַפט האָט געמאַכט אַ געוואַלטליקן
 רושם דער דעוויוז, וואָס מענדעלסאָן, דער ייד, האָט אָפּן אַרויסגעשטעלט,
 אז די קירכע טאָר ניט אויסנוצן קיין שום צוואַנגמאַכט בנוגע צו אירע
 מיטגלידער; ווייל אויפן געביט פון רעליגיעזע איבערצייגונגען דאַרף
 גילטן די פּולשטענדיקע פּרייהייט. נאָך אין דעם זעלבן יאָר (1782),
 באַלד נאָכדעם ווי די „רעטונג דער יודען“ איז פון דרוק אַרויס, איז
 דערשינען אַן אַנאָנימע בראַשור „דאָס פּאַרשען נאָך ליכט אונד רעכט“,
 וווּ דער אומבאַקאַנטער פּאַרפּאַסער ווייזט אָן, אז מענדעלסאָן גראַפּט
 דאָרט אונטער מיט זיין דעוויוז די יסודות פון תּורת משה, וווּ די אמונה

1 געו. שריפטען, 1844, III, 183.

2 דאָרטן, 197.

3 דאָרטן, 202.

שטיצט זיך דאך, לויט דעם אנאָנימס מיינונג, הויפטזעכלעך אויף דער צוואַנג-מאַכט פון דער מלוכה. און ווי לאַפאָטער בשעתו, שטעלט אויך דער אומבאַקאַנטער מענדעלסאָנען די סאַרקאַסטישע פראַגע: „צי וויל דאָס ניט באַוווּזן, אַז איר שטייט איצט גאַנץ נאָענט צו דער קרויסט-לעכער אמונה?“

מענדעלסאָן האָט זיך גלייך אָפגערוּפן אויף דעם אַנאָנימס אויפ-פאַרערונג, — און אין יאָר 1783 איז דערשינען זיין פונדאַמענטאַל ווערק „יערוואָלעם“ מיטן אונטערקעפּל: „איבער די רעליגיעזע מאַכט דעם יודענטומס“. איידער מיר וועלן באַקענען מיטן אינהאַלט פון דעם דאָזיקן ווערק, איז אָבער נייטיק קודם פל זיך אָפצושטעלן אויף אייניקע פּרטים פון מענדעלסאָנעס וועלט-באַנעם און זיין שטעלונג צו די אויפקלערער און ראַציאָנאַליסטן פון זיין צייט.

מיר האָבן שוין צום שלום פונם ערשטן קאַפיטל אָנגעוווּזן, אַז ניט געקוקט דערויף, וואָס מענדעלסאָן האָט אַבסאָלוט ניט געקענט אַיינ-שטימען מיט פיל הנחות „דער העררן ענציקלאָפּעדיסטען“, האָט אים דאָך געצויגן צו זיי, ווי צו געטרייע מיטקעמפער אויפן געביט פון העכסט וויכטיקע לעבנס-פּראָבלעמען. אים האָט געצויגן צו די פראַנצויזישע ראַציאָנאַליסטן און פריידענקער פון זיין צייט, ווייל זייער לערע האָט צעשמעטערט די אַלט-מיטלאַטערלעכע פּעססונג און קאַנסעקווענט גע-פירט צו דער שטאַלצער פּראָקלאַמירונג פון מענטשלעכער פּולבאַרעכטיג-קונג, צו דעם באַרוישנדיקן, פילפאַרשפרעכנדיקן דעוווּז: פרייהייט, גלייכ-הייט און ברידערלעכקייט פאַר אַלץ, וואָס טראַגט אַ „מענשען-געשטאַלט“. ווי אַ ישועה-בשורה האָט דער דאָזיקער דעוווּז געמוזט קלינגען אין די אויערן פון די רעכטלאָזע יידן, ווייל ער האָט דאָך אַלס לאַגישער פּועל-יוצא געטראַגן אין זיך די אָנערקענונג פון מענטשלעכע רעכט אויך פאַר יעדן יידן, אַלס גלייכן מיטגליד פון דער אַלמענטשלעכער משפּחה. מענדעלסאָן דאַנקט די השגחה, וואָס ער האָט זוכה געווען צו דערלעבן צום סוף פון זיינע יאָרן דעם „גליקלעכן צייטפּונקט“, ווען די „רעכטע דער מענשהייט“ (געשפּניצירט ביי מענדעלסאָנען) ווערן אָנערקענט אין זייער „אמתן פאַרנעם“¹; ווען מען וואַרפט אָפּ אַלע פאַראורטיילן און מען פלייסט זיך קודם פל „דען מענשען אַלס מענשען צו בעטראַכטען“²...

דער אויפקומענדיקער נייער קאַפיטאַליסטישער קלאַס האָט גע-קעמפט קעגן די צוימען און מויערן פון דעם אַלטן פּעאַדאַלן סדר און

1 ערשטער זאַץ אין דער פאַררעדע צו „רעסונג דער יודען“.

2 זע זיין ברייף צו לעסינגן, געז. שר., 18:14, 195.

געשטרעבט צו בויען אַ פרייע ליבעראַל-אינדיווידוואַליסטישע געזעלשאַפט. די פאַר זייערע פּאָליטישע און מענטשלעכע רעכט ראַנגלענדיקע בורשו-אזע שיכטן האָבן געקעמפט קעגן ירושהדיקן יחוס און היסטאָרישע פּרי-ווילעגניעס אין נאָמען פון דעם פּולפּאַרעכטיקטן יחיד, דעם גרונד-זינל פון דער מענטשלעכער געזעלשאַפט. דאָס מענשליכע געשלעכט — שרייבט מענדעלסאָן הענינגסן — איסט קיין פיר זיך בעשטעהענדעס וועזען. עס בעשטעהט פיל מער אַום איינצעלנען מענשען. און אַלע, איינצעלנע מענשען זיינען גלייך! דאָס האָט געקלונגען, ווי אַן אָפּגעבאַרונג. אמת, דעם, יחיד, דעם באַגריף, מענטש, האָבן די אויפקלערער גע-געבן גאַנץ אַבסטראַקטע פּאַרמען. מען האָט אַרויסגעשטעלט דעם טע-זיס, אַז די מענטשלעכע נאַטור איז, גוט און פּאַרניפּטיק פון געבורט, קאַליע געמאַכט האָבן זי בלוז די פּאַראַרטיילן און די ליגנערישע צביעות פון די גלחים און קולטוס-טרעגער. און גאַנץ אינס גייסט פון די פּראַנ-ציווישע אויפקלערער דערקלערט אויך מענדעלסאָן: „דער מענש פּאַר-שעט נאָך וואַרהייט, בילליגט דאָס גוטע אונד שענע, וויל אַללעס גוטע אונד טהוט דאָס בעסטע“¹. קעמפנדיק פאַרן דעווז, אַז אַלע זיינען גלייך די, וואָס טראָגן אַ „מענשען-געשטאַלט“, האָבן די ראַציאָנאַליסטן און אויפקלערער פון יענער צייט ניט געוואָלט באַמערקן די אייגנאַרטי-קייטן און ספּעציפישע פּאַרמען, וואָס עס לייגן אַרויף אויף דעם יחיד, דעם אינדיווידואַום, זיין היסטאָרישער עבר, די קולטור-נאַציאָנאַלע סביבה, אין וועלכער ער איז אויסגעוואַקסן. זיי האָבן זיך בלוז באַנונגט דערמיט, וואָס זיי האָבן באַזונדערס אונטערגעשטרעבן די אָפּגעזונדערטקייט און פּאַרפּרעמדקייט, וואָס עס האָבן געבוירן דעליגענער האָס און קאַנאַישער פּאַנאַטיוזם. אַט דאָס נאַיווע, אַנטי-היסטאָרישע צונויפמישן פון גאַנץ פּאַרשיידענע דערשיינונגען און באַגריפן דריקט זיך אַמבולטסטן אויס אין איינעם פון די שענסטע און איידלסטע קולטור-דענקמעלער אויס יענער תקופה — אין לעסינגס „נאַטאַן דער וויזע“. מיט פּאַטאַם ווענ-דעט זיך דער קלוגער נתן צום טעמפלעהער:

Wir haben beide

Uns unser Volk nicht auserlesen. Sind
Wir unser Volk? Was heisst denn Volk?
Sind Christ und Jude eher Christ und Jude,
Als Mensch? Ach! wenn ich einen mehr in Euch
Gefunden hätte, dem es g'nügt, ein Mensch
Zu heissen!

1 פּאַרנעסטוונדען, 146 (געזעמלעטע שריטטען, הייערער אויסגאַבע, 1838).

דערפון נעמען זיך די דיסאָנאַנסן און ווידערשפרוכן אין מענרעלס= זאָנס וועלט=פּאַנעם. ער שטייט שטאַל און איין פאַר דעם רעליגיעזן ריטום, ער זעט אין דעם קיום המצוות, אין דעם ווילנס=אַקט, וואָס דריקט זיך אויס אין די רעליגיעזע צערעמאָניעס — אַ גרויסע דערציִונגס= קראַפט, אַ פאַרבינדונגס=רינג, וואָס פאַראייניקט דעם יידישן קיבוץ. נאָר גלייך דערביי האַלט מענדעלסזאָן פאַר נייטיק אַרויסצושטעלן אויך דעם ראַציאָנאַליסטיש=אוטיליטאַרן מאָטיוו: באַשר דאָס מוז געטאָן ווערן צו= ליב דער ספּעציעלער מיסיע, וואָס באַשטייט אין דעם קאַמף מיט די פּלאַנעניסטישער דער פערנונכט¹ — מיט דעם אַנטראָפּאָמאָרפּיום און דעם גלויבן אין פילגעטעריי. און בכלל — איז מענדעלסזאָן מוסיף אין דעם ריין ראַציאָנאַליסטישן נוסח — דאַרפן די מנהגים האָבן אַ ראַציאָנאַליס= טישן אונטערגרונד, און מען דאַרף אויפסניי אויפקלערן און מאַכן פאַר= שטענדלעך דעם טעקסט פון דער הייליקער שריפט, וואָס איז אומפאַר= שטענדלעך געוואָרן „דורך הייכעליי (צביעות) אונד פפאַפען=ליסט“¹. ריין אינטוויטיוו קומט מענדעלסזאָן צו דער איבערצייגונג, אַז אין אמונה=זאַכן שפילט די הויפט=ראַלע ניט דער שכל און די לאַגישע סברות, נאָר דאָס האַרץ און דאָס געפיל. ער אַנערקענט די נייטיקייט אַפילו פון אַזעלכע ריטועלע געזעצן, וואָס האָבן שוין אָנגעוואָרן זייער נוצלעכקייט, וואָרעם ער געפינט, אַז זיי האָבן נאָך דורך דעם ניט פאַרלוירן זייער באַדייט „אַלס באַנד דער פּעראַייניגונג“², נאָר צו דער זעלבער צייט פאַר= בלייבט ער אַ געטרייער תלמיד פון דעם „מורה נבוכים“=פאַשעפּער און געפינט זיך אונטער דער השפּעה פון זיינע מיטצייטלעך — די פּראַנצויזישע „אויפקלערער“. אין זייער נוסח אַפּעלירט ער אַלץ צום „שליכטען, געזונדען מענשענפּערשטאַנד“, באַקלאַגט זיך, אַז „אַבערגלויבע אונד פּפאַפענליסט“ האָבן „דען געזונדען מענשענפּערשטאַנד אין פּערווירונג גע= פּראַכט“³. פלייסט ער זיך דערפאַר צו דערווייזן אויפן ראַציאָנאַליסטישן שטוינער די נוצלעכקייט און דעם שכלדיקן מהות פון דעם יידישן ריטום. אים, דעם ראַציאָנאַליסט און מיימוני=פאַרערער, איז טייער די מסורת אבות, די יידישע אמונה מיט אירע מנהגים, און — עס געשעט דאָס גרויסע ווגנדער! ער אַנטפלעקט אין תורת משה, אין דעם יידנטום, דאָס לויטער ראַציאָנאַליסטישע, דעם גאַנצן וועלט=פּאַנעם פון וואָלף=לייבניצעס

1 זע זיין אינטערעסאַנטן בריוו צו האַמבערגן (נעז' שר' 1844, V, 669.

2 דאַרטן.

3 אַן די פּריינדע לעסטינג'ס, 511 (זעמסליכע חערקע, חיענער אייגנשאַפּט,

סיסטעם. מיט שטאַלץ דערקלערט מענדעלסאָן בשעת זיין שטרייט מיט לאַפּאַטער=באַננע, אז אין דער יידישער אמונה זיינען ניט פאַראַן אַזעלכע דאָגמען, וואָס זאָלן זיך געפינען אין כתירה מיטן מענטשלעכן פאַרשטאַנד ג. ער געפינט אַפילו, אז אַזאַ פרייער דענקער, ווי שפינאָזע, האָט ביי זיין פילאָזאָפישן סיסטעם געקאָנט רויַך בלייבן, איין אַרטאָדאָקס=סער יודע, און זיין לערע איז צום יידנטום פיל נעענטער, אַלס די אַר=טאָדאָקסע לערע דער קריסטען². מענדעלסאָן אַנטדעקט אין תורת משה דעם העכסטן אידעאַל פון די „אויפקלערער“ — די „פערנונפטרעליגיאָן...“ באַזונדערס אינטערעסאַנט אין דער הינזיכט אין מענדעלסאָנס בריוו, וואָס ער האָט געשיקט בשעת דעם לאַפּאַטער=שטרייט צו זיין קרוב און פריינד אלקנה הערץ דעם 22/VII 1771. אין דעם צווייטן באַנד פון אונזער ווערק (1/ 146) האָבן מיר זיך אָפגעשטעלט אויף דעם ראַציאָנאַליסט אויס דעם 13טן יאָרהונדערט, ניסן בר משה אויס כאַרסעל, ווי יענער דער=ציילט מיט אַ שפּאַטישן שמייכל, אז די קריסטלעכע געלערנטע וואָרפן אים אין אַ פּאָלעמיק פּאָר, אז „אַלץ, וואָס אייער לערער משה זאָגט אין זיין תורה“, אין דעם אַלץ „גלויבט דאָך אויך און דאָס זאָגט דאָך אויך דער פילאָזאָף“. „זיי מיינען — פירט ניסן בר משה אויס — דערמיט אונזער תורה צו דערנידעריקן; זיי פאַרשטייען ניט, אז אַדרבא, זיי מאַכן זי דערמיט גרויס, וואָרעם דער דת און דער פאַרשטאַנד זיינען דאָך ביי=דע פון איין גאָט געגעבן, ניט ווי די קריסטן אין זייער גרויס נאַריש=קייט מיינען, אז דער תמצית און תוך פון יעדער אמונה באַשטייט דווקא אין דעם, וואָס מען דאַרף גלויבן אין ווילדע אומגעלומפערטע מעשיות, וואָס דער שכל מוז זיי אָפלייקענען“. ממש אין דעם זעלבן טאָן שרייבט אויך מענדעלסאָן אין דעם אויבנדערמאָנטן בריוו³, בעת ער באַרירט די פּאָלעמישע אָנפאַלן פון דעם פּאַמפלעטיסט קעלבעלע:

„איברהויפט פלעגן נוצרים ובפרט טהעאָלאָגן גאָר לייכט יעמאַנד ניש דענסמוס צו באַשולדיגן, ווייל איהרי גאָפנבארטע רעליגיאָן (ר"ה די

1 Unsere Vernunft kann ganz gemächlich von den ersten sichern Grundbegriffen der menschlichen Erkenntnis ausgehen und verschieren sein, am Ende die Religion auf eben dem Wege anzutreffen. Hier ist kein Kampf zwischen Religion und Vernunft, kein Aufruhr unserer natürlichen Erkenntnis wider die unterdrückende Gewalt des Glaubens“.

2 אן די זריינדע לעסינג'ס, 504 (זעמסליכע הערקע, חיענער אויסגאַבע,

1838).

3 יובילעום=אויסגאַבע (1929), ב' XVI, 151—150.

קריסטלעכע) גאר ערשרעקליך פיל צו דך נאטירליכן הינצו צו טוהן האט, דש איבר אונד ווידר די פרנונטט איזט. אַבָּל ברוך ד' אשר נתן לנו תורת אמת * מיר האבן קיני עיקרים די נגד השכל או למעלה מן השכל זיין. מיר טוהן נישט מער הינצו צו דר נאטירליכן רעליגיאָן אַלש מצוות וחקים ומשפטים ישרים ת"ל. אַבָּל עיקרי ויסודי דתנו מיוסדים על ארני השכל ומספמים עם החקירה והרעיון האמיתי מכל צד, בלי סתירה ומחלוקת כלל וכלל. וזהו מעלות דתנו האמתי והאלהי מעל כל שאר דתות הכוזבות ** הנוצרים ווערן אַללי אונזרי עיקרים דעש דעיסמוס או נאטוראליסמוס בשולדיגן... ולא אאריך בזה כי בכל אלה דבר שפתים אך למותר *** בני עמנו זאָלטן פילציג דיוש אַללעש פון זעלבשט איינועהן, כי היא תהלתנו ותפארתנו וכל ספרי חכמינו מלאים מזה"ה ****.

מענדערלסאָננס דור האָט בכלל געהאט אַ גאַנץ קנאַפן באַגריף וועגן היסטאָרישער אַנטוויקלונג. אַ זון פון אַ טיפיש-אַנטיהיסטאָרישער עפאַכע, האָט מענדערלסאָנען לחלוטין געפעלט די היסטאָרישע פערספעקטיוו, דער חוש פאר געשיכטלעכער עוואָלוציע. און מיט דער פאר אים אזוי כאַראַקטעריסטישער אָפּנהאַרציקייט קלאַנט ער זיך אין אַ בריוו צו אַבטן: „וואָס ווייס איך פאַן געשיכטע? וואָס נור דען נאַמען פון געשיכטע האָט, שטאַטס-געשיכטע, געלעהרטענגעשיכטע, האָט מיר ניע מאַלס אין דען קאַפּף וואָלען" 1.

מ'דאַרף דערביי געדענקען, אַז אין דעם דור פון די „אויפקלערער" איז דער גאַנצער היסטאָרישער פראָצעס פון דער מענטשלעכער קולטור-אַנטוויקלונג געווען אָנערקענט אַלס טרויעריקער טעות, אַלס פאַרדריסלע-כער אָפּקער אויף פאַלשע וועגן, איבער וועלכע עס האָט געבלאָנדזשעט דאָס מענטשן-געשלעכט. ערשט איצט, — האָבן זיך און אַנדערע גע-

* אַבער געלויבט איז גאָט, האָט ער האָט אונז אַן אמתע תורה געגעבן.

** אַבער די עיקרים און די דאָנמען פון אונזער דת שטיצן זיך אויף די גרונדזיילן סונס שכל אין שטימען פולשטענדיק צוזאַמען מיט די לאַגישע אויספירן סונס ריכטיקן פאַרשער-געדאַנק; עס קומט דערציי גיט פאַר קיין סום שטייט און סתירה. צט אין דעם איבערשטייגט אונזער ריכטיקער געטלעכער דת די אַלע איבע-ריקע פאַלשע אמונות.

*** איך העל העגן דעם גיט מאַריך זיין, האָרעם אין זעלכע טראַגן זיינען רייד איבעריק.

**** האָרעם דאָס איז אונזער לויב און אונזער בעצירונג און אַלע הערק פון אינזערע חכמים זיינען מול דערמיט.

טרייסט די „אויפקלערער“, — נאָכרעם ווי עס זיינען אויסגעפאָרשט גע-
וואָרן די גרונד-אייגנשאַפטן פון דער מענטשלעכער נאטור, איז ענדלעך
געמאכט געוואָרן א סוף צו די אַלע טרויעריקע טעותן און בלאַנדזשע-
נישן; אויפגעדעקט און דערקלערט איז איצט מיטן קלאָרן מענטשלעכן
שכל דער אַבסאָלוט-ריכטיקער סדר, און אַלע פאָראורטיילן, אַלע אומגע-
רעכטיקייטן וועלן פאָרשווינדן פאַר די ליכטיקע שטראַלן פון דעם אייביקן
שכל און אייביקער גערעכטיקייט. עס האָט זיך דעמאָלט געדאַכט, אַז
דער פרויער קריטישער געדאַנק האָט גרינדלעך צעשטערט דעם אַלטן
טעאָלאָגישן בנין; אַלע יסודות פון דעם געזעלשאַפטלעכן לעבן, אַלע
גלויבונגען און באַגריפן זיינען אויפסניי אויסגעפאָרשט און זייער ווערט
אַפגעשאַצט. די נייע קרעפטן, וואָס האָבן זיך באַוווּן אויף דער אַרענע
פון דעם געזעלשאַפטלעכן לעבן, זיינען אַרויסגעטראָטן אונטער דער פאָן
פון פאָזיטיוון וויסן. זייער דעווז איז געווען—אויפקלערונג, די העכסטע
גאָטהייט — דער שכל. די עמאָציאָנעלע פאַקטאָרן האָט מען געשאַנקן
גאַנץ ווייניק אויפכערקוואַמקייט; זיי, האָט מען גערעכנט, געפינען זיך
בלויז אין אונטערגרונד און זיי שפילן אַ גאַנץ אונטערטעניקע ראָלע.
בלויז דער אַבסאָלוטער שכל איז אָנערקענט געוואָרן אַלס אַליינהערשער
און באַפעלער. און אַלץ, וואָס וויל לעבן, וואָס וויל קעמפן פאַר זיין
ווייטערדיקער עקסיסטענץ, — מוז כּודם-בל אָפגעבן דיין וחשבון אָט פאַר
דעם העכסטן אַליינהערשער, מוז דערווייזן די ראַציאָנעלע מאַטעריען
פון זיין עקסיסטענץ...

עס דאַרף דערפאַר פלל ניט חידושן, וואָס מענדעלסאָן, וועלכער
האָט זיך געפילט פעסט צונויפגעבונדן מיט דעם טראַדיציאָנעלן יידנטום,
איז ביי די דעמאָלטיקע צושטענדן דאָך ניט געווען אימשטאַנד דאָס היסטאָ-
רישע יידנטום וויסנשאַפטלעך צו באַלייכטן. ער האָט אין אים געזען
ניט אַ פראַדוקט פון אַ קאָמפּליצירטן היסטאָרישן פראָצעס, ניט אַ לע-
בעדיקן נאַציאָנאַלן וועלטבאַנעם, וואָס ענדערט זיינע פאַרמען אין משך
פון זיין אָרגאַנישער אַנטוויקלונג — נאָר אַלס אַ פאַרגליווערטע, פאַר-
אַלע צייטן פעסט באַשטימטע און שטרענג-באַגרענעצטע דערשיינונג. און
דאָך — האָבן ניט פאַרלוירן אַ באַשטימטן אינטערעס די אידעען און
הנחות, וואָס מענדעלסאָן זאָגט אַרויס אין זיין „יערוואַלעם“, און דאָס
דאָזיקע ווערק האָט בלי ספק אַ באַדייטנדיקן קולטור-היסטאָרישן ווערט
אַלס דענקמאַל פון יענער אייגנאַרטיקער, ווען אויך סתירות-פולער
תּקופה.

אינם ערשטן טייל פון זיין ווערק שטעלט זיך מענדעלסאָן אַפ
אויף דער ראָלע פון דער מלוכה-מאַכט און דער קירך פון דער מענטש-

לעכער געזעלשאַפט. ער שטרייבט שאַרף אונטער די גרענעצן פון זייער קאָמפּעטענץ און פון זייערע פונקציעס. די מלוכה, ווייזט מענדעלסאָן אָן, פאָדערט פון אירע מיטגלידער—האַנדלונגען, די אמונה אָבער—געזינגען און אינעווייניקסטע איבערצייגונגען. עס איז קלאָר, פירט מען דעלסאָן אויס, אַז ביי דברים שבלב, ביי אינערלעכע איבערצייגונגען און גלויבונגען, קאָן גאָר קיין רייד ניט זיין וועגן באַפעלן, וועגן צוואַנגמיטלען. דאָס איינציקע געווער, מיט וועלכן די קירך קאָן זיך באַנוצן, איז — דאָס וואָרט, דאָס וואָרט פון ליבע, פון טרייסט, פון איבערצייגן. שאַרף און באַשטימט שטעלט מענדעלסאָן אַרויס דעם פרינציפ, אַז די מלוכה דאַרף זיין פולשטענדיק אָפּגעטיילט פון דער קירך, און ער שטרייבט דער־בײַ אויפן בולטסטן אופן אונטער, אַז די מלוכה־מאַכט דאַרף פֿלל ניט אינטערעסירן דער גלויבן און די רעליגיעזע אָנשויונגען פון אירע פירגער, און אַז גלויבנס־אונטערשייד קען בשום אופן ניט באַטראַכט ווערן אַלס מניעה פירגערלעכע רעכט צו געניסן. פאַר מענדעלסאָנען איז קלאָר, אַז די מלוכה דאַרף אַרויסשטעלן אַלס איר דעווז — פולשטענדיקע טאַג־לעראַגן, פרייהייט פון געדאַנק און גלויבן; און די קירך דאַרף ניט פּרעטענדירן אויף קיין עולמישע רייכטימער (masset sich auf kein irdisches Gut ein Recht), און האָט דאָס רעכט זיך צו באַנוצן מיט קיין שום אַנדער מאַכט, ווי מיט דער מאַכט פון איבערצייגן 1.

אין דעם צווייטן טייל פון זיין ווערק שטרייבט מענדעלסאָן באַזונדערס אונטער דעם טיפן אונטערשייד, וואָס עקסיסטירט צווישן דעם קריסטלעכן גלויבן און דעם יידישן. דאָס קריסטנטום איז די רעליגיע פון גלויבן, דאָס יידנטום — די רעליגיע פון טאַן. דאָס קריסטנטום, וואָס גייט אַרויס פון דעם גרונדזאַץ, אַז דער יחיד קען גליקזעליק ווערן נאָר אַדאַנק דעם גלויבן, לייגט דאָס הויפט־געוויכט אויף די דאָגמען, זעט אין זיי דעם וויכטיקסטן פאַקטאָר פון אוניווערסאַלן, אויסשליסלעכן באַדייט; דאָס יידנטום אָבער איז די רעליגיע פון אַקטועלן לעבן און טאַן; די געזעצן און דער ריטום זיינען פלוזי סימבאָלן פון ווילנסאַקטן. די תּורת משה אונטערשיידט זיך ראַדיקאַל, לויט מענדעלסאָנעס אינטערפּרע־טאַציע, פון דעם קריסטנטום דערמיט, וואָס זי טוט ניט באַפעלן, מען זאָל גלויבן אין די אַדער יענע דאָגמען, זי באַפעלט פלוזי דערפילן די געזעצן און געפאַסטן, וואָס דערהייבן דאָס מענטשלעכע לעבן, קריצן איין אין דעם מענטשלעכן זכרון דעם געטלעכן ווילן און דערוועקן דעם דראַנג צו די געהעריקע מעשים, וואָס ברענגען צום צייטלעכן און איי־

ביקן גליק 1. „אונטער אלע פאָרשריפטן און פאַרדענונגען אין תּוֹרַת משה — שטרייבט מענדעלסוואָן אונטער, — איז נישטאָ קיין איינציקע, וואָס זאָל באַפעלן: דו זאָלסט גלויבען! אָדער נישט גלויבען! נאָר אלע הייסען: תעשה או לא תעשה — זאָלסט טו, אָדער נישט טו! 2 מיט קללות און מיט שטרעפן טרעט די תּוֹרַה אַרויס נישט פאַר נישט גלויבן (Un Glaube), נאָר פאַר נישט דערפילן, פאַר פאַרברעכערישע מעשים (Unthaten) 3.

מען מאַכט, פאַרזיכערט מענדעלסוואָן, צו אָפט דעם טעות — און מען מישט צוזאַמען גאַנץ פאַרשיידענע באַגריפן: די אויף אָן איבער-נאַטירלעכן אופן אַנטפּלעקטע געזעצגעבונג נעמט מען אָן פאַר אַן איבערנאַטירלעכע רעליגיע-אָפּענבאַרונג. דאָס יידנטום ווייסט אָבער נישט פון קיין התגלות-רעליגיע אין דעם זין, ווי עס איז אָנגענומען אין דער קריסטלעכער וועלט. די יידן פאַרמעגן בלויז אַ געטלעכע געזעצגע-בונג, זייערע אבות זיינען געגעבן געוואָרן בלויז רעליגיעזע דינים, באַ-פעלן און לעבנס-פּלללים, וואָס פירן דעם מענטשן צו גליקעליקייט 4. די דאָזיקע געזעצן דערלייכטערן טאַקע משיג צו זיין די „איביקע אמתן“: די דאָזיקע אמתן נייטיקן זיך אָבער נישט, ניסים ונפלאות זאָלן זיי באַשטע-טיקן, און נישט דורך אָפּענבאַרונג זיינען זיי ספּעציעל דעם יידישן פּאָלק געגעבן געוואָרן — דער גאַנצער קולטור-מענטשהייט זיינען זיי אויף איי-ביקע צייטן געגעבן דורך דער נאַטור-רעליגיע 5, דורך דעם באַוווּסטזיין, וואָס רוט אין האַרצן פון יעדן פאַרניפטיקן מענטשן. אין די איביקע געזעצן דאַרף מען נישט בלויז גלויבן, זיי זיינען „פּערנופּטגעזעצן“, זיי שטיצן זיך אויפן מענטשלעכן שכל, און מיט שטאַלץ דערקלערט מען-דעלסוואָן: „איך וויל נישט אָנערקענען קיין אַנדערע איביקע אמתן, ווי בלויז אַזעלכע, וואָס נישט בלויז דער מענטשלעכער שכל איז אימשטאַנד זיי משיג צו זיין, נייערע קענען אויך דורך מענטשלעכע קרעפטן באַ-שמעטיקט און אויפגעהיט ווערן“ 6.

1 געז. שר. 1844, III, 311.

2 דאָרטן, 321.

3 דאָרטן, 352.

4 זע אויך מענדעלסוואָנס „אָן די פּרינדע לעסינגס“: אויך איסט דאָס יודעני-סום קיינע געאַסענבאַרסע רעליגיע, זאָנדרן געאַסענבאַרסעס געזעצ (זעמסל' הערקע, היענער אויסגאַבע, 1838, 510.

5 דאָרטן 311: Diese offenbaret der Ewige uns, wie allen übrigen Menschen, alle Zeit durch Natur und Sache, wie durch Wort und Schriftzeichen.

6 דאָרטן: Ich erkenne keine andere ewige Wahrheiten, als die

מענדעלסזאָנאָס אידעישער קעגנער, דער פאטעטישער און מיסטיש-געשטימטער יאָהאַן האַמאַן, איז ניט גאַנץ אומגעזעכט, בעת ער שטרייכט אזוי אָפּט אונטער מענדעלסזאָנאָס טאַפּלזייטיקייט: פון איין זייט, ראַציאָ-נאַליסט אונד סאַפּיסט, פּערנינפטיגער אָנפּקלערער, און פון דער אַנ-דערער — שטאַקוודע. אַלס מיימונים אַ באַגייסטערטער פּאַרערער און מיטצייטלער פון די „אויפקלערער“ און ראַציאָנאַליסטן, פּרוּווט מענדעלס-זאָן דערווייזן, אַז אין דער יידישער אַמונע איז קיין שוב ווידערשפּרוך צווישן שכל און גלובן ניט פּאַראַנען. ער פלייסט זיך אויף ריין ראַציאָ-נאַליסטישן אופן צו באַגרינדן די נייטיקייט און פּאַרנינפטיקייט פון דעם יידישן ריטוס, ער רעדט אין דעם ראַציאָנאַליסטישן נוסח וועגן די פּאַרקריפּלונגען און די מיספּאַרשטענדענישן, וואָס זיינען געשאַפּן געוואָרן דורך „די נאַרישקייט פון די מענטשן“ (Thorheit der Menschen); נאָר אין דער זעלבער צייט שטרייכט אויך מענדעלסזאָן אונטער, אַז די „גע-זעצן, פּאַרשריפטן, געבאָטן און לעבענסרעגעלן“ פון תּורת משה דאַרפן בלייבן אומפּאַרענדערלעך און זיינען חל אַויף אייביקע צייטן אויף יעדן מיטגליד פון דעם יידישן פּאָלק, ווייל דער געזעצגעבער איז דאָך גאָט אַליין; ניט אַלס גאָט דער באַשעפּער און רעגירער פון דער וועלט, נאָר אַלס אַלוהי ישׂראל, אַלס הערשער און באַפעלער פון דעם יידישן קיבוץ, מיט וועלכן ער האָט אַן אייביקן בונד געשלאָסן, און געגעבן האָט ער זיי געזעצן עפּנטלעך און אויף אַן אויסערגעוויינלעכן וונדערפולן אופן 1. און ווייל גאָט דער באַשעפּער איז אויך דער האַר און באַפעלער פון דער יידישער אומה, דערפאַר האָט ביים יידישן קיבוץ דאָס פּירגערלעכע אַ הייליקן און רעליגיעזן לבוש, אונד יעדער פּירגערדיענסט וואַר צוגלייך איין וואַהרער גאָטטעסדיענסט 2.

און אַפּילו נאָכדעם — ווייזט מענדעלסזאָן אָן — ווי דאָס יידישע פּאָלק האָט פּאַרלאָרן זיין פּירגערלעך-פּאָליטישע זעלבשטענדיקייט, קענען דאָך די פּאַטרעפּנדיקע געזעצן ניט אָפּגעשאַפּט ווערן, זאָל זיין אַפּילו אַז זיי האָבן אין דער התחלה געטראָגן אַ ריין צייטלעכן כאַראַקטער. וואַרעם — וואָס גאָטט געבונדען האָט, קאָן דער מענש ניכט

der Menschlichen Vernunft nicht nur begreiflich, sondern durch menschliche Kräfte dargethan und bewährt werden können. 1 געו. שר. III, 330: Und er gab seinen Gesetzen die feuerlichste Sanction, öffentlich und auf eine nie erhörte, wundervolle Weise, wodurch sie der Nation und allen ihren Nachkommen als unabänderliche Pflicht und Schuldigkeit auferlegt worden sind.

לעזען? 1. און מענדעלסאָן, דער ראַציאָנאַליסט, איז אָפּנהאַרציג מודה: אין דער אמתן זע איך ניט איין, ווי אזוי קענען די, וואָס זיינען אין יעקבס הויז געבאָרן, זיך, אויף אירגענד איינע געוויסענהאַפטע ווייזע? באַפרייען פון דעם געטלעכן געזעץ, וואָס זיי האָבן בירושה באַקומען פון זייערער אבות? 2.

נאַטירלעך, קאָן יעדערער אויספאָרשן און באַטראַכטן יעדעס געזעץ באַזונדער, אַרויסזאָגן דערפריי זיין השערה, אז עס איז פילייכט געווען געבונדן מיט דעם באַשטימטן אָרט, צייט און אומשטענדן, און קאָן פילייכט מיט דער צייט, ביי אַנדערע אָרט און אומשטענדן, אויך געענ-דערט ווערן, אָבער — שוואַך אונד קורצזיכטיג איסט דעם מענשענס אַויגע. ווער קאָן זאָגן: „איך בין אין דאָס הייליגטום גאַטעס געקאַממען, האַבע דאָס סיסטעם זינער אַפּזיכטען גאַנץ דורכשויעט, אונד וואָס איה-נען מאַסס אונד ציעל אונד גרענצע צו באַשטימען? 3.

בלויז גאָט אַליין, וואָס האָט מיט אונזערע אבות זיין בונד גע-שאַסן און עפנטלעך זיי זיינע געזעצן באַפוילן, בלויז עד קאָן אונז, זיינען זויללען דאָריבער צו ערקענען צו געבען? 4.

מענדעלסאָן דער אויפקלערער און מענדעלסאָן דער „שטאָקיהודע“ ווייסט זייער גוט, אַז ער שטייט אויף דער שוועל פון אַ נייער תקופה, ווען נייע שטרעמונגען און אומשטענדן שטעלן די שטרענגע פאָדערונג: צופאַסן דעם יידישן וועלט-באַנעם און רעליגיעזן לעבנסשטייגער צו די תביעות פון דעם מאָדערנעם קולטורעלן לעבן. און ער, דער מאַן, וואָס שטייט על פרשת דרכים, אויפן שיידוועג פון צוויי וועלטן, געפינט, אַז „דעם הויזע יאַקאָבס“ קאָן „קיין קלוגערע עצה“ ניט געגעבן ווערן, ווי אָט וואָסערע: „פאַסט אייך צו צו די זיטן און דעם סדר פון דעם לאַנד, אין וועלכן איר וווינט; אָבער האַלט זיך אויך פעסט ביי דער רעליגיע פון אייערע אבות. טראַגט דעם טאָפּלטן יאָך אזוי גוט, ווי איר קענט. געוויס איז אייך שווער צו דערפילן אַלע פאָדערונגען פון דעם בירגערלעכן לעבן בעת איר האַלט געטריי די געבאָטן פון דער אמונה;

1 געז. שר. 1844, III, 356.

2 דאָרטן.

3 נאָך נשעת זיין שרײַט מיט לאַפּאָטער-באַנגז האָט מענדעלסאָן דערקלערט: *Andere Völker können ihre Gesetze nach den Zeiten, Umständen, Bedürfnissen und Bequemlichkeiten abändern, aber mir hat der Schöpfer selbst Gesetze vorgeschrieben, sollte ich, schwaches Geschöpf, mich erdreisten nach meinem Dünkel diese göttlichen Gesetze abzuändern?*

4 געז' שר' III, 358.

דערצו פילט זיך נאך דאס מקיים זיין די רעליגיעזע געבאָטן ביי גאנץ אנדערע צייטן און אומשטענדן אלס באַדייטנדיק שווערערע לאַכט, ווי אין די פאָריקע דורות. האַלט זיך דאָך פעסט, ניט קוקנדיק אויף דעם אַלץ, שטייט אומדערשיטערט אויף דער וואַך און דערפילט די אויפגאבע, וואָס די השגחה האָט אויף אייך אַרויפגעלייגט¹.

מענדעלסאָנס ווערק, וווּ עס ווערט אויפן שאַרבסטן אופן פּראָקלאַ- מירט דער דעוויז פון טאַלעראַנץ און גלויבנספּרייהייט, האָט געמאַכט אַ שטאַרקן רושם אין דער קריסטלעכער וועלט. די באַדייטנדיקסטע דענקער פון יענער צייט האָבן עס ענטוואַסטיש באַגריסט. מיראַבאָ האָט דערקלערט, אַז מענדעלסאָנס „יערוואַלעם“ פאַרדינט, מע וואָל עס איבער- זעצן אויף אַלע שפּראַכן, און עמנואל קאַנט האָט געשריבן מענדעלס- זאָנען באַלד נאָך דעם דערשיינען פון זיין ווערק: „איך האַלט דאָס דאָס זיקע בוך פאַר דעם אָנזאָג פון אַ גרויסער רעפּאָרם, וואָס וועט, אמת, ערשט ביסלעכווייז און לאַנגזאַם פאַרווירקלעכט ווערן, אָבער ניט בלויז בנוגע אייער נאַציע אַליין, נאָר אויך פאַר אַלע אַנדערע פעלקער“².

אין דער העברעיִשער ליטעראַטור האָט מענדעלסאָנס „יערוואַלעם“ בשעתו אַ גאנץ קנאַפן אָפּקלאַנג געפונען. בלויז דער שוין אין ערשטן קאַפיטל דערמאָנטער אברהם מולדולה האָט אים אין „מאסה“ אַ לויבליד געזונגען¹ און יצחק אייכל האָט אין זיין מענדעלסאָן-מאַנאָגראַפיע איבער- געגעבן דעם אינהאַלט פון „יערוואַלעם“⁸. ערשט שפעטער, שוין נאָך מענדעלסאָנס טויט, האָבן זיך געלאָזט הערן פון יידישע שריפטשטעלער קריטישע באַמערקונגען צו מענדעלסאָנס געדאַנקען וועגן דעם מהות און באַדייט פון דער יידישער אמונה. אין העברעיִש איז מענדעלסאָנס ווערק דערשינען ערשט מיט פילע יאַרצענדלינגע שפעטער⁴.

1 געו. שר., III, 355.

2 Ich halte dieses Buch für die Verkündigung einer grossen, obzwar langsamvorstehenden und fortrückenden Reform, die nicht allein Ihre Nation, sondern andere treffen wird.

3 המאסה, תקמ"ה, פ"ד.

4 אייכלס מולשטענדיקע העברעיִשע „יערוואַלעם“-איבערזעצונג האָט קיין סאַר- לעיער ניט געפונען און איז געבליבן אין מאָנוסקריפּט.

4 דורך גאַטלאַפּער אין 1867, און דורך גרינבוים-סיאָדאָרעאָו אין 1876.

דריטער קאפיטל

דער קולטורעלער באדייט פון מענדעלסזאָנאָס חומש-איבערזעצונג—נפתלי הירץ הייזעל אַלס בעל-לשון און מדקדק, יוסף דעם צהייטנס, סאַלערזאַנץ-עדיקט¹. — הייזעל אַלס השכלה-קעמפער. — זיין אויפרוף, דברי שלום ואמת². — זיין פּראָגראַם העגן לינדער-דערציִונג. — דער קאַמף פון די אַרטאָדאָקסן קעגן הייזעלס אויפרוף. — די קעניגסבערגער חברה דורשי לשון עבר³ און איר צייטשריפט „המאסף“. דאָס פּראָגראַם פון די „מאספים“. — דער באדייט פון דער צייטשריפט. — דער „מאסף“ פּערט אַריבערגעטרעגן פון קעניגסבערג קיין בערלין.

מיר האָבן שוין אין פּאַריקן קאָפיטל אָנגעוויזן אויף דעם קולטור-היסטאָרישן באדייט פון מענדעלסזאָנאָס חומש-איבערזעצונג. זי איז גע-וואָרן דער אָנהאַלטספונקט פאַר די נייע שפּראַצונגען, וואָס האָבן זיך באַווויזן אין דער יידישער גאַס אין דער צווייטער העלפט פון 18טן י"ה, דער ערשטער וויכטיקער עטאַפּ אין דער געשיכטע פון דער השכלה-באַ-וועגונג. די טענדענצן, וואָס זיינען אַזוי פּולט אין מענדעלסזאָנאָס אונטער-נעמונג: רעפּאָרמירן די דערציִונג-סיסטעם, איינפלאַנצן ליבע צו דער ביבל-שפּראַך און דערוועקן דעם דראַנג נאָך אייראָפּעיִשער בילדונג — זיי זיינען עס געוואָרן די גרונדטעזיסן, די וויכטיקע „אַני-מאַמינס“ ביי די „השכלה“-קעמפער. לויט מענדעלסזאָנאָס איניציאַטיווע איז נאָך אין 1778 געגרינדעט געוואָרן אין בערלין אַ „יידישע פּרייטשולע“ (חינוך נערים), וווּ די קינדער האָבן געלערנט אויסער ביבל און תּלמוד אויך דייטש, פּראַנץ-צווייט און אַנדערע וועלטלעכע למודים. און אין דער זעלבער צייט, ווען ס'איז דערשינען מענדעלסזאָנאָס חומש-איבערזעצונג, האָט איינער פון די מיטאַרבעטער, וואָס האָבן מענדעלסזאָנען מיטגעהאַלפּן נאָך שלמה רוב-נאָם אָפּפּאַרן דעם „ביאור“ צו פאַרענדיקן, 1 נפתלי הירץ (האַרטוויג) זויזעל, פאַרעפנטלעכט אַ קליינע שריפט פון צוויי דרוקבויגן, וואָס ווערט מיט רעכט באַטראַכט אַלס דער ערשטער מאַניפעסט פון דער יונגער

1 זע אויבן, ז' 28, הערה 3.

השכלה-באוועגונג, אלס ערשטער גרונדשטיין פאר דער נייער העברעיִשער אויפקלערונג-ליטעראטור.

נפתלי הירץ וויזעל 1 שטאמט פון פוילן; זיין עלטער-זיידען יוסף ריין אויס באר (פאָדאָליער געגנט) איז על פי נס געלונגען צו ראטעווען זיין לעבן בשעת דער שרעקלעכער קאָזאָקישער שחיטה אין 1648, ווו עס איז אומגעקומען זיין גאנצע פאמיליע 2. יוסף ריין האָט זיך באזעצט אין אַמסטערדאַם, ווו ער איז נתעשר געוואָרן. זיינע לעצטע יאָרן האָט ער פאַרבראַכט אין דער פראַנדענבורגער שטאָט וועזעל (דערפון דער פאמיליע-נאָמען). נפתלי וויזעלס זיידע, משה, און אויך זיין פאָטער יששכר-בער, זיינען געווען רייכע הויף-ליוועראַנטן (לכני מלכים יתיצב), ווי וויזעל שרייבט וועגן זיין פאָטער). נפתלי הירץ איז געבאָרן געוואָרן אין האַם-בורג, נאָר ווען ער איז נאָך געווען אַ קליין קינד, איז די גאנצע פאמיליע אַריבערגעפאָרן קיין קאָפּענהאַגען. יששכר-בער, דער רייכער ליוועראַנט ביים הויף כונס דענעמאַרקער מלך, האָט געגעבן זיין זון אַ טראַדיציאָ-נעלע דערציִונג און צו פינף יאָר האָט דער קליינער נפתלי שוין געלערנט גמרא און דוקא די האַרבע מסכת קדושין 3. אים האָט אָבער געגליקט, וואָס גראַד אין 1735, ווען ער איז אַלט געווען צען יאָר, האָט זיך אין קאָפּענהאַגען באַזעצט אויף אַ שטיק צייט דער נע-וונדניק, דער בעל ״צוהר התבה״ שלמה זלמן הינא 4, און יענער האָט באַקענט דעם וויסנסשאַפּט-דיקן ינגל מיט די פּללִים פון דקדוק און דערוועקט אין אים די ליבע צו דער ביבליִ-שפראַך. אַ געוויסע השפּעה האָט אויך געהאַט אויף דעם יונגן וויזעל דער באַרימטער רב ר' יונתן אייבעשיץ, אין וועמעס ישיבה וויזעל האָט געלערנט אין די יונגע יאָרן. דער לעבנסשטייגער פון דעם רייכן הויף-יידן, די ברייטע האַנדלס-פאַרבינדונגען, וואָס די וויזעלס האָבן גע-פירט מיט פירשטן און שררות, האָבן עס גורם געווען, וואָס יששכר-בערס בכור, נפתלי הירץ, האָט אויך באַקומען געוויסע וועלטלעכע ידיעות. ער גופא דערציילט אין זיין ״דברי שלום ואמת״, ווי אזוי דער פאָטער זיינער

1 די היינטיקסטע קחעלן העגן הייזעלס לעבן און סעטיקייט זיינען אָנגעזיין אין אינזער אַרטיקל אין דער יידיש-רוסישער ענציקלאָפּעדיע (V, 528). עס דאַרפן נאָך צוגעגעבן ווערן: י. קלויזנער, היסטוריה של הספרות העברית החדשה, I, 88 — 130; ל. לעווין, אויס דעם יידישען קולטור-קאָמפּאָז (יאַרגיך, די יידישע ליטע-דאַרישע געזעלשאַפּט, XII, 165 — 197).

2 זע דברי שלום ואמת, II, 54 (מיר ציטירן לויט דער מינער אויסגאַבע פון 1827; גן נעלי, I, סאָררעדע.

3 דברי שלום ואמת, II, 55.

4 זע אינזער הערק, V, ז' 177 — 180.

האָט אַמאָל פאַר אים אין די יונגע יאָרן אויפגעדעקט אַן אייראָפּעישע לאַנדקאַרטע און אים באַקאַנט מיט דער געאָגראַפֿישער לאַגע פון פאַר-שיידענע שטעט און מדינות. אַלס מיטהעלפּער אין דעם פּאָטערס גע-שעפטן האָט דער יונגער וויזעל זיך באַקאַנט מיט אייניקע אייראָפּעישע שפּראַכן — דייַטש, פּראַנצויזיש, דעניש און האַלענדיש¹. אמת, זיינע ידיעות אין די דאָזיקע שפּראַכן זיינען געווען גאַנץ אויבנאָיפנדיקע. ווי ווייניק ער איז געווען באַהבנט אַפילו אין דער דייַטשער שפּראַך, זאָגט עדות זיין אומבאַהאַלפּענע און שטאַרק פאַרגרייטע העברעיִשע איבער-זעצונג פון מענדעלסאָנס ענטפּער לאַפּאַטערן². אָבער שוין גאָר אין די יונגע יאָרן האָט נפתלי הירץ, אָנטייל נעמענדיק אין דעם פּאָטערס געשעפטן, זיך קונה ים געווען אַלס טיכטיקער און פעיקער סוחר. ער האָט נושאַ הן געווען ביים באַווסטן בערלינער הויז-באַנקיר אפרים-פייטל, און יענער האָט פאַרבייפאַרנדיק קאָפּענהאַגען באַשטימט נפתלי וויזעלן פאַר זיין שטעל-פאַרטרעטער אין דער גרויסער האַנדלסשטאַט אַמסטערדאַם. דאָרט האָט ער זיך באַקאַנט מיט משה-חיים לוצאַטוס פלמיד, דעם דיכטער דוד פּראַנקו מענדעס און דורך אים נאָענט זיך צו-נויפגעגאַנגען מיט דער דאָרטיקער פאַרטוגעז-ספּרדישער קהלה. ער איז געווען אַנטציקט פון די ספּרדישע קינדערשולן און חדרים, וווּ די יוגנט האָט באַקומען אַ פּיל מער נאָרמאַלע דערצוינונג, ווי אין די דייַטש-פּוילישע קיבוצים. אַלס פייטלס שטעלפאַרטרעטער האָט וויזעל געהאַט די גע-לעגנהייט צו באַזוכן בערלין, און דאָרט האָט ער זיך פּערזענלעך באַקאַנט (1761) מיט מענדעלסאָנען³. דער וויסנשאַפּטער וויזעל האָט זיך ניט געוואָלט באַנוגענען בלויז מיט מסחר-געשעפטן, — ער האָט אויך גע-הלומט צו ווערן אַ סופּר בישראל. פאַרליבט איז ער געווען אין דער ביבל-שפּראַך, און זיין גאַנצע פּרייע צייט האָט ער אָפּגעגעבן שפּראַך-פאַרשונג. אין 1765—6 זיינען דערשינען די ערשטע צוויי טיילן פון זיין פּילאָלאָגישן ווערק „הלבנון“ (טראַגט אויך דעם ביינאַמען „גן נעול“) 4

1 זע ד. פּרידריכסעלד, זכר צדיק, 2.

2 זע העגן דעם: י. קלויזנער, ציס, ה. 48 — 49. דאָס אייגענע לאַזט זיך אויך באַמערקן אין חייזעלס איבערזעצונג (צום כּוּף צווייטן טייל „דברי שלים ואמת“). די שלים-זאַצן פון מענדעלסאָנס פּאַררעדע צו מנשה בן ישראל אַפּאַל געטישער שרייַבט „חשועת ישראל“ מענדעלסאָנס זאָץ Noch keine Geistlichkeit so aufgeklärt איבערזעצט חייזעל „חוקרי הרוחות עזן לא הסהרו למדי“.

3 זע מענדעלסאָן, יובילעום-אויסגאַבע, ב' XVI, 61.

4 דער דריטער טייל, הי אויך חייזעלס איבעריקע פּילאָלאָגישע חערק, מעין גנים, און „מגדל הלבנון“ זיינען געפליצן אין מאַנוסקריפּט.

וועגן סינאָנימען (שמות נדרפים) אין דער ביבל, אָבער אַפילו אויף זיין געליבטן פּאַרשונגס-געביט איז ווינעל געבליבן ניט מער ווי אַ דילעטאַנט, און זיינע פּילאָלאָגישע פּאַרשונגען האָבן אַפילו פאַר יענער צייט געהאַט אַ נאַנץ קנאַפּן וויסנשאַפטלעכן ווערט. זייער איינציקע מעלה איז די שפּראַך: אַ לייכטע, קלאַרע און איינפאַכע; אָבער אויך די מעלה גייט לאַבד דורך דעם פּאַרפאַסערס געוואַלדיקער באַרעדעוודיקייט. דער מינדסטער געדאַנק ווערט ביי אים ממש דערטרונקען אין אַ ים פון איבעריקע ווערטער, אומנייטיקע טענות און בויך-סכרנות. און דערפּיי מאַכט ער נאָך יערעס-מאָל מיט אַ נאַווער מינע אויפּמערקזאַם דעם ליינער: „ואורך דברים אשר שנאתי“ — איבעריקע רייד האָב איך פּיינט.

אַלס געשעפּטסמאַן האָט ווינעל געהאַט אין אַמסטערדאַם גרויס דער-פּאַלג; אַלס געניטער מבין אויף טייערע שטיינער האָט ער זיך דער-וואָרבן אַ היבש פאַרמעגן, פאַרלאָזן שפּעטער די שטעלע אין פּייטלס געשעפט, געגרינדעט אַן אייגנס, און סוף די זעכציקער יאָרן איז ער אַריבערגעפּאַרן צו זיין פּאָטער קיין קאַפּענהאַגען, דאָרט באַלד חתונה געהאַט און געוואָרן אַ פּאַמיליען-פּאָטער. אין אייניקע יאָר אַרום האָט אָבער ווינעל ביי אַ געלט-קרויס זיין פאַרמעגן אָנגעוואָרן, געמוזט דער-פאַר ווידער אָננעמען אַ שטעלע ביי דער פּירמע פּייטל, און צו דעם צוועק איז ער אַריבערגעפּאַרן (1774) קיין בערלין. אין 1775 האָט ער דאָרט פאַרעפנטלעכט זיין פּירוש אויף מסכת אבות „יין לבנון“, נאָר אַ גרויסן שם אַלס „מליץ“ און בעל לשון האָט ער זיך דערוואָרבן מיט אַ צווייטן ווערק, וואָס איז דערשינען אין אַ פּאַר יאָר אַרום. נאָך אין די יונגע יאָרן האָט ער זיך באַקענט דורך לוטערס ביבל-איבערזעצונג מיט דעם אַפּאַקריפּישן בוך „חכמת שלמה“. דער יונגער ווינעל איז שטאַרק נתפעל געוואָרן פון דעם ווערק; ער איז כלל ניט מסופק געווען, אַז דעם „חכמת שלמה“ האָט אָנגעשריבן ניט קיין אַנדערער ווי שלמה המלך בכבודו ובעצמו; האָט ער באַשלאָסן אומצוקערן דאָס ווערק צו זיין ערשטן קוואַל, „מן החול אל הקודש“, און מיט גרויס התמדה עס איבערזעצט פון פּראַנץ צווישן 1 אין קיין ביבלישן סטיל. דעם טעקסט האָט ער באַגלייט מיט אַ ברייטן פּירוש „רוח חף“ און פאַרעפנטלעכט אין בערלין אין 1777.³

1 זע פּירוריקספּעלר, 3, וו., 14.

2 דאָרטן, לויט בן-יעקב אין וו. צייטלין איז דאָס ווערק דערשינען ערשט אין 1780 (אמשר איז דאָס די צווייטע אויסגאַבע?). דאָס ווערק איז מערערע מאל אי-יזדרוקט געוואָרן. אין 1822 איז דער „חכמת שלמה“ דערשינען אין שקלאָוו צוזאַמען מיט אַ יידישער איבערזעצונג.

אין בערלין איז וויזעל זיך נאָענט ציוניפּונגענאָנען מיט מענרעלס-
 זאַנען און זיינע פריינד. ער איז געווען שטאַרק אַנטציקט פון דער
 אַרטיקער רעפּאָרמירטער יידישער שול, חנוך נעריס, און ווען מענרעלס-
 זאָן האָט אָנגענומען דעם פּאַשלוס אַרויסצוגעבן אין 1778 אַ פּראָבע-
 העפט („עלים לתרופה“) פון זיין חומש-איבערזעצונג, האָט וויזעל דאָרט
 פאַרעפנטלעכט אַן ענטוויאַסטישן אַרטיקל „מהלל הַע“ מיט אַ לאַנגן לויב-
 געזאַנג דערביי, וווּ ער באַקלאַגט זיך אויף דעם ווילדן סדר פון קינדער-
 דערציִונג ביי יידן אין די דייטש-פּוילישע קיבוצים: מען לערנט מיט
 קינדער האַרבע און טיפע ענינים נאָך איירער דער תּלמיד באַקומט
 וועלכע ידיעות אין דער העברעיִשער שפּראַך, און דערצו באַנוצט מען
 זיך נאָך ביי די לימודים ניט מיט דער לאַנד-שפּראַך, נאָר מיט דעם פאַר-
 דאַרבענעם זשאַרגאָן, וואָס איז נישט אימשטאַנד איבערצוגעבן די שיינ-
 קייטן פון די כתּבי הקודש. ער טוט אָבער פאַרהאַפּן, אַז מענדעלסזאָנס
 איבערזעצונג מיט דעם „ביאור“ דערצו וועלן שטאַרק מיטהעלפּן צו דער-
 וועקן אין די הערצער פון דער יידישער יוגנט די ליבע צו דער העברעיִ-
 שער שפּראַך און דעם אינטערעס צו די פּאָעטישע שיינקייטן פון דער
 ביבּל:

כי רוציהם עֲלִיךָ יִסְמְכוּ
 אֶל הַגָּל הַמְּלֵאכָה הַצֵּאֵן יִלְכוּ
 וְיִמְן הַבָּאָר הַפְּרָמָּה יִשְׁתּוּ מֵיָם
 חֲזַן מְלִיךָ יִהְיֶה לָהֶם כְּצֵהָר,
 הַמְּלִיצָה תִּסְתַּקֵּר בְּשַׁחַק לְטַהַר -
 עֲתָה לְלִמּוּד עֲבָרִית יִתְּנוּ יָדֵים.

גראַד אין יענער צייט האָט וויזעל פאַרלאָרן די שטעלע ביי דער
 פירמע פייטל (די פירמע האָט דאָס געשעפּט געשלאָסן) און ער און זיין
 פילקעפיקע פאַמיליע 1 האָבן געלעבט אין דחקות. דאָ איז אים געקומען
 צו הילף דער רייכער דוד פרידלענדער און אויך מענדעלסזאָן מיט זיין
 חומש-איבערזעצונג, נאָכדעם ווי שלמה דובנא איז אָפּגעפאַרן, האָט
 מענדעלסזאָן פאַרגעלייגט וויזעלן, ער זאָל אָנשרייבן דעם „ביאור“ צו
 ספר „ויקרא“. וויזעלס „ביאור“, וואָס איז פון דרוק דערשינען סוף
 אויגוסט 1781, ליירט, ווי אַלע פריערדיקע וויזעלס ווערן, פון איין און

1 וויזעל איז געווען אַ מסופּל מיט זעקס קינדער.

דעם זעלבן חסרון: א פארפלייצונג פון איבעריקע רייד. און איינער פון זיינע קריטיקער 1 באמערקט גאנץ ריכטיק, אז דאָרט וווּ רש"י און אבן עזרא באַנוגענען זיך מיט אַלץ אָדער צוויי ווערטער, פֿאַרט וויזעל גאַנצע דרוק-בויגנס. דאָך האָט וויזעלס פֿירוש נושאַ הן געווען אין די משפּילישע קרייזן. אַן אומפאַרגלייכלעך גרעסערן דערפֿאַלג האָט אָבער אין די דאָזיקע קרייזן געהאַט וויזעלס אַ צווייט ווערק, וואָס איז דערשינען אין אייניקע חדשים אַרום. דאָס דאָזיקע קליינע חיבורל 2 וואָס האָט אָנגעמאַכט אַזאַ גוואַלטיקן כַּעַש אין דעם רבנישן וועלטל, איז ענג פֿאַרבונדן מיט דעם קיסר יוסף דעם צווייטנס, טאַלעראַנץ-פֿאַמענט, וואָס איז דערשינען דעם 19טן אָקטאָבער 1781.

ווי זיין מיטצייטלער פֿרידריך דער צווייטער, איז אויך יוסף דער צווייטער אויס עסטרייך געווען אַ טיפּישער פֿאַרשטייער פֿון דעם „אויפֿ-געקלערטן אַבסאָלוטיזם“. מיט געוואַלט האָט ער אין נאָמען פֿון הוי-מאַניזם און אויפֿקלערונג געשטרעבט אויפֿצווינגען די דייטשע קולטור אויף די אַלע פֿאַרשיידנשפּראַכיקע אומות, וואָס האָבן זיך געפֿונען אונט-טער זיין ממשלה. אַלס אָנהענגער פֿון דער פיזיאָקראַטישער שיטה, וואָס לערנט, אַז נאָר אין דער ערד איז דער מזל ברכה, נאָר זי, וואָס באַ-שענקט מיט די מתנות פֿון דער נאַטור, איז דער איינציקער קוואַל, דער הויפט-גרונד פֿון דער מלוכה-ווירטשאַפֿט, — האָט יוסף דער צווייטער גע-קוקט אויף די יידן, וואָס באַארבעטן ניט די ערד מיט זייערע הענט, ווי אויף אַ שעדלעכן און אומנוציקן עלעמענט. בכדי צו פֿאַרהיטן, דער דאָזיקער שעדלעכער עלעמענט זאָל ניט וואַקסן אין צאָל (פֿון ירבו), האָט ער אַרויס-געגעבן דעם שטרענגסטן באַפעל, קיין ייד זאָל ניט האָבן דאָס רעכט חתונה צו האָבן אָן דער דערלויבעניש פֿון די העכערע באַאָמטע 8. פֿאַר דער דאָזיקער דערלויבעניש האָט מען געמוזט באַצאָלן אַ גרויסן קאַפּ-שטייער, און ווער טו האָט עובר געווען אויף דעם באַפעל, האָט מען קאַנפּיסקירט זיין גאַנץ פֿאַרמעגן 4. בכדי צו באַשיצן דעם ווילשטאַנד פֿון די פּויע-

1 מענדעלסזאָן אויס האַמבורג. פּני חבל, 140.

2 עס האַלט בסך הכל 36 זייטלעך אין 320.

3 זע חירד היעמיט זאַמענטליכען יודען אויף דאָס שערסטע, אויך אונטער קאַנפּיסקאַציען דעם גאַנצען פֿערמעגענס אונד נאָך פֿעשטענהייט לייבעסשטראַזע אונט-טערזאָגט זיין, עס זיי אין — אדער אייטער קאַרען טרויען צו לאַסטען, אַהנע פֿאַר-לויפּיג פֿאַן דען גובערנעמענט אַללהיר די ערלויבניס ערהאַלען אינד דיא פֿאַרגע-טריבענע טאַקסע ערלעגט צו האָבן.

4 באַריכות וועגן דעם זע ד"ר א. בראַחירס גרינדלעכע אַרבעט: יוסף השני ויהודי געליציע" (השלוח, XXIII, 35 — 38).

רים, וואָס באַארבעטן די ערד, האָט יוסף דער צווייטער אַרויסגעטריבן פון די דערפער אַלע יידישע אַרענדאַרן און אַרויסגעגעבן אַ פאַרבאָט, יידן זאָלן נישט טאָרן האַלטן אין אַרענדע נישט נאָר גיטער, נישט אויך מילך, בראָווערס (פאַר ביר און מעד) אַזו"וו. און אויף אַזא אופן איז מיט אַמאָל רוינירט געוואָרן אַ גאַנץ דריטל יידישע באַפעלקערונג אין גאַלי-ציע. אויפן באַפעל פון דעם זעלבן „אויפגעקלערטן“ קיסר זיינען אין 1773 אַרויסגעטריבן געוואָרן אַלע „בעטלידער“, ר"ה, אַלע יידן, וואָס זיי נען נישט אימשטאַנד געווען צו באַצאָלן דעם ספּעציעלן קאַפּ-שטייער (טאַלעראַנצגעביר). יעדעס יאָר איז אַ נייע פאַרטיע יידן דערקלערט געוואָרן פאַר „בעטלער“ און מען האָט זיי אויס דעם לאַנד פאַרטריבן 1. אמת, יוסף דער צווייטער האָט פּראָיעקטירט צו באַזעצן יידן אויף ערד און מאַכן פון זיי „נוצלעכע“ בירגער. די פאַראַרעמטע יידישע מאַסע האָט מיט ענטזויאַזם זיך אָפּגערופן אויף דעם דאָזיקן פּראָיעקט, און אין משך פון עטלעכע יאָר ווענדן זיך טויזנטער יידישע פּאַמיליעס צו דער רעגירונג מיט דער בקשה, מען זאָל זיי געבן די מעגלעכקייט איבערצו-גיין אויף ערד-אַרבעט 2. עס זיינען אָבער דערווייף נישט אַסיגנירט גע-וואָרן די נייטיקע סומען און די געלטגיריקע און טאַלענטלאָזע באַאַמטע האָבן זיך פיינדרעך פאַרהאַלטן צו דעם גאַנצן אונטערנעמען 8, — איז דערפון גאַרנישט אַרויסגעקומען. אויף אַזא אופן זיינען אין משך פון יוסף דעם צווייטנס צען-יאָריקער רעגירונג רוינירט געוואָרן די עקאָנאָמישע יסודות פון דער יידישער באַפעלקערונג אין גאַליציע; קיין נייע זיינען נישט געשאַפן געוואָרן, און דאָס האָט געבראַכט דערצו, וואָס אין משך פון גאַנצע דורות געוועלטיקט די מאַוידיקע אַרעמקייט אין דער דאָזיקער אומגליקלעכער מדינה. אמת, צו די יידן, וואָס זיינען גרייט געווען אָנ-צונעמען די דייטשע קולטור, אַוועקוואַרפן די „אַבערגלויבישע“ יידישע אמונה מיט אירע „ווילדע“ מנהגים און ווערן „נוצלעכע“ מיטבירגער — איז יוסף דער צווייטער געווען אַ „מלך חסד“. ער האָט פאַר זיי גע-עפנט די טירן פון די בעסערע רעגירונגס-שולן, די יידישע דאָקטוירים און יוריסטן האָבן באַקומען גלייכע רעכט מיט זייערע קריסטלעכע קאָ-לעגן, זיי האָבן אַפילו געקענט האָפן צו פאַרנעמען אַ באַאַמטן-שטעלע ביי דער רעגירונג...

1 אין משך פונם ערשטן יאָר נאָכן „טאַלעראַנץ-פאַטענט“ (אין 1782) האָט מען אַלס „פעסל-יידן“ אַרויסגעטריבן 1192 נפשות (זע בראַזיר, צ. אר.ב. 39).

2 באלאבאן, יידן אין פוילן, 38 — 43.

3 זע ביי בראַזיר, ציט. אר.ב. דאָרטן, 334, 338 — 342.

עס איז דערפאר קיין חידוש ניט, אז ווען עס איז דערשינען דעם „רוימישן קיסדס“ טאָלעראַנץ-פּאַטענט מיטן פּראָיעקט צו רעפּאַרמירן די קינדער-דערציִונג ביי יידן, גרינדן ספּעציעלע יידישע נאָרמאַל-שולן מיט דייטשן אונטערריכט און לערנען מיט די קינדער די יסודות פון עטיק און פּראַקטישער מאָראַל אויפן יסוד פון ספּעציעל דערצו געשאַפּענע לערנבי-כער, — האָבן דערויף געקוקט מיט חשד ניט בלויז די אָרטאָדאָקסישע קרייזן, נאָר אַפילו דער פּאַרפּאַסער פון „פּעדאָן“ און „ירושלים“. אין דעם עסטרייכישן קיסרס, מיט הומאַניסטישע פּראָזן באַפּוזטן עדיקט האָט דער קלוגער מענדעלסאָן באַמערקט די פּאַרבּרגענע טענדענץ פון צוואַנגס-אַסימילאַציע און מיסאַנערישע „פּאַרברידערונג“, וואָס זאָללען אונז נאָרמאַלשולען — שרייבט מענדעלסאָן, — ווען וויר ניכט געווערבע טרייבען אונד בעדיענונגען האָבן קעננען? גראָססען דאַנק פיר אַללע טאָלעראַנץ, ווען מאַן דאַבּיי נאָך איממער אַן גלויבנספּעראַייניג גונג אַרבייטעט“¹. און אין אַ צווייטן בריוו קערט זיך מענדעלסאָן ווידער אום צו דער זעלבער פּראָגע: „פּאָן דער טאָלעראַנץ, וועלכע אין אַללען צייטונגספּלעטערן זאָ זעהר הערשט, האָבע איך ביי ווייטעם נאָך די גינסטיגע מיינונג ניכט, די זי דאַפּאָן צו ערקענען געבען. זאָ לאַנגע נאָך דאַס פּעראַייניגונגס-סיסטעם אים הינטערהאַלטע לויערט * שיינט מיר דיעזע טאָלעראַנץ-גלייסנעריי ** נאָך געפּעהרליכער אַלס אַפּע-נע פּערפּאָלגונג... דעסטאָ נעטיגער ווערע עס דאָך אין דיעזעם פּאַלע, דאַסס דאַס קליינע הייפּליין *** דערער, וועלכע ניכט בעקעהרען, אויב ניכט בעקעהרט זיין וואָללען, זיך צוואַמענדערענגע אונד פעסט אַן אַיינאַנדער שליעסע“².

גאַנץ אַנדערש האָט זיך פּאַרהאַלטן דער נאַיוו-גוטמוטיקער ווייזעל. ער האָט דווקא לויט זיין וועלט-באַנעם געהערט צום רעכטן פּליגל פון די „משפּילים“. ער איז געווען אַ גאָטספּאַרכטיקער מענטש; אין זיינע פירושים אויף דעם ביבל-טעקסט האַלט ער זיך געטריי אין דער אָנגענו-מענער מכורה, צו די ראַציאָנאַליסטישע אידעען פון יענער צייט האָט ער זיך פּאַרהאַלטן גאַנץ קאַלט, און ער גופא האָט אָנגעוויזן: „די אַל-טע זיינען מיך חושד אַלס מחַדָּש, און די נייע רעכענען מיך פּאַר אַז

1 געזעמלטע שריפטען, 1844, 671. געשפּרייט פון מענדעלסאָן גופא.

* אים הינטערהאַלטע לויערט — עס איז פּאַרשטעקט באַהאַלטענערהייט.

** גלייסנעריי — צביעות.

*** דאַס קליינע קופּקלע.

2 דאַרטן, 676 — 677.

אָנהענגער פונם אַלטן¹. ער איז אין געוויסער מאָס געווען אַ געפיל-
מענטש, מיט אויפגערייצטע נערוון און מיט אַ שפּאַר ביסל נאַוון פאַ-
טאָס און סענטימענטאַלער השתפכות הנפש. דערצו איז ער נאָך אויב-
געוואַקסן אין דער סביבה און טראַדיציעס פון הויף-יידן, מיט זייער גע-
וואַלטיקער התבטלות פאַר שררות און פירשטן. דעם עסטרייכישן קיסרס
„טאַלעראַנץ-פּאַטענט“ האָט געבראַכט ווייזעלן אין גרויס התפעלות. ער,
וואָס איז געווען אזוי זיכער, אז „לישר תועים די באַאיש אָהר רב שקל“ *
און „במשול איש חכם יחל עם מהיות פרוע“ ** 2 — ער האָט גלייך
דערזען פאַר זיך פאַרוויקלעכט זיין אידעאַל וועגן רעפּאָרמירטער קינ-
דער-דערציִונג, אין וועלכער ער האָט געזען די אמתע גאולה פאַרן יידישן
פּאָלק. אין שווער-וואַגיקע, אַביסל הילצערנע סטראָפּן האָט ער גלייך
גענומען באַזינגען דעם עסטרייכישן קיסרס גוטסקייט, זיין „ליבע“ צום
פּאָלק ישראל, וואָס ער וויל באַפרייען פון קנעכטישער שאַנד:

גם אתם גיית בעקב עגנת יאזעף הנקירו!

כי זכר עם כל, לו עוללות השאירו.

יאמר: שוב, אגול מעליכם חרפתכם...

ווייזעל האָט זיך אָבער דערמיט ניט געוואַלט באַנוגענען. ער האָט
געהאַלטן פאַר זיין חוב אויפצוקלערן די יידן פון די עסטרייכישע מדינות,
זיי זאָלן פאַרשטיין, מיט וואָס פאַר אַ פרייד זיי דאַרפן באַגריסן די נייע
נאַרמאַל-שולן און ווי דאַנקבאַר זיי דאַרפן זיין דעם הומאַנעם קיסר,
וואָס וויל זיי באַפרייען „מחשך הסכלות“ (פינסטערניש פון אומוויסן).
אין אָנפאַנג 1782 * האָט ער פאַרעפנטלעכט זיין קונטרס „דברי

1 סני תבל, 241.

* אַרויספירן פאַרפלאַנדרושטע אײפן ריכטיקן חעג — געניגט איין מאָן
מיט גרויסן פאַרשטאַנד.

** חען עס געזעלטיקט אַ מענטש מיט חכמה — הערט אויף דאָס פּאָלק
פאַרחילדעט צו זיין.

2 אין חייזעלס לויב-ליד לכבוד יאזעפוס השני (המאכף, תקמד, קס"ד, קצ"ה).
3 אויף דער אויסגאַבע איז ניט אָנגעחזון ניט קיין דאַסע און ניט דער
אַרט מן דרוק. עס איז אָפּער באַחוסט, אז שוין אין חידש מערץ איז דער קאַמף
קעגן ווייזעלס פּליגשריפט געזען אזוי חייט פאַרשאַפּט, אז דער מיניסטער פאַר אויס-
קלערונג האָט געהאַלטן פאַר נייטיק זיך אַריינצומישן. אויך חייסן מיר, אז שוין צוויי
האַכן נאָך פּסח (10 טעג אין איר) איז שוין געזען פאַרטיק חייזעלס צווייטע פּליג-
שריפט, חאַס האַלט גאַנצע פינף דרוק-בויגן. ווען מען נעמט אין אַכט דעם דעמאָל-
טיקן גאַנץ לאַנגזאַמץ פּאַכטיאון ביכער-פאַרקער, מוז מען קומען צום אויספיר, אז
חייזעלס ערשטע פּליגשריפט איז דערשינען ניט שפּעטער פון יאַנואַר 1782.

שלום ואמת" 1, וואָס ווערט מיט רעכט פאַררעכנט פאַרן ערשטן עפנט-
לעכן מאַניפעסט פון דער יונגער השכלה-באַוועגונג. אין דער דאָזיקער
פּלוג-שריפט באַוווּיזן זיך גאַנץ בולט אי די מעלות, אי די חסרונות פון
דער השכלה-ליטעראַטור פאַר דער ערשטער תקופה: דער פאַטאָם און
התלהבות פאַר אויפקלערונג און אייראָפּענישע בילדונג פון איין זייט, און
פון דער אַנדערער — דאָס התבטלות פאַר די טרענער פון דער וועלטלעכער
מאַכט, דער פעסטער גלויבן אין דער הומאַניטאַר-פּראָגרעסיווער ראַלע
פון דעם „אויפגעקלערטן אַבסאָלוטיזם". מיט גרויס התפעלות רעדט
ווייזעל וועגן דער לייטועליקייט פון די אויפגעקלערטע מאָנאַרכן פון זיין
צייט: וועגן דעם „רוימישן קיסר" יאָזעף דעם צווייטן, וועגן פּרידריך
דעם צווייטן אויס פרייסן און יעקאַטערינע דער צווייטער 2, וואָס האָבן
קאַרעספּאַנדירט מיט די פּראַנציוזישע ענציקלאָפּעדיסטן און ניט געקאַרגט
קין פּראַזן וועגן גלייכפאַרעכטיקונג און מענטשן-ליבע. מען דאַרף דער-
ביי נעמען אין באַטראַכט, אַז ביי די דעמאָלטיקע סאָציאַלע צושטאַנדן
האָבן די אינדוסטריעל-קאָפיטאַליסטישע שיכטן, ווי אויך די געזעלשאַפט-
לעכע מיינונג נאָך ניט פאַרגעשטעלט אין די דייטשע מדינות קין שום
פּאָליטישע מאַכט 3: האָבן דערפאַר די יידישע בורזשואַזע און אינטעל-
ליגענטע קרייזן זייער גאַנצע האָפענונג וועגן פאַרבעסערונג פון זייער
רעכטלעכער לאַגע געמוזט שטיצן בלוין אויף די „מלכי חסד", אויף די
הומאַנע געפילן פון די „אויפגעקלערטע" זעלבסטהערשער. דערמיט דער-
קלערט זיך דער פאַר דער גאַנצער השכלה-ליטעראַטור אזוי כאַראַקטע-
ריסטישער הכנעהדיקער הוראַ-פּאַטריאַטישער טאָג, אין וועלכן ווייזעלס
פּלוג-שריפט איז געשריבן. אויך דער פון דער שפּעטערער השכלה-לי-
טעראַטור באַקאַנטער דעוווּז, וואָס האָט געפונען זיין קלאַסישן אויסדרוק
אין גאַרדאַנס פּערז: היה אדם בצאתך ויהודי באהלך — געפינט שוין
זיין גאַנץ קלאַרן אויסדרוק אין „דברי שלום ואמת", זוו עס ווערט

1 דער פולער טיטול: דברי שלום ואמת לקהל עדת ישראל, הגרים בארצות
ממטלת הקיסר הגדול האוהב את בני האדם ומסמח את הכריות יאזעפוס השני יר"ה.
מאת נפתלי הירץ חיייל.

2 דאָרטן, 57 — 58. מיר האָבן זיך באַנוצט מיט דער ערשטער אויסגאַבע
דברי שלום ואמת, נאָר חיל זי איז ניט פּאַנינירט, ציטירן מיר לויט דער חיינער
אויסגאַבע פון 1827.

3 חיי אזוי דער „אויפגעקלערטער" פּרידריך דער צווייטער האָט זיך סאַר-
הפלטן צו דעם געזעלשאַפטלעכער מיינונג, זאָגן ערות זעלבנדיקע שורות אין זיין פּריח
צו האַלטערן: Mais les hommes ne sont pas faits pour la verité. Je les
regarde comme une horde de cerfs dans le parc d'un grand seigneur, et
qui n'ont d'autre fonction que le peupler et remplir l'enclos.

דערקלערט, אז „לשון הקודש ענין בפני עצמו, ולשון אשכנזי ענין בפני עצמו; זה לרברי קודש האמונה והתורה, וזה לרברי העולם בעסקי משא ומתן ומנהגי בני האדם ולהכמות הנמוסיות והטבעיות והלמודיות“. די קינה-דער-דערצינונג — דערקלערט ווייזעל — דארף צעפאלן אויף צוויי באזונדערע טיילן: דאָס ערשטע — ללמוד תורת האדם, מען דארף קודם-כל באקענען דאָס קינד מיט וועלטלעכע למודים, וואָס אָן זיי קאָן קיין מענטש ניט אויסקומען, דהיינו — דרכי המוסר והמדות הטובות ודרך ארץ, דאָן עלעמענטארע ידיעות אי פארן פראַקטישן לעבן, אי ביים פאַרשן די תורה מיט אירע דינים, וויכטיקע וויסנס-ציוויגן, זוי געשיכטע, געאָגראַפיע, מאַטעמאטיק, אַסטראָנאָמיע, באַטאַניק, כעמיע, מעדיצין אא״וו.

די דאָזיקע ידיעות זיינען נייטיק יעדן מענטשן, וואָס אָן זיי איז ער ניט ווערט צו טראַגן דעם נאָמען מענטש. ליידער, ווייזט ווייזעל אָן, איז פאַראַן אַ פּאָלק אויף דער וועלט, און דוקא דאָס פּאָלק, וואָס האָט אַמאָל געהייסן אָן עם חכם ונבון, און איצט איז עם פאַרגרעבט און אומוויסנדיק. אמת, ניט מיר זיינען אין דעם שולדיק — דאָס איז די ירושה פון דעם ביטערן גלות, פון דער שנאה און שרעקלעכע רדיפות, וואָס מיר האָבן געהאַט אויסצושטיין אין לאַנגן משך פון דורות. אָבער איצט האָבן מיר דערלעבט גאַנץ אַנדערע צייטן. איצט געפינען מיר זיך אונז טער דער רעגירונג פון מלכי צדק, וואָס פאַרהאַלטן זיך מיט ליבע צו אַלע פעלקער אָן גלויבן-אונטערשייד, זעט, אָט זיצט אויפן „רוימישן טראַן“ אַ גרויסער און הומאַנער קיסר, וואָס באַגליקט זיינע אונטערטאָ-נען מיט געזעצן פון חסד און רחמים, און מיט זיין גרויס לייטזעליקייט האָט ער אויך ניט פאַרגעסן אין דעם גערודפטן פּאָלק ישראל און האָט באַשלאָסן זיי אַרויסצוהעלפן פון גייסטיקער ווילדקייט און אָפּגעשטאַנענ-קייט...

אַלס סוחר און געשעפטסמאַן טוט ווייזעל אויף יעדן טריט און שריט דערמאָנען, ווי וויכטיק ס'איז צו קענען די לאַנדשפראַך און צו זיין אימם-שטאַנד צו פירן אויף דער דאָזיקער שפראַך די געשעפטלעכע קאָרעס-פאַנדענץ 1. אויסגעוואַקסן אין דער פּאַמיליע פון רייכע הויף-יידן, ווערט ווייזעל ניט מיד איבערצוזוהרן, זוי וויכטיק ס'איז צו באַהערשן די דייטשע שפראַך, בכדי צו זיין אימם-שטאַנד צו באַווייזן זיך אין די פירשטלעכע הויפן און צונויפצוריידין זיך מיט גרויסע באַאַמטע און שררות (ויהיו מבאי חצרות השרים... ומביאה אותו בהיכל מלך... ודברו עם נכבדי עמים...

למצוא הן בעיני אדם ובעיני מלך ושרים) 1. ווייזעל ווייסט זייער גוט מיט וואָס פאַר אַ ביטול מע פאַרהאַלט זיך אין די „חצרות השרים“ און אויך אין די הייזער פון די פשוטע דייטשע „פיליסטער“ צו דער יידישער אויסשפראַך, צום „מאַשעלן“. מיר ווינען געוואָרן — קלאַגט זיך ווייזעל — צו געלעכטער און צו שאַנד צווישן אַלע פעלקער, ווייל מיר ווייזעל גען עלגי שפה, מיר מאַכן זיך צו שפּאַט יעדעס מאָל, ווען מיר ריידן מיט די שררות אָדער מיט די סוחרים פון די אומות העולם“ 2, און יע־דעם בלעטל אין „דברי שלום ואמת“ איז פול מיט גאַליקער שנאה און פאַראַכטונג צום יידישן „זשאַרגאַן“. ווי מענדעלסוואַן, אזוי באַטראַכט אויך ווייזעל די שפּראַך פון די אשכּנזישע יידן ניט אַלס אַ ספּעציעלן דיאַלעקט, נאָר אַלס פאַראומרייניקטע און פאַרקריפּלטע דייטשע שפּראַך, אַלס טרויעריקן פאַקטאָר פון שרעקלעכער גייסטיקער דעמאָראַליזירונג. „בית ישראל ערלי שפה“ — רופט ווייזעל אויס מיט פאַרביטערונג; די ריינע דייטשע שפּראַך איז ביי אונז אין מויל פאַרקריפּלט און פאַרדאָרבן געוואָרן (שהלשון האשכּנזי מסורסת ומבולבלת בפינו, מדרך שפת אשכּנזי בדרך בוקה ומבולקה), ווי איז מעגלעך — טענהט ווייזעל — אַ וועלכע ס'איז נאָרמאַלע דערציונג, אז ביי אונז ווינען אי די תלמידים, אי די מלמדים כב־פּה־ם, באַנוצן זיך מיט אַ מגושם-פאַרדאָרבענעם גע־מיש פון פאַרקריפּלטע ווערטער 8.

די שנאה צום פאַרדאָרבענעם „זשאַרגאַן“ איז ביי ווייזעלן אזוי גרויס געווען, אז ער פאַרגעסט צייטנווייז זיך צו רעכענען מיט געוויסע, אַלעמען באַקאַנטע פאַקטן. אזוי, אַשטייגער, פאַרויכערט ער, אז ווייל מיר ריידן די שפּראַך פון דעם לאַנד, וווּ מיר וווינען, פאַרשטייט ניט דאָס יידישע ינגל קיין איין איינציק העברעיִש וואָרט 4, ווייזעל מאַכט זיך דערביי פּלאַ ידע, אז אין דעם פאַרהאַסטן „זשאַרגאַן“, וועלכן „מיר ריידן“, געפינען זיך אין די פילע הונדערטער העברעיִשע ווערטער. תּדברו מעתה צחות“ — רופט ווייזעל אויס מיט פאַטאָס, — פון איצט אָן דאַרפט איר ריידן אויף אַ ריינער שפּראַך. תּדברו צחות!“ — דער דאָזיקער דע־וויז קלינגט פון אַלע בלעטלעך „דברי שלום ואמת“. נאָר מיט דער

1 דברי שלום ואמת, 11, 17 א"ח.

2 דאָרטן, 50.

3 דאָרטן, 19; גם התלמידים גם הרב עלגי לשון... ומקצת מלין נשתחית שיתרגמו בהן.

4 אָנו מדברים בשפת העם שאנו יושבים בצרצו, ואין הנער מבין א־עיל מלה אחת עברית (דאָרטן, 28).

הילף פון א ריינער אויסגעבילדעטער שפראך, פארויכערט ווייזעל, קאן מען ערשט גרינדלעך אויסלערנען די העברעיִשע שפראך, וואָס זי דאַרף דאָך, לויט ווייזעלס פראָגראַם, זיין דער גרונדשטיין פון דעם צווייטן טייל למודים אין די נאָרמאַלשולן — „תורת ד"ר". דער פאָרגרעכטער ושאַנגאָ, פאָרויכערט ווייזעל, איז דאָך ניט אימשטאַנד איבערצוגעבן די שיינקייט און פאָעטישע קראַפט פון דער ביבל־שפראַך. דערפאַר, שטרייכט ווייזעל מערערע מאָל אונטער, זיי נאָר דאָס קינד וועט אין די פון קיסר יאָזעף דעם צווייטן פראַיעקטירטע נאָרמאַל־שולן באַקומען די עלעמענטאַרע ידיעות אין וועלטלעכע חכמות, דאַרף מען מיט אים לער־נען תורת משה מיט דער הילף פון מענדעלסזאָנס אויסגעצייכנטער פאָעטישער דייטשער איבערזעצונג. אַדאַנק רער דאָזיקער איבערזעצונג וועט דאָס קינד גרינדלעך זיך באַקענען מיט ביידע שפראַכן (וללמדם היטב שתי הלשונות) 1.

ווייזעל האַלט אויך פאַר נייטיק אונטערצושטרייכן, ווי ריכטיק און נוצלעך ס'איז די אין דעם „טאַלעראַניז־פּאַטענט" אַרויסגעשטעלטע פּאַרע־רונג, אַז פאַר די יידישע נאָרמאַל־שולן דאַרפן געשאַפן ווערן ספּעציעלע לערנדיכער (קאָטעכזיוסן) אויף צו באַקענען די קינדער מיט די יסודות פון דער יידישער אמונה און מאָראַל. אין אונזער תורה שבכתב און תורה שבעל פה, דערקלערט ווייזעל, זיינען די דאָזיקע יסודות איבערגעגעבן אין אַזאַ טיפּער און פאַרהוילענער פּאַרם, אַז זיי זיינען צו האַרב פאַרן קינדערשן פאַרשטאַנד. ער געפינט אויך ווייניק פּאַסיק דערצו די אַלע עלטערע מוסר־ספרים. עס דאַרפן דערפאַר געשאַפן ווערן צו דעם צוועק אַ נייע „ספרי מוסר השכל, על פי הפילוסופיאה המסכמת אל השכל", און מיט זייער הילף וועלן זיך די קינדער באַקענען מיטן ליכט פון דער תורה און מיט די אוצרות פון „חכמה ומוסר" 8.

1 דברי שלום ואמת, 12, 15, 16, 18, 20 א"ה. הייזעל האָט אָפּער אַ סעודת געהאַט. דער „אויפגעקלערטער" יאָזעף דער צווייטער האָט דוקא ניט געהאַלט, אַז אין די נאָר־מאַל־שולן זאל מען מיט די יידישע קינדער לערנען חומש מיט מענדעלסזאָנס איבער־זעצונג און „ביאור", און דאָס אויס דעם טעם, האָט דער „ריימישער קיסר" האָט חושד געווען מענדעלסזאָנען, אַז ער איז אַ „נאַטוראַליסט", און יאָזעף דער צווייטער איז געווען אַנטשיידן דאָקעגן, זיינע יידן זאלן הערן נאַטוראַליסטן.

2 ויחזר על זה צריכה עדתנו לחבר ספרים חדשים באמונות ודעות

3 הייזעל גופא האָט סאָקע באַלד אַליין סאַרפּטכט אַזאַ לערנבוך (געדרוקט אין בערלין 1785) אונטערן טיטל „ספר המדות והיא ספר מוסר השכל", ווי ער מלייט זיך צו דערקלערן די „אורחות הנפש" און די „מאחות הנפש" לויט „די גע־זעצן פונם מענטשנ־גלייכן פאַרשטאַנד" (כפי חקית השכל הישר הנטוע בכלנו). הייזעלס חערק איז געווען ריין פונם מיטלעלסטערלעכן אָפּערגלויבן, מיט חעלכן עס איז

וויזעלס „דברי שלום ואמת“ אין מיט גרויס התפעלות אויפגענוג מען געוואָרן אין די פראַגרעסיווע קרייזן. עס איז גלייך איבערזעצט געוואָרן אויף פראַנצויזיש¹, דערנאָך האָט עס אליה מורפורגו איבערזעצט אויף איטאַליעניש² און דוד פרידלענדער אויף דייטש³. די איטאַליענישע קהילות, וואָס האָבן זיך געפונען אונטער דער עסטרייכישער ממשלה, האָבן זיך גלייך אָפגערופן אויף וויזעלס אויפרוף און דערקלערט, אז זיי זיינען גרייט צו גרינדן ביי זיך „נאַרמאַלשולן“; דערפאַר אָבער האָט אין די רבנישע קרייזן פון די פּוילישע קהילות וויזעלס אויפרוף אַרויס- גערופן אַ געוואַלדיקן רעש.

מיר האָבן שוין פריער געזען, אויס וועלכע מאַטיוון דער באַוואוסטער פראַגער רב, ר' יחזקאל לאַנדאָ, איז אַרויסגעטראָטן קעגן מענדעלסאָנאָס חומש-איבערזעצונג⁴: ווייל די דאָזיקע איבערזעצונג איז געשריבן אין אַ הויכדייטשער מאָדערן-ליטעראַרישער שפראַך, וואָס איז צו האַרב און ניט פאַרשטענלעך פאַר די יידישע קינדער, וועט מען בכּן מוזן מיט זיי קודם-כּל פּיל צייט פּאָרן אויף אַיינצושטודירן די דייטשע שפראַך און אירע גראַמאַטישע כּללים. דער לימוד התורה וועט דערביי פלייבן אין אַ זייט, און די דייטשע שפראַך וועט זיין דער עיקר⁵. איצט האָבן די אַרטאָדאָקסישע רבנים דערזען אין וויזעלס פּלוגשריפט אַ באַשטעטיקונג צו ר' יחזקאלס לאַנדאָס השערה. לויט וויזעלס פראַגראַם דאַרף מען דאָך לערנען קודם-כּל וועלטלעכע לימודים (נמוסיות ודרך ארץ) און אויך תּורת משה דאַרף דאָס קינד לערנען מיט מענדעלסאָנאָס איבערזעצונג אויס

זוי איבערגעזעלט, אַשטייגער, דער „סטר חסידים“. ער איז אויך פריי פּין דער בליענער מרה שחירה אין איטהויקן שרעק, וואָס הענגט איבער צווינע ווערק, הי שבט מוסר“ אָדער „קב הישר“. עס פעלט אָבער אויך אין אים דאָס, וואָס די עלטערע מוסר ספרים האָבן פאַרמאָגט אין אַזאַ ברייטער מאָס — דער האַרציקער פּאַסאַס, דאָס התלהבות פון מסירת נפש. וויזעלס, סאַר המדות“ איז כּלל — ניט הייס און ניט קאַלט“. ער איז אויסליסאַריש-באַלעבאַטיש, מיושב-שכלדיק און סאַר-חאַסערס מיט ניין מאָס מליצהויקע רייד, ווי דער שטייגער איז ביי וויזעלן.

1 אין מאַריו, 1782.

2 אין נאַ-ייצאַ, 1783. אין דעם קאַמף, וואָס האָט אויסגעבראַכן נאָך דעם דערשיינען פונם „דברי שלום ואמת“, האָט אליה מורפורגו אַלס הייזעלס הייסער פאַר-טידיקער געשפּילט אַן אַקטיווע ראלע (זע העגן דעם א. ריבקינדס ספּעציעלן אַרטיקל אין דעם זאַמלבוך צום אַנדענק פון אברהם-וולמן פרידוס. ניו-יאָרק, 1930, 138-159).

3 בערלין, 1798.

4 אין זיין הסכמה אויף זוסמאן גליגאס חומש-איבערזעצונג.

5 זע אויבן, ז' 59.

דעם טעם, וואָס מיט דער הילף פון דער דאָזיקער איבערזעצונג וועט דער תלמיד זיך אויסלערנען ביי דע שפראַכן, אי העברעיִש, אי דייטש 1. באַזונדערס אויפגעבראַכט האָט די אָרטאָדאָקסישע רבנים וויזעלס אַ זייער טאַקטילאַזע פראָזע. מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, אַז וויזעל איז לויט זיין זעלסט-באַנעם געווען אַ גאָטספּאַרכטיקער, רעליגיעז-געשטימטער מענטש. זיינע ידיעות אין וויסנשאַפטלעכע דיסציפלינען זיינען געווען גאַנץ אויבנ-אופניקע און סיסטעמלאַזע, נאָר אַלס טיפישער דילעטאַנט און אויטאָ-דידאַקט, איז ער געווען אַזוי נתפעל פון אייראָפּעיִשער בילדונג און וועלטלעכן וויסן, אַז ער האָט אין זיין אויפרוה, איבערפּראַזירנדיק אַ באַ-קאַנטן תלמודישן אויסדרוק, זיך דערלויבט אַרויסצוטרעטן מיט אַזאַ דער-קלערונג: אַ תלמיד חכם, וואָס איז אַפילו בקי אין תלמודישן וויסן, נאָר ער האָט ניט קיין שום ידיעות אין נמוסיות ודרך-אראַ, ד"ה אין אַלץ, וואָס געהערט צו עולמישער בילדונג — איז ער ערגער פון אַ נבלה 2. דערמיט דערקלערט זיך, וואָס די אָרטאָדאָקסישע רבנים, בפרט די רבנים פון די פּוילישע מדינות 3, האָבן אין וויזעלס אויפרוה געזען ניט קיין „דברי שלום ואמת“, נאָר געוואָלדיקע חוצפה, רשעות און אַפיקורכות. אַפגעשטאַנענע, אַלטפּרענקישע, אידעיִש אַפגעצוימטע פון דער אַרומיקער וועלט און אירע פּאָדערונגען, האָבן זיי אין וויזעלס אַרויסטריט דערזען די גרעסטע געפאַר פאַר דעם קיום הרת, און זיין אויפרוה איז ביי זיי פאַררעכנט געוואָרן פאַרן שרעקלעכסטן אויפרייס-מאַטעריאַל, וואָס קאָן אָן רחמנות צעשטערן דעם גאַנצן אַלטן, פון דורות געהייליקטן לעבנ-שטייגער. האָבן זיי געהאַלטן פאַר זייער חוב אָנצוגורטן זייערע לענדן און אַרויסצוטרעטן קעגן דעם געפערלעכן שונא...

בראש פון וויזעלס קעגנער זיינען אַרויסגעטראָטן: דער פריער שוין דערמאָנטער פּראָגנער רב, ר' יחזקאל לאַנדאָ, און דער רב אויס ליסע דוד-סָביל, וואָס צוריק מיט עטלעכע יאָר האָבן זיי דווקא ביידע געגעבן זייערע הסכמות אויף וויזעלס „יין לבנון“, וווּ זיי קאַרגן ניט קיין תהילות ותשבוהות דעם מהבר, ווי דער שטייגער איז אין הסכמות 4.

1 זע אויבן, ז' 90.

2 דברי שלום ואמת, צום שלום פונם ערשטן קאפיטל: כל תלמיד חכם (שהוא היודע חקי אלהים וחירותיו), שאין בו דעה ונמוסיות ודרך ארץ) נבלה טובה ממנו... כי הוא מבזה את תורתו ונמאס אל הברית.

3 זע מענדעלסזאָנס בריח צו וואָלפּן; אויס אַללען גענענדען פּאָלענס כורען דיע בצנטראַלען איבע- אײן צוזאַמען (פּענדעלסזאָנס חערק, 1844, נימ' 602).

4 איניקע פּאַרשער (ל, לעחין, י. קלויזנער א"א) באַהויפטן אַפילו, אַז בראש פון וויזעלס קעגנער איז אויך געשטאַנען דער הילנער גאון, מיר נאַרהאַלטן זיך אָבער צו דער דאָזיקער באַהויפטונג מיט אַ געזיסער כפּיות. זע בילאָג, נימ' 1.

וויזעלס קעגנער האָבן זיך אָבער געפונען אין אַ גאַנץ שווערער לאַגע. דער פּראָגער רב האָט דאָך אַלס עסטרייכישער אונטערטאָן ניט געקאָנט אַרויסטרעטן ביד רמה אַנטקעגן זיין קיסרס „טאַלעראַנץ-פּאַטענט“; אויך דער ליסער רב, אַלס פּרידריך דעם צווייטנס אונטערטאָן, האָט מורא גע- האָט אָפּן אַרויסצוטרעטן קעגן פּראַיעקטן, וואָס פּאַצוועקן צו רעפּאַרמירן די אַלטפּרענקישע יידישע שול. האָבן זיי דערפאַר די גרונד-פּראָגע וועגן גרינדן נאַרמאַלשולן פּמעט ווי פּאַרשווינג, פּלאַחר יד פּלוזי אָנגעוויזן, אַז די לאַנדשפּראַך איז טאַקע אַ חיוב צו קענען, און גלייך דערנאָך אָנגע- פּאַלן אויף וויזעלן, ווי אויף אַ „פּושע ישראל“ און מסית ומדיח, פּאַ- נוצנדיק זיך דערביי מיט דעם זעלבן געווער, מיט וועלכן עס האָט זיך פּאַנצט יעקב עמרן אין זיין קאַמף קעגן יונתן אייבעשיץ: זלוּלִים, קלָלוּת און חרמות. דעם ליסער רבס דרשה, וואָס ער האָט געהאַלטן קעגן וויזעלן, איז איבערפּילט געווען מיט אַזוינע זלוּלִים, ווי: איש רשע, איש עני ברעת, הרויט שבהרויטים, רש ונקלה, מדיח ילדים, שוטה, רשע וגם רוח אַזוי אַזוי.

דער ליסער רב מיט זיינע מיטהעלפּער האָבן אויך געהאַלטן פּאַר נייטיק זיך צו ווענדן צום בערלינער רב ר' הירשל לעווין, ער זאָל ווירקן אויף וויזעלן, יענער זאָל חוזר בתשובה זיין, אַ ניט — זאָל מען אים מעניש זיין. הירשל לעווין איז געווען אַ טאַלעראַנטיער מענטש און פּלל ניט קיין איש מלחמה; וויזעלס טאַקטלאָזער אויסדרוק וועגן „תּלמיד חכם שאין בו דעה“ האָט אים אָבער, ווי עס שיינט, שטאַרק אויפּגע- בראַכט, דערצו האָט ער נאָך אויס ספּעציעלע מאַטיוון געהאַלטן פּאַר נייטיק אַרויסצוטרעטן אין דער דאָזיקער פּראָגע שטרענג קריגעריש. זיין אייגענער זון איז, ווי מיר וועלן ווייטער זען, „נתחמץ“ געוואָרן, פּאַר- פּאַרגענערהייט געהאַלטן מיט די משפּילים און איז אַרויסגעטראָטן מיט אַ גיפּ- טיקן פּאַמפלעט קעגן וויזעלס קעגנער. האָט דער אַלְטער רב געפּלייסט זיך צו דערווייזן, אַז ער גופא שטייט געטריי אויף דער וואַך און איז גרייט צו קעמפּן קעגן די „פורצי גדר“. ער האָט פּאַרגעלייגט די פּרנסים און די טובי-העיר, אַז פּאַם וויזעל וועט וועלן אויך ווייטער אַרויסטרעטן מיט זיינע אויפּרופּן, דאַרף מען אים צווינגען, ער זאָל פּאַרלאָזן בערלין. מיט ירגזון שרייבט וועגן דעם מענדעלסאָן (דעם 17 אַפּריל 1782) צו דוד פּרידלענדער: „איך לאָז שוין אַלץ אָן אַ זייט, און איך וויל מיך ניט אַריינלאָזן אין הקירות, ווער ס'איז דאָ גערעכט. איך טראַכט נאָר: וואָס וועלן דערויף די קריסטן זאָגן? וואָס וועלן זיי זיך טראַכטן, ווען זיי וועלן דערזען, אַז מיר דערלויבן זיך אַזוי צו רודפּן אַ שריפּטשטעלער און פּאַרווערן אים אָפּן זיינע געדאַנקען אַרויס-

צוואַנג¹, און פאר אן אנדערן באקאנטן, דעם סעקרעטאר פון דער טריעסטער קהילה, יוסף גאליקע, גיסט מענדעלסזאָן אַים זיין ביטער האַרץ וועגן די רדיפות, וואָס ס'האַט אויסצושטיין זיין ליבער פריינד ר"ה הירץ ווייזל²: „דער דאָזיקער מאַן וואַנדלט שטענדיק אין די וועגן פון אמת, האָט קיינמאָל זיך ניט דערלויבט ניט מיטן וואָרט און ניט מיט קיין מעשים צו פאַרקערעווען אין אַ זייט אויף פאַרפירענישע שטעגן. און איצט, ווי נאָר ער האָט געפרוּווט מיט „דברי שלום ואמת“ שטאַרקן די שלאַפּעריקע הענט און אויפּוועקן די, וואָס זיינען פאַרזונקען אין דרימל פון פּוילקייט, זיינען אויף אים אויפגעשטאַנען קריגערישע מענטשן, פאַר-ביטערן אים דאָס לעבן און טוען אים רודפן, גלייך ער וויל, חס ושלום, אַפּווענדן די גאַנצע יידישע עדה פון זייער גאָט אין הימל. אָט אזוי ווייט איז דערגאַנגען די נאַרישקייט פון די פאַרפּינסטערטע מענטשן, וואָס האָבן ניט קיין באַגריף, וואָס עס טוט זיך אַרום זיי“³.

ווייזעל איז אָבער ניט געבליבן אָן באַשיצער. אים זיינען געקומען צו הילף די „אויפקלערער“, די קעמפּער פאַר אייראָפּענישער בילדונג. זיי זיינען נאָך אַפילו דעמאָלט געווען ניט אזוי גרויס אין צאָל, דאָך האָבן זיי זיך געפונען אין אַ גינסטיקערער לאַגע, ווי דער צד שבנגדס, די אָרטאָדאָקסן. מיר ווייסן דאָך, ווי אין די אַמאָליקע דורות, בעת עס האָט אויסגעבראַכן דער קאַמף צווישן די מיימוניסטן און זייערע קעגנער, האָבן די פריידענקער געהאַלטן פאַר פאַסיק זיך צו ווענדן נאָך הילף אין זייער אידעען-קאַמף צו דער רעגירונגס-מאַכט⁴. דאָס, וואָס עס האָט פאַסירט אין דער פּראָוואַנס אין אָנפאַנג 14טן יאָר, האָט זיך אויך איבער-געחזרט אין סוף 18טן יאָר אין דער רעזידענץ פון פרייסן. מיר האָבן — דערקלערט מיט גרויס נחמת-רות, מיט פיל יאָרן שפּעטער, דוד פרידלענדער, — געבראַכט די זעמטלעכע רבנים צום שווייגן, ניט דורך ראיות, נאָר דורך פּורכט⁵. די אויפגעקלערטע האָבן זיך געווענדעט צום בילדונגס-מיניסטער ציידליץ מיט דער ביטע, ער זאָל זיך אַריינמישן און ניט

1 מענדעלסזאָנס שריפטען, V, 1844, 594.

2 והנה ירד נפשי הרב ר"ר הירץ חייל שי', הנודע והמפורסם... הוא מעורר מתהלך בדרך תמים לא נסה ללכה בארחות עקלקלות לא במדרש ולא במעשה; ועתה כמעט התעורר לחזק ידים רפות ולהקיץ הישנים שינת העצה בדברי שלום ואמת, וקמו עליו בעלי שטנה וימררוהו וירדפוהו מנוחה כאילו ח"ו הסית והריח את כל עדת ישראל מאביהם שבשמים; עד כה הגיעה אולת חסרי לב אשר לא ידעו בין ישינם לשמאלם... (יובילעום-אויסגאַבע, XVI, 281 -- 282).

3 זע אוינזער חערק, ב' III, 114.

4 מענדעלסזאָנס חערק, V, 1844, 593.

דערלאָזן, ווייזעל זאָל גערודפט ווערן. אין דער התחלה האָט ציירליץ זיך באַנונגט בלויז מיט אַ פּריוואַטן בריוו צום ראש פון דער יידישער קהילה, דעם רייכן דניאל איטציג, יענער זאָל אים דערקלערן, פאַרוואָס רודפט מען עס דעם שריפטשמעלער ווייזעלן; עס איז דאָך ניט קיין יושר, מען זאָל פאַרפּאָלגן אַ מענטשן בלויז דערפאַר, וואָס ער האָט אַ נוצלעך בוך אָנגעשריבן ¹.

באַלד דערנאָך איז אַרויסגעטראַטן ווייזעל גופא. ער איז כלל ניט געווען קיין קעמפּער-נאַטור, און אים האָט שטאַרק דערשראָקן דער רעש, וואָס זיין פּלוגשריפט האָט אַרויסגערופן אין די אַרטאָדאָקסישע קרייזן. באַלד נאָך פּסח 1782 האָט ער אַרויסגעלאָזט אַ צווייטע שריפט „רב טוב לבית ישראל“ ², ווו ער פלייסט זיך צו פאַרענטפּערן, אַז מיטן זאַץ: „תלמיד חכם שאין בו רעה וכי“ האָט ער כלל ניט ברעה געהאַט צו באַליידיקן די תלמידי חכמים, וואָס באַזיצן ניט קיין אַלגעמיינע בילד-דונג. די דאָזיקע שריפט איז לפנים געשריבן אַלס ענטפּער אויף אַ בריוו, אין וועלכן די פאַרשטייער פון דער טריעסטער קהילה זאָלן האָבן ביי אים אָנגעפּרעגט, פאַרוואָס זיינען עס די פּוילישע רבנים אַזוי אויפגע-בראַכט אויף זיין „דברי שלום ואמת“ ³.

אין אַ מער רויקן טאָן חורט ווייזעל איבער די זעלבע טעזיסן, וואָס ער האָט אַרויסגעשטעלט אין זיין ערשטער פּלוגשריפט. ער ברענגט ראיות פון דברי רוזל און פון אַזוינע גדולים אויס דעם מיטלאַלטער, ווי דער רמב"ם, אברבנאל א"א, אַז מען מעג זיך פאַרנעמען אויך מיט זעלסט-לעכע חכמות און אַז קענען די לאַנדשפּראַך און ניט ריידן אויף אַ פאַר-דאַרבענעם זשאַרגאָן איז אי זייער נוצלעך צו מסחר און אַנדערע געשעפטן, אי מען געווינט דורכרעם חן און גרויס כבוד ביי די אומות העולם. און אַלס ראיה ווייזט ווייזעל דערביי אָן, ווי שטאַרק עס זיינען געאַכפּערט ביי די שרים און גדויע חכמים אַזוינע געבילדעטע מענער, ווי מענדעלסאָן, ד"ר הירץ וכדומה.

די צווייטע שריפט האָט אָבער דאָך ניט געשטימט די געמיטער. דערויף זאָגט עדות דער אַפיציעלער רעסקריפט, מיט וועלכן דער מיניסטער

1 זע קיזערלינג, מענדעלסאָן.

2 אונטער פּאָלגנדיקן פּולן טיטול: תשובה לאנשי חיל יראי אלהים, חכמים ונבונים, קצינים ורוזנים, הקהל הקדוש מאחינו בני ישראל אשר בעיר טריעסט י"שה, על כתב יושר אשר כתבו לנו, בהגיע אליהם מכתבנו דברי שלום ואמת. ושם התשובה הזאת רב טוב לבית ישראל מאת נפתלי הירץ היזל.

3 אַז די דאָזיקע אַנפּראַגע מצד דער טריעסטער קהלה איז לא היה ולא נברא, הערט קלאָר אויס הייזעלס פאַרענטפּערונגס-בריוו, האָט ער האָט געשיקט צו די טע-ר-שטייער פון דער דאָזיקער קהלה (דער בריח איז פאַרענטפּלעכט אין כ"ט חסד. א, 5 - 7).

ציידליץ האָט געהאַלטן פאַר נייטיק זיך צו ווענדן דעם 4טן יולי 1782 צו די „הערן אָבער-לאַנדעס עלטעסטען אונד פאַרשטעהער דער בערלינער יודענשאַפֿט“. ער ווייזט דאָרט אָן, ווי ער האָט באַקומען צו וויסן, אַז עס ווערט גערודפֿט דער פאַרפאַסער פֿון דער שריפֿט „דברי שלום ואמת“. „איך האָב — שרייבט דער מיניסטער ווייטער — וועגן דעם חוקר ודורש געווען, עס איז מיר אָבער ניט געלונגען צו דערגיין דעם ריכטיקן אמת. ווייל איך בין זיכער, אַז די פאַרשטייער פֿון דער קהילה פאַרשטייען דאָך אויסער ספק, ווי ווייט מען דאַרף שעצן אַזאַ נוצליכן און געבילדעטן מענטשן, וואָס פרעדיקט וויסן און אויפקלערונג, לכן בעט איך ביי אײך מיר מיטצוטיילן, ווי די זאַך האַלט, בכדי מיר זאָלן וויסן, ווי צו אַכטן אַזאַ מאַן, וואָס האָט זיך געשטעלט די אויפגאַבע צו פאַרשפּרייטן בילדונג און גוטע דערציִונג ביי יידן.“

נאָך דעם דאָזיקן רעסקריפֿט האָבן שוין די רבנים פאַרלאָרן דעם מוט צו פאַרווערן ווייזעלן דרוקן זיינע אַגיטאַציאָנס-שריפֿטן. אין 1784 האָט ווייזעל אומגעשטערט אַרויסגעגעבן אין בערלין זיין דריטן אויפרוה „עין משפֿט“¹, וווּ ער פאַרעפנטלעכט די „פסקים“, אין וועלכע איטאַליע-נישע רבנים פֿון פינף קהילות דערקלערן, אַז זיי זיינען מיט אים איין דעה אין דער פּראָגע וועגן קינדער-דערציִונג. אייניקע פֿון די איטאַליענישע תלמידי חכמים זיינען געקומען אין אַזאַ התפעלות, אַז זיי האָבן ווייזעלן אין שירים באַזונגען, און ווייזעל דרוקט די דאָזיקע שירים צוזאַמען מיט זיין ענטפער — אויך אין פּערזן פֿון דעם זעלביקן מעטער.

באַלד דערנאָך איז דערשינען ווייזעלס פּערטע אַגיטאַציאָנס-שריפֿט „רחובות“² אין וועלכער ער רעדט אַרום מער באַריכות זיין דערציִונג-פּראָגראַם און פירט אַ לאַנגע פּאָלעמיק מיט זיין ענערגישסטן קעגנער, דעם ליסער רב, דוד טביל.³

1 דער טולער טיטל פֿון דער פּלוגשריפֿט: מכתב שלישי כתוב לאחינו בני ישראל בכל מקומות מושבותיהם, ד' יגן עליהם, כתובים בו מששטי אמת, מפי שבעה משיבי טעם, כולם חכמים גדולים, גאונים ורבנים כוללים, סורים הוראות בקהלות קדושות שבעה איכליא יע"ו אשר שפטו בחכמת לבם בדבר התלונות שהלינו מקצת מאחינו בני ישראל על מכתבנו דברי שלום ואמת. קראנו שם המכתב הזה עין משפט.
2 דער פולער טיטל: „מכתב רביעי כתוב גם הוא לאחינו בני ישראל, ד' יגן עליהם, הוא ירש דברי המכתב הראשון, ויורה כי אמריו צדקו יחידו אין בהם נפתל ועקש ויוסף לדבר עוד בענין סדר הלמוד וגדול הבנים ולפי שהקורא בו יתהלך בו ברחבה גם עתה הרחיב ד' לנו על מי עדותן של חכמים וסופרם הנזכרים בככתב השלישי, על כן קראנו שם המכתב הזה רחובות. מאת נפתלי הירץ חיייל, ברלין, בדפוס האינשטיטוט הנוך נערים, ברלין.

3 אין די שפּעטערע אויכגאַבן זיינען אַלע פיר פּלוגשריפֿטן גערודקט צוזאַמען אונטערן אַלגעמיינעם טיטל: „דברי שלום ואמת“.

דער קאמף, וואָס האָט אויסגעבראַכן צוליב מענדעלסזאָנס תורה-איבערזעצונג און וויזעלס „דברי שלום ואמת“, איז געווען דער שטורעם-סיגנאַל, וואָס האָט אויפגעמונטערט די משפּילים און אויפקלערער, זיי זאָלן זיך פאַראייניקן און אָרגאַניזירן אַרום אַ באַשטימטן צענטער. עס איז דעמאָלט ביי זיי רייה געוואָרן דער געדאַנק צו שאַפן אַ פּעריאָדישע אויסגאַבע, וואָס זאָל דינען אַלס טריבונע פאַר דעם יונגן דור מיט זיינע נייע תביעות און שטרעבונגען. די טרעגער פון די דאָזיקע נייע שטרע-בונגען האָבן אין זייער גרעסטן טייל געשטאַמט פון פּאָלאַגדיקע צוויי סאַציאַלע שיכטן: 1) גבירישע יונגעלייט, קינדער פון רייכע יידישע באַנקירן, פאַבריקאַנטן און גרויסע סוחרים, 2) לערער און דערציער אין רייכע יידישע הייזער און אין די נייע רעפּאָרמירטע שולן.

אַלס טיפישע פאַרשטייער פון דער ערשטער גרופע זיינען די ברידער פרידלענדער אויס קעניגסבערג, און פון דער צווייטער — איציק אייכל, לערער אין דעם הויז פרידלענדער, אהרן וואַלפּסזאָג, לערער אין דער ווילהעלם-שולע, און הירץ האַמבערג, וואָס איז אין מיט פון דריי יאָר געווען קינדער-דערציער ביי מענדעלסזאָנען.

אין אָנפאַנג 1783 (ז' טבת תקמ"ג) האָבן אין קעניגסבערג אַ גרופע יונגע לייט געגרינדעט אַ געזעלשאַפט „חברת דורשי לשון עבר“ — ליבהאַבער און פאַרערער פון דער העברעיִשער שפּראַך, מיט דעם צוועק צו שאַפן אַ העברעיִשע מאָנאַטסשריפט 1 לויט דעם מוסטער פון דער דעמאָליטיקער זייער פּאָפּולערער „בערלינער מאָנאַטסשריפט“. מאַ-טעריעל געשטיצט האָבן די אונטערנעמונג אייניקע קעניגסבערגער יידישע גבירים.²

קודם-בֿל האָבן זיך די „דורשי לשון עבר“ געווענדעט צום פאַרפאַ-סער פון „דברי שלום ואמת“. אים, אַלס מיטאַרבעטער פון מענדעלסזאָנס „ביאור“, האַלטן זיי פאַר נייטיק גלייך אָנצווויוון, אַז זיי ווילן געטריי פּאָלגן מענדעלסזאָנס אויפרוף, צוריקצוקערן צו דער ביבל און איר שפּראַך און לויט מענדעלסזאָנס מוסטער צו באַשעפטיקן זיך אַלס „ביאוריסטן“ — אַלס דערקלערער און אויסטייטשער פונם ביבלישן טעקסט. „ניט לאַנג — דערקלערן זיי אים אין זייער בריוו — האָט זיך פאַרזאַמלט אַ גרופע יונגע משפּילים, וואָס אַ טייל פון זיי זיינען תורניים און אַ טייל באַזיצן

1 אין דער התחלה האָבן זיי פאַרטראַכט אַ וואַכנשריפט, נאָר לויט הייזעלס עצה האָבן זיי באַשלאָסן אַרויסצוגעבן אַ חודש-שורנאַל.
2 זע „נחל הבשור“: הסכימו איהו גבירי קהלתנו יקירי הרוח המתנבים בעם לתת סך מסוים לתמוך את החבורה הזאת.

פרעמדע שפראכן, גריכיש, לאטיין, אויך מאָדערנע דערצו, און זיינען בקי אין פארשיידענע צווייגן פון וויסן — און זיי האָבן צוזאַמען באַשלאָסן צו שטעלן פאַר זיך די אויפגאַבע אַלזויטיק אויסצופאַרשן די איינגארטיקייטן פון דער העברעישער שפראַך, צו באַלייכטן און דערקלערן דעם טעקסט פון דער ביבֿל על דרך הפשט... זייער גאַנצער ציל און ווונטש איז — וואָס מער צו פאַרשפּרייטן צווישן אונזער פּאָלק אונזער הייליקע שפראַך און צו באַווייזן איר שיינקייט אַלע פעלקער. בכדי דאָס צו פאַר-ווירקלעכן, שרייבן זיי ווייטער, האָבן זיי באַשלאָסן צו גרינדן אַ פעריאָדישע צייטשריפט, און זיי ווענדן זיך קודם-כל צו אים, דעם אָנערקענטן מייסטער, מיט דער בקשה, ער זאָל זיי מזכה זיין מיט זיינע שירים און פּילאָלאָ-גישע אַרבעטן. מיט כּרייד האָט וויזעל באַגריסט זייער אונטערנעמונג, נאָר געדענקענדיק זיין אייגענע טרויעריקע דערפאַרונג, וואָרנט ער די יונגע רעדאַקטאָרן, זיי זאָלן זיין שטאַרק געהיט, ניט דרוקן קיין עראָטישע לידער פון עמוּנאָל הרומים שטייגער, אויך ניט קיין ליבע-דערציילונגען און למען השם ניט פאַרעפנטלעכן קיין סאַטירישע זאַכן, וואָס טוען יענעם באַלאַכן און באַשפּאַטן. „רבש וחלב יהיה תחת לשונכם“ — האָניק און מילך זאָל פון אייער צונג טריפן...

אין אַ פּאָר חדשים אַרום איז דערשינען דער פּראָספּעקט פון דער נייער אויסגאַבע („נחל הבשור") מיט פּאָלגנדיקע חתימות: איצק אייכל, שמעון פּרידלענדער, מענדל ברעסלויא און זנוויל פּרידלענדער 1.

דער פּראָספּעקט איז מודיע, יעדען משכיל, וואָס דורשט נאָך אמת און פּאָדערט וויסן, אַז ס'וועט אינניכן אָנהייבן דערשיינען אַ מאָנאַט-שריפט „המאסף", וואָס וועט באַשטיין פון פּאָלגנדיקע פינף אָפּטיילונג-גען: 1) שירים און פּאָעטישע אָפּהאַנדלונגען. און די רעדאַקטאָרן האַלטן דערביי פאַר ניטיק אונטערצושטרייכן, אַז קיין עראָטישע לידער (שירי החשק והענבים) וועלן זיי ניט דרוקן. אויך וועלן אין זייער צייטשריפט קיין אָרט ניט געפינען אַזעלכע לידער, וווּ עס ווערן לויט פרעמדע מו-סטערן דערמאַנט ביי זייערע נעמען גריכישע און רוימישע געטער. 2) אָפּהאַנדלונגען וועגן שפּראַכפּאַרשונג, עקזעגעיטיק און אַנדערע וויכני-שאַפטן, אויך וועגן מאָראַלישער און פיזישער דערציִונג. 3) תּולדות גדולי ישראל — ביאָגראַפּיעס פון גרויסע מענער „אונזערער נאַציאָן". 4) תּולדות הזמן — „נייקייטן", וואָס קומען פאַר אין יידישן לעבן אין פאַרשיידענע לענדער. 5) בשורת ספרים חדשים — מעלדונגען וועגן ניי-דערשינענע ווערק.

1 דער סאַרמאַסער פּונם „נחל הבשור" איז געווען איציק אייכל.

דער „נחל הבשור“ פארענדיקט זיך מיט אן אויפרוף צו דער יידישער יוגנט: „זייט וויסן, אונזערע הארציק-געליבטע ברידער, אז ניט צוליב בכור און אויך ניט אויס מאטעריעלע צוועקן שאפן מיר אונזער צייט-שריפט — מיר האָבן רק אייך אין זינען, מיר ווילן בלויז אייך באַהיל־פיק זיין! קומט-זשע אונז אַנטקעגן! בלייבט ניט טויב צו די פאָדע-רונגען פון דער נייער צייט, פון דער צייט פון בילדונג און אויפקלערונג. לייענט אויפמערקזאם אונזער אויסגאבע, זייט אירע געטרייע פריינד. זעט, ווי אַלע פעלקער שטרעבן נאָך וויסן, טראַכטן טאָג און נאַכט וועגן קינ-דער-דערציִונג, וועגן בילדונג פאַר זייער יוגנט — ווי קאָנען מיר דערביי רינק זיצן מיט פאַרלייגטע הענט? זעט, עס זיינען אויפגעשטאַנען צווישן אונז מענער פון גרויס וויסן, זיי ווילן אונז פירן אין די שטעגן פון תורה און חכמה — און מיר וועלן זיך אָפּווענדן פון זיי און ניט פאָלגן זייערע רייד פון אמת? שטייט אויף, ברידער אונזערע! שליסט צוזאַמען אַייערע רייען, מיט פעסטע טריט לאָזט אייך זוכן די אוצרות, וואָס זיינען טייערער פון די גרעסטע רייכטימער, און געטרייע וועכטער, מענער פון אמת און וויסן, וועלן אונזער וועג באַלייכטן“.

צום סוף פונם „נחל הבשור“ פאָלגט נאָך אַ דייטשע „נאָכשריפט“, אין וועלכער עס ווערט געמעלדעט, אז אין דער צייטשריפט וועלן אויך אין אַ באַזונדערער ביילאַגע געדרוקט ווערן דייטשע אָפּהאַנדלונגען „בזאָנדרם דיא ערציהונג בטרעפנדיע“.

אין חודש תשרי תקמ"ד (סעפטעמבער 1783) איז דערשינען 1 דער ערשטער נומער פון דער צייטשריפט „המאסף“, וואָס האָט געהאַט אַ גע-וואַלדיקע השפעה אויף די ערשטע צוויי דורות פון דער השכלה-תקופה. דער „מאסף“ איז געווען אַזוי באַליבט, אז ווען ער איז געוואָרן אַ יקר המציאות, פלעגן די משכילים מיט ליבע אָפּשרייבן די וויכטיקסטע אַר-טיקלען, און די רעדאַקטאָרן פון די „בכורי העתים“ האָבן געהאַלטן פאַר נייטיק איבערצודרוקן פאַר זייערע לייענער דעם „מבחר המאסף“. דאָדורך באַקומט דער „המאסף“ פאַר דעם ליטעראַטור-פאַרשער אַ באַזונדערן קול-טור-היסטאָרישן באַדייט, ניט געקוקט דערויף, וואָס דער ליטעראַרישער ווערט פון דער דאָזיקער צייטשריפט איז אַ גאַנץ קליינער, אַמשוואַכסטן איז דווקא די אָפּטיילונג, מיט וועלכער די בעלי „המאסף“ האָבן באַזונג-דערם שטאַלצירט — די אָפּטיילונג פון לידער און שיינער ליטעראַטור. נפתלי הירץ וויזעל באַקלאַגט זיך אין זיין „דברי שלום ואמת“

1 אונטער פאָלגנדיקן שער-בלאָט: המאסף לשנת התקמ"ד, כולל שירים ופכתבים אשר נאספו ונקבצו יחד על ידי אנשי חברת דורשי לשון עבר בקניגסברג.

ג) סוף קאפ. 7, וואָס ביים דייטש-פּוילישן יידנטום האָט זיך שוין זינט, כּמא דורות" קיין איין באַדייטנדיקער דיכטער ניט באַוווּן. ער דערקלערט דאָס דערמיט, וואָס די יוגנט לערנט ביי מלמדים, עלגני לשון, וואָס זיינען ניט אימשטאַנד צו דערוועקן ביי די תּלמידים די ליבע צו די פּאָעטישע שיינקייטן פּון דער ביבל. ווען אָבער די קינדער וועלן אין די שולן גרינדלעך לערנען די העברעיִשע שפּראַך און זיך פּאַקענען מיט דער תּורה מיט דער הילף פּון מענרעלסזאָנס פּאָעטישער איבערזעצונג, איז צו האָפּן, אַז עס וועלן זיך ביי אונז ווידער באַוווּן, שוררים ודוברי צחות".

די גרינדער פונם „המאספ" זיינען געווען מיטגלידער פון „חברת דורשי לשון עבר". זיי האָבן ניט נאָר גרינדלעך שטודירט מענרעלסזאָנס חומש-איבערזעצונג, נייערע אַ טייל פון זיי האָבן פּאַרמגעזעצט מענרעלס-זאָנס אַרבעט: האָבן אויך איבערזעצט ביבלישע ביכער און באַגלייט דעם סעקסט מיט אַ נייעם „ביאור". און דאָך איז ווייזעלס האָפּענונג דער-ווּייל ניט מקוים געוואָרן. צווישן די דאָזיקע „דוברי צחות" האָט זיך קיין איינציקער דיכטער ניט באַוווּן. דער „ארי שבחבורה" — נפתלי הירץ ווייזעל גופא, האָט געדרוקט אין „מאספ", געלעגענהייטסגעדיכטע, לויבגעזאַנגען לכּבוד די „מלכי צדק" — דעם פּרייסישן פּרינדיק, דעם עסטרייכישן יאָזעפּוס און דעם פּראַנצויזישן לודוויג דעם זעכצענטן, אָדער שירים ותּשבחות זיינע פּריינד דוד פּרידלענדער, איציג און אַנדערע. נאָר אין די אַלע לידער איז ניטאָ קיין פונק פון אמתער פּאָעזיע; בלויז אין זיין עלעגיע אויף דעם טראַגישן טויט פון יונגן דוכס לעאָפּאָלד 1 געפינען זיך אַ פּאַר סטראַפּן, וואָס מאַכן אַ געוויסן רושם. און דאָך געפינען זיך ווייזעלס שוואַכע און לעבלאָזע דיכטונגען אויף אַן אומדערגרייכבאַרער הייך אין פּאַרגלייך מיט די איבעריקע לידער, וואָס פּאַרפלייצן די בלע-טער פון דעם „המאספ". נעמט מען דערביי אין באַטראַכט, אַז די דאָ-זיקע קינדערש-אומבאַהאַלבענע, שטייף-הילצערנע פּערזן, וואָס געפינען זיך גאַנץ אָפט אין פּולער סתירה מיט די עלעמענטאַרע פּאָדערונגען פון צעוויר און מעטריק, האָבן געשריבן קעמפּער פּאַר שיינקייט און פּינעם געשטאַק כּמעט פּופּציג יאָר נאָך דעם דערשיינען פון לוצאַטוס, לישרים תּהלה, -- דאָן ערשט באַקומט מען אַ קלאַרן באַגריף, צו וואָס פּאַר אַ נידעריקער מדרגה עס איז דערגאַנגען דאָס ליטעראַרישע שאַפּן און דער פּאָעטישער געשמאַק ביים יידיש-דייטשן קיבוץ אין 18טן י"ה 2, די איינ-

1 המאספ, תקמ"ה, 143.

2 אין דעם „המאספ" פון די שפּעטערע יאָרן (תק"ן, 95), חען די טענדענצן פונם זשורנאַל האָבן זיך מערקלעך געענדערט, קלאַנט זיך איבער פון זיינע מיטאָר-

ציקע פון די אין „מאסה“ פארעפנטלעכטע לידער, וואָס האָבן אַ געוויסן באַדייט, געהערן אָדער עלטערע דיכטער פון די פּרױערדיקע דורות, ווי צום ביישפּיל, גבירלס באַקאַנט ליד „ככלות ויני“ 1 און אַ פּאַר לידער פון משה אבדיענטו אויס דעם 17טן יאָר, אָדער זיי זיינען איבערגעדרוקט פון דער לידער-זאַמלונג „אלה בני הנעורים“, וואָס ס'האָט פאַרעפנטלעכט די בעלי-המאספּימס אַ מיטצייטלער, דער איטאַליענער אפּריס לוצאַטו. געבאָרן אין סאַן-דניאַל אין דער איטאַליענישער פּראָ-זוינץ פּרױלי אין אַ רייכער חשובער פּאַמיליע (אין 1729), האָט אפּריס לוצאַטו פאַרבראַכט אַ גליקלעכע פּרױלעכע יוגנט און באַקומען אַ זאָרג-פעלטיקע דערציִונג. די איטאַליענישע ליטעראַטור האָט ער באַטראַכט אַלס אייגענע, און זי האָט אין אים דערוועקט דעם פּרױען דראַנג צו פּאַעטישן שאַפּן. זיין באַליבטסטע פּאַעטישע שאַפּונגס-פּאַרם איז געווען דער סאָנעט. באַרוישט פון דער נאַטור-פּראַכט און פּול מיט יוגנטלעכער פּרױי, גיסט ער אויס זיין גליק-געפּיל אין קלינגענדיקע פּערוזן (וע זיין סאַ-געט „מי אנכי ומי ביתי“); אויך די ליבע און פּרױען-שיינקייט באַזוננט ער אין אַזוינע קונסטרייכע סאָנעטן, ווי „חנה אילת הן“, נפּשי אשר עד כה“, אַם האדון צהוב“, מי זאת המעונגה“, ילדה יפה אחת“. דער יונגער דיכטער פאַרשטייט אָבער אויך האַרמאָניש צו פאַרבױנדן די ריין איטאַליענישע פּאַרמען מיט טיפע נאַציאָנאַלע געפּילן און מאַטיוון, און ער שאַפט אַזוינע האַרציקע לידער, ווי „חג האסירה“, „עך אן אלהים“ און „על הר ציון ששמים“... זיינע לידער האָט לוצאַטו געזונגען בלויז אין די יונגע יאָרן. זינט ער איז אָבער געוואָרן אַ פּראַקטישער אַרצט (מעדיצין האָט ער שטודירט אין פּאַדואַ), האָבן אים, ווי ער גופּא ווייזט דערויף אָן, די מווען פאַרלאָזן. שוין אין די מיטעלע יאָרן, האָט ער אין לאַנדאָן, וווּ ער איז געווען אָנגעשטעלט אַלס אַרצט אין אַ יידישן

בעטער: „תשתפך עלי נפשי בזכרי המנהג הרע אשר יתנהו בני ישראל בימינו לחבר חמיד שירים וחרוזים לאין מספר ואין אחד מהם יודע דבר מכל מלאכת השיר. מה לכם אחי ורעי ולמלאכת השיר? הכולכם תהיו משוררים?“ דערביי ניצט אויס די רעדאקציע גופּא די געלעגנהייט און קלאַגט זיך אין אַ ספּעציעלער הערה, אַז מען באַזאַרפט זי יעדן סאַג מיט גאַנצע פּעק „חרוזים ושירים פחותי ערך“. וועדעס זיך דערפאַר די רעדאקציע צו אירע פּרױנד און אונטערשיצער מיט דער ביטע, זיי זאָלן זי ניט אַזוי באַלעסטיקן מיט שירים, נאָר בעסער צושיקן היסטאָרישע סלעכע און אינפאַרמאַטיווע אַרטיקלען אין גאַנצן.

שפיטאָל, פאַרעפנטלעכט (אין 1768) די אויבנדערמאָנטע זאַמלונג יונגט-
לידער „אלה בני הנעורים“¹.

ס'איז באַראַקטעריסטיש, וואָס די בעלי „המאספים“ האָבן פון לוי-
צאַטום זאַמלונג איבערגעדרוקט אין זייער צייטשריפט ניט קיין ליבע-
לידער און אויך ניט קיין נאַציאָנאַלע, נאָר ריין-דידאַקטישע. דידאַקטישע
לידער זיינען בכלל געווען זייער באַליבט ביי די רעדאַקטאָרן פון דעם
„המאספ“, און זיי האָבן אין זייער צייטונג אָפגעגעבן אַ ספּעציעלע אָפּ-
טיילונג פאַר „משלי מוסר“ — פאַבעלן און משלים. אַט דער ליטעראַ-
רישער זשאַנר, וואָס איז שוין זינט לאַנגע דורות אַזוי באַליבט ביי יידן,
איז געווען דאָס איינציקע געביט, וווּ די בעלי „המאספים“ האָבן זיך
דערלויבט, ווען אָפילו אין גאַנץ ווייכער פאַרם, אַרויסטרעטן מיט דער
פייַל פון סאַטירע קעגן זייערע אידענטישע קעגנער. אין דער פאַבל „הכוכב,
העבים והרוח“ ווערט דערציילט וועגן אַ גלאַנצנדיקן שטערן, וואָס האָט
אויפגעשיינט פון צפון. האָבן די וואַלקנס זיין גלאַנץ ניט געקאָנט פאַר-
טראַגן און האָבן באַשלאָסן אים צו באַדעקן, בכדי די וועלט זאָל זיין
ליכטיקן שוין ניט דערבליקן. האָט אָבער אַ שטורעם-ווינט אויכעג-
בראַכן, די טונקעלע וואַלקנס צעזויט און צעשפרייט, און דער שטערן
איז ווידער אין זיין גלאַנצער פראַכט דערשינען². די פאַבל „האשה
והברורה“ (דאָרטן, תקמח, 95) איז געווענדעט קעגן די, וואָס וואַרענען,
מען זאָל זיך ניט פאַרנעמען מיט וויסנשאַפטן, און אַן אַנדער פאַבל
פאַרענדיקט זיך מיט דעם פעסימיסטישן מוסר השכל: תוסיה חכמה
תוסיה שנאה, תוסיה דעת תוסיה קנאה; אַך כסיל ובער ישבו שאנן
בחושך הבערות כבצל רענוי“³ (דאָרטן, 335).

פיל אויפמערקזאַמקייט האָבן אויך די בעלי „המאספים“ געשענקט
דער פאַעטישער פראָזע. „דוברי צחות“ — איז דאָך געווען זייער אידעאַל,
און זייער אויפגאַבע, וואָס זיי האָבן פאַר זיך געשטעלט, איז געווען —
אויפלעבן די העברעישע שפראַך, שאַפן אַ נייעם אמת ליטעראַרישן סטיל.

1 די אויכגעבע איז דערשינען בלויז אין הונדערט עקזעמפלאַרן און איז איצט
א יקר המציאות. מיר ברענגען דערפאַר דעם פולן טיטל: אלה בני הנעורים ילידי
הרוטא אפרים לוצאטו, כנוח עליו רוח השיר בימי עלומיו מאו בארץ איסאליאה,
ואביהם התל בס וישליכם אל ארץ אחרת כיום הזה, והמה בכים ומשוטטים בחצות
לונדון וגם צדה לא עשו להם. אפרים לוצאטו איז געשטארבן אין לונדון: אין 1792.
2 המאסף, תקמ"ה, 150.

3 וואָס מער דערהערנסט חכמה, אַלץ גרעסער ווערט קעגן דיר די שנאה,
האָס מער חיסן, אַלץ מער קנאה. נאָר אומפאַרשטאַנדיקע נאַראַנים זיצן זיך רויק אין
דער מינסטערניש און אומחיסן, זיי אונטער אַ גרינגע זאַפטיקן שאַטן.

די השכלה-טרענער האָבן בשעתם שטאַרק באַוווּנדערט די דערפאַלגן פון דעם „מאספּה“ אויף דעם געביט. דער אָביעקטיווער ליטעראַטור-היסטאָר-ריקער קאָן אָבער דערמיט ניט אינגאַנצן מסכים זיין. אמת, אויפן ערשטן קוק קאָן אויסווייזן, אַז מיט זייער התפעלות פאַר דער העברעיִשער שפראַך דערמאָנען די בעלי המאספּים דעם גרויסן אינטערעס צו דער ביבל־שפראַך, וואָס די ייִדישע אינטעליגענץ האָט אַרויסגעוויזן אין דער ערשטער בלי-תקופה פון אַראַבישער קולטור. דער כְּשיקער אויפבלי פון דער אַראַבישער שפראַך, די הייליקע שפראַך פונם איסלאַם, האָט געהאַט די ווירקונג, וואָס יידן האָבן זיך מתקנא געווען און האָבן זיך געפלייסט צו ברענגען צו אַזא זייכו מצב אויך זייער הייליקע שפראַך, די שפראַך פון דער ביבל. אונטער דער השפעה פון דער רייכער און שיינער אַראַבישער שפראַך און איר ליטעראַטור האָבן אויך די שפאַנישע יידן זיך באַוווּנדערט אָנגעהויבן צו אנטערעסירן מיט די ריין פאַעטישע אוצרות פון דער ביבל און איר שפראַך, און עס איז ביי זיי נולד גע-וואָרן דער ווונטש צו פרווון שאַפן אויך אויף דער שפראַך פון תנ"ך ניט נאָר רעליגיעזע פאַעזיע, נייערט אויך וועלטלעכע פאַעטישע ווערק, און זיך טאַקע דערביי באַנוצן מיט אַראַבישע פאַרמען און כללים פון מעט-ריק און צעזור. מיר ווייסן אויך, אַז דער גלענצנדיקער בלי-תקופה פון דער העברעיִשער פאַעזיע און שיינער ליטעראַטור איז ביים שפאַנישן יידנטום פאַרויסגעגאַנגען די קלאַסישע וויסנשאַפטלעכע שפראַך-פאַרשונג. די ייִדישע פּילאָלאָגן מיט אבן ג'נאַח בראש האָבן, אמת, אויף זייער פאַרשונגס-אַרבעט געקוקט ווי אויף אַ מיטל צו אַ פעסטבאַשטימטן ציל: אויספאַרשן די שפראַך פון זייער נאַציאָנאַלן הייליקטום, די כתבי הקודש, בעסער צו פאַרשטיין און צו דערקלערן דעם פשט פון דער תורה 1. זיי האָבן אָבער ניט נאָר געהאַלפן בעסער צו פאַרשטיין דעם פשט פון די „רוך גאָט אַנטפּלעקטע כתבי הקודש“, נייערט אַגב גע-לייגט דעם יסוד פון דעם גלענצנדיקן אויפבלי פון דער העברעיִשער פאַעזיע. אויך די בעלי „מאספּים“ האָבן פיל זיך אָפּגעגעבן מיט פּילאָ-לאַגישע פאַרשונגען, האָבן אין זייער צייטשריפט פאַרעפנטלעכט אין די צענדליקע אַרטיקלען וועגן ביבל־עקזעגעזע און שפראַך-פאַרשונג; און ווען אפילו אין די דאָזיקע אַרטיקלען לאָזט זיך ניט זעלסטן באַמערקן גאַנץ אויבנאויפיקער דילעטאַנטזום, מוז מען דאָך געדענקען, אַז צווישן די מאספּה-מיטאַרבעטער האָבן דאָך אייניקע זיך קונה שם געווען אַ אַלם

1 זע אונזער דערק, ב' 1, 42 — 43.

2 זענען דעם אין די פּאָלגנדיקע קאַפיטלען.

פארפאסער פון מיכטיקע האנט-און לערנביכער. אלס „ביאוריסטן“ האָבן די בעלי המאספּים, ווי אבן ג'נאח'ס מיטצייטלעך בשעתם, פיל זיך אָפּ געוועבן מיט דעם דערקלערן דעם טעקסט פון די „רוך גאָט אַנטפּלעקטע כתבי הקודש“. דער רעדאקטאָר פון דער צייטשריפט, יצחק אייכל, האָט געשריבן אַ „ביאור“ אויף „משלי“; דער צווייטער רעדאקטאָר, אהרן וואַלפּסאָן, האָט איבערזעצט אויף דייטש און באַזאָרגט מיט אַ „ביאור“ דעם ספר איוב און מלכים; יואל לעווע (בריל) האָט פאַרעפּנטלעכט מענדעלסאָנאָס דייטשע תּהלים-איבערזעצונג מיט אַן אייגענעם „ביאור“ און מיט אַ גרויסן אַרײַנפיר וועגן העברעישער פּאַעזיע, אויך האָט ער איבערזעצט און געשריבן אַ „ביאור“ אויף ספר יונה; אין מאסאָ גופּא האָט ער פאַרעפּנטלעכט אַ ביאור אויף שירת דבורה ג, און צוזאַמען מיט וואַלפּסאָנען האָט ער געשריבן אַ ביאור אויף חמש מגילות.

דערמיט פאַרענדיקט זיך אָבער די אַנאַלאָגיע. די יידישע אינטע-ליגענץ פון אַראַבישן שפּאַניע, געפינענדיק זיך אונטער דער שטאַרקער השפּעה פון דער אַראַבישער קולטור, האָט זיך געפּליסט, און טאַקע מיט גרויס דערפּאָלג, צו ברענגען די פרעמדע אוצרות פון קולטור און וויסן אונטער דער השגחה און שליטה פון דעם דעליגיעזן יידישן געדאַנק, זיי אָרגאַניש צו פאַרבינדן מיט דעם אייגענעם נאַציאָנאַל-קולטורעלן שאַפּן. די מענער פון יענער תקופּה האָבן געקוקט אויף די העברעישע שפּראַך ווי אויף אַן אָרגאַניש גאַנצע זאַך פאַרן לאַנגן משך פון איר אַנטוויקלונג, זיי האָבן זיך געפּליסט זיי צוצופאַסן צו די נייע, פיל קאָמפּליצירטערע פּאָדערונגען, אויסנוצנדיק דערביי דעם וואָרט-מאַטעריאַל פון דער שפּע-טערער תּלמודיש-מדרך-שישער ליטעראַטור. אויך האָבן זיי זיך ניט גע-שראַקן פאַר נייע וואָרט-ביילדונגען, בכדי צו זיין אימשטאַנד אויסצורדיקן די נייע באַגריפּן און געדאַנקען. די „מאספּים“ אָבער, וואָס האָבן שטענ-דיק געטענהט, אַז זייער הויפּט-צוועק איז צו דערהייבן די העברעישע שפּראַך, וואָס „וואַלגערט זיך אין שטויב פון פאַרלאָזנקייט און אין די כיסמין פון שאַנד“², האָבן פּאַקטיש געשטרעבט צוריקצוקערן אויף אַ געקוינטעלטן אַנט-היסטאָרישן אופן צו דער ריינער אַנטיקער ביבל-שפּראַך, וואָס זאָל זיין פריי פון אַלע שפּעטערע ענדערונגען און באַריי-כערונגען פּונגע צו וואָרטבוי און וואָרט-שטאַף. עס לאָזט זיך דאָ פילן די בולטע טענדענץ איבערצורייסן מיט געוואַלט דעם זיי אַזוי פאַראַכטן

1 דערטן, תקמ"ח, 322—324.

2 זע זי מודעה צום שלום פונם ערשטן יאָרגאַנג: אך כל מנחנו להרים קרן שפת יהודה השוכנת ימער השכחה ובאשמת הבזיון (המאסף, תקמ"ד, 192).

„זשארגאן“ און מיט די געשמאקלאָזע באַרבאַרזימען פון דעם רבנישן סטיל: וויס יענער צייט. אויך מוז מען נעמען אן באַטראַכט, אז ווען אַפילו דער „המאסר“ האָט, פּל-זמן ער איז דערשינען אין קעניגסבערג, זיך ניט דערלויבט קיין שום שאַרפע אויסדריקן קעגן די אָרטאָדאָקסן און דעם אַלטן שטייגער לעבן, דאָך מאַכט זיך שוין דאָרט באַמערקבאַר דאָס גאַנץ קאַלטע פאַרהאַלטן פון די בעלי המאספים צו דער תלמודישער ליטעראַ-טור. אין דעם „המאסר“ איז געווען אויסגעטיילט אַ ספּעציעלע רובריק פאַר „תולדות גדולי ישראל“, וווּ עס זיינען געווען געדרוקט ביאָגראַפיעס פון גרויסע מענער, וואָס האָבן חוץ יידישן וויסן באַזיצט אויך אין אַ ברייטער מאָס איראַפּענישע פילרונג, ווי אַשטייגער, דער רמב"ם, דאָן יצחק אברבנאל, יוסף דעל מעדיגאָ, מנשה בן ישראל. דאָרט איז אויך פאַרעפנטלעכט געווען אַ ספּעציעלער אַרטיקל וועגן „דעם נוצן פון גע-שיכטע און מיט איר פאַרבונדענע וויסנשאַפטן“ (דאָרטן, תקמ"ד, 9—14, פונם „המאסר“ מיט דער פראַגע, ווער איז אייגנטלעך געווען דער קיסר אַנטונינוס, וואָס האָט לויט דעם תלמוד געלערנט „מפי רבנו הקדוש“, האָבן יענע געענטפערט: „מיר קאָנען דערויף זאָגן: מאי דהוה הוי! וואָס גייט דאָס אונז אָן, וואָס דאַרפן מיר זיך פאַרנעמען מיט אַזעלכע חקירות פון אַמאָליקע צייטן?“ 1. מיט דער תלמודישער תקופה האָבן די בעלי המאספים קיין חשק ניט געהאַט זיך צו אינטערעסירן.

די בעלי המאספים גופא זיינען אָבער אַליין אויך אויסגעוואַקסן אין די אַלטפּרענקישע ישיבות, געאַטעמט די לופט פון פּלפּול און סכאָ-לאַסטיק, און אַלס „אויפקלערער“ און משכילים זיינען זיי דורכגעדרונגען געווען מיטן טרוקענעם גייסט פון אוטיליטאַרישן ראַציאָנאַליזם. פרעמד זיינען פאַר זיי פאַקטיש געווען די קלאַסישע פּרישקייט און נאַיווע פּשטות פון דעם ביבלישן דערציילערישן נוסח, ווי אויך דער התלהבותדיקער פאַטאָס פון די נביאישע טריבונען. אויס דעם רייכן וואָרטשטאַף פון דעם „ספר הספרים“ זיינען זיי געווען אימשטאַנד צו שאַפן בלויז אַ מאָזאַניש געשפּין, אָבער ניט קיין לעבעדיק אָרגאַניש געוועב. אָן דעם אמתן פּאָעטישן חוש האָבן זיי מעכאַניש אויפגעזאַמלט אין גאַנצע הויפּנס ביבלישע מעטאַפּאָרן און ריידינסאַרטן, און געשאַפן אויף אַזאַ אופן דעם פּרעטענציעזן, מליצהדיק-וואַסערדיקן סטיל, וואָס איז אזוי כאַראַקטעריסטיש פאַר דעם דור המאספים.

ס'איז העכט כאַראַקטעריסטיש, וואָס אַפילו אין דעם קאַמף, וואָס

די בעלי-המאספים האָבן געפירט פאַרן אויפלעבן פון דער העברעישער שפראך, לאָזט זיך גאַנץ שאַרף הערן דער פאַקאָנטער „לייטמאַטיוו“, וואָס קלינגט אין אַלע געזעלשאַפטלעכע אַרויסטרעטונגען פון די יידישע „אויפֿ-קלערער“: מה יאמרו הגוים — וואָס וועלן אַנדערע זאָגן! דער אונז שוין פאַקאָנטער מרדכי שנאַבער 1, בעת ער פאַהאַנדלט אין דעם „המאספֿ“ די פראַגע וועגן דעם סיסטעמאַטישן שטודירן די העברעישע שפראַך, טרעט ער קודם-בַל אַרויס מיט פאַלגנדיקער טענה: וואָס וועלן זאָגן די פעלקער, צווישן וועלכע מיר וווינען, בעת זיי וועלן זיך איבערצייגן, אז זיי זיינען מער באַהבנט אין דער העברעישער שפראַך, ווי מיר יידן? 2.

נאָך בולטער ווי אין ווינעלס „דברי שלום ואמת“ אַנטפלעקט זיך אין דעם „המאספֿ“ די התפעלות פאַר דעם „אויפגעקלערטן אַבסאָלוטיזם“. אין פאַטעטישע לויבלידער ווערן דאָרט באַזונגען דער הומאַניזם און די לייטזעליקייט ניט בלויז פון דעם „מלך חסד“, וואָס האָט דעם „טאַלעראַנץ-עדיקט“ אַרויסגעגעבן, נאָר אויך פון לודוויג דעם 16טן און פון דעם פרייסישן פרידריך, וואָס האָט מיט זיינע יידנפיינדלעכע געזעצן דערמאָנט, לויט דעם אויסדרוק פון דעם ענגלישן היסטאָריקער וויליאַם פּרעסקוויט, די פינסטערסטע צייטן פון דער וועסטנאַטישער רעגירונג 3. אין טאַלענטלאָזע, הינקענדיקע פּערזן ווערט באַזונגען פרידריכס געבאָרן-טאָג (המאספֿ, תקמ"ד, 65—69) און זיינע גבורות, וואָס ער באַווויזט אין דער מלחמה (דאָרטן, תקמ"ה, 17—20); און ווען דער דאָזיקער „מלך חסד“ איז געשטאַרבן, ברעכט דער „המאספֿ“ אויס אין אַ ביטער געוויין און באַקלאָגט „דאָס פאַריתומטע פּאָלק ישראל“. „מיר זיינען ניט אימשטאַנד — ליינענען מיר אין דעם קלאַג-אַרטיקל — איבערצודערצוילן פרידריכס גרויסע מעשים, מיר וועלן בלויז דערמאָנען די גרויסע גענאָדן, מיט וועלכע ער האָט אונז, יידן, באַגליקט, בכדי דו, מיין פּאָלק, זאָלסט וויסן און פאַר-שטיין, וועמען דו האָסט היינט פאַרלאָרן!“

אמת, ווי שטאַרק די בעלי-המאספים האָבן זיך געפלייסט אין זייער פאַטריאַטישער התפעלות אַרויסצוגעפינען די „טובות און חסדים“, וואָס דער פאַרשטאַרבענער מלך האָט געטאָן פאַר יידן, האָבן זיי דאָך באַוווּזן בלויז צו דערמאָנען, אז אין דער רעזידענץ-שטאָט פּונם „אַלטן פּרייץ“ האָבן געלעבט און געשאַפן אזוינע גדולי ישראל, ווי מענדעלסאָן

1 זע אויבן, קאפּ 2.

2 המאספֿ, תקמ"ד, 185: ומה יאמרו הגוים אשר טביבותינו בהחכמה עמנו בלשׁו; אכר הכרתם בה יותר גבורה מהכרתנו.

3 זע יאָלאַהויץ, געשיכטע דער יודען אין קעניגסבערג.

און מרדכי הערץ, און א סך יידישע גבירים וווינען אין בערלין אין פראכטפולע פאלאצן, און האָבן דאָס רעכט פריי צו פירן זייערע מסחרים און געשעפטן 1.

אַט דער דאָזיקער הורא-פאטריאַטישער טאָן לאָזט זיך אויך שטאַרק הערן אין אַלע אַרטיקלען, וואָס באַהאַנדלען אין דעם קעניגספּערגער „המאסף“ די שול-פראַגע.

די אויפנאַבע פון דער שול איז צו דערצײען נוצלעכע פירגער און פאטריאַטן. מאָראַל און עטיק באַקומען אויך אין די שולפראַגראַמען אַ בולטע אוטיליטאַר-שטאַטמלעכע באַפאַרבונג. און גאַנץ שאַרף ווערט אונטערגעשטרעכט דער געדאַנק, אַז יידן דאַרפן, ווי ווייט מעגלעך, דער-ווײַז, אַז זיי זײנען ראוי און פאַרדינען די לייטזעליקייט פון דער מלוכה. „איצט, אין אונזערע טעג — לייענען מיר אין אַן אַרטיקל וועגן קינדער-דערצײונג — האָט אויפגעשײנט די זון פון גערעכטיקייט און דער-לײזונג איבער דעם נידערגעשלאָגענעם און אומגליקלעכן פּאָלק, — וואָרעם גאַט האָט דערוועקט די הערצער פון די מושלים און זייערע יועצים, זיי זאָלן זײן לייטזעליק צו אונז. דערפאַר איז דער ערשטער חוב פון די עלטערן, זיי זאָלן געבן זייערע קינדער אַ ריכטיקע דערצײונג, איינפלאַנצן אין זיי די זוימען פון מדות טובות און געזעצלעכקייט, פרי זיי זאָלן זוכה זײן דעם חסד פון די שרים און זאָלן זײן ווערט, ראוי און פאַסיק דעם דאָזיקן חסד צו געניסן“ 2.

ניט ווייניקער אינטערעסאַנט איז דער הינזיכט דער גאַנץ לאַנג-

1 ניט מיט קיין קלענערן פאַסאַס האָט דער „המאסף“ באַקלאָגט דעם טויט פון יעזעפּוס דעם צווייטן; „הוא הרים גאות ישראל מערמת עפר ויביאהו אל חדרי המדע והאשור לקחת חלק בו כאחד אנשי עמי. הוא שם את לבו הסהור עלי ילודי בני ישראל ויפקד פקידים להוליכם אל בית הספר למען סקל לפניהם דרך למצוא טובה וגדולה בארץ (דאַרטן, 1790, 88—89). אַפילו אין פיר יאָר אַרום נאָך דעם עסטרייכישן קיסרס טויט טוט אַ מאַספּ-מיטאַרבעטער אין פאַטעטיש-מליצהדיקע סערון באַקלאָגן דעם פריצייטיקן טויט פון דעם דאָזיקן „מלך חסד“, וואָס האָט אַזוי פיל „גוטס“ געטאָן דער יידישער באַסעלקערונג. „נדבקה לשוני לחכי — רופט ער אויס מיט פאַסאַס, וברוני נחר, רבו דמעות עיני ועצמו אנתית לבי בזכרי גיועתך!“ (דאַרטן, 1794, 70).

2 דאַרטן, תקמ"ד, 133—134: „תהא בא מועד, אשר זרחה שמש ציקה ומרסא לנדכא לבב ועם האומלל, כי העיר ד' את רוחי בלבב מושלים ויועצי ארץ להטיבם ולחננתם, לכן ראשית חובת האבות היא להדריך ולנהל בניהם בדרך ישרה, לנטוע בהם צמחי מידות טובות ונמוסיות, כדי שיוכו לחסד השרים ויהיו מתקנים ראויים והגונים לקבלו

גער ארטיקל „דברי חכמה ומוסר“, וואָס איז געשריבן אין פאָרם פון צוועלף געשפרעכן צווישן דעם לערער און זיינע תלמידים ¹.

דער פארפאסער פונם ארטיקל, דער אונז שוין באקאנטער אליה מורפורג אויס איטאליע, דערקלערט זיך אלס פייערדיקער פארערער פון דעם רמב"ם און צום שלום זאָגט אָן דער לערער זיינע תלמידים, „זיי זאָלן גלויבן אין אַלץ, אין וואָס ס'האָט געגלויבט דער אחרון הגאונים בזמן וראשם בחשיבות הרמב"ם ז"ל. אָט דער אזוי שטארק מיימוניסטיש=געשטימטער לערער דערקלערט אין סענטימענטאל=פאטריאטישן טאָן וועגן די התחיבותן פון די אונטערטאנען צו זייער מלך, וואָס איז דאָך צו זיין פאָלק „כאָב לבנים וכנשמה לגוף“. און ווייל דעם מלכס אַלע געדאַנקען זיינען „לטובת עמו“, דאַרפן אויך די אונטערטאנען טאָן רק זיין רצון, בלינד פאָלגן אַלע זיינע באַפעלן, ניט אָפטרעטן פון זיי אויף קיין איינ=ציקן טריט ².

ס'איז כאַראַקטעריסטיש, וואָס צווישן די „צייטפראַגן“ (תולדות הזמן) ווערט אין דעם „המאסר“ געשענקט כמעט ניט ווייניקער אויפ=מערקזאַמקייט, ווי דער קינדער=דערציִונג, אויך דער פראַגע וועגן „הלנת המתים“. כּיך האָבן שוין פריער אָנגעוויזן ³, ווי אזוי די דאָזיקע פראַגע איז אויפגעשוויכען אין 1772 נאָך דעם באַפעל, וואָס דער הערצאָג פון מעקלענבורג=שווערין האָט אַרויסגעגעבן, מען זאָל ניט טאָרן מקבר זיין אַ געשטאַרבענעם פריער פונם דריטן טאָג נאָך זיין טויט, ווייל די אָר=טאָדאקסן האָבן אין דעם דערווען אַ שווערע „גזירה“, איז ביי די אויפ=קלערער די פראַגע וועגן „הלנת המתים“ געוואָרן אויף יאָרן לאַנג אַן אַקטועלע קאַמפּ=פראַגע. די רעדאַקטאָרן פונם „המאסר“ האָבן אין זייער צייטשריפט פארעפנטלעכט דעם גאַנצן חליפת=מכתבים, וואָס ס'האָבן גע=פירט בנוגע דער דאָזיקער פראַגע מענדעלסאָן מיט ר' יעקב עמדין. אויך האָבן זיי פארעפנטלעכט אַן אָפענעם בריוו צום ד"ר מרדכי הערץ, ער זאָל אלס פאכמאַן אַרויסזאָגן זיין קאָמפּעטענטע מיינונג וועגן דער דאָזי=קער פראַגע. ד"ר הערץ האָט דערויף געענטפערט מיט אַ ספעציעלער בראַשור, אַן די הערויסגעבער דעם העברעישן זאַמלערס איבער די פרייע בעערדיגונג דער יודען, ⁴ 1787. די בעלי המאספים האָבן זיך אָבער דערמיט ניט באַנונגט. אין אייניקע יאָר אַרום האָט יואל ברייל וועגן דער

1 המאסף, תקמ"ז, 131—137, 147—164, 156—176.

2 זע ביילאָגע, נומ' 3.

3 אויפן, ז' 52.

4 געדרוקט אַלס ביילאָגע צום המאסף (1788); איבערגעדרוקט אין 1789

מיט אייניקע הוספות.

דאָזיקער פראַגע פאַרעפנטלעכט אַ ספּעציעל „שרייבן אַן די ווירדיגן מיט־גלידער זעמטליכער לעפליכן אונד וואָהלטעהטיגן חברות גמילות חסדים“ 1. גלייך נאָך אים איז אויך איצק אייכל אַרויסגעטראָטן מיט זיין פראָשור: „איזט נאָך דעם יידישן געזעטצע דאָס איבערנאָכטן דער טאָרטען ווירק־ליך פערבאָטן?“ 2. און אַ דריטער מיטערעדאָקטאָר פונם „המאסף“, אהרן וואַלפּסאָן, האָט אויסגענוצט פאַר דער דאָזיקער קאָמפּראַגע די טראַג־דיציאָנעלע פורים־שפּילן 3.

עס קלינגט ווי אַ פאַרדאָקס, וואָס די פראַגע וועגן מקבר זיין טויטע איז געוואָרן אַ ברענענדיקע לעבנס־פראַגע 4. דאָס איז אָבער כאַראַקטעריסטיש ניט אזוי פאַרן „המאסף“, ווי פאַר דעם דעמאָל־טיקן יידישן אָפּגעשטאַנענעם, אַלטפּרענקישן לעבנסשטייגער מיט זיין בלינדן פּחד פאַר אַלץ, וואָס טראַגט ניט דעם שמעפּל פון מסורת אבות, פון לאַנג אָנגענומענעם נוסח. טיפּיש איז אין דער הינזיכט פאַלגנדיקער פּרט: אין די זיבעציקער יאָרן פונם 18טן יאָהר האָט אין מערב־אייראָפּע אַלץ מער פאַרשפּרייטונג געפונען דאָס פּיל „ערצטע רעקאָמענדירטע גאַראַנטיע־און קאָמפּסמיטל קעגן דער שרעקלעכער פּאָקן־קראַנקהייט — אינאָקולאַציע, וואָס איז באַשטאַנען אין דעם אַיינשפּריצן דעם געוונטן

1 בערלין, בדטוס חברת הנוך נערים, 1794. געדרוקט אויף קאָסטן פון אַיי־ניקע מיטגלידער „דער געזעלשאַפּט דער פריינדע“, אין איז גראַטיס צעשיקט געוואָרן (זע המאסף, VII, 160)

2 געדרוקט זלס ביילאָגע צום „המאסף“, 1797, איז דערשינען אויך באַזונדער. 8 אין ברעטלוי איז געשטאַרבן אַ חשובער גביר ערב שבת, אַייניקע טעג פאַר פורים. האָט מען זיך געאַיילט אים וואָס גיכער צו קבורה ברענגען, אידער דער שבת קומט אָן. דאָס האָט פאַרדראָטן די אַרטיקע משכילים, און פורים צו דער טעודה, הען עס זיינען צום רב געקומען אַ קאָמפּאָניע געאַרשטעלטע פורים־שפּילער, האָט זיך צוהיטן זיי געאַהרן אהרן האַלפּסאָן אַיינגעהילט אין תּכריכים מיט אַן אויט־שרייסט אויטן רוקן: „איך בין עס פּלוני בן פּלוני, וואָס איז געלעגן אין חלשות און די קבורה־לייט האָבן מײַ אַ לעבעדיקן באַגראַבן. מיר איז אָבער מיט גאָטס הילף געלונגען זיך טונג קבר צו באַפּרייען, און איצט שטיי איך פאַר אַיך, איר זאָלט זיך אַ מוטער געמען (זע ש. בערנסעלר, דור התּנוּכות, 93). אויך אין זיין פּאָלעמישער שרייפט „שיחה באַרץ החיים“ געהאַנדלט האַלפּסאָן די טראַגע העגן „הלנת המתים (המאסף, VII, 132, 357—360)

4 אַפּילו דער קורלענדער דאָקטאָר אברהם בערנהאַרד (געבוירן אין 1750) האָט געסונען פאַר נייטיק צו פאַרעפנטלעכן צוויי ברעשורן העגן קבורת מתים ביי יידן: 1) Observation sur l'enterrement prématuré de Juifs, 1799; 2) Bemerkungen über das Beerdigen der jüdischen Leichen, 1802 (זע ש. קאָמפּאָניע אַין „יוזע־בלעטער“, V, 54).

מענטשן דעם פאקן-גיפט, וואָס מען האָט גענומען פון אַ פאקן-קראַנק, וועלכער האָט בערך לייכט איבערגעטרעגן די דאָזיקע קראַנקהייט. אין די יידישע קרייזן האָט מען זיך אויך פאַראינטערסירט מיט דעם דאָזיקן מיטל. די פראַגע איז אָבער דאָ נישט געשטעלט געוואָרן וועגן דער נוצלעכקייט און וועגן דעם ווירקונגסגראַד פון דער אינאָקולאַציע. מען האָט קורס-פּל פאַדאַרפט פאַרענטפערן די פראַגע, צי געפינט זיך ניט דאָס דאָזיקע מיטל אין סתירה מיט אַ וועלכן ס'איז סעיה פונם שולחן ערוך. און משה מענדעלסאָן בכבודו ובעצמו האָט געהאַלטן פאַר נייטיק צו שיקן אין דער רעדאַקציע פונם „המאספּה“ אַ גאַנץ לאַנגע שו"ת פון איינעם אברהם בן שלמה אויס האַמבורג, וווּ עס ווערט מיט גרויס בקיאות דערווייזן, אַז על-פי-דין מעג מען זיך באַנוצן מיט דעם דאָזיקן קאַמפּ-מיטל און די בעלי „המאספּה“ האָבן טאַקע די דאָזיקע שו"ת גלייך אָפּגעדרוקט 1.

דער ליטעראַרישער ווערט פון דעם „המאספּה“ פאַר די דריי יאָר, וואָס ער איז דערשינען אין קעניגסבערג, איז, ווי מיר זעען, אַ גאַנץ קליינער, דאָך בילדעט ער אַ גאַנצע תקופה אין דער ניי-העברעיִשער ליטעראַטור. שוין דער פאַקט גופא, וואָס עס האָט זיך באַוווּזן אויף דער יידישער גאַס, אַ פּעריאָדישע צייטשריפט מיט עולמישן אינהאַלט, וווּ עס ווערן באַהאַנדלט ניט עניני טומאה וטהרה, נאָר מען באַזינגט גאָר די זון מיט דעם פּרילינג, עס ווערט דערציילט וועגן וועלטלעכע פראַגן, אָרער וועגן ניי דערשינענע ביכער — דאָס אַליין פאַר זיך איז שוין געווען אַ גרויס געשעעניש, וואָס האָט אויפגערוּדערט דעם פאַרגליווערטן לעבנסשטייגער און אַריינגעבראַכט אַביסל פּרישע לופט אין דער שטיקן-דיקער סביבה. זאָל זיין ניט מיט אַ גאַנץ געניטער האַנט, אָבער דאָך איז דורכגעבראַכן געוואָרן אַ פענסטער אין דער פאַרמרה-שחורהטער געטאָ-וואַנט, און מען האָט באַקומען צו זען, ווען אַפילו בלויז פון דער זויטן און ניט גאַנץ דייטלעך, נייע האַריוואַנטן פון אייראָפּעיִשן פאַרנעם. ניט געקוקט דערויף, וואָס פיל וויסנשאַפטלעכע אַרטיקלען שמעקן אין דעם „המאספּה“ מיט דילעטאַנטזום, און די מוסטערן פון שיינער ליטעראַטור, וואָס ווערן דאָרטן געגעבן, זיינען גאַנץ אָפט קינדערש-אומבאַהאַלפן — דאָך האָט דער „המאספּה“ געוועקט אין זיינע לייענער ליבע צו שיינקייט און אינטערעס צו דער אַנטיקער ביבל-וועלט מיט אירע קולטורעלע אוצרות... און אין דעם איז טאַקע געלעגן דער סוד פון זיין געוואַל-דיקער פּאָפּולאַריטעט אין די שפּעטערדיקע השפּלה-צענטרען. די גאַלי-

ציאנער משכילים האָבן זיך ניט באַנונגט דערמיט, וואָס זיי האָבן, ווי מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויון, אין די 20ער יאָרן פונם 19טן י"ה איבערגעדרוקט אין זייער צייטשריפט („בכורי העתים“) דעם, מבחר המאסה, נאָר אַפילו באַדייטנדיק שפעטער. שוין אין די זעכציקער יאָרן, האָט זייער אָנגעזעענסטער דיכטער, מאיר הלוי לעטערים, זיך פארמאָסטן איבערצודרוקן דעם גאַנצן המאסה, עם זאָל קיין שורה ניט פעלן¹.

דאָס יאָר 1786 איז געווען דאָס לעצטע, אין וועלכן דער „המאסה“ איז דערשינען אין קעניגסבערג. דאָס דאָזיקע יאָר האָט פארצייכנט צוויי טויט-פּאַלן, וואָס זיינען געווען פון גאַנץ גרויסן באַדייט פאַר די גייסטיקע שטרעמונגען ביי די יידישע פראַגרעסיווע קרייזן אין די פריי-טישע פראַווינצן. דעם 4טן יאָנואַר איז געשטאַרבן משה מענדעלסאָן, וועלכן די בעלי „המאספים“ האָבן ממש פאַרגעטערט. נאָך ביי זיין לעבן האָבן זיי דערקלערט, אַז „ממשה עד משה לא קם כמשה“² און צום שלום פונם דריטן יאָרגאַנג פאַרזיכערן זיי, אַז זיי וועלן גיין אין זיינע וועגן און וועלן געטריי אָפּהיטן זיין לערע און זיינע אידעען, וואָס ער האָט אַרויסגעזאָגט: „על התורה ועל העבודה בדת האמתית“³. אַלס געטרייער אָנהענגער פון דער יידישער מסורה, האָט מענדעלסאָן מיט זיין אויטאָריטעט בלי-ספּק געווירקט אויף די מער לינקס געשטימטע, אויפ-קלערער, און זיי אָפּגעהאַלטן פון צו ראַדיקאַלע שריט. אין דעם זעלבן יאָר איז אויך געשטאַרבן דער „אַלטער פרייז“ — דער פרייסישער קיניג, פרידריך דער צווייטער, וואָס זיינע פאַגרענצונגס-געזעצן קעגן יידן האָט דער באַרימטער מינראַפּאָ, וועלכער האָט אין יענער צייט באַזוכט בערלין, אַטעסטירט אַלס „קאַניבאַלישע געזעצן“. ווי נאָר ס'האָט דעם פרייסישן טראָן באַשטיגן פרידריכס ברודער-זון, האָט ביים פרייסישן יידנטום אויפ-געלעבט די האַפּענונג, אַז יענער וועט דערלייכטערן זייער רעכטלאָזע קלאַגע. עם האָט זיך אָנגעפאַנגען אַ רעפּאָרם-באַוועגונג, און די „פני“ פון די בערלינער און פון אַנדערע גרויסע קהילות האָבן קודם-באַל דער-לאַנגט פעטיציעס דער מאַכט, זי זאָל פאַרגרינגערן די לאַסט פון די

1 לעטערס האָט נאָחיין בליוו איבערצודרוקן (1862) דעם ערשטן באַנד **המאסה**. אין דער פאַררעדע הערט אָנגעהויבן: והנה ספרי המאסה יודסו אי"ה של ידי בשלמותם... לא יחסר בהם דבר, אף שורה אחת... כי גם דברים קטנים אשר יקטן ערכם לעת כואח לא אמנע מן הקוראים אשר נכספה נפשם להיות בידם ספר המאסה שלם בכל חלקיו וכליל בהדרו כאשר יצא לאור בעצם וראשונה בלי לירוע ממנו דבר או חצי דבר.

2 זע אויבן, ז' 19.

3 המאסה, תקמ"ו, 212.

שווערע באגרענצונגס-געזעצן. צו דער זעלבער צייט האָבן די רייכע און אינטעליגענטע קרייזן געפלייסט זיך, ווי נאָר מעגלעך, צו דערווייזן, אז זיי זיינען מיט זייער התנהגות און לעבנסשטייגער געוויס ווערט צו גע- נאָרן פון די „מלכי צדק“, און אז זיי האָבן פולשטענדיק פארדינט, מען זאָל זיי באשענקען מיט פולע מענטשלעכע רעכט. עס איז דערפאר קיין חידוש ניט, וואָס די קעניגסבערגער, חברת דורשי לשון עבר׳ האָט צום סוף 1786 באשלאָסן צו פארברייטערן איר פראָגראַם, און אין דעם לעצטן העפט פון דער צייטשריפט ווערט געמעלדעט, אז די חברה ווערט מגולגל אין אַ נייע גרעסערע געזעלשאַפט „שוחרי הטוב והתושיה“ (די געזעלשאַפט צו בעפערדרונג דעם גוטן אונד ערלן). די אַרויסגעבער פון „המאסר“ מאַכן אַ הפסקה אויף אַ יאָר צייט, ווייל זיי האָבן באַ- שלאַסן אַריבערצוטראָגן די צייטשריפט אין אַ נייעם צענטער — אין דעם הויפט-צענטער פון די יידישע „אויפקלערער“ — בערלין. דער קאמף פאר „השכלה“ טרעט אַריבער אין אַ נייע פּאָזע...

פערטער קאפיטל

השכלה אין אסימילאציע. — אלע צרות נעמען זיך פון רעליגיעזע פאראורטיילן. — דער העלטבאנעם פון די בעלי המאסנים. — זייער קאמף קעגן די רבנים. — מענדל ברעסלוי'ס, אויסרוף אין וואלפסזאגס פאמפלעט, שיחה בארץ החיים. — די פראטעסטן קעגן דעם המאסף. — דעם מאסף'ס אונטערגאנג. — אהרן וואלפסזאן און זיין ישרון. — דער דעחיו, מה יאמרו הגוים. — די מענדעלסזאנישע השכלה. — מענדעלסזאגס פארהאלטן צו אירעזשע קנגער, זיין אפארטוגיזם. — מנחם דעלסזאגס תלמידים. — הערץ האמבערג אלס מענטש און אויסקלער רער. — דוד טרידלענדער אלס קעמפער פארן שכל הישר. — זיין קאמף פאר גלייכבארעכטיקונג. — פרידלענדערס פארהאלטן צום טראדיציאנעלן יידנטום; זיין שגאה צו מיסטיק אין צערעמאניאלגעזעצע. — די שפד-מגפה (כוף-עפידעמיע). — די יידישע פרויען און די בער-לינער סאלאנען. — דער נצחיו פונם שכל און דאס אויפלייכסן פון די הערצער. — די השפעה פון זשאן זשאק רוסא אין פון די רעמאניסקער.

נאך אין 1770 האָט אַ יונגער קריסטלעכער יחסנדיקער רייזנדר, נאָכדעם ווי ער האָט באַזוכט קעניגסבערג, מיט גרויס התפעלות באַוונט דערט די געבילדעטע און מיט זייער פיינעם געשמאק ממש איבערראשנדיקע פרויען, וואָס ער האָט דאָרט באַגעגנט אין די רייכע יידישע הייזער 1. נאָך מער זיינען אָנגעזעענע אויסלענדער איבערראשט געוואָרן בעת זיי האָבן אין די 80ער יאָרן באַזוכט די פרייסישע רעזידענץ און דאָרט זיך באַקענט מיט די רייכע יידישע פאַמיליעס. מיר האָבן שוין אויפן אָנגעוויזן, אז די רייכע יידישע סוחרים-און פאַבריקאַנטן-פאַמיליעס זיינען געווען ניט בלויז די אָנזאָגער פון דער קאָפיטאַליסטיש-בורזשואַזער אַנטוויקלונג אין דער פרייסישער מדינה, — זיי זיינען אויך געווען דאָס „זעמלמעל“ פון דער בערלינער געזעלשאַפט, דער גלאַנץ און שיינדל פון דער דאָרטיקער אינטעליגענץ. דער אַלטפרענקישער בערלינער קריסטלעכער בירגערשטאנד מיט זיין גאַנץ קליינצאָליקער שייכט גרויסהענדלער האָט נאָך געלעבט לויטן אַלטן שטייגער און האָט אין קיין שום פאַל זיך ניט געקאָנט פאַרגלייכן מיט די לוקסוס-רייכע הייזער פון יידישע

1 זע יאָלאַחץ, געשיכטע דער יודען אין קעניגסבערג, 1867, 93—92.

באנקירן און נענאציאנטן, וואָס האָבן געפירט מיט אויסלאַנד גרויסע געשעפטן און זיך געפונען אין גאנץ נאָענטע באַצוינגען מיט דער פראַנצויזישער קאָלאָניע 1.

די יוגנט פון דעם מיטעלערן און העכערן קריסטלעכן אַדל, וואָס האָט אין דער התחלה געהאַט באַצוינגען מיט די יידישע באַנקירן בלויז וועגן געלט-זאַכן, האָט שפעטער אָנגעפאַנגען גערן צו פאַרברענגען די פרייע צייט אין די סאַלאָנען פון די יידישע באַנקירערס פרויען און טעכטער. מענדעלסאָן האָט נאָך מער פאַרלייכטערט און געשטאַרקט דעם דערנענטערונגס-פראָצעס, וואָס האָט געגעבן דער יידישער יוגנט די מעגלעכקייט זיך צו באַקענען מיט דער קריסטלעכער וועלט און מיט דער אייראָפּעיִשער קולטור. מיט שטאַלץ דערקלערט דער קעניגסבערגער „המאסא" 2, אז „די יידישע טעכטער ריידן אַלע געלויפּיס די אייראָ-פּעיִשע שפּראַכן (דייטש און פראַנצויזיש) און דאָס יידיש איז זיי אינעם גאַנצן פּרעמיר". צו גרויס איז געווען דער קאָנטראַסט צווישן דעם לעבנס-לויסטיקן בערלין אין פרידריך דעם גרויכנט צייטן, פּרומט נאָך אין די הַקָּריש-אויסגעלאַסענע יאָרן פון פרידריך-ווילהעלם דעם צווייטנס רעגירונג — מיט דעם אַסקעטיש-מיטלאַלטערלעכן יידנטום. און פון יענער זייט ריין האָט אַלץ דייטלעכער און הילכיקער זיך געלאָזט הערן דאָס געדונער פון דעם אָנקומענדיקן שטורעם. די אידעען פון די פראַנצויזישע ענציקלאָפּעדיסטן און „אויפקלערער" זיינען געוואָרן אַלץ פּאָפּולערער ביי דער יידישער אינטעליגענץ אין בערלין. באַזונדערס אויסגענומען האָט דאָרט וואָלטער; זיינע שאַרף-שפּיציקע ווערטלעך האָבן שטאַרק נושאַ חן געווען ביי דער יידישער יוגנט, וואָס אין אויפגעצויגן געוואָרן אויף די שכלדיקע איינפאַלן פון די תלמודישע מפרשים און די בעלי תּפּאָלוּ. וואָלטער — ווייזט אָן דער געשיכטסכאָרשער גרעץ — האָט אין די יידישע הייזער געהאַט פיל מער אָנהענגער, ווי אין די דייטשע. אָבער אויך די ווירקונג און די פּועליזאַצאָות פון די אויס פראַנקרייך אימפּאַריטוטע אידעען זיינען ביי דער יידישער געזעלשאַפט געווען גאַנץ אַנדערע, ווי ביי דער קריסטלעכער. די הומאַניטאַרע אידעען, וואָס זיינען אימפּאַריטוט געוואָרן פון די סענאַ-ברעגן צו די ברעגן פון דער שפּרעץ, האָבן געוועקט אין די פראַגרעסיווע שיכטן פון דער דייטשער געזעלשאַפט דעם דורשט נאָך פילדונג און אויפקלערונג. נאָר דורך דעם, וואָס דער דייטש האָט זיך דערוואָרבן אייראָפּעיִשע פילדונג, איז ער פון

1 זע י. פירסט, הענריעטע הערץ, 1858, 126, 128.

2 המצטף, תקמ"ו, 139: בנות ישראל היודעות כלן לדבר צחות בלשון העמים ולא יכירו לדבר יהודית.

א דייטש קיין פראנצויז ניט געוואָרן; ער האָט ניט באַדאַרפט דערביי זיך אַפּוּזאָגן פון זיין נאַציאָנאַלן עבר, פאַרלירן די איינגאַרטיקייטן פון זיין אינדיווידוואַליטעט. אַררפאַ, דאָס דערוואַכטע גייסטיקע באַוואַסטזיין און די התפּעֵלוֹת פאַר די אויפקלערונגס-אידעען האָבן אויפגעמונטערט די קולטורעלע נאַציאָנאַלע כוחות און ניט ווייניק מיטגעהאַלפּן דעם שטאַרקן וואַקס פון דער יונגער דייטשער ליטעראַטור. אמת, די ראַציאָנאַליסטישע אידעען פון די פּראַנצויזישע ענציקלאָפּעדיסטן און וואַלטערס גאַליקע סאַרקאָזמען האָבן אין געוויסע דייטשע אינטעליגענטע קרייזן אַרויסגערופן אַ פּיינדלעך געפיל צו די טראַדיציאָנעלע רעליגיעזע מנהגים און צייטנווייז אויך צו דער אמונה גופא. אַדאַנט דער פּרייזניקער קריטיק האָבן די ראַציאָנאַליסטיש-געשטימטע אינטעליגענטן אָנגעפּאַנגען צו זען אין דער אמונה בלויז אַ שעדלעכן און אָפּגעלעבטן אָנדרענק פון די אַמאָליקע פּינסטערע דורות. אָבער אויך דער דייטשער ראַציאָנאַליסט און פּרייז-גייסט, פאַרהאַלטנדיק זיך מיט ביטול צו דער טראַדיציאָנעלער רע-ליגיע, האָט, נאַטירלעך, דורך דעם ניט אויפגעהערט צו זיין אַ דייטש, אַ באַוואַסטזיניקער טרעגער פון דער דייטשער קולטור. גאָר אַנדערש איז אָבער געווען די לאַגע ביי יידן. די אמונה האָט דאָך דעמאָלט גענאָלטן אַלס איינציקער פּאַקטאַר, וואָס האָט אויסגעטיילט דעם יידן פון דער גאַנצער אַרומיקער סביבה און אַרויפגעלייגט אויף אים דעם כאַראַקטע-ריסטישן שטעמפל. ווישט אָבער דער ייד פון זיך אָפּ דעם דאָזיקן שטעמפל און וויל מער ניט אָנערקענען איבער זיך די מאַכט פונם רע-ליגיעזן פּאַקטאַר — ווערן דערמיט ווי איבערגעריסן די פּעדים, וואָס האָבן אים פאַרבונדן מיטן יידנטום, און ער בלייבט כּחוץ לגדר — פון יענער זייט גרעניץ. און דער איינזיטיקער ראַציאָנאַליזם פון יענער תקופה האָט דאָך געצוואַנגען דעם יידישן פּריידענקער, ער זאָל אָפּוואַרפּן פון זיך די רעליגיעזע מסורה און אַלץ, וואָס קען ניט באַרעכטיקט ווערן דורך לאַגישע סברות און ווערט ניט באַשטעטיקט דורך דעם שכל-הישר. מען דאַרף נאָך דערביי נעמען אין באַטראַכט פּאָלגנדיקן פּאַקט: די באַ-פּרייזונגס-אידעען, וואָס האָבן אין פּראַנקרייך געבראַכט צו די נייע עשרת הדברות — צו דער „רעקלאַראַציע פון מענטשלעכע רעכט“ — זיינען אַ לאַגישער פּועל-יוצא פון די תביעות און באַדערפּענישן, וואָס ס'האַט דאָרט דערשפּירט דער יונגער, עקאָנאָמיש-אויסגעוואַקסענער פּירגערלעכער „רייטער שטאַנדר“. דעם שטאַטישן פּראַנצויזישן פּירגערטום איז צו ענג געוואָרן דער אַלטרענעקישער פּעאַדאַלער סדר, — האָט ער אינסטינקטיוו, מיט דער גאַנצער קראַפט פון זיינע יונגע אָנגעזאַמלטע כוחות, גע-שטרעבט צו צעשטערן די אָפּגעלעבטע לעבנספּאַרמען און דערשלאָגן

זיך צו פאליטישער מאכט. ווי ווייט זיינען געווען פון די דאזיקע פאָדע-
 רונגען די יידישע טרעגער פון דער יונגער בורזשואַזיע, די אָנזאָגער פון
 קאָפיטאליסטישער אַנטוויקלונג אין פּדויסן, ביי זיי האָבן טאַקע געפּו-
 נען אַ געוויסן אָפּקלאַנג די פּראַנציוזישע באַפּרייטונגס-אידעען; אָבער נישט
 וועגן אַ נייעם סדר, ניט וועגן פּאָליטישער מאַכט-דערנערייכונג האָבן זיי
 געשטרעבט, — זיי האָבן בלויז געחלומט, און דאָס אַלס געשאַנק פון די
 לייטזעליקע „מלכי הסדר“, וועגן די עלעמענטאַרסטע מענטשלעכע רעכט.
 אין פּולן קאָנטראַסט מיט זייער עקאָנאָמישער מאַכט האָבן די בערלינער
 יידן געלעבט אונטער דעם שווערן דרוק פון דערנידערנדיקע, ממש
 מיטלעלטערלעכע באַגרעניצונגען. מענדעלסאָנס קינדער, וואָס זיינען גע-
 וויינט געווען צו זען אין דער היים, מיט וואָס פאַר אַ יראַת הכבוד
 עס פאַרהאַלטן זיך צו זייער פּאָטער די גלענצנדיקסטע טרעגער פון איי-
 ראַפּעישער קולטור, — ווי נאָר זיי האָבן זיך באַוויזן אויף די בערלינער
 גאַסן, פּלעגן זיי גאַסן-יונגען נאַכלויפן מיט שטיינער און זיי נאַכשרייען
 אַלס זידל-וואָרט: „ידישקעס, ידישקעס!“¹.

עס איז דערפאַר גאַנץ באַגרייפלעך, אַז די אויפקלערונגס-אידעען,
 דער אַפיקורסישער גייסט און פּראָטעסט קעגן די גייסטיקע קייטן, וואָס
 אייראָפּע האָט באַקומען בירושה פון דעם מיטלעלטער — בעת זיי זיינען
 אַריינגעדונגען אין דאָס יידישע געטאָ, האָבן זיי דאָרט אָנגענומען גאַנץ
 אייגנאַרטיקע פּאַרמען. דערצו כּוּז מען נאָך געדענקען, אַז די פּראַנצויז-
 זישע באַפּרייטונגס-אידעען האָבן בכלל געקאָנט אַריינדרענגען אין דער
 פּרייסישער רעזידענץ-שטאָט בלויז אין אַ ספּעציעלער באַלייכטונג. פּריד-
 ריך דער צווייטער האָט טאַקע געשקמט אַלס פּריידענקער, נאָר טאַקע
 אונטער זיין רעגירונג האָט זיך באַזונדערס פאַרשטאַרקט דער פּרינציפּ
 פון „אויפּגעקלערטן אַבסאָלוטיזם“. דער קריטישער געדאַנק האָט אונטער
 דער ממשלה פון דעם דאָזיקן „פּריידענקער“ ניט געטאַרט אויפהייבן זיין
 אַנאַליטיש מעסער קעגן דעם סאָציאַלן סדר, ער האָט אים געקאָנט אויס-
 נוצן בלויז אויפן געביט פון אַמונה-פּראַגן. „דערצוילט מיר ניט — שרייבט
 לעסינג מיט צאָרן ניקאַלאַן — וועגן דער בערלינער פּרעסע — און גע-
 דאַנקען-פּרייהייט. די גאַנצע פּרייהייט באַשטייט בלויז אין דעם, וואָס
 איר קאָנט פּריי זידלען וויפיל איר ווילט און אויפן נאַרישסטן שטייגער די
 אַמונה. עס וועט באַלד קומען דערצו, אַז אַן אָרנטלעכער מענטש וועט
 זיך פשוט שעמען אויסצונוצן אַזאַ מין פּרייהייט... זאָל אָבער עמיצער
 פּרוּוו אין בערלין אַרויסטרעטן אַלס פּאַרטידיקער פון בירגערעכט, זאָל

1 מענדעלסאָנס געזאַמעלטע שריפּטען, 1844, V, 567.

ער זיך אונטערשטיין אויפצוהייבן זיין שטימ, ווי דאָס געשעט, אַשטייגער, אין פראַנקרייך און אין דענעמאַרק, קעגן דער דעספּאָטישער אונטער־דריקונג, — דעמאָלט וועט איר גלייך זיך איבערצייגן, וואָסער לאַנד אין אַמשטאַרקסטן פאַרקנעכטעט אין גאַנץ אייראָפּע.

אַט די דאָזיקע אייגנאַרטיקע „פרייהייט“, וואָס האָט געוועלטיקט אין פרידריכס רעזידענץ=שטאָט, האָט עס ניט ווייניק גורם געווען, די יידישע „אויפקלערער“ זאָלן אָננעמען אַ גאַנץ פיינדלעכע פּאָזיציע בנוגע צו אמונה=פּראַגן און מסורת אבות. ביי דעם איינזייטיקן ראַציאָנאַליזם פון יענער צייט איז גאַנץ באַגרייפלעך, וואָס זיי האָבן אין זייער טראַג־דיציאָנעלן לעבן און אין די רעליגיעזע „פּאַראָרטיילע“ געזען די אויסשליס־לעכע סיבה פון זייער פאַרקנעכטונג און דערנידערונג. וואָלטערס באַקאַנטע פּראָזע: *ecrasez l'infâme* — פאַרטיליקט דעם אַבערגלויבן, האָט געפונען אַ באַזונדערס שאַרפן אָפּקלאַנג אין די יידישע אינטעליגענטע קרייזן. דערצו כוז מען נאָך נעמען אין באַטראַכט, אַז ביי יעדן גייסטיקן איבערברוך בכלל איז אין דער התחלה, ווען דאָס זעלבסטבאַוואַוסטיין און דער קריטישער געדאַנק פאַנגען ערשט אָן צו דערוואַכן — דערשפירט מען קודם=בל דעם דרוק פון דער נאַענטסטער סיבה. די ענגע צוימען פון דער אַלטפּרענקישער פּאַמיליע און דעם אַלטן לעבנשטייגער פילן זיך אין התחלה פיל שמאַרציקער, ווי די סאַציאַלע און פּאָליטישע אונטערדריקונג; דערפאַר טאַקע ווערט אין דער אָנפאַנגס=תּקופה פון גיי־סטיקער דערוואַכונג דער גאַנצער אימפעט פון פּראָטעסט און קאַמף אויסגעגאַסן קודם=בל אויף דעם אָפּגעלעבטן לעבנסשטייגער, אויף מסורת אבות, אויף דעם, וואָס די זיידעס און באַבעס האָבן געבאַטן. עס דאַרף אונז דערפאַר ניט חידושן, וואָס אפילו אַזא טיפּער דענקער און שאַר־פער באַבאַכטער, ווי שלמה מיימון, דערקלערט אויך צוואַמען מיט די איבעריקע יידישע „אויפקלערער“, אַז „די שווערע פּאָליטישע און מאַראַלישע לאַגע פון דעם יידישן פּאָלק האָבן גורם געווען די רעליגיעזע פּאַראָרטיילע“. קינדער פון רעכטלאָזן געטאָ, מענטשן פון גייסטיקער פּאַרקנעכטונג, וואָס זיינען אויפגעוואַקסן אונטער דעם דריקנדיקן יאָך פון דעם פאַרשטאַרטן רבנות — זיינען זייער ווייניק געווען צוגעפאַסט צו זעלבשטיענדיקער קריטיש=היסטאָרישער אָפּשאַצונג. די גאַנצע אַלטע ירושה, אויסער דער ביבלי, וואָס איז דאָך געווען זייער הויך געשעצט אין דער קריסטלעכער וועלט, — אַלץ איז דערקלערט געוואָרן פאַר אַפּגעלעבט און רעאַקציאָנער, און אויפן מזבח פון „אויפקלערונג“ זיינען זיי גרייט געווען ברייטווייליק מקריב צו זיין אַלע מסורות פון דער יידישער אימה.

אַט דאָס איז געווען דער „אַני מאַמין“ פון די קרייזן, צווישן וועלכע עס האָבן אין בערלין געלעבט און געאַרבעט די גרופע ליטעראַטור, וואָס האָבן אין סוף 1787 אויפסניי אָנגעפאַנגען אַרויסצוגעבן דעם „מאַספּה“: איציק אייכל, אהרן וואָלפּסאָן, דוד פּרידלענדער, יואל ברויל א.א.וו. זיי האָבן נאָטירלעך ניט געהאַט די מעגלעכקייט גלייך אָפּן אַרויסצוטרעטן מיט זייער „אַני מאַמין“, בכרי ניט אָפּצושרעקן זייער אוידיטאָר ריע און ניט צו דערוועקן דעם גרימצאָרן פון די ראשי הקהלה, וואָס האָבן נאָך געהערט צום אַלטן דור. אין דעם אויפרוה צו די „בחורי בני ישראל“, וועלכן די רעדאַקטאָרן פון דעם „מאַספּה“ האָבן פאַרעפנטלעכט אַלס פאַררעדע צו דער באַנייטער צייטשריפט, דערציילן זיי, ווי שטאַרק מען איז אויף זיי אָנגעפאַלן בלויז דערפאַר, וואָס איין מיטאַרבעטער האָט זיך דערלויבט צו ריידן אינם „מאַספּה“ מיט אַן איראָנישן שמייכל וועגן די דרשנים, וואָס ווילן אָנשרעקן דעם עולם מיט אַזוינע „נזומאות, ווי חבוט הקבר און מלאכי זעם“, וועלכע טוען קאַטעווען די לייבער פון די רשעים, מיט אייזערנע קאַמען און שפיצי־קע ריטער¹. בכדי צו שטיילן דעם ירגון פון די אַרטאָדאָקסן, האָבן זיי געמוזט אַפּדרוקן נפתלי הערץ וויזעלס לאַנגן און וואַסערדיקן אַרטיקל „חקור דרך“, וווּ יענער באַווייזט מיט ציטאַטן אויס מנשה בן ישראלס „נשמת חיים“ און אויס נאָך אַזעלכע קוועלן, אַז דאָס, וואָס די חכמי התלמוד דערציילן, וועגן דעם גיהנום און די מצרי שאול² — יש להם יסודות בשכל האדם“ (דאָרטן, 165).

דאָך טרעטן שוין די רעדאַקטאָרן פון בערלינער „מאַספּה“ גאַנץ באַשטימט אַרויס אין זייער אויפרוה³ אונטער דער פּאָן פון מאָדערנעם וועלט־באַנעם און אַלגעמיינעם וויסן און שטעלן פאַר זיך אַלס הויפט־ציל: „להאיר עיני בחורי העם“, „וויסן!“ אין דעם דאָזיקן דעוויז דערמאָנט יעדעס מאָל דער „מאַספּה“; החכמה היא נשמת העולם — וויסן איז די נשמה פון דער וועלט; אַן וויסן קאָן די וועלט קיין קיום ניט האָבן, — שכרייכט דער „מאַספּה“ אונטער⁴. „חכמת הטבע — נאָטורוויסנשאַפט, — דערקלערט איינער פון די גרינדער פונם „מאַספּה“, מענדל ברעסלוי, —

1 המאסף, תקמ"ו, 124.

2 המאסף, תקמ"ח, 97—111, 145—165. הייזעל פאַרויכערט דערביי אויף זיין שטייגער, אַז ער מאַכט דאָס גאַנץ פּיקצור, און גלויבט, אַז ער שרייבט אַ גאַנץ קירצן אַרטיקל („מאמר הקצר הזה“).

3 דער סאַרמאָסער טונם אויפרוה איז געווען איציק אייכל.

4 המאסף, תקמ"ט, 24.

דאָס איז דער לייטער, וואָס שטייט אויף דער ערד און זיין שפיץ שפּאַרט אָן אין די הימלען¹. בעת אין דעם „מאסר“ פון די קעניגסבערגער יאָרן האָט דעם וויכטיקסטן פּלאַץ אין דעם וויסנשאַפּטלעכן טייל פאַרנומען עקזעגעטיק, פּירושים אויף האַרבע פּסוקים אינם פּיבלישן טעקסט, פאַר-נעמט שוין אין דעם „המאסר“ פון די שפּעטערע יאָרן דעם אויבנאָן חכמת הטבע — נאַטורוויסנשאַפּט. דער טיכטיקער פּיזיקער ברוך לינדאָ 2 דרוקט אין „המאסר“ אַ גאַנצן זאַץ נאַטורוויסנשאַפּטלעכע אַרטיקלען (וועגן פּיזיק און געאָגראַפיע), וועלכע זיינען אין אַ פאַרגרעסערטן פאַר-נעם און צוזאַמען מיט אייניקע נייע קאַפיטלען דערשינען אין אַ באַזונ-דערער אויסגאַבע „ראשית למודים“ (1783), וואָס האָט שטאַרק אויסגע-נומען ביים לייענער-פּובליקום 3. אויך אהרן האַללע דרוקט אַ גאַנצע צאָל אַרטיקלען וועגן זאָאָלאָגיע און באַהאַנדלט אין פאַרם פון אַ ויכוח צווישן צוויי חברים אַלדד און מירד פאַרשיידענע פּראָגן וועגן פּיזיק. אַלץ דרייטער ווערט דער טאָן פון „המאסר“. די בעלי „המאספים“ ווילן שוין מער ניט דערפילן וויזעלס וואַנטש — ניט צו דרוקן קיין וויין-און ליבע-לידער. אהרן האַלע שרייבט אַ וויין-ליד צו פורים, וווּ די געסט ווערן אויפגעפאָדערט:

סכאו, ירדים, סכאו —
הנה יין ושכר!
שתו ושכרו רעים
מנשה עד השחר 4

און דער צווייטער מיטערדאַקטאָר, יואל לעווע, באַזינגט אין לוסטיקע סטראָפּן דעם זיסן רויש פון ליבע-פּריידן (מה יפית ומה נעמת אהבה בתענוגים). „אָן ליבע און אָן וויין — פּרעגט דער קאָריפּי פונם געזאַנג — וואָס האָבן מיר גאָר אין לעבן?“ און דער גאַנצער כאָר ענטפּערט:

לכד אהבה ולכד יין
כל חרותנו!

1 המאסר, תק"ו, 312.

2 געפאָרן אין האַנאווער אין 1759, געשטאַרבן אין בערלין אין 1849.

3 דער „ראשית למודים“ האָט אויסגעהאַלטן 4 אויסלאַגעס. אין 1830 איז דערשינען דער צווייטער טייל (חמשה שערים בחכמת הטבע). פּירע טיילן צוזאַמען זיינען דערשינען אין 1869. עס האָט זיך אויך געפּינען אַ פּלאַגיאַטאָר — אַ געוויסער שמעון מקרומניא, האָט האָט באַגנבעט לינדוויא'ס פּאָפּולער הערק, דערפון אַ בוך גע-מאַכט אין עס פאַרעזנסטלעכט אינטערן גאַמען „עמוד השחר“, כולל חכמות עצומות“ (ז' „המאסר“ 1790, 285—288).

4 באַטרינקט אייך, מרינד, באַטרינקט אייך! אָט איז חיים און גיד! טרינקט און שיכרס, חכרים, פון אַחטס ביז באַגינען! (המאסר, תקמ"ט, 161—164).

טיפיש אין אויך דאָס ליד „פתי יאמין לכל דבר“ פון יהודה ייטלש, ווו עם ווערט אָפגעלאַכט פון די, וואָס גלויבן אין פּאָנטאָסטישע לעגענדעס, וועלכע זיינען סותר דעם ניכטערן מענטשלעכן שכל. „דו גלויבסט אין יעדע נאַרישקייט און אין מעשיות פון אַלטע וויבער; גלויבסט אין נסים ונפלאות, וואָס מענטשן האָבן אויסגעטראַכט, נאָר קיינער האָט זיי מיט זיינע אויגן ניט געזען. דו גלויבסט אַלץ, ווייל — פתי יאמין לכל דבר!“¹

מיט אַ סאַרקאָסטישן שמויכל ווערט דערציילט אַ מעשהלע וועגן אַ ווערעמל, וואָס האָט זיך איינגעגראָבן אין אַ שטיק קעז. אָט דאָס קליינע נישטיקע ווערעמל איז ביי זיך אזוי זיכער, אַז די גאַנצע וועלט איז באַשאַפן געוואָרן רק פון זיינעטוועגן. עם גיסט דער רעגן, די זון טוט שיינען, עם שפּראַצן גראָזן און געוויקסן — דאָס אַלץ בכדי די קי זאָלן האָבן פאַשע, זאָלן קאַנען מילך געבן, און דער מענטש טוט וועגן איר זאָרגן, טוט זי מעלקן, בכדי צו דערגרייכן דעם העכסטן ציל — דעם קעז צו באַשאַפן, אין וועלכן מיר, ווערעמלעך, טוען הויזן און אונזער דערנערונג געפינען. „אנחנו מבחר היצורים — רופט אויס דאָס ווערעמל — מיר זיינען די אויסדערוויילטע פון אַלע באַשעפענישן, מיר זיינען דער ענדציל ואחרית רצון היוצר!“... דעם ווערעמל איז אָבער ניט באַשערט געווען די רעדע צו פאַרענדיקן, אַ מענטש איז צום טיש צוגעגאַנגען, האָט מיט אַ מעסער אַ שטיק קעז אָפגעשניטן, צום מויל גענומען און — איינגעשלונגען צוזאַמען מיטן ווערעמל, דעם מבחר היצורים²...

אין לידער און אין פּראָזע ווערט אין „המאסר“ געפירט אַ גע-פלאַנטע קאַמפּאַניע קעגן דעם בלינדן יראת הכבוד און התבטלות פאַר די אָנגענומענע אויטאָריטעטן. איינער פון די מיטאַרבעטער פּרעגט אין „המאסר“ אַ שאַלט תם: צי איז טאַקע אין דער אמתן אַ חוב זיך צו האַלטן בלינד ביים אַלטן פּלץ, וואָס די חז"ל האָבן אַרויסגעשטעלט: אחרי רבים להטות? מיר ווייסן דאָך זייער גוט, אַז דעם אמת ווייסן בלויז יחידים, און דער המון, דער רוב — בלאַנקעט איבער פאַלשע וועגן³. און אהרן האַלע באַשטעטיקט טאַקע אין אַ ספּעציעלן אַרטיקל⁴, אַז יענער מיט דער שאַלט תם איז טאַקע גערעכט: הדין עם השואל, כי האמת תמצא רק

1 המאסר, תק"ן, 320, איבערגעזעצט אין „בני הנעורים“, 145.

2 דארטן, תקמ"ט, 321 - 323.

3 דארטן, 65.

4 דארטן, 303—312.

בפי המעטים, ובפי הרבים השקר — דעם אמת קָנן מען געפינען נאָר ביי געצייילטע מענטשן; דער רוב, די מאסע איז אָבער פון אים גאַנץ ווייט...

אַלץ שאַרפער לאָזט זיך אין דעם „המאסר“ הערן דער אַיינגע= האַלטענער צאָרן און די פאַרבאָרגענע שנאה צו די אַרטאָדאָקסישע רבנים, צו די „כת הצבועים וכת החנפים“; און מיט אַ פאַרביסענעם סאַרקאַזם ווערט געשטעלט די בייזע פּראָגע: „אַז די פאַסטעכער טוען בלאַנדזשען און טאַפן ווי די פלינדע אין מיטן העלן טאָג און קאָנען דעם ריכטיקן וועג ניט געפינען, — וואָס זאָלן, נעבעך, די טשערעדעס טאָן? 1 און דער טאָן פונם „המאסר“ ווערט אַלץ מער קריגערישער, וואָס ווייטער עס אַנטוויקלען זיך די היסטאָרישע געשעענישן פון יענער זייט ריין אין דעם, אונטער די דונערן פון דער רעוואָלוציע אויפגערוידערטן פּראַנקרייך. די געשעענישן אין פּראַנקרייך האָבן געמאַכט אַ געוואָלדיקן רושם ניט בלויז אויף די פּראַנצויזישע, נאָר אויך אויף די דייטשע יידן. אין די פאַטעטישע רעדעס, וואָס האָבן זיך געלאָזט הערן אין דער „אַסאַמבלע נאַסיאָנאַל“ (נאַציאָנאַלע פאַרזאַמלונג) וועגן פּרייהייט און ברידערלעכקייט, האָבן אין די אינטעליגענטע קרייזן פון דער יידישער באַפעלקערונג דער= וועקט די שענסטע האַפּענונגען. אַ מעצער איינוואוינער, אברהם שפּיאַר, האָט אין האַרבסט 1789 פאַרעפנטלעכט אויף יידיש=דייטש אַ ספּעציעלע „באַשרייבונג פון דער פּערענדערונג אודר אויפרוהר אין פּראַנקרייך וואו מאַן נענט רעוואָלוסיאָן“, בכדי צו געבן דעם יידישן לייענער די מעג= לעכקייט זיך צו באַקענען מיט די רעוואָלוציאָנערע געשעענישן אין פּראַנקרייך, און גלייך נאָך דעם, ווי די דאָזיקע „באַשרייבונג“ איז פון דרוק דערשינען, טרעט דערזעלבער אברהם שפּיאַר צו צו אַ נייער אויס= גאַבע: אין מישך פון קאַרגע זעקס מאָנאַטן (נאָוועמבער 1789 — אַפּריל 1790) גיט ער אַרויס אַ וועכנטלעכע „צייטונג“, ריכטיקער אַ ביולעטען, אין וועלכן ער גיט יעדע וואָך אַ באַריכט וועגן די וויכטיקסטע געשעע= נישן, וואָס זיינען פאַרגעקומען אין דעם רעוואָלוציאָנערן פּאַרזי 2.

1 המאסר, תקמ"ט, 266: אם הרועים יכסלו וימששו כעורים בצהרים מפלי מצוא דרך הישר, מה יעשי העורים?

2 שפּיאַרס „באַשרייבונג“, ווי אויך זיין „צייטונג“, זיינען פון די גרעסטע יקר המציאתו. עס איז באַקאַנט בלויז איין אויפגעהיסער עקזעמפלאַר, וואָס געפינט זיך אין דער ביבליאָטעק פון יידישן טעאַלאָגישן סעמינאַר אין ניו-יאָרק. מיר האָבן זיך פאַנצט מיט ד"ר י. שאַצקיס אויספירלעכן באַריכט, וואָס ער גיט העגן דער דאָ= זיקער אויסגאַבע אין די „יוזאָ=בלעטער“, II, 1931, 49—71.

אויך דער „מאסר“ דערציילט אין אַ פּאַטעטישן טאָן 1 וועגן דעם, וואָס עס קומט פֿאַר אין דער „אַסאַמבלע נאַסיאָנאַל“, ווי אזוי דאָס רעוואָלוציאָנערע פּאָלק האָט די באַסטיליע צעשטערט און ווי אזוי „אחינו היהודים הדרים בעיר מלכות פאריז האָבן דערוען, די שטאַרקע האַנט, וואָס האַלט די וואָגשאַל פֿון צדק און משפט און טוט גוטעס אַלע מענטשן גלייך“. די בעלי „מאסר“ איבערועצן אויף העברעיִש די פּעטיציע וועגן גלייכבאַרעכטיקונג, וואָס דאָס פּאַרלעמענט יידנטום האָט דערלאָנגט, און זיינען דערביי מוסיף: זאָל דאָס זיין אַ צייכן פֿאַר די סינדער פֿון ישראל, אז עס איז געקומען די צייט פֿון שיינע האָפענונגען, וואָס זאָגן אונז אָן, אז מען קאָן אפשר אינגיכן דערוואַרטן בעסערע און גליקלעכערע טעג פֿאַר „עדת ישראל המפורד ומפורד בין העמים“. עס ווערט געמעלדעט וועגן גרענוואַרס יידנפריינדלעכע, הומאַנע רעדע, און אויך די מעלדונג פֿאַרענדיקט דער „מאסר“ מיט די ווערטער: „און מיר שטייען און האָבן אויף גאָטס הילף“.

אין אָנפאַנג 1790 באַזינגט אויף די בלעטער פֿונם „מאסר“ דער עלזאַסער תּושב משה ענכּהיים די פּרייהייט און רעליגיעזע טאָלעראַנץ. דער דיכטער פֿאַרזיכערט, אז „אויסגעלאָשן איז דער פּלאַם פֿון האַס, און זיכער און ריזיק איז יעדערער, וואָס גערעכט איז זיין טאָן“ 2; אין פּאַטעטישע סטראָפּן גיסט ער אויס זיין התפּעלות פֿאַר דער נאַציאָנאַל־פֿאַרזאַמלונג, אין וועלכער עס זיצן „גערעכטע געזעצגעבער, וואָס האָבן זיך נעשטעלט אַ דענקמאַל אויף אייביקע צייטן, און די קומענדיקע דורות וועלן זיך מיט זיי בענטשן“ 3.

1 המאכף, תקמ"ט, 368—372.

2 קָתָה לְהָקֵת טַמְשִׁטָּה

קַל עוֹשָׂה טוֹב נְכוֹן קְטוֹת.

3 צִשְׁבִּיקִים זֹרְצִים לְגִדְקָה

דוּר אַתְרוֹן בָּקִים יִשְׁמַבֵּט,

זֵנָה הַבְּקִים לְבָם יִרְ

עִם נְכוֹן עוֹלָם בְּיִתָּת

עִם גְּדִרְבָּא בָּקִים יִתְבַּבֵּד

יִשְׁן קַמְקִים לְעִמּוֹד נִפְרָץ

עָקֵב טוֹב תְּהִי לְחִזְקָה

יִמְיִ עִמֵּים עַל הַבָּרִי

מיט גרויס פרייד אין דער „מאספה“ מודיע, אז די נאציאָנאַלע פּאַרזאַמלונג האָט דעקרעטירט גלייכבאַרעכטיקונג פאַר די יידן, וואָס ווײַ-נען אין באָרדאָ; און די מעלדונג, אז פּופּציק יידישע יונגעלייט זיינען געקומען מיט די קאָקאַרדעס אויף די היטלען גרייט צו קעמפּן פאַר דער נאציאָנאַלער פּאַרזאַמלונג און פאַר דעם פּאַטערלאַנד, — ווערט אין „מאספה“ באַגלייט מיט פּאָלגנדיקע ווערטער: „ווי גרויס אין גאָט, דיין גענאָד!.. די קינדער פון דיין פּאָלק ישראל וועלן שוין מער ניט זיין ווי פּרעמדע אין זייערע אויגן, זיי וועלן ביי זיי גערעכנט ווערן ווי בריי-דער, און גלייכע רעכט וועלן זיי האָבן מיט זיי. באַגרייפט דאָס און פאַרשטייט, איר אַלע אונזערע ברידער אין אַלע לענדער, וווּ איר ווײַנט, אז נאָר מיט דעם מערן פון וויסן וועט אויך איר דער-הייבן ווערן און אייער לאַגע וועט זיך בעסערן; אויס-געלייזט און געהאַלפּן וועט איר ערשט דעמאָלט ווערן, ווען די גאַנצע ערד וועט באַדעקט ווערן מיט פאַר-שטאַנד און וויסן“¹.

די גייסטיקע פּאַסטעכער, די אַרטאָדאָקסישע רבנים, האָבן אָבער זיך געשראַקן פאַר רעפּרומעם, פאַר אַלץ, וואָס געפינט זיך אין סתירה מיט מסורת אבות. איז דערפאַר גאַנץ פּאַגרייפלעך, וואָס דער טאָג, אין וועלכן דער „מאספה“ רעדט וועגן די „רועי ישראל“, ווערט וואָס ווייטער אַלץ שאַרפּער און פּינדלעכער. מענדל ברעסלוי אויס קעניגסבערג², איינער פון די גרינדער פון „חברת דורשי שפת עבר“ און דעם „מאספה“ און פאַרפּאַסער פון דעם אַלעגאָרישן דראַמאַטישן געדיכט „ילדות ובהרות“ (1786) — איז אַרויסגעטראַטן מיט אַ לאַנגן אויפּרוף, וואָס טראַגט דעם מאַטאָ: „בית יעקב לכו ונלכה באור וכו'“, צו די „רבני וגאוני ארץ היושבים על כסא הדין“. ער געפינט, אז נאָר בלינדע קאַנען איצט ניט באַמערקן, ווי גאָר אינגיכן וועט וויסן און חכמה זיין. דער גרונדשטיין פון דער וועלט און די בעסטע שטיצע פון אונזער צייט. אַלע חכמי האומות טוען דאָך איצט אונז יידן דערקלערן שלום און פּריינדשאַפּט. דערפאַר דאַרפן אויך מיר „מאמיני דת משה וישראל“ אַפּראַמען אַלע שטרויכלשטיינער און שטערונגען, וואָס ליגן אויף אונזער וועג. זאָל אייך

1 האַמאָק, 188: פּיינו זאָט אחינו בני ישראל בכל מקומו
 מוּשבוּתֵיכֶם וְדַע, כִּי כְרוּם הַחֲכָמָה חַרוּם כְּבוֹדֶכֶם, וּבְרִבּוּת
 הַדַּעָה תְּרַבֶּה טוֹבִתְכֶם, לֹא תוֹשְׁעוּן וְלֹא תגַּלּוּן כִּי מִלֵּה הַאָרֶץ
 דַּעַה“ (שפּיִצִירט אינם, המַסָּפָה“).

2 געבאָרן בערך 1760. געשטאַרבן אין 1829.

ניט פארדריסן, ווענדעט זיך ברעסלוי צו די „רועי ישראל“, וואָס איך האָב די העזה אייך אָפן אַרויסצוזאָגן דעם אמת. די אומות העולם זאָגן דאָך אַזוי אויך, אַז די חכמי ישראל פאַרהאַלטן זיך מיט שפּאַט און ביטול צו יעדן איינעם, וואָס גארט און פאַרשט נאָך אמת. ווענד איך מיך צו אייך, ראשי עדת ישורון, קוקט אייך אויפמערקזאַם צו צו די ווענדערבאַרע מעשים, וואָס קומען פאַר אין איצטיקע טעג... איר טאָרט ניט שטיין פונדערווייטן, אויף אייך ליגט דער חוב צו שטיצן און שטאַרקן די בעסטע פאַרשטייער פון אונזער פּאָלק, וואָס טראַכטן וועגן טובת הכלל און שטרעבן אַרויסצופירן אונזער פּאָלק אויפן וועג פון וויסן, חכדי דורכדעם צו דערלייכטערן אונזער לאַגע.

אַביסל פאַרשטעלט, דאָך איז זיך גאַנץ לייכט אָנצושטויסן, אַז ברעסלוי פאַדערט פון די רבנים, זיי זאָלן מיטהעלפן די יידישע כלל-טוערס, וואָס האָבן דעמאָלט געקעמפט פאַר רעפּאָרמעס און פאַר דער-לייכטערן די יידישע רעכטלעכע לאַגע. ער לייגט אויך פאַר, די „ראשי בית יעקב“ זאָלן זיך פאַרזאַמלען און ערנסט באַטראַכטן, ווי אַזוי צו דער-לייכטערן ביים פּאָלק דעם עול פון דיטועלע באַגרענצונגען (להחל מעליהם הנוספות). מיר דאַרפן — שטרייכט ברעסלוי אונטער — יעדע זאך אויספאַרשן לויט דעם מענטשלעכן שכל; אויף דעם דרך זיינען דאָך אויך די חכמי התלמוד געגאַנגען: אַלץ האָבן זיי קריטיש באַלויכטן מיט דעם שאַרף פון דעם שכל און עס איז זיי אַפילו אויפן געדאַנק ניט געקומען אין חרם אַריינצווואַרפן ר' שמעונען דערפאַר, וואָס יענער האָט מתיר געווען „כשר עוף בחלב“, ד״ה, אַז דאָס פלייש פון אַן עוף מעג מען קאָכן אין מילך. דערציילט דאָך די גמרא, אַז אַ בת-קול האָט אויף בית הילל און בית שמאי אויסגערופן: אַלן ואלו דברי אלהים חיים! דאָס וויל באַוווּיזן, אַז מיר דאַרפן ביי אַלע פּראַגן גיין מיטן אייגענעם שכל, אַלץ פריי אויספאַרשן און באַלויכטן, ניט ווי די אָקסן אין אַקער בלינד, אָן פאַרשטאַנד פּאָלגן נאָכן פירער...

קודם-כל — שטרייכט ברעסלוי אונטער — כּוון מען רעפּאָרמירן דעם סדר פון קינדער-דערציִונג, וואָס איז ביז איצט געווען אַזוי ווילד און העסלעך. באַזונדערס דאַרף מען זען פאַרשפּרייטן אין אונזער פּאָלק נאַטור-וויסנשאַפטן, וואָס זיינען דאָך דער גרונדשטיין פון יעדן וויסן. ער ווייסט, די רבנים האָבן כּורא, אַז ווען די יוגנט וועט באַקא-מען מאַדערנע דערציִונג — „יצאו לתרבות רעה“, און זיי ווייזן טאַקע דערביי אָן אויף געוועזענע ישיבה-בהורים, וואָס פלעגן פאַרברענגען טעג און נעכט איבער תלמוד און פּוסקים, אַבער זיי נאָר זיי האָבן זיך באַ-קענט מיט מאַדערנע וויסנשאַפטן, האָבן זיי אינגאַנצן כּון זיך אַפּגעוואַרפן!

דעם עול פון דער תורה און געלאזט זיך אויף קרומע וועגן. זאָלן אָבער די רבנים וויסן, אז אין דעם איז טאקע דער עיקר שולדיק די שלעכטע דערציִונג, וואָס די דאָזיקע ישיבה-בחורים האָבן אין דער יוגנט גענאָסן. מען האָט זיי אויפגעצויגן אין ווילדן אָבערגלויבן, מען האָט זיי פאָר-געזאָגט די נאָרישסטע לעגענדעס, וואָס נישט געשטויגן און נישט געפלוּיגן, און פאָרזיכערט, אז דאָס איז לויטער אמת. מען האָט זיי געסטראַשעט, אז ווער עס פאָרנעמט זיך מיט וויסנשאַפטן, פאָר דעם איז שוין אָנגע-גרייט דער גיהנום און ער איז אַ פאָרפאלענער אויף אייביק. דערפאָר טאקע, ווען זיי האָבן זיך באַקענט מיט דעם מאָדערנעם וויסן, זייערע אויגן האָבן זיך געעפנט, ווען זיי האָבן דערזען, ווי פאָרנאָרישט און פאָר-פינסטערט זיי זיינען פריער געווען, — האָבן זיי זייער גאַנצן צאָרן אויס-געגאַסן אויף זייערע מלמדים און דערציער. זיי האָבן ניט געקאָנט זיי מוחל זיין די אומזיסטע פאָרלאָרענע בעסטע יונגע יאָרן, זיי זיינען גע-קומען צום באַשלוס, אז „מאשריהם מתעים“ — אז זייערע ווענפירער האָבן זיי פאָרפירט. האָבן זיי דאָן מיט האָס און מיט ביטול אָפגעוואָרפן פון זיך אַלין, וואָס זיי האָבן אין דער יוגנט געלערנט, און געלאָזט זיך אויף נייע, פּרעמדע וועגן...

זעט — רופּת אויס ברעטלוי מיט פאָרביטערונג — די פעלקער, וואָס אַרום אונז, גייען אין די ריכטיקע וועגן, זיי פלייסן זיך וואָס גיכער צו דערווייטערן דעם שקר פונם אמת, זיי פּרעדיקן הומאַניזם און מענטשן-ליבע; אַפילו מיט אונז, וואָס מיר זיינען ביי זיי פריער געווען אזוי פאָרהאַסט, טוען זיי איצט פּרודן שליסן. און ביי אונז — מיר מוזן זיך דאָך שעמען און באַהאַלטן פאָר בושח! ביי אונז הערט מען נאָר רדיפות און קריגערייען, אונזערע פירער טוען פאָר יעדער קלייניקייט באַוואָרפן מיט די פּיילן פון „חרם“; נישטאָ צווישן אונזערע פּרעדיקער און הרשנים אַזוינע פאָרשטענדיקע מענער, וואָס זאָלן זיין אימשטאַנד צו ווייזן דעם פאָלק דעם ריכטיקן וועג און באַקענען אים מיט דעם, וואָס ס'איז נוצלעך און נייטיק...

באַלד נאָך ברעכלויס אויפרוּף איז אין „המאסר“ דערשינען אַ שאַרפע קריטיק 1 קעגן דעם מוסר-ספר „מרפא לישון“, וואָס ס'האָט פאָרפאַסט דער אונז שוין באַקאַנטער האַמבורגער רב רפאל פּהן. דער רעצענזענט באַזונגנט זיך ניט דערמיט, וואָס ער טרעט אַרויס אין אַ זייער

1 המאסר 1790, ז' 362—380. די רעצענזיע איז דערשינען אַנגאָנס. מיר זיינען זיך אָבער מסער, אז עס האָט זי געשריבן שאיל בערלין, העגן העלכן מיר העלן הייסער ריידן באריכות.

שארפן און ביזן טאָן קעגן דעם פארפאסער פון „מרפא לשון“ און רופט דערביי אויס מיט פעם: און אזא פארשוין, וואָס פארשטייט אפילו ניט קיין פירוש המילות, האָט עס די העזה צו זיין אַ פירער פונם פאָלק! זואַס וועלן דערויף זאָגן די אומות, צווישן וועלכע מיר וווינען? ער נוצט דערביי אַנב אויך אויס די געלעגנהייט בכלל אָנצופאַלן אויף די „חכמי תלמודים“, וואָס „מלאכת הרקדוק“, תועבה בעיניהם“, און קלאַגט זיך אויף די היינטיקע, ראשי עם“, וואָס טוען פאראַכטן אַלע וועלטלעכע חכמות, און טאַקע דורך זיי, דורך די דאָזיקע „ראשים“, איז דאָס פאָלק ישראל געוואָרן צו שפּאַט און צו שאַנד ביי אַלע פעלקער; מיט פאראַכטונג און געלעכטער זאָגט מען וועגן אונז: עַם גָּבַל וְלֹא חָכַם! אַ נידערי-טרעכטיק נאַריש פאָלק!

מיט דעם אַלץ האָט זיך אָפּער נאָך ניט באַנוגנט דער הויפט-דעדאַקטאָר פונם „המאסף“ — אהרן וואַלפסאָן¹, און ער טרעט אַרויס מיט אַ ספעציעלן פאַמפלעט „שיחה בארץ החיים“², פול מיט האַס און מיט שפּאַט קעגן די „מאשרים מתעים“, קעגן די פינסטערע „מורדי אור“, וואָס פאראַכטן בילדונג און וויסן. וואַלפסאָן דערציילט, ווי דאָרט „בארץ החיים“ — אויף יענער וועלט באַגעגנט דעם רבנו משה בן מיימון איינער פון די ניט לאַנג פארשטאַרבנע דייטשע רבנים. וואַלפסאָן רופט אים ניט אָן ביים נאָמען, ער ווייזט אָפּער אָן, אַז יענער האָט ביים לעבן גענאָלטן אַלס „גדול בישראל“ און האָט בשעתו געשאַטן פעך און שוועבל אויף מענדעלסאָנאָס „ביאור“ און תורה-איבערזעצונג. מיט ביטול באַגעגנט דעם אַשפּנוישן רב דער רמב"ם: „איך קען דיינע לאַנדסלייט, איך ווייס, ווי שלעכט דערצויגן זיי זיינען, און ווי זיילד און אומגעלומפערט עס זיינען זייערע מעשים. זיי קענען אפילו ניט ריידן אַ ריינע געזעצמעסיקע שפּראַך, ווי מענטשן דאַרפן ריידן“³. עס פאַרוויקלט זיך אַ לאַנגער צווייגעשפּרעך צווישן די צוויי יידישע רבנים: צווישן דעם בעל „יד החזקה“ און דעם „גדול הדור“, דעם „פטיש החזק“ אויס דעם סוף 18טן י"ה, וואָס האָט אפילו געפרוּווט מאַכן אַ פירוש אויף דעם „יד החזקה“. מיט בייסנדיקער איראָניע שילדערט וואַלפסאָן, ווי אָפּגעשטאַנען, ווי לעכערלעך נישטיק ס'איז דער אַשפּנוי-שער רב אַקעגן דעם הויך-געבילדעטן ספרדי. בעת יענער רעדט וועגן

1 פון סוף 1790 סאַננס אָן אהרן בן העלף העלע אונסערציכענען זיינע אַרטיקלען מיטן נאָמען העלפסאָן.

2 המאסף, ב' VII, 54—67, 120—158, 203—227, 279—360.

3 דאָרטן, 55: נס לאַ לאַדו לשונם דבר נכוחה וצחות כמסמס. דער דאָזיקער „הסא“ הערט איבערגעהרט אויך הייסער, ז' 324.

לאַגים און פילאָזאָפֿישע פראָבלעמען, ענטפערט דער אַשכנזישער רב מיט נאַרישע פּשטלעך און ווילדן פּלפול, אָדער ער ברענגט אַ מאמר אויס דעם „וזהר“, וואָלכען וואָלפּסאָן באַגלייט אין אַ ספּעציעלער הערה מיט פּאָלגנדיקן. פּאַטעטישן אויסרוף: „ווער פון אונז וועט זיך ניט שעמען און זיין פנים וועט ניט פלאַמען פאַר בושה, לייענענדיק אַזאַ מאמר און נאָך פיל אַנדערע, מיט וועלכע עס איז פול דער „וזהר“ 1. און פול מיט צאָרן, רופט אויס דער רמב"ם: „יע, איך זע, ער (דער אַשכנזישער רב) איז נאָך ניט ריין געוואָשן פון זיין שמוץ, פאַרמאַכט זיינען זיינע אויגן פון צו זען און פאַרשטאַקט זיין האַרץ צו פאַרשטיין“ און ער מוסרט דעם רב: „חסיד דעות נפסדות מקרבך, למוד דעת את ד' באמת“ 2.

און דער דיאַלאָג ווערט נאָך דערביי באַגלייט מיט הערות פון וואָלפּסאָנען גופא, אייניקע געשריבן אין העברעיִש און אַנדערע אין דייטש מיט יידישע אותיות, מיט אַ שמעכיקן שמיכל ווייזט ער אָן אויף „די דענקונגסאַרט אייניגער רבנים אונזערעס צעטאַלטערס“, וואָס די גרעסטע באַליידיקונג איז ביי זיי, ווען מען דערמאָנט זיי וועגן דקדוק. זייער האַס און עקל צו דקדוק — דערציילט וואָלפּסאָן — איז אַזוי גרויס, אַז איינער פון זיי האָט אַפילו אום שבת הגדול גע- האַלטן אַ ספּעציעלע דרשה וועגן דעם; ער האָט אָנגעוויזן, אַז „יעדער רשע איז אַ מרקדק“, און דערביי זיך באַרימט, אַז ער גופא האָט קיינ- מאָל קיין דקדוק ניט געלערנט. ווייטער דערציילט וואָלפּסאָן, ווי ער אַליין האָט אַמאָל בייגעזען, ווי מען האָט מיט גרויס פאַראַר מקבר געווען אויפן הייליקן אָרט אַ גרויסן קאַרפּ. דעם דאָזיקן קאַרפּ האָט אַ נָשובע הויז-פרוי געקויפט לַכבוד שבת. ביים אויפֿשניידן דעם קאַרפּ האָבן זיך פון אונטערן מעסער געלאָזט הערן געוויסע טענער, און דער פרוכער הויז-פרוי האָט זיך געדאַכט — זי הערט עפעס אַ קול, וואָס האָט אָפּגעקלונגען אין אירע אויערן ווי „שמע ישראל“. אויסער זיך איז זי גלייך געלאָפּן צום מרי דאתרא און יענער האָט גלייך איינגעזען, אַז דער פיש איז געוויס אַ גלגול; האָט ער באַפוילן, מען זאָל דעם קאַרפּ מיט גרויס פּבוד ברענגען צו קבר ישראל 3.

דער דיאַלאָג צווישן דעם רמב"ם מיטן אַשכנזישן רב ווערט מיט אַמאָל איבערגעריסן. עס באַווייזט זיך מיט גרויס פאַראַר אין דער באַ- גלייטונג פון אַ ליכטיקן מלאַך דער פאַרפאַסער פון „פּעדאָן“ און „מאָר-“

1 המאסף, ג, VII, 149.

2 דערהייטער פון דיר ריינע שעלעכע דעות אין לערן ריכטיק גאט צו

דערקענען.

3 דארטן, 153.

געשטונדען" — משה מענדעלסאָן. מיימוני דערפרייט זיך זייער, ער האַלט און קושט זיין נייעם חבר. מענדעלסאָן דערקענט גלייך דעם אַשכנזישן רב, — יענער האָט אים דאָך גערודפּט ביים לעבן... כּדובּ עבול פּגש בי לבלעני" — קלאַגט זיך מענדעלסאָן; און ווען מיימוני ווייזט אָן, אז ער פּרוּווט ווי ווייט מעגלעך ווירקן אויף דעם דאָזיקן קעגנער זיינעם, יענער זאָל ענדערן זיין גייסט און באַפרייען זיך פון זיינע שעד-לעכע דעות, רופּט מענדעלסאָן אויס מיט פּאַרביטערונג: היהפּוך כּושי עורו ונמר חברבורותיו! ווי דער נעגער קאָן זיין הויט ניט ענדערן און דער לעמפּערט זיין פּלעקיקע פּעל, נאָך ווייניקער קאָן געמאַלט זיין יענער זאָל זיך ענדערן. אומזיסט טוסטו דייער רייד אויסברענגען, דייער ווער-טער וועלן נאָר ניט העלפּן, וואָרעם טיה, ווי מיט אַן אייזערנעם גריפּל און מיט אַ פּען פונם שאַרפּסטן שטיין, איז אין זיין האַרץ איינגעקריצט די נאַרישקייט און אומוויסנדיקייט. זי קאָן פון דאָרט ניט אָפּגעמעקט ווערן, סיידין עס וועט גאָטס ווונדער געשען" 1.

און ווייטער קלאַגט זיך מענדעלסאָן פאַרן רמב"ם: אָט אזוי איז זייער נאַרישער שטייגער; ריכטיקע וועגן מיידין זיי אויס און פּלאַנקען איבער קרוימע שטעגן, זיי אינטערעסירט ניט צו באַגרייפּן יעדע זאָך לויט איר ריכטיקן מהות, זייער גאַנצער ווונטש און פּאַרלאַנג איז בלויז צו באַווויזן זייער חריפות, זייער געניטקייט אין בויען און צעשטערן, אין פּלאַנצן און אויסוואַרצלען; פון שפּינזעכס טוען זיי גאַנצע טורעמס בויען, וואָס הענגען אין דער לופּט און פונם לייכטסטן פּלאַץ ווערן זיי צעשוואַמען און פאַרשוואַנדן.

אַלס ביאוריסט און איבערזעצער פון ביבלישע ביכער 2 גיט וואַלפּסאָן אָפּ אין זיין פּאַמפּלעט פיל אָרט דעם קאַמף קעגן מענדעלס-זאָנס חומש-איבערזעצונג. כאַראַקטעריסטיש איז דערביי פּאַלגנדיקער פּרט: וואַלפּסאָן ווייזט אָן אין אַ הערה, אז די רבנים (היושבים על מדין) זיינען מחויב ארויסצוגעבן אַ באַפּעל, אז יעדער דאַרף מתפלל זיין, בלשין ארצו אשר ידע ויבין, ד"ה — אויף דער לאַנדסשפּראַך, וואָס ער באַזיצט און פאַרשטייט. מען דאַרף אָבער דערביי קיין טעות ניט האָבן. עס האַנדלט זיך דאָ ניט וועגן דעם, אז יעדער דאַרף מתפלל זיין אויף דער שפּראַך, וואָס ער רעדט און פאַרשטייט, — דער עיקר איז מתפלל זיין אויף דער לאַנדס שפּראַך. ווען דער אַשכנזישער רב דערקלערט מענדעלסאָנען, אז די פּריערדיקע ביבל-איבערזעצער האָבן זיך ביי זייער

1 המאסף, VII, 213.

2 העגן דעם — אין הייסעריקן קאפיטל.

איבערזעצונג באנוצט, בלשון המורגל בבני ישראל בארץ אשכנז ולכן הקורא ירוץ בו" (מיט דער שפראך, וואָס איז גילטיק ביי די יידן אין דייטשלאַנד, און דערפאר איז זי דעם לייענער לייכט פאַרשטענדלעך). — דערווידערט דערויף מענדעלסאָן מיט כּעס: ולא מצאתי שבוש לשון יותר כמו בתרגום אשכנזי אשר היה לבני ישראל טרם הוצאתי תרגומי לאור — איך האָב נאָך אזא פאַרגרייטע שפראַך ניט געזען, זוי אָט די דייטשע איבערזעצונג, וואָס יידן האָבן געהאַט ביז איך האָב מיין איבערזעצונג פאַרעפנטלעכט ¹. און וואָלפסאָן גופא ווייזט דערביי אָן אין אַ כּפּעציעלער הערה, אז על דרך כלל קאָן מען זאָגן, דאָס בנוגע די אַלע דייטשע איבערזעצונגען, מיט וועלכע יידן האָבן זיך באַנוצט ביז ס'איז דערשינען, התרגום מאדוננו רמב"מ, איז זייער צוגעפאַסט דער אַלטער דרוש פון די חכמי התלמוד: בווי אתה מאוד שאין להם לא כתב ולא לשון. און טאַקע זיי — רופט וואָלפסאָן אויס מיט פאַטאַס — די דאָזיקע איבערזעצונגען האָבן אונז פאַרוויסט און דאָס הויז יעקב געבראַכט צו שאַנד, ווייל פון זיי האָבן מיר זיך פון קינדהייט אָן צוגע-ווינט צו ריידן ווילד און פאַרדאַרבן (מתוכם למדו מנעוריהם לדבר תועה).

צום שלום ווענדט זיך מענדעלסאָן צום רמב"ם, אָנווייזנדיק אויפן אשכנזישן רב: ,דו זעסט איצט, ווי גערעכט איך בין געווען בעת איך האָב אָנגעוויזן, אז טיף אין זיין האַרצן איז איינגעקריצט נאַרשיקייט און אומוויסנדיקייט... זיי בלאָנדישען אין דער פינסטער, זיי וויסן ניט און פאַרשטייען ניט, אין וואָס זיי וועלן שטרויכלען, און ווילן ניט הערן די שטימע פון פאַרשטאַנד, וואָס איר איינציקער ווונטש איז דאָך צו עפּע-נען בלינדע די אויגן און זייער פינסטערניש מיט ליכט צו דערפילן" ²... וואָלפּאָנס פאַכפלעט האָט מיט זיין שאַרפן טאָן געמאַכט אַ גע-וויסן רושם ³. קעגן דער ראַדיקאַלער ריכטונג פון דעם „כּיאסף" זיינען אַרויסגעטראָטן ניט בלויז אזוינע פרומאַקעס, ווי דער ווינער משגיח על

1 המאסף, ב. VII, 237 — 288.

2 דאָרטן, 290.

3 וואָלפּסאָן האָט אין דער התחלה געהאַלטן כּטוב, אז ער איז דער פאַר-סאַטער פּונם פּאַמפּלעט, און ער האָט געמאַכט דעם אַנטשעל, אז זיינער אַ באַקאַנטער האָט אים פּלוּמרטס באַקומען פון איינעם, האָט איז שוין געזען אַ נוטה למית, און יענער האָט אַרויסגעזעט דעם חונקש, אז נאָך זיין סוּיס זאל מען זיין דערק סאַר-ענטלעכן. ערשט נאָך דעם, הי מען איז פון פאַרשיידענע זייטן אָנגעפאַלן אויף דעם פּאַמפּלעט, האָט וואָלפּסאָן זיך מודה געזען אין עפּנטלעך דערקלערט: אני אני הוא המחבר אותה מראשיתה ועד תכליתה (דאָרטן, 300).

השוחרים דוב בער 1, נאָר אויך מענדעלסזאָנס אַ הייסער חסיד, דער יונגער נחמן ב"ר שמחה ברש 8, אַ געוועזענער מיטאַרבעטער פונם „מאסאָ" גוכא. שוין אין 1791 טרעט שאַרף אַרויס קעגן דעם „מאסאָ" דער באַוווסטער השכלה-כרעגער מענדל לעפּין אין זיין פּראַנצויזישער בראַשור 8. „אַבער די, — רופט אויס מיט פאַרביטערונג לעפּין, — וואָס האָבן אים (דעם „מאסאָ") ווייטער געפירט, דענקענדיק, אַז זיי זיינען מער אויבגעקלערט, האָבן פּערזענלעך זיך שלעכט געפירט און האָבן עפנטלעך אָנגעגריפן אין זייער זשורנאַל די שוואַכע זייטן פון די רבנים, דורך וואָס זיי האָבן אַרויסגערוּפן די אַלגעמיינע פאַראַכטונג פון פּאַלק און זיינען ענדלעך געוואָרן ניט מער טאַלעראַנט, ווי די אַרטאָדאָקסישע פּאַנאַטיקער, וועמען זיי האָבן אויסגעלאַכט" 4. ניט ווייניקער שאַרף איז אַרויסגעטראָטן דער געבילדעטער אַרצט ברוך בן יונה ייטליס, וואָס האָט מיטגעאַרבעט אין די ערשטע יאָרגענג „מאסאָ". אין זיין קונטרס „האורב", וואָס איז דערשינען אין 1795 אונטערן פּסעוודאָנים פּנחס חנניהו ארגווי די סילוא ס"ט, שטרייכט ייטליס אונטער, אַז דער „מאסאָ" פון די לעצטע יאָרן גע- פינט זיך ניט אין קיין שום אידענטישער קהלות מיט דעם פּרעזעדיקן „מאסאָ". לויבנדיק די ערשטע יאָרגענג „מאסאָ" ביזן טאַג אַרײַן, פאַרויכערט דער פּראָפּעסאָר, אַז די דאָזיקע צייטשריפט איז שוין פון לאַנג אַנטשוויגן גע- וואָרן. איצט איז אַרויסגעטראָטן אַ קאָמפּאַניע פון גאָר אַנדערע מענטשן, זיי גיבן זיך אויך אויס אַלס מיטגלידער פון „חברת שוחדי הטוב והתושיה" און נוצן אויס די פּאָפּולערע פירמע „מאסאָ" פאַר זייער אויסגאַבע, וואָס איז מיט איר חוצפישן טאַן לחלוטין פּרעכט דעם רויקן און געלאַ- סענעם „מאסאָ" פון די אַכציקער יאָרן. ולא יקרא עוד המאסאָ—רופט ייטליס אויס מיט פּעס, — ניט „מאסאָ" דאַרף די דאָזיקע אויסגאַבע הייסן, נאָר „האַספּוה" 5.

- 1 העלפּזאָנס ענטפּער אויף דוב-בערס אַנטאַלן זע המאסאָ VII.
- 2 העגן אים — אין איינעם טון די שפּעטערדיקע קאַפיטלען.
- 3 זע אינווער הערק, ב' V, 326. די דאַטע איז דאָרט ניט ריכטיק אָנגע- וויזן. די ברעשור איז דערשינען אין 1791 אויך דער דרוקאַרט איז פּאַלש אָנגעוויזן: שאַלאַנדיק אַנטשטאַט היין.
- 4 פ. עריק, עטיוודן צו דער געשיכטע פון דער האַספּאַלע, 142—143.
- 5 האורב, 5: ולא יקרא עוד „המאסאָ" כי אם יקרא שמו בישראל „האַספּוה", כי האַספּוה אַשר בקרבם אַספו וחברו חבר משחית נועם מליצה הקדושה ויחאח תאזה במתרות שאינו מוכן להם וילגנו על עבדי ד' ולא ידעו מאי דקאמרי רבנן. וקראתי שם המחברת הזאת „האורב", כי במערכת מלחמה בא האורב אחר המאסאָ, ואנכי אורב להם מפה ומפה ואכה ואכתם עד פי נסלו. ועם עוד יעשו כהנה וכהנה להתל בהכמים ובחסידים וילעונו כשהם רמה אנכי האורב אקום מתרה ממקמי ואמחצם.

איך וועל קעמפן קעגן זיי — דערקלערט ברוך ייטליס — ביז זיי וועלן פאלן! ס'איז שוין אָבער פאקטיש געווען נאָך אַלעמען. די זעלבע פאָליטישע און סאָציאלע געשעענישן, וואָס האָבן געצווונגען דעם „מאסח" צו ווערן אַלץ דרייַסטער און קריגערישער — זיי האָבן עס אויך אין אַ גרוי־סער מאָס גורם געווען, וואָס דער „מאסח" האָט געמוזט פאלן; קורס־פֿל אויס דעם וויכטיקן גרונד, וואָס ער איז געבליבן אָן אַן אוידיטאָריע. שוין אין סוף פונם זעקסטן יאָרהונדערט (האַרבסט 1790) קלאָגט זיך די רעדאַקציע, אַז „די אַנצאַל דער סובסקריבענטען האָט זיך מערקליך פֿער־מינדערט". זי איז דערפֿאַר געצווונגען צו פֿאַרוואַנדלען דעם „מאסח" פֿון אַ חודש־זשורנאַל אין אַ ניט־פֿעריאָדישע צייטשריפט. פֿון צייט צו צייט וועט זי אַרויסגעבן אַ העפט פֿון זעקס דרוקבויגן, און פֿיר אַזעלכע העפטן וועלן אויסמאַכן אַ גאַנצן באַנד. און ווי באַלד די צאָל סובסקריבענטן וועט זיין ניט ווייניקער פֿון 200, פֿאַרשפרעכט די רעדאַקציע „נאָך אונז זען בעסטמזגליכסטען קרעפטען" די צייטשריפט „פֿראַמפֿט פֿאַרצוועצען". עס האָט אָבער געדויערט נאַנצע פֿיר יאָר ביז ס'איז דערשינען דאָס ערשטע העפט פֿון דער ניט־פֿעריאָדישער אויסגאַבע. די רעדאַקציע איז שוין געווען אַ נייע: שוין ניט אייכל און בערלין, נאָר אַהרן וואַלפֿס־זאָן און יואל לַעווע, וואָס זיינען ביידע געשטאַנען אָן דער שפּיץ פֿון דער ווילהעלם־שול אין ברעסלאַו 1. יעדעס יאָר איז דערשינען בלויז צו איין העפט, אַזוי, אַז דער זיבעטער באַנד האָט זיך געצויגן נאַנצע פֿיר יאָר (1794—1797). צום סוף פֿון דעם דאָזיקן באַנד ווערט אין אַ קאָ־רעספּאָנדענץ אויס אַמסטערדאַם 2 געבראַכט די בשורה, אַז דעם צווייטן סעפטעמבער 1796 איז אין האַג אָנגענומען געוואָרן דער דעקרעט וועגן יידישער גלייכבאַרעכטיקונג אין דער באַטאַווישער רעפּובליק. און עס

1 די ווילהעלם־שולע איז געגרינדעט אין 1791.

2 עס איז פֿעט איסער סעק, אַז די קאַרעספּאָנדענץ האָט צוגעשיקט צוויי הערש מאַילפֿעלר, וואָס האָט אין צוויי יאָר אַרום, אין 1799, פֿאַרענטלעכט אין העבן רעזשער איבערזעצונג אונטערן נאָמען „דברי נגידים" די אלע דעבאַטן, וואָס זיינען פֿאַרגעקומען אין דער באַטאַווישער געזעלשאַפֿט־פֿאַרוואַלונג, אַיידער ס'איז אָנגענומען געוואָרן דער דעקרעט וועגן יידישער גלייכבאַרעכטיקונג. כאַראַקטעריסטיש איז דער לאַנגער אַרייַמיר (פֿתיחה) פֿונם איבערזעצער. ער פֿילט זיך גליקלעך, וואָס דער גרויסער זעץ „ואהבת לרעך כמוך" הערט איצט פֿאַרהירקלעכט דערין דעחוץ „פֿרייהייט, גלייכהייט און ערודערשאַפֿט". איצט, אַז מען האָט אינו געגעבן אַלע רעכט, דאַרפֿן אויך מיר מיט ליבע אין פֿריינדשאַפֿט זיך פֿאַרהאַלטן צו די פֿעלקער, צווישן וועלכע מיר חוּבנען; אַלס פֿילבאַרעכטיקטע בירגער דאַרפֿן מיר קורס־בל ניט זיין מער אַפּגעצוונדערט און אומחיסענד. מיר זיינען פֿרויב צו דערהערבן וואָס מער חיסן אין וועלטלעכע בילדונג.

איז וויער סימפסאמאטיש, וואָס גלייך נאָך דעם אין דייטשער איבערזע-
 צונג פאַרעפנטלעכטן דעקרט וועגן דער עמאַנסיפאַציע פון יידן אין
 דער באַטאווישער רעפובליק פּאָלגט די דערקלערונג פון דער רעדאַקציע,
 אז די זאַל, דער סובסקריבענטעך איז געפאַלן די לעצטע צייט פון 150
 ביז 120. ביי אַזאַ נישטיקן סכום קאָן די צייטשריפט ניט עקסיסטירן.
 די רעדאַקציע וויל אָבער האָפּן, דאַס אונזערע צייטשריפט פאָן דעם
 בעסערן טיילע דער נאַציאָן אונטערשטיצט אונד אויפּרעכט ערהאַלטען
 ווערדען ווירד; און עס וועלן זיך געפינען 200 פּערזאָן, וואָס וועלן יעד-
 לעך מנדר זיין אויף דער צייטונג צו צוויי טאָלער. דער ערפּאָלג מוס
 עס ציינען — ליינען מיר אינם שלום פון דער דערקלערונג — אָב וויר
 אונס צו פיל געשמייכלט האַבען אָדער ניכט¹.

די געווינטשטע 200 פּערזאָן האָבן זיך ניט געכונען, און דער
 „המאסה“ האָט געמוזט אונטערגיין. פאַר די מעסיקע קריזן איז דער
 „המאסה“ פון די 90ער יאָרן געווען שוין צו ראַדיקאַל, און די, וואָס זיינען
 געווען איין דעה מיט וואָלפּסאָנען — זיי האָבן שוין געהאַלטן אַ העברעיִשע
 צייטשריפט אינגאַנצן פאַר איבעריק. מען מוז דאָך דערביי נעמען אין
 באַטראַכט, אז די אונטער דונערן פון דער רעוואָלוציע פּראָקלאַמירטע
 „דעקלאַראַציע פון די מענטשלעכע רעכט“ האָט זיך אָפּגעשפיגלט אין
 דעם יידישן געטאָ אויף אַ גאַנץ אויסטערלישן אופן. דער דעוויז: „פּריי-
 הייט, גלייכהייט און פּרודערשאַפט“ האָט לאַגיש געפירט צו דער פּאַרע-
 רונג פון גלייכבאַרעכטיקונג אויך פאַר יידן, אָבער פאַר יידן סתם, אַלס
 מענטשן, אַלס מיטגלידער פון דער אַלגעמיינער מענטשלעכער משפּחה —
 ניט אַלס פּאַרשטייער פון אַן אָפּגעזונדערטן קיבוץ, אַלס אָנהענגער פון
 אַן אַמונה, וואָס איז דאָך, פּול מיט פּאַראורטיילן. עס האָט זיך אויס-
 געוויזן אַלס זעלבסטפּאַרשטענדלעך, אַז ווי פּאַלד דער ייד וויל אַנטייל-
 נעמען אין דעם נייעם סדר און ווערן אַ גלייכבאַרעכטיקטער מיטגליד פון
 דער אַלמענטשלעכער משפּחה — דאַרף ער פון זיך אַראָפּוואַרפן דאָס
 אַלטע, אָפּגעלעבטע און ניט ראַציאָנעלע, דײַה, ער דאַרף זיך אָפּזאָגן פון
 די מסורת אבות: זון זיך שמעלן אונטער די ליכטיקע פּליגלען פון דעם
 אַלמענטשלעכן שכל... מען דאַרף נאָך דערביי נעמען אין באַטראַכט אַט
 וואָס פאַר אַ וויער וויכטיקן פּאַקט: אין יענער צייט, אין דער תקופה
 פון קאָסמאָפּאָליטיזם און עקסטן ראַציאָנאַליזם, האָט דער באַגריף נאַציע
 אינגאַנצן זיך צונויפגעגאַסן מיטן באַגריף שטאַט, מלוכה. די פּראַנצויז-
 יישע ענציקלאָפּעדיסטן, אַ שטייגער, דערקלערן דאָס וואָרט Nation אויף

אזא מין אופן: „א זאמלווארט, מיט וועלכן עס ווערט באצייכנט א באַ-
דייטנדיקער סכום מענטשן, וואָס לעבן אויף אַ טעריטאָריע מיט פעסט-
באַשטימטע גרעניצן און געפינען זיך אונטער דער ממשלה פון איין און
דערוועלבער רעגירונג. עס איז דערפאַר געווען זעלבסטמאַרשטענדלעך,
אַז ווי באַלד דער ייד וויל זיך פאַרברידערן מיט דער נייער וועלט,
גאַרט צו ווערן אַ גלייכבאַרעכטיקטער מיטגליד פון דער בירגערלעכער
געזעלשאַפט, דאַרף ער אַראָפּוואַרפן פון זיך דאָס אַלטע, אָפגעלעבטע,
אַלץ, וואָס זונדערט אים אָפּ און טיילט אים אויס פון דעם קיבוץ. און
אָפגעוונדערט האָט דאָך דעם יידן די אמונה, די יידישע רעליגיע, וואָס
אונטער איר האָט מען דעמאָלט פאַקטיש געמיינט די גאַנצע נאַציאָנאַלע
קולטור פונם היסטאָרישן יידנטום. וועגן אַן אָביעקטיוו-קריטישן קוק
אויף דער געשיכטלעכער אַנטוויקלונג פון דער יידישער אמונה, וועגן
איר ראַלע און באַדייט אין דעם וואָס פון דער נאַציאָנאַלער קולטור —
וועגן דעם אַלץ האָט קיין רייד ניט געקאָנט זיין אין יענער אַנטי-היסטאָ-
רישער תקופה...

עס איז דערפאַר גאַנץ באַגרייפלעך, וואָס די „אויפקלערונגס-באַווע-
גונג האָט אין די אינטעליגענטע יידישע קרייזן אין בערלין באַלד אָנגע-
נומען שאַרף אַסימילאַטאָרישע פאַרמען. ביי אַזעלכע אומשטענדן איז
אַזא אַרגאַן, ווי דער „מאַסאָ“, וואָס פּראָפּאָגאַנדירט „אויפקלערונג“ אויף
דער טראַדיציאָנעלער ביבל-שפּראַך, געוואָרן אַ גאַנץ איבעריקע זאַך, — אים
האַט דערטרונקען די שטורמישע כוואַליע פון אַסימילאַציע. אַ גאַנץ אייגנ-
אַרטיק געמיש פון נאַיווער תּפּעליות און הכּנעדיקער תּבּטלות, פון דורשט
נאָך וויסן און האַסטיקן געיעג נאָך פאַרגעניגנס און לעבנס-פּריידן — באַמערקט
זיך אַזוי בולט אין דער דאָזיקער שטורמישער אָנפאַנג-תּקופּה פון דער אַסי-
מילאַציע-באַוועגונג. מיטן ברען פון פּריש-געפּאַרמטע חסידים האָפּן די
יידישע אויפקלערער אַרויסגעוויזן זייער תּבּטלות פאַר דער קריסטלעכער
געזעלשאַפט און פאַר איר וועלט-באַנעם, אָן קריטיק איבערגענומען אַלס
תּורה מסיני — אויך די באַגריפּן, וואָס יענע האָט געהאַט וועגן דעם
היסטאָרישן יידנטום. זייער טיפּיש איז אין דער הינזיכט די דייטשע
בראַשור „ישורון“, וואָס ס'האַט פאַרעפּנטלעכט דער אונז שוין באַקאַנט-
טער רעדאַקטאָר פונם „מאַסאָ“, אהרן וואָלפּסאָן.

Encyclopédie etc. tom XI, Neufchatel, 1765: Nation... mot 1
collectif dont on fait usage pour exprimer une certaine etendue de
pays renfermée donc de certaines limites et qui obéit au même
gouvernement

2 ערשט אין צחעליף יאָר אַרום, שוין ביי אַנדערע באַדינגונגען, איז דער
-מאַסאָ אויף אַ קורצער צייט הייער תּחית המתים אויסגעשטאַנען.

אין דעם דאָזיקן ווערק, וואָס איז פאַרטראַכט געווען אַלס פאַר-
טיידיקונגס שריפט קעגן אַנטיסעמיטישע אָנפאַלן, גיט דער פאַר-
פאַסער צו, אַז די, וואָס ווערן דערצויגן אויף דעם עוואַנגעליום, מוזן
זיין אידעאָל-טוגענדהאַפטע מענטשן, באַשר דאָס עוואַנגעליום איז דאָך
איבערפֿולט מיט סענטענצן, וואָס פּרעדיקן לויטער מענטשנליכע; די
אַבער, וואָס זיינען אויפגעצויגן אויפן תּלמוד, מוזן זיין מאָראַליש דעגראַ-
דירטע מענטשן. וואָלפֿכזאָן געפינט דערפֿאַר, אַז די רעגירונג זאָל באַ-
שטימען אַ ספעציעלע קאָמיסיע, וואָס זאָל אויפּמערקזאַם אויספֿאַרשן דעם
תּלמוד און די מדרש-ליטעראַטור, און איר דאַרף אויך געגעבן ווערן די
פּאַפֿולמעכטיקונג אויסצומעקן אַלע שטעלן, וואָס זי וועט אויסגעפינען
אַלס שעדלעכע און ניט פּאַסיקע 1.

אויפגעוואַקסן אין גייסטיקער פאַרקנעכטונג אינם רעכטלאָזן געטאָ,
זיינען די יידישע אויפּקלערער ניט געווען אימשיטאַנד פּריי און זעלב-
שטענדיק קריטיש צו אַנאַליזירן און געהעריק אָפּצושאַצן די ווערטן פֿון
זייעד היסטאָרישן עבר, וואָלטערס אַ מינרסטע כאַראַקטיטישע באַמער-
קונג בנוגע דער רעליגיע בכלל און דעם יידישן דת בבֿרט פּלעגט ביי
די יידישע אויפּקלערער פֿון בערלין אָנגענומען ווערן אַלס תּורה מסיני.
אַלץ, וואָס ס'איז געווען פאַרבונדן מיט כּסורה און מיטן טראַדיציאָנעלן
ייִדנטום, האָט שוין ביי זיי דערמיט אַליין געגאָלטן אַלס אַלטפּרענקיש
און אָפּגעלעבט, און נאָר דאָרט, „אויף יענער זייט“, אין דער קריסטלע-
כער וועלט, האָט פאַר זיי געשיינט אין איר גאַנצן כּיעופּדיקן גלאַנץ די
געטין פֿון אויפּקלערונג...

„מה יאכרו הגוים?“, למה יאכרו הגוים? — דאָס איז געווען
דער גרונד-מאָטיוו ביי די יידישע אויפּקלערער כּון דער, בערלינער שולע,
בכּדי נושאַ חן צו זיין ביי די אומות העולם און אויפגענומען צו ווערן
אין דער קריסטלעכער געזעלשאַפט, האָבן זיי אַלץ געטאָן, אַבי צו זיין
ענלעך צו „יענע“, צו זיין גלייך מיט „אַלע“, מען האָט, — באַמערקט וועגן
דער דאָזיקער תקופה דער געשיכטספּאַרשער גרעץ, — זיך געשטעלט די
אויפּגאַבע אויסצוואַרצלען אויס דעם יידישן לעבן און די יידישע מנהגים
אַלץ, וואָס קאָן באַליידיקן דעם פּיינעם געשמאַק, אַלץ, וואָס מאַכט דעם

1 אין זיין „שיחה בארץ החיים“, חו האַלסטזען טרזט זייער שוואַך צרויס
קעגן „זוהר“, כאַטש ער אָנערקענט אַפּילי, אַז עס געפינען זיך אין אים אויך „דברים
רבים טובים ונכוחים מאוד“, — זענט ער אויך צרויס דעם חז"ט: טוב לנו מאוד
אם יעמול איש אחד אשר מלא אותו אלהים בחכמה ובתבונה להיציא הספר הזה יקר
סולל ולהבדיל בין קודש לחול למען נקבל משנו אך השיב ואת הרע לא נקבל
יצדקה תהיה לו מאת ד' כי הרים מכשול מדרך עמו (המאסף, VII, 346).

יידן לעכערלעך. אָבער צוזאַמען רערמיט האָט מען אויך אָפּגעוואָרפּן אַלץ, וואָס מען האָט ניט געקאָנט דערקלערן על פי שכל, אַלץ, וואָס האָט געטראָגן אַ נאַציאָנאַלן שטעמפל און איז פאַרבונדן מיט זכרונות וועגן גרויסע געשעענישן פונם היסטאָרישן עבר. באַזונדערס האָט מען זיך געפלייסט צו דערווייטערן אַלץ, וואָס האָט געקאָנט ביי די קריסטן אין די אויגן אַרויסשטעלן די יידן אַלס אָפּגעזונדערטן קיבוץ. דער גרעסטער קאָמפּלימענט, וואָס מ'האָט געקאָנט מאַכן אַ פאַרשטייער פון דער דאָזיקער שטרעמונג, איז געווען: זאָגן יענעם, אַז „עס איז אים ממש אומגעלעך צו אונטערשיידן פון אַ קריסט, ניט מיט זיין אויסערן אויס־זען, ניט מיט זיין גאַנצער התנהגות“...

און דאָס כאַראַקטעריסטישע איז דערביי, וואָס די דאָזיקע באַווע־נונג איז אַריין אין דער געשיכטע אונטער דעם אויבערקעפל: „די מענ־דעלסזאָנישע אויפקלערונג“. די דאָזיקע טרעגער פון אַסימילאַציע און גייסטקער מימיקריע האָבן געגאָלטן אַלס מענדעלסזאָנס תלמידים און אָנ־הענגער, און זיי גופא האָבן געהויבן אין די הימלען דעם „ידישן סאָקראַט־טעם“ אַלס זייער וועגווייזער און גייסטיקן פירער. אויפן ערשטן קוק קלינגט עס ממש ווי אַ פאַראַדאָקס, אזוי ד'אַמעטראַל פאַרשיידן איז געווען מענדעלסזאָנס וועלטבאַנעם און זיין גאַנצע התנהגות אין פאַרגלייך מיט די אידעען, וואָס ווערן אַרויסגעזאָגט אין דעם אויפנאַציטירטן וואָלפּסזאָנס „ישורון“. און דאָך איז דאָס כּלל ניט קיין צופאַל, קיין קאַפּריו פון דער געשיכטע; עס איז אַ לאַגישער און גערעכטער גור פון דער השגחה, אַ באַלערנדיקע אילוסטראַציע צו דעם אַלטן פּראָבלעם וועגן „שכר זענש“...

מענדעלסזאָן פאַרענדיקט זיין „יערוואַלעם“ מיט באַגייסטערטע שורות, וווּ ער רעדט מיט אַזאַ התלהבות וועגן „אונזער שענסטן אוצר“ (unser edelstes Kleinod) — פרייהייט פון געדאַנק. אין דער ליטעראַט־האַט געטריי געדינט דעם אידעאַל — פרייהייט פון געדאַנק, וואָרט און איבערצייגונג. זיינע מיטצייטלעך טוען מיט התפעלות דערמאָנען, ווי טאַקטיש און קלוג מענדעלסזאָן פלעגט אַרויסווייזן זיין טאַלעראַנץ צו אידעישע קעגנער, צו מענטשן, וואָס זייער וועלט־באַנעם איז אים געווען פּרעמד און פיינדלעך. ביי מענדעלסזאָנס ווייכן כאַראַקטער האָט אָבער די טאַלעראַנץ ניט זעלטן איבער־עטראָטן די געווינטשטע גרעניצן און איז דערנאָנגען ביז — פּרינציפּלאַזיקייט. מענדעלסזאָנס נאָכגיביקייט האָט אים צייטנווייז געמאַכט פאַרגעסן דעם באַקאַנטן כּלל, אַז טאַלעראַנץ דאַרף ניט פאַרווישן די דיסטאַנץ פון וועלט־באַנעכען, טאָר ניט איבער־

גיין אין אַפּאָרטוניזם. לעסינג, דער קריגערישער קעמפער פאַר טאַלע-ראַנץ און געדאַנקען-פרייהייט, ווייזט טאַקע אָן, ווען אַפילו אין גאַנץ ווייכע ווערטער, אויף זיין פריינדס חולשה, וואָס יענער „פלייסט זיך אין אַלץ צו זען אויך די גוטע זייט“ 1. מענדעלסאָן האָט ניט נאָר זיך גע-פּכרט מיט מענטשן פון אַנטקעגנגעזעצטע וועלט-פּאַנעמען, ער האָט אויך געפונען פאַר פּאַסיק אַנצופאַרטרויען אָט די אים, לויט זייערע טענדענצן און שטרעבונגען, גאַנץ פרעמדע מענטשן, יענע זאָלן אין לעבן פאַרווירקלעכן די אים טייערע און ליבע אידעאַלן. ער פלעגט אַזוי אָפט איבערדערן, אַז מענטשן קאָן מען משפּטן בלויז פאַר זייער „טוען אונד לאַסען“, מען קאָן אָבער ביי זיי ניט צונעמען די מעגלעכקייט פריי צו „דענקען אונד רעדען“. ער האָט אָבער דערביי ניט זעלטן פאַרגעסן, אַז פּרינציפּן און איבערצייגונגען זיינען דאָך אויך מחייב צו געוויסע מעשים... עס איז דערפאַר זייער אינטערעסאַנט אין דער הינזיכט גענוי צו פּאַ-טראַכטן מענדעלסאָנס פריינדלעכע באַצונגען צו זיינע צוויי נאָענטסטע „תלמידים און נאָכפאלגער“, וואָס האָבן געשפּילט אַ גאַנץ באַרייטנדיקע ראָלע אין דער ערשטער תקופה פון דער „פּערלינער אויפקלערונג“. די דאָזיקע צוויי זיינען — הערץ האַמבערג און דוד פרידלענדער.

אויפגעצויגן אין אַ פרעסבורגער ישיבה, איז האַמבערג אין לאַנגן משך 1 פון זיין לעבן פאַרבליבן אַ פאַרביטערטער שונא פון דעם רבנישן יידנטום און זיינע אָפיציעלע פאַרטרעטער. דאָס איז געווען אַ גאַנץ מיטלמעסיק באַגאַבטע נאַטור, מיט אַן איינזייטיקן און קורצ-זיכטיקן שכל פון גאַנץ קליינעם פאַרנעם. דערצו האָט ער נאָך געהאַט אַ האַרץ — טרוקן ווי אַ פאַראַיאָריקער לולב, אַן אַ פונק רוח הקודש און דערהייבנדיקע עמאָציעס. אַלץ, וואָס ס'האַט זיך געפונען אויסער די ענגע גרעניצן פון פּראַקטיש ניכטערנעם אוטיליטאַריום, האָט האַמבערג מבטל געווען אַלס נישטיקע און שערלעכע זאַכן. עס איז שווער צו דערקלערן, מיט וואָס דער יונגער האַמבערג האָט נושאַ הן געווען ביי מענדעלסאָנען און געוואָרן אַן אָפטער באַזוכער פון זיין הויז. נאָכדעם ווי שלמה דובנא איז זיך צעגאַנגען מיט מענדעלסאָנען און פאַרלאָזן בערלין, האָט מענדעלסאָן האַמבערג אַנפאַרטרויט, יענער זאָל שרייבן

1 ס'איז אינטערעסאַנט, העס אויך שלמה מיימון זאָגט נאָך מענדעלסאָנען אַלס ש ב ח, אַז יענער האָט „זאַרשטאַנטן די קונסט איינצוגעטינען די גוטע זייט פון יעדן מענטשן אין סוף יערער געשעעניש“. (לעבנסגעשיכטע, 379, ציטירט לויט דער יידישער איבערזעצונג).

1 האַמבערג איז געבאָרן אין ליבען (נעבן פּראָג) אין 1749, געשטאָרבן אַלס 1791 מוסלג אין פּראָג 1841.

דעם „ביאור“ צו חומש „דברים“ 1. מענדעלסזאן, ווי מיר זעען דאס גאנץ דייטלעך אויס זיינע בריוו 8, האָט זייער גוט געוואסן, אָז בנוגע דער פראַגע, ווי אזוי מען דאַרף אָפּשאַצן דעם באַדייט פון קולט און קיום המצוות אין דעם יידישן לעבן — גייט ער זיך דינאַמעטראַל פונאַנ- דער מיט זיין יונגן פריינד הערץ האַמבערג. און דאָך האָט ער אין דעם גיט געזען קיין שום מניעה, ער זאָל גראַד אים, האַמבערג, אָנפאַר- טרויען די דערציִונג פון זיין זון יוסף, אין וועלכן ער האָט געוואַלט אַיינפלאַנצן פיעטעט און ליבע צו דער טראַדיציאָנעלער אמונה און צו די מנהגים פון די אבות...

אין 1782, באַלד נאָך דעם דערשיינען פון יאָזעף דעם צווייטנס „טאַלעראַני-עדיקט“, האָט האַמבערג פאַרלאָזן מענדעלסזאָנס הויז און זיך געלאָזט קיין עסטרייך, האַפנדיק, אַז אים וועט געלינגען צו באַקומען אַ וועלכע ס'איז רעגירונג-שטעלע, און מענדעלסזאָן האָט אים ביים גע- זענענען געשענקט זיין בילד מיט דער אויפשריפט: „מיין פריינד, מיין זון, דער צווייטער פאָטער פון מיין זון“. נאָכדעם ווי ער איז אָפּגעווען אַ יאָר אַלס לערער אין טריעסט, האָט האַמבערג זיך אומגעקערט קיין ווין, און איז באַלד באַשטימט געוואָרן אַלס אינספּעקטאָר איבער די יידישע „נאַרמאַל-שולען“. אין משך פון אַ קורצער צייט האָט ער מיט זיין התנהגות, זיך דערוואָרבן אַלגעמיינע שנאה ביים אַרטאָדאָקסישן יידנטום. אַרויסגייענדיק פון דעם שטאַנדפונקט, אַז דאָס טראַדיציאָנעלע יידנטום באַשטייט פון לויטער „פאַראַרטיילען“ און אַז די רעגירונג איז די ליכטיקע טרענערין פון פראַגרעס און קולטור 8, האָט האַמבערג גע- האַלטן פאַר נייטיק דורכצופירן די „אויפקלערונג“ ביי יידן דורך צוואַנג-

1 אין סיל יאָרן אַרום (1817) האָט האַמבערג סאַרעפּנסלעכט זיינעם אַ פירוש אויף גאַנץ תורה און אויך אויף ירמיהו און איוב (אונטערן נאָמען „הכירם“).

2 זע: געזאַמעלטע שריפטען, 1844, V, 669 און הייטער.

3 בכדי צו געבן אַ באַגריף וועגן האַמבערגס הוראָ-פאַטריאַטיזם, פּרעגנען מיר אַ פאַר ציסאַטן אויס זיין לערנבוך „אמרי שר“: המלך אינו נמהר בדבירו ובמעשיו, אבל ניפק תחלה ביועציו ותכמיו, ושוקל עצתם היטב ברוח בינתו העמוקה מאוד (לב מלכים אין חקר 1) ואחר גזור אמר-והי... והנה הכתוב אומר: „לב מלכים ביד ד', אל כל אשר יחפון יטגו“, ואם כן כל פקודות המלך הן חפץ השם יתברך... הכמת המלך רבה היא עד מאוד, שרצון המלך וחפצו אינו כי אם להטיב ולהועיל לאנשי ארצו, ושמצות המלך היא בעצת ד'... ואין רשאי לתקור ולדרוש אם טובה היא הפקודה היוצאת מלפני השליט אם לא... כל מדיני נאמן רוח ונקי כפיס, בוטח בתום לבבו על צדקת וחסד מלכו, שלא יגור דבר שאינו טוב ומועיל לאנשי ארצו... הקירוש ברוך הוא ברצונו חקדוש הוא משיב מלכים לכסא, והם שליחי טהשתו לעשית משפט בארץ ולהנהיג לאומים במישרים...

און געוואַלד-מיטלען. אין 1788, אַ פּאָר יאָר נאָכדעם, ווי ס'איז אַרויס-געגעבן געוואָרן די באַווסטע „יידנאָרדנונג“, וואָס האָט אזוי גרינדלעך רינירט די עקאָנאָמישע עקסיסטענץ פון דעם יידישן קיבוץ אין גאַליציע און העכער הונדערט טויזנט יידן געוואָרפן אין תּהום פון הונגער און נויט, — האָט האָמבערג פאַרעפנטלעכט אין לעמבערג „אויף אַללער-העכסטע פּעראַרדנונג“ אַן אויפרוה צו די רבנים (אגרת אל רועי שה פּוּרה ישראל) 1. לויבנדיק ביו אין טאָג אַרײַן די גרויסע חסדים, וואָס עס טוט מיט יידן דער „אויפגעקלערטער“ קיסר יאָזעף, דערקלערט אגב האָמבערג, אַז ער ווענדט זיך דערפאַר צו די פירער פונם פּאָלק און ניט צום פּאָלק גופא, צום „המוֹן“, וואָרעם דער המון באַשטייט דאָך אויס לויטער מענטשן, וואָס טאַפן אין דער פינסטער און „זיי זיינען ניט ווערט, מען זאָל אויף זיי פּאָרן אַפילו אַ מינדסטע רגע. און ס'האָט שוין דערױף פון לאַנג געוואָגט אַ געוויסער חכם: ווער עס וויל איבער-ציין נאַראַנים און ווייס-מאַכן די הויט פון אַ נעגער — דער פּטרט זײַן מי אומזיכט“ 2. און אויך צו די רבנים ווענדעט ער זיך בלויז דערפאַר, ווייל ער איז ביי זיך אַן ענו און וויל זיי געבן די בחירה, זיי זאָלן קאַנען מיטן גוטן ווילן דערפילן די באַפעלן פונם לייטזעליקן קיסר. וועלן זיי דאָס אָבער ניט טאָן, איז ער זיי פאַראויס מתרה, אַז ער וועט וועגן דעם גלייך מודיע זײַן די שררות, וואָס זיינען קרוב למלכות, און ווי יענע וועלן גוזר זײַן, אזוי וועט עס בלייבן“ 3.

די „רועי ישראל“ האָבן פאַרשטאַנען האָמבערגס „אַנצוהערעניש“, און זיי האָבן געפירט קעגן אים אַן עקשנותדיקן קאַמף, ווי קעגן אַ מסור און „עוכר ישראל“. אין זעקס יאָר אַרום, נאָכדעם ווי האָמבערג האָט זיך איבערצייגט, ווי קלײַן און נישטיק ס'איז דער דערפּאָלג פון די נייע יידישע נאַרמאַל-שולן, האָט ער זיך געווענדעט צו דער עסטרייכישער רעגירונג מיט אַ „מעמאָריאַל“, ווי אזוי דורכצופירן אויפן שטרענגסטן אופן די רעליגיעזע רעפּאָרם ביי דער יידישער באַפעלקערונג. אין דעם „מעמאָריאַל“ ווערט מיט ירגון אָנגעוויזן, אַז די יידן צייכענען זיך פאַר-זונדערס אויס מיט אַזעלכע חסרונות, ווי געוואַלדיקע נאַציאָנאַלע און רעליגיעזע גאַה, — דאָס אַלץ מוז אויסגעוואַרצלט ווערן. צווישן די

1 פאַרעפנטלעכט אויך אין דעם „המאסף“ (תקמ"ח, 222 — 236).

2 המאסף 1789, 235: אליכם חכמי ישראל ונביני עמי, לא אליהם שמתי דברתי ואינם כדאי לבלות רגע אחר בשבילם, כי כבר אקר החכם: המוכח עם שוטים והרוצה להלבין עור כוסי, שניהם טרחתם אבדו.

3 דאָרטן, 236: ואם לא יכוננו דבריכם אז אעריך מלים מלבי אשר מצאה נפסי. ואשלחם אל הדרת השרים היושבים ראשונה בשלכת, ואשר יגורו הם היא יהיה לנו לעינים.

אנדערע נאציאנאל-יידישע חסרונות ווערט באזונדערס אונטערגעשטרעכטן זייער אויסגעלאסנקייט אין געשלעכטלעכן פארקער (דעם געשלעכטס-טריבע מער ערגעבען אלס קריסטען). אויף דער רעגירונג ליגט דער חוב אפצורייניקן דאָס יידנטום פון דעם שמוץ, מיט וועלכן עס איז באַדעקט. יאָזאָף דעם צווייטנס מילדע מאַסרעגעלן — פאַרזיכערט האַמבערג — האָבן זייער ציל ניט דערגרייכט. בכדי צו מאַכן אַ סוף מיט דער יידישער אָפגעזונדערטקייט, דאַרף מען, לויט האַמבערגס פעסטער איבער-ציגונג, כּוּרם-בל מבטל זיין די גייסטיקע מאַכט יין די רבנים. דער רבנים-אַמט איז ניט נאָר איבעריק — ער איז, פאַרזיכערט האַמבערג, שעדלעך. זיי, די רבנים, זיינען עס שולדיק אין דער מאַראַלישער פאַר-ווילדונג פון דער יידישער באַפעלקערונג. דאָס טוען זיי, די רבנים, אין די תּשובה-טעג און אויך שבת און אין די יום-טוב-טעג זיך ווענדן צו גאָט מיט דער תּפילה, ער זאָל זיך נוקם זיין פאַר דאָס פאַרגאַסענע בלוט פון זיינע געטרייע קנעכט. די פּאַלקס-פירער דאַרפן באַשטימט ווערן דורך דער רעגירונג. מען דאַרף פאַרמאַכן אַלע ישיבות אין לאַנד און לאָזן נאָר איין העכערע יידישע שול אין פּראָג; די העברעישע שפּראַך דאַרף מען אינגאַנצן לאָזן „אויסער געברויך“. די לערער אין דער דאָזיקער הויכשול דאַרפן באַשטימט ווערן, לויט האַמבערגס פּראָיעקט, דורך די נאַרמאַל-שול-לערער, ד״ה, דורך האַמבערגן און זיינע מיטהעל-פער 1, וואָס אונטער זייער השגחה דאַרפן זיך שטענדיק געפינען אַלע לערער פון דער הויכשול. מען דאַרף אויך פאַרבאָטן די יידישע שפּראַך אין דער שול; עס דאַרף אויך געשאַפן ווערן אַ כּפּעציעלער קאַ-מיטעט, וואָס זאָל אויפסניי דורכקוקן אַלע העברעישע און יידישע ביכער, און יעדער אויסדרוק, וואָס קאָן דערוועקן רעליגיעזן פאַנאַטיזם אָדער אַבערגלויבן און פאַראורטיילן, דאַרף גלייך אויסגעמעקט ווערן. האַמבערג גופא האָט געפונען פאַר גייטיק צו קומען צו הילף די צענוואָרן און רעוויזאָרן, ראַמיט זיע געגען דיע פיעלען מיט אַבערגלויבען אונד פאַרטייגניסט אַנגעפילטען יידישען ביכער אַמט האַנדעלן קעננען, און האָט פאַר זיי צונויפּשטעלט אַ רייסטער פון יידישע רעליגיעזע ביכער, וואָס זיינען לויט זיין מיינונג פול מיט אַבערגלויבן און גיפטיקער שנאה צו אַנדערע כּעל-קער. „איבער די יידישע ביכער — דערקלערט דער דאָזיקער קריגערישער אינספעקטאָר פון די יידישע נאַרמאַל-שולן — זאָלל אײן Auto da fé געמאַכט ווערדען!“ 2.

Die Lehrer dieser Hoher Schule werden von den Normal- 1
lehrern gewählt, unter deren Aufsicht sie stehen.
2 מער פאריכות העגן האַמבערגס סעטיקייט זע: די אויסן יטור פון אר-

דעם דאָזיקן „אויפקלערער“ האָט עס אויך די יידישע פּאָלקסמאַסע געהאַט צו פאַרדאַנקען; וואָס אין סוף 18טן י"ה (1795) איז פּעסטבאַ-שטימט געוואָרן דער איר אזוי פאַרהאַסטער „ליכטשטייער“, בכרי צו דעקן די נייטיקע הוצאות אויף אויסצוהאַלטן די נאַרמאַלשולן מיט אירע לערער.

אין דער קריגערישער טעטיקייט פון הערץ האָמבערג אַנטפלעקן זיך אַמבולאַטסן די כאַראַקטעריסטישע פרטים, וואָס האָבן זיך אויך שפּעטער ניט זעלטן געלאָזט באַמערקן ביי אַ געוויסן סאַרט „אויפקלע-רער“: זייערע טענות, אַז מען דאַרף מיט געוואָלד אויסבילדן די פּינסטע-רע מאַסע, זייער קנעכטישע התפעלות פאַר דער „אויפגעקלערטער רע-גירונג“. דאָס אַלץ האָט ניט געשטראַמט פון לויטער אידעישע קוואַלן, פון ריון „אויפקלערערישע“ פּרינציפן, נאָר איז געווען אין אַ גאַנץ נאָ-ענטער קרבות מיט עכט מאַטעריעלע פּניות: אויסזיכטן אויף אַ לע-רע-שטעלע אין די שולן, אָדער אויף אַנדערע פּרנסה-קוואַלן. באַוואָרן די שולן מיט לערנביכער און געהעריקע סאַטעכיזיסן, וואָס זאָלן פּריי זיין פון פּאַראַורטיילן, איז אויך געווען ניט קיין שלעכט נעבן-פאַרדינסטל. אין דער פון האָמבערגן פּראָיעקטירטער הויכשול האָט מען זיך געוואָלט באַנוצן טאַקע מיט האָמבערגס רעליגיעז-עטישע לערנביכער און קאַטעכי-זיסן: דעם העברעיִשן „אַמרי שפר“ (1802) און דעם דייטשן „בני ציון“ 1. דאָס לעצטע לערנבוך איז געוואָרן פּאַזונדערס פאַרהאַסט ביי דער יידישער באַפּעלקערונג אין בעהמען און גאַליציע. אין משך פון צענדליקע יאָרן האָט די יידישע יוגנט געליטן פון דער אייגנאַרטיקער „גוירה“, אַז דאָס רעכט צו גיין אונטער דער חופּה האָבן חתן-כלה באַקומען נאָר אונטער דעם תּנאי, אויב זיי האָבן גוט איינגעחזרט האָמבערגס „בני-ציון“. נאָר דאָס גרינדלעכע שטודירן די פּללים פון דעם דאָזיקן קאַטעכיזיס האָט געקאַנט גאַראַנטירן, אַז דאָס יונגע חתונה-פּאַר איז גוט באַקבנט אין די יסודות פון כאַראַל און רעליגיע... עס דאַרף דערפאַר פּלל ניט חירושו, וואָס

כיה-קחעלן געשריבענע אַרבעט פון ג. האָלף, די ע פּערווכע צור עריכטונג איינער רעפּובליקע אין עסטערייך“ (צייטשריטט 5. ד. געשיכטע דער יודען, 1890, V); מ. באַלאַבאַן ד. ז. אין יאָהרבוך 5. יידיש. Herz Homberg i szkoły Josefińskie dla żydów w Galicyi (1906). געשיכטע אויב ליטעראַטור, 1916, 189—221: אויך א. ה. הייס, זכרונותי, 33—36.

Bnei Zion, ein religiös. moralisches Lehrbuch für die Judend 1
israelit. Nation (1812) אויך ביים ליכט-שטייער, האָט די רעגירונג האָט איינגע-טירט לויט האָמבערגס איניציאַטיוו, האָט דער „אויסקלערער“ האָמבערג, אַפּגעלעקט אַ ביינול: די יידישע אונטערנעמער, האָט האָבן דעם דאָזיקן שטייער גענומען אין אַרענע, האָבן זיך מחייב געווען אים צו צאָלן צוויי בראַצענטס פון דער הכנסה.

האָמבערגס נאָמען איז איינגעקריצט געוואָרן אין זכרון פונם פשוטן פאָלק אַלס „מכית ומדיח“, און עס צירקולירן אין גאַליציע פיל לעגענדעס, וואָס שילדערן דעם פאַרפאַסער פון „בני ציון“ 1 אַלס „מומר להכעיס“, וועלכער פלעגט בפרהסיא אויסלאַכן די פון פאָלק פאַרהייליקטע מנהגים. פון אַן אַנדער שניט איז געווען מענדעלסזאָנס צווייטער „תלמיד“ — דוד פרידלענדער. ער האָט ניט באַדאַרפט, ווי האָמבערג, מיט מי זיך דערשלאָגן צו אַ גוט-באַצאָלטער שטעלע. אַלס זון פון אַ רייכער קעניגסבערגער פאַמיליע און איידעם פון אַ באַוווסטן בערלינער באַנקיר, איז ער געווען פריי פון דאגות פרנסה. פון נאָך דער חתונה (1771) איז פרידלענדער געוואָרן אַ בערלינער תושב, און דאָרט האָט ער זיך באַפריינדעט מיט מענדעלסזאָנען, פלעגט אָפט אים פאַגלייטן אין זיינע ריזעס און האָט זיך געהאַלטן פאַר מענדעלסזאָנס געטרייען נאָכפאָלגער. נאָך מענע דעלסזאָנס טויט איז פרידלענדער פון אַלעמען אָנערקענט געוואָרן אַלס דער הויפּט-פירער פון דעם פראַגרעסיוון יידנטום אין פרייסן; זיינע מיטאַר-בעטער פון „המאסף“, בעת זיי האָבן נאָך מענדעלסזאָנס טויט באַקלאַגט די גרויסע אבירה, האָבן זיי דערפיי גלייך אָנגעוויזן אויף „דעם נאַר“ שטאַרבענעכס פריינד“ אַלס אויף זיין ווערטפולן ממלא מקומו.²

ווי גרויס איז אָבער געווען דער מהלך צווישן דעם דאָזיקן נייעם יהושע בן נון און זיין פאַרשטאַרבענעם רבין משה. מען מוז, אמת, צוגעבן, אַז צו שטרענג און ניט אינגאַנצן גערעכט איז גרעצס משפט וועגן פרידלענדער, בעת ער דערקלערט אים אַלס „פלאַכקאָפּף“ און אַלס „מענדעלסזאָנס מאַלפּע“. דאָך שטעקט אַ געוויסע איראָניע פון דער געשיכטע אין דעם, וואָס גראַד אַזאַ מענטש ווי פרידלענדער איז פון אַלעמען אָנערקענט געוואָרן אַלס מענדעלסזאָנס מיטקעמפער און דערפילער פון זיין ווילן און פון זיין גייסטיקער צוואה. פרידלענדער איז געוויס געווען פיל מער קויפּמאַן איידער ליטעראַט און דענקער. ער האָט זיך געהאַלטן פאַר אַן איבערצייגטן פרייגייסט און האָט אָנערקענט בלויז איין און איינציקן אויטאָריטעט, פאַר וועלכן ער האָט זיך הכנעהדיק געבוקט זיין גאַנץ לעבן — דעם ניכטערן מענטשן-פאַרשטאַנדר. „דער געזונדע מענשענבערשטאַנדר“, די געזונדע פערנונפּט“, דער געמיינע, געזונדע מענשענזיין“ — אַט דאָס איז פרידלענדערס אָפּגאַט, אים טוט ער

1 אַן איראָניע פון דער געשיכטע קאָן מען זען אין פאַלג: דיקן פרט: דחאָק אויפן סער-בלאַט פון זיין „בני ציון“ האָט האָמבערג געהאַלטן פאַר נייטיק אָנצווייזן, אַז ער איז „אין סילער מענדעלסזאָנס“.

2 איידער פון די נאָענטסטע מאסף-מיטאַרבעטער, יואל לעווע, ווייסט אַן אין דער הקדמה צו זיין „ביאור“ אויף תהלים: ועת כי נר כבודנו, אהה ו נכבה ואינו בחירי עם סגולה נושאים עין לך עו.

שענקען די בעסטע ווינרויכן, אים דערקלערט ער מיט התלהבות אלס איינציקן אפשטאצער פון אלע ווערטן, אלס דעם אמתן עמוד האש, מיט וועלכן די השגחה האָט די מענטשהייט באַשאַנקען, ער זאָל זיין איר פירער איבער דער נאכט פונם לעבן¹. אין דער דאָזיקער זעלבסטצוג-פרידענער איבערצייגטקייט האָט געשטעקט פרידלענדערס קראפט, אָבער אויך זיין איינזייטיקייט און דער שמאָלער שטח פון זיין וועלט-באַנעם. אין נאָמען פונם „געזונטן מענטשן-פאַרשטאַנד“ האָט פרידלענדער כוּטיק און אויכערמידלעך געקעמפט פאַר בירגערלעכע גלייכבאַרעכטיקונג פון די פרייטישע יידן. ווען ס'האָט נאָך פרידריך דעם צווייטנס טויט דעם טראָן באַשטיגן זיין ברודערס זון, פרידריך-וויילהעלם דער צווייטער (1786), האָבן די פאַרשטייער פון דער יידישער קהילה, אַראַנג פרידלענע-דערס אינציאטיוו, דערלאַנגט אַ פעטיציע דעם נייעם קעניג וועגן פאַר-גרינגערן די לאַגע פון די יידן אין פרייסן. און טאקע פרידלענדער גופא, וואָס איז צוזאַמען מיט זיין שווער, דניאל איציג, געשטאַנען בראש פון די ספּעציעל דערצו אויסגעוויילטע „גענעראַל-דעפוטירטע“ — האָט פאַר-זונדערס אונטערגעשטרעבן, שטיצנדיק זיך אויף „די גרונדזעצ דער געזונדען פערזאָנלעכע, אַז באַם מען וויל אויס די יידן מאַכן נוצלעכע בירגער, איז דאָך קלאָר ביז גאַר“, אַז מען דאַרף קודם-בַּל אַראַפּנעמען אלע באַ-גרעניצונגען און געבן זיי גלייכע רעכט מיט דער איבעריקער באַפעלקער-רונג². אַז די רעגירונג האָט אָבער בלויז פאַרשפּראַכן אומבאַדייטנדיקע פאַרגרינגערונגען, האָט פרידלענדער דורכגעפירט, די „גענעראַל-דעפוטירטע“ זאָלן זיך אינגאַנצן אָפּזאָגן פון אַזעלכע נישטיקע הנחות³. בכדי צו פּראַפּאָגאַנדירן די אידעע, אַז יידן דאַרפן באַקומען גלייכע רעכט מיט דער איבעריקער באַפעלקערונג, האָט פרידלענדער פאַרעפנטלעכט אין „בערלינער מאַנאַטסשריפט“ (1791) דעם ענטפּער, וואָס די לאַטאַרינגישע יידן האָבן געשיקט דער „נאַציאָנאַל-פאַרזאַמלונג“. אויך איז דורך פריד-לענדערן צונויפגעזאַמלט געוואָרן דער גאַנצער מאַטעריאַל פאַר דער אין-בערלין דערשינענער (1789), „זאַמלונג דער שריפטען אַז די נאַציאָנאַל-פערזאַמלונג, די יודען אונד איהרע בירגערליכע פּערהעלטניסע בעטרע-

Aktenstücke, 4: Die gesunde Vernunft, diese wahre Feuer- 1
säule, welche die Vorsehung dem Menschen zu Führerin durch die
Nacht dieses Lebens beschieden.

2 זע פרידלענדערס „אַקטען-שטיקע“, 1793, 27—28; ד. ז. איבער די פּער-
בעסערונג דער איראָעליטן אים קעניגרייך פּאַלען, 49.

3 אלע דערצו געהערדיקע דאָקומענטן האָט פרידלענדער פאַרעפנטלעכט אין
1793 אין זיינע „אַקטען-שטיקע צור רעפּאַרם דער יידישען קאָלאָניען“.

פענדר: מיט עקשנות קעמפנדיק פאר דער עמאנסיפאציע פון זיינע מיט-ברידער, האָט פרידלענדער צו דער זעלבער צייט שטארק אַגיסירט אין דער יידישער סביבה פאר רעליגיעזע רעפארמען לויט, דעם גייסט פון דער צייט; און דאָ ערשט אַנטפלעקט זיך אַמבולסטן די גאַנצע איינ-זייטיקייט פון זיין וועלט-פאַנעם. אַ הייסער אָנהענגער פון די ראַציאָ-נאַליסטישע אידעען פון יענער צייט, האָט פרידלענדער געזען אין די טויזנט-יאָריקע טראַדיציעס און דעם רעליגיעזן קולט ניט מער ווי אַ „טוימעלבעכער (אַ באַשיפּורנדיקן בעכער) דער מיסטיק“ און אַן אָפּגע-לעבטן אָנדענק פון די אַמאָליקע דורות, וואָס דאַרף ביי איצטיקע צייטן פאַטראַכט ווערן אַלס שעדלעכער און שטערנדיקער באַלאַסט פאַר דער געלייטערטער דעַסטישער רעליגיע און פאַר אירע מאָראַלישע יסודות 1. די גרונד-סיבה פון אַלע יידישע צרות זעט פרידלענדער אין די „ריטואַל“ אונד צערעמאָניע-געזעצע, וואָס פאַלעסטיקן ממש דאָס לעבן, זיינען אין פולער סתירה מיטן שכל הישר און זיינען ניט מער ווי „אויס-געבורטען איינעם פערפראַנטען געהירנס“ (אַ געבורט פון אַ היציק-קראַנקן געהירן). פרידלענדער איז דערפאַר אַנטישיידן קעגן דעם נאָמען „יידן“. מיר דאַרפן, — פאַרויכערט ער, — הייסן „דעַקסטן“, „מאַיאַנסטן“ אָדער „איוראַעליטן“ 2, ווייל דער „יודאָזם שטעלט דאָך דעם טראַפּ אויף „צערעמאָניאַלגעזעצע“, וואָס זיינען, פאַרשטייט זיך, אין דער באַלייכטונג פון היינטיקער אויפגעקלערטער צייט, לעכערלעך און זינלאָז 3 און אין דעם דאָזיקן „לעכערלעכן אומזין“, פאַרויכערט פרידלענדער, זיינען שולדיק רק דער תלמוד און די רבנים. „נור פאָן תלמוד אונד דען שפעטערן ראַבבינערן, — דערקלערט פרידלענדער, — איסט דיעזער אונזין איבער אונז געקאָממען!“ ביי פרידלענדערן איז אויסער ספק, אַז אין אַלע „תלמודישע פאַרשריפטען“ — קיין פערנינפטיגער זיין אונטערליעגנט. דער רמב"ם איז דערפאַר פאַר פרידלענדערן אַן אמת רעטעניש. ער קען עס גאָר ניט משיג זיין, ווי קאָן עס געמאָלט זיין, אַז אַזאַ ראַציאָנאַליסט און פריידענקער, ווי דער באַשעפער פונם „מורה נבוכים“, זאָל גאָר זיין

1 כאַזונדערס טיפיש אין דער היינטיכע זיינען פרידלענדערס ברייח צו מאיר אייגער, וואָס זיינען פאַרעפנטלעכט אין צייטשריפט ס. ד. געשיכטע דער יודען, I, 259—272. די ראַזיקע ברייח זיינען אינטערעסאַנט ניט בלויז צי דער כאַראַקטעריסטיק פון זייער פאַרשאַסער, נאָר אויך פון דער גאַנצער דעמאָליטיקער תקופה.

2 דערפאַר טאַקע טראַגט פרידלענדערס מעסאַראַנדום וועגן דער צאַרעסערונג פון דער יידישער לאַגע אין פּוילן דעם טיטול: „איבער די פערפעסערונג דער איראָעליסען אין קעניגרייך פּאָלען“.

3 דאַרכן, 41.

א קאָדיפיקאַטאָר פון צערעמאָניאַל אונד ריטואַל-געזעצען, וואָס זיינען דאָך כידוע סותר די געזונדע פערנונפט, און זאָל דערביי אזוי ערנסט אויספאָרשן די סברות און החלטות פון די בעלי התלמוד, וואָס זיינען דאָך איבערפולט מיט דער שעדלעכסטער מיסטיק 1. אין דעם גרויסן באַשעפער פון דעם פילאָזאָפישן, מורה נבוכים דערזעט פרידלענדער מיט ירעק די אים פארהאסטע געשטאַלט פון אַ כַּבְּנִי, דערקענט אין אים דעם טרענער פון דעם אינסטיטוט, וואָס, אונטער זיין טיראַניי זיפאן, נעבעך, די יידן אויף אַן אומגלויבלעכן אופן 2. ווי האַמבערג, אזוי איז אויך פרידלענדער פעסט איבערצייגט, אַז די רבנים איז שוין ניט מעגלעך אויסצובעסערן; מען דאַרף דערפאַר זען, וואָס גיכער זיך צו באַפרייען פון זייער שווערן יאָך. און ער פלייסט זיך באַזונדערס איבער-צוצייגן די קריסטלעכע געזעלשאַפט, אַז יענע האָט אַ גרויסן טעות, בעת זי מיינט, אַז די רבנים שפילן אינם יידישן לעבן די זעלבע ראַלע פון גייסטלעכע פאַרשטייער, ווי גלחים און פאַסטאַרן ביי די קריסטן. די רבנים, — פאַרויכערט פרידלענדער, — זיינען בלוז בקיאים אין די פאַר-פלאַנטערטע יידישע צערעמאָניאַלגעזעצען, — ווענדט מען זיך דערפאַר צו זיי ספעציעל מיט שאלות בנוגע איסור והיתר אָדער כשר און טריף 3. פרידלענדערס שנאה צו די רבנים דערגייט אזוי ווייט, אַז ער וויל זיך אַפילו ניט רעכענען מיט באַקאַנטע היסטאָרישע פאַקטן, און בעת ער באַרירט, אַ שטייגער 4, די פראַגע וועגן די פאַציאָנגען צווישן די רבנים און די קהלות, טוט ער דרייסט פאַרויכערן: איבערהויפט האַבען גע-מיינדען מיט איינאַנדער נייע * אין פערבינדונג געשטאַנדען. מען דאַרף אומבאַדינגט, — דערקלערט פרידלענדער — זיך אומקערן צו דען ריי-נען קוועלען דער הייליגען רעליגיאָן; מען דאַרף באַפרייען די יידישע אמונה פון דער גראַבער תלמודיש-רבנישער שאַלעכטס און צוריקקערן צו דער ריינער רעליגיע פון משה רבנו, דעם תהלים-זינגער דוד המלך און די נביאים, וואָס איו, לויט פרידלענדערס פעסטער איבערצייגונג, געבויט אויף די יסודות פון געזונטן ראַציאָנאַליזם און ריינעם דעזום. פרידלענדער געפינט אויך, אַז דריי פערטל פון די תפילות, וואָס יידן זיינען מתפלל אין שול, זענען פאַלער גאָטעסלעכטערונג אונד אַבגע-

1 זע פרידלענדערס בריח צו מאיר אייגער, ציט. ה. I, 269—270.

2 אַקטען-שיקע, 19: Seufzen die Juden unter der Tyrannay ihres Rabbiners auf eine ungläubliche Weise.

3 איבער די פערבסערונג אַזו"ה, 28—34; אַקטען-שיקע, 24.

4 דאַרטן, XXXII.

* געשרייבט דורך פרידלענדער גוטא.

טעריי" 1. בשעת דעם גאָטעסדינסט דאַרף זיין וואָס נייניקער פאַמפע, אָן בלענדנידיקע באַפּוזונגען, וואָס ווירקן בלוז אויף דעם מענטשנס גע- בילד, — אַלץ דאַרף זיין אויסגערעכנט דעם מוח צו דערלייבטן און דאָס האַרץ צו דערוואַרעמען 8. די פּרעדיקער דאַרפן ריידן קלאַר און לייכט פאַרשטענדלעך, אָן משלים און מעטאָפּאָרן און — דער עיקר, וואָס ווייטער אויסמיידן מיסטיק און טרוימערייען 8.

בעת פּרידלענדער האָט זיך איבערצייגט, אַז די פּריסישע רעגירונג וויל ניט אין איר גרויס עקשנות זיך צוהערן צו דער שטימע פון דעם געזונטן מענטשנפאַרשטאַנד און די פּריסישע יידן האָבן ניט וואָס צו האָפּן אויף באלדיקע עמאַנציפּאַציע, — האָט ער מיט נאָך עטלעכע זיינע אָנהענגער זיך געווענדעט (1799) צום הויפט פון דעם בערלינער קאָנסי- סטאָריום, טעללער, מיט אַ זענדשרייבען 4, וואָס איז ביז גאָר כאַראַק- טעריסטיש פאַר דעם וועלטבאַנעם פון באַשטימטע פּראָגרעסיווע יידישע קרייזן פון יענער תקופה. עס איז אויסער ספק, אַז דער פאַרפּאַסער, אויך דער איניציאַטאָר פון דעם דאָזיקן זענדשרייבען איז געווען פּריד- לענדער גופא, און ניט אומזיסט פאַררופט ער זיך אויף אים אַזוי אָפט אין זיין אויבנציטירטער אַרבעט, איבער די פערבעסערונג אַאָז"ו. אין טרוקן-רעזאָלוציען שטיל תּורט דאָרט פּרידלענדער ווידער אַכאַל איבער זיינע אָנפאַלן אויף די זענערעמאַניאַלגעזעצע, אין וועלכע ער זעט די הויפט-סיבה פון אַלע פּאָליטישע און סאָציאַלע יידישע צרות. אין פּולן קעגנזאַץ צום „מיסטישן בוך" — דעם תּלמוד, שטעלט פּרידלענדער אַרויס די רעליגיע „פון דער פאַרנופּט" מיט אירע הויפט-ראָגמען: „עס גיבט איינען גאָט, עס גיבט איינע זעלע אונד די מענשען זינד דאַצו, אום גליק- זיך צו ווערען". פּרידלענדער און זיינע מיטהעלפּער זיינען געווען טיכ- טיקע סוחרים און באַנקירן, האָבן זיי זייער גוט געהאַלטן פון דעם בלל,

1 צייטשריטט 5. ד. געש. דער יודען, I, 259 אַרויסגייעדיק פון דעם שטאַנדפּונקט, אַז תּחלל דאַרף מען זיין אויף דער יאַנדעספּראַכע, האָט פּרידלענ- דער איבערזעצט די יידישע תּפילות אויף דייטש (געפּעסע דער יודען אויף דאָס גאַנצע יאָהר, 1786) און געדרוקט זיי מיט יידישע אותיות. דער טרוקן-ראַציאָנאַליסטישער פּרידלענדער, אָן דעם מינדסטן פּאַעטישן פּונק, האָט זייער חייניק געפּאַסט צו דער דאָזיקער אַרבעט. זיין איבערזעצונג איז בלאַס אין פּאַרבּלאָג. אין דעם זעלבן יאָר איז אין קעניגסבערג דערשינען יצחק אייכלס דייכטע סידור-איבערזעצונג. (געבעטע פיר דייטשע אונד פּאָליטישע יודן אויס דעם העברעיִשען איבערזעצט).

2 איבער די פערבעסערונג, L.

8 דאָרטן, LI.

Sendschreiben an Teller von einigen Hausvätern jüdischer 4

.Religion

וואָס ווערט אַרויסגעשטעלט אין דעם „זענדשרייבען“: „עס איסט איינע אונזערעססליכע פפליכט איינעם יעדען מענשען זיינען וואָהלשטאַנד צו בעפערדערן“¹; ווענדן זיי זיך דערפאַר צו טעללערן מיט אזא פאַר-שלאָג: זיי, ווי אויך אַנדערע, וואָס זיינען מיט זיי איין דעה, זיינען מוכן וכוחן אָנצונעמען קריסטלעכן גלויבן, נאָר בתנאי, כען זאָל זיי באַפרייען פון דערפילן געוויסע ריטועלע מנהגים, אויך זאָל זיי זיין דערלויבט ניט אָנצווערקענען די געטלעכע אָפּשטאַמונג פון קריסטוס, אָדער מען זאָל זיי ווייניקסטנס דערלויבן אויסצוטייטשן די קריסטלעכע דאָגמען לויט זייער אייגענעם פאַרשטאַנד.

טעללער איז אָבער ניט געווען נתפעל פון פרידלענדערס, פערננפט=רעליגיאָן“; ער איז געווען אַ פשוטער פראָטעסטאַנטישער פאַסטאָר, ניט קיין ראַציאָנאַליסטישער „אויפקלערער“, — האָט ער דעם גאַנצן פאַר=שלאָג אַנטשיידן אָפּגעוואָרפן. זיין ענטפער איז געווען: זאָלן די פאַר=פאַסער פון דעם „זענדשרייבען“ אויף ווייטער בלייבן דאָרט, וווּ זיי זיינען ביז איצט געווען; דאָס קריסטנטום נייטיקט זיך ניט אין אַזעלכע „גרייס“. ער געפינט ניט פאַר מעגלעך צו דינגען זיך אין רעליגיעזע פראַגן און ער קאָן ניט אָמער זיין אויף קיין איין איינציקע קריסטלעכע דאָגמע. אויב זיי האָבן זיך אַנטשלאָסן — זאָלן זיי אָננעמען דעם קריסטלעכן גלויבן אין זיין פולן פאַרנעם אָן וועלכע טאָזי הנחות. צי וועט דעמאָלט די רעגירונג געפינען, אז זיי זיינען ראוי, מען זאָל זיי באַשענקען מיט גלויבבאַרעכטיקונג, — דאָס איז אויסער זיין קאָמפּעטענץ, אין דעם האָט צו באַשליסן בלויז די רעגירונג אליין.

דאָס „זענדשרייבען“ האָט בשעתו אַרויסגערופן אַ גרויסע סענסאַציע. אין משך פון איין יאָר זיינען דערשינען די צענדליקער פאַמפלעטן², עס איז אפילו געשריבן געוואָרן (1800) אַ ספּעציעלער ראַמאָן „שאַרלאָטע סאַמפּסאָן“, וווּ עס ווערן באַהאַנדלט די פראַגן, וואָס זיינען געשטעלט געוואָרן אין דעם „זענדשרייבען“³.

דער איינזייטיקער, אָבער פרינציפיעלער פרידלענדער, וועלכער האָט אַזוי שטאַלצירט מיט די „ראַציאָנאַליסטישע“ יסודות פון תורת משה, האָט ניט געהאַלטן פאַר מעגלעך איבערצוגיין צום קריסטנטום, וואָס איז אַזוי ניט פריי פון „מיסטיק“; זיין גאַנץ לעבן איז ער געטריי געבליבן

1 עס איז אַ באַשטימטער חוב פון יעדן פּרֶסֶטֶן, ער זאָל חאַס מער זיין חוילשטאַנד סאַרבֶּטערן.

2 זע צייטשר. ס. דיע געשיכטע דער יודען, IV, 57—64.

3 דאָרטן, III, 224—225, הערט איבערגעגעבן דער אינאַלט פון דעם

דאָזיקן ראַמאָן.

די פריציפן פון דעם „אויפקלערערישן ראציאנאליזם“, און מיט אומדער-מידלעכער ענערגיע געקעמפט פאר די בירגערלעכע רעכט פונם פרייסישן יידנטום. ווען ס'איז ענדלעך אין 1812 דערשינען דער לאנג-דערוואר-טער עדיקט וועגן יידישער גלייכבארעכטיקונג, האָט פרידלענדער גלייך אַרויסגעלאָזט אַן אַנאַנימע בראַשור, וואָס קאָן באַטראַכט ווערן אַלס ערשטער מאָדערנער מאַניפעסט וועגן רעליגיעזער רעפּאָרם ביי יידן. אין דער דאָזיקער בראַשור, וואָס פרידלענדער האָט צעשיקט אויך פיל אָנגע-זעענע באַאָמטע, טרעט דער פאַרפאַסער באַזונדערס אַרויס קעגן וועלכע ס'איז משיחישע האָפּענונגען און אויך קעגן דעם, מען זאָל אין דער שול דאוונען אויף העברעיש. „פּרײַער — שרייבט פרידלענדער — בעת מען האָט אויף יידן געקוקט, ווי אויף פרעמדע, האָבן די יידן געזען אין ארץ ישראל זייער פאַטערלאַנד און האָבן מיט אומגעדולד געוואַרט אויף דעם טאָג, ווען עס וועט קומען אַ סוף צו זייער גלות און זיי וועלן צו-ריקקערן אין זייער לאַנד. איצט אָבער האָט זיך די לאַגע ראַדיקאַל גע-ענדערט; די יידן האָבן ניט קיין אַנדער היים, אויסער דעם לאַנד, וואָס האָט זיי אָנערקענט אַלס גלייכבארעכטיקטע בירגער. די פרייסישע יידן ליבן זייער פאַטערלאַנד און די דייטשע שפּראַך* — איז זייער מוטער-שפּראַך; נאָר אויף איר ווילן זיי מתפלל זיין; זיי ברויכן ניט קיין אַנדער שפּראַך.“

ס'איז דערפאַר לייכט באַגרייפלעך, אַז פרידלענדער האָט זיך גע-מוזט פאַרהאַלטן מיט גרויס שנאה און ביטול צו דעם „יידיש-טויטש“. אין זיין „זענדשרייבען אַן מיינע מיטברידער“, וואָס ער האָט פאַרעפנט-לעכט אַלס ביילאַגע צו דעם „המאסף“ תקמ"ח, ווייזט פרידלענדער אָן: „געזונדע פערנופּט, ערפאַהרוג אונד פאַרציגליך דאַס ביישפּיל אונזר איטאַליענישן אונד פאַרטונגענישן מיטברידר לעהרטן, דאַש דער ערשטע שריטט צוד פערבעסערונג דער ערציהונג דורך אַיינפיהרונג איינר ריכטיגן אונד דייטליכען שפּראַכע גשעהן מוז. דים זייא די ערשטע נאָטווענדיגע בדינגונג, אָהני וועלכע אַללי אַנדדע פרבעסרונג פרגעבנס זיין, אונד ניכט שטאַטט האבן דירפטע. דאַס אונטר אונס איבליכע יודיש-דייטש, אַייני רעגלאַזי, פערשטימלטע אונד אויסר אונזרן קרייזע זונפרשטנדליכע שפּראַכע, מיסטי גאַנץ אפגעשאַפט... ווערדן... ווען דאַס קינד, וויא יעדד מאן אַיינגשטעהן ווירד, אין דער זאָגענאַנטן יודיש-דייטשן שפּראַכע קיינע ריכטיגע בגריפע פאָן אירגנד איינס דינגע אין דער וועלט ערלאנגן קאן, וויא זאָל עס דען אים רייפרן אַלט נאך ריכטיגן גרונדזעצן האַנדעלן?“

מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, ווי פרידלענדער איז געשטאנען געטריי אויף זיין פאָסטן, ער האָט ניט, אויסגעביטן דאָס רענדל, און האָט מוטיק געקעמפט פאַר די רעכט פון זיינע ברירער. ניט אַלע זיינען אָבער געווען אזוי פּרינציפּיעל, ווי פרידלענדער. נאָך דעם ווי ס'איז קלאָר געוואָרן, אַז אויף דער פעטיציע, וואָס איז דערלאָנגט געוואָרן פּירודיק דעם צווייטנס טראָנפּאָלגער וועגן פּאַרלייכטערן די לאַגע פון די יידן אין פּרייסן, איז ניטאָ וואָס צו האָפּן, — האָבן פיל געפילדעטע און האַלב געפילדעטע יידן אין בערלין, ברעסלוי, קעניגסבערג און אין אַנדערע פּרייִ-סישע שטעט געפונען אַן אַנדער וועג, וואָס קאָן פירן צו גלייכבאַרעכטיג-קונג. צי איז דען פּראַי, אַז „אויפגעקלערטע“ און היינטוועלטליקע מענטשן זאָלן זיך נאָך רעכענען מיט די „פּאַראורטיילן“ פון זייערע אבות? צי לוינט עס צו שמאַכטן אין שאַנד פון קנעכטשאַפט צוליב דער „אַבער-גלויבערישער“ ירושה פון דעם אָפּגעשטאַנענעם און פינכטערן עבר? די ראַציאָנאַליסטישע יסודות פון אַלע אמונות זיינען דאָך איינע און די זעלבע — און דער לאַנגישער אויספיר איז געווען קלאָר און זעלבסטפאַר-שטענדרעך. די יידישע „אויפגעקלערטע ראַציאָנאַליסטן“ האָבן אין די טויזנטער געפונען די אזוי גענאַרטע גלייכבאַרעכטיקונג אינם שוים פון דעם קריסטנטום. און פרידלענדער גופא, דער פּאָנענטרעגער פונם „ניכ-טערנעם שכל הישר“, איז געווען שטאַרק באַטריבט, בעת ער האָט דער-זען, וואָסערע פּאַרמען די אויפקלערונגס-באַוועגונג האָט אָנגענומען אין די פּראָגרעסיווע יידישע קרייזן. ער קלאָגט זיך אויף די „מיסברויכע דער אויפקלערונג אונד קולטור“, אויף דעם לייכטזיניקן געיעג נאָך ניש-טיקן אין ווערטלאָזן גלאַנץ און נאָך ריין קערפערלעכע ווילטאַגן ג. און אין זיין בריוו צום מיניסטער הארטענבערג (1811): רערט ער וועגן דער שמוּד-עפידעמיע ווי וועגן אַ גרויסער מאַראַלישער זינד².

עס וואָלט אָבער געווען אַ גרויסער טעות צו מיינען, אַז די אַלע, וואָס האָבן געפּעלשט אין דער אמונה פון זייערע אבות, זיינען דערמיט אויסן געווען רק מאַטעריעלע חשבונות. די שמוּד-עפידעמיע, וואָס איז צום סוף פונם 18טן י"ה אזוי געוואַלדיק געשטיגן אין די בורזשאַוע און געפילדעטע יידישע קרייזן, איז געווען אַ באַדייטנדיק קאָמפּליצירטערע דערשיינונג, ווי דאָס שמעלן פאַר אייניקע פון אונזערע קולטור-פּאַרשער. באַזונדערס מוז דאָס באַטאָנט ווערן בנוגע צו דער ווייפלעכער העלפט פון דער דעמאָלטיקער יידישער יוגנט אין די גרעסערע פּרייסישע

1 אַקטען-שטיקע, 36.

2 צייטשריפט 5. דיע געשיכטע דער יודען, III. 232—233.

שטעט. צווישן די פרויען און מענער — שרייבט לודוויג גייגער, — וואָס האָבן געשפילט אַן אָנגעזעענע ראָלע אין דער בערלינער געזעלשאַפֿט פֿונם 18טן יאָרה, באַמערקט זיך אַ גאַנץ וויכטיקער אונטערשייד: די פרויען האָבן מיט זייער גאַנץ טאָן און טראַכטן באַצוועקט די הער־צער צו דערלייכטן, די מענער אָבער האָבן געשטרעבט צום ענדגילטיקן נצחון פֿונם שכל. ביי די ייִדישע יונגע לייט, וואָס זיינען דערצויגן געוואָרן אויף פֿאַפּול און שכלריקע המצאות, האָבן שטאַרק אויסגענומען די ראַציאָנאַליסטישע אידעען פֿון די „אויפֿקלערער“; די ייִדישע אינטעליגענטע פרויען זיינען אָבער כער נוטה געווען צו ריין עמאָציאָנעלע שטרעבונגען און צום טרוימערישן ראָמאַנטיזם. די ייִדישע נאַציאָנאַלע קולטור האָט זיי אָבער אין דער הינזיכט גאַרנישט געקאָנט געבן, פשוט דערפֿאַר, ווייל זיי, די פרויען פֿון די ייִדישע „סאַלאָנען“, האָבן וועגן איר קיין באַגריף ניט געהאַט. זייערע באַבעס און עלטער־באַבעס האָבן, ווי גליקעל האַמעלן, באַרייכערט זייער גייסטיקע וועלט אַדאַנק דער פֿאַלקס־ליטעראַטור; אויס די אַלטע ייִדישע מוסר־ספרים און מעשה־ביכער האָבן זיי מיט אַ ברייטער האַנט געשעפֿט שפייז פֿאַר זייערע ליבעפֿולע הערצער. דאָרט האָבן זיי זיך באַקאַנט מיט די אוצרות פֿון דער נאַציאָנאַלער קולטור, מיט דער מאַראַל־לערע פֿון דעם יידנטום, מיט דער רייכער פֿילפֿאַרביקער וועלט פֿון לעגענדעס און מסורות. די אויפֿגעקלערטע טעכטער פֿון די רייכע ייִדישע סוחרים און באַנקירן האָבן שוין אָבער געזען אין דעם יידנטום בלויז אַ פֿאַרגליווערט־איינטאָניקן ריטועלן קולט, וואָס האָט גאָר נישט געוואָלט מער זייער פֿאַנטאַזיע און האַרץ. מענדעלסאָנאָס טעכטער, אַ שטייִגער, וועלכע האָבן פֿון זייער פֿאַטער געקריגט אַ פֿילנדיק און טיף־גלוי־ביק האַרץ, האָבן אַלס לערער געהאַט דעם ניכטער־טרוקענעם און פֿאַר־ביסענעם האַמבערג, וואָס האָט ניט ווייניקער, ווי פֿרידלענדער, פֿיינט געהאַט אַלץ, וואָס האָט גאָר געהאַט אַ וועלכע ס'איז קהבות מיט, מיס־טיק. און אַט האָבן אַזעלכע באַגאַבטע פרויען, וואָס זיינען אויפֿגעוואַקסן אין די שטרענגע אַלטפֿרענקישע טראַדיציעס פֿון דער ייִדישער פֿאַמיליע, פֿאַרנומען אַדאַנק זייער שיינקייט, גייסטרייכן פֿאַרשטאַנד און הויכער ביִדונג די אָנפֿירנדיקע ראָלן אין די לויט דעם פֿראַנצויזישן מוסטער איינגעאָרדנטע סאַלאָנען. אַדאַנק זיי זיינען די דאָזיקע סאַלאָ־נען געוואָרן דער זאַמפֿונקט, וואָס פֿלעגט צו זיך צוציען די קאָריפען פֿון ליטעראַטור און וויסן. צי דאָרף עס דען הירוש, וואָס די דאָזיקע סאַלאָ־קיניגניגען האָבן זיך אָפֿגעווענדעט פֿון דעם יידנטום, ווי פֿון עפעס אַלטפֿרענקיש, איינטאָניק־פֿאַרגליווערט, וואָס טוט מיט זיין מרה־שחורה פֿאַרטונקלען דעם גלאַנץ און די לוסט פֿונם לעבן? אַפֿילו רחל

לעוויג, די דאזיקע ווונדערבארע און טיפע פרוי, אויך זי האָט אויף איר טויט-געלעגער אָנערקענט, אז איר יידישע אָפּשטאַמונג, האָט ביי איר אין משך פון לאַנגע יאָרן געגאָלטן אַלס דאָס גרעסטע אומגליק, די טיפסטע שאַנד און די שמאַרציקסטע ליידן.

די אויפגעקלערטע מענער האָבן מיט ביטול געקוקט אויף דעם יידנטום אין נאָמען פון דעם „אַליינהערשנדיקן שכל“, די פרויען — אין נאָמען פון געפיל און שיינקייט. די מענער האָבן זיך געבוקט פאַר דעם אויטאָריטעט פון וואָלטער, דער אָפּגאַט ביי די פרויען אין געווען רוססאָ און די דאָמאַנטיקער. ביי די מענער האָבן באַזונדערס אויסגענומען די לאַגיש-קלאַרע און „שכלדיקע“ אידעען פון די פראַנצויזישע אויפגעקלערטע-ראַציאָנאַליסטן; עס איז אָבער אויסער ספק, אז ניט דער גאַליקער סאַרקאָז פון וואָלטער, ניט מאַנטעסקיעס קאַלטע לאַגיק און ניט דער אַטעזיס פון האַלבאַך און די אַנדערע מאַטעריאַליסטן האָט געקאַנט ווערן דער „אַני-מאַמין“ פון דעם טיה-פילנדיקן און גלויביקן פרויען-האַרץ. זיין הייליקטום איז געוואָרן די דונערדיקע, פייערדיק-פאַטעטישע פּרעדיקט פון דעם שטורמיש-אומגעצוימטן זשאַן-זשאַק רוססאָ. ווי דער בלינדער גבור שמשון בן כּנּוּח, האָט דערשיטערט די זיילן פון דעם באַרהאַסטן שונאים-טעכפּל, אזוי האָט דער דאָזיקער דורך שנאה געבלענדעטער גאונישער מאַניאַק געוואָלט צעשטערן די זיילן פון דער אָפּגעלעבטער פעאַדאַלישער וועלט, צעשטערן ניט דערפאַר, וואָס די דאָזיקע וועלט געפינט זיך אין כּתירה מיט די פּאַדערונגען פון דער „געזונטער פאַרנונפט“, נאָר ווייל זי ברענגט מיט איר פאַלשקייט און נירערטראַכט צו מאַראַלישער פאַר-ווילדונג; דאָס איז געווען אַ פּראָטעסט ניט אין נאָמען פון שכל, נאָר אין נאָמען פון דעם באַליידיקטן געוויסן. דער טרעגער פון סאָציאַלער גערעכטיקייט איז ניט דער מענטש מיטן געשליפענעם שכל, נאָר דער מענטש פון דער ערד, וואָס שטייט אַמנאָענטמאָט צו דער נאַטור, און אַדאַנק זיין נאַטירלעכקייט און פּשטות האָט ער נאָך אויפגעהיט אונטער דעם אויבערשטן פאַרגרעבטן לבוש די גוטקייט און אָפּנהאַר-ציקייט פון די אורשפּרינגלעכע אינסטינקטן.

מען דאַרף אָבער דערביי ניט פאַרגעסן, אז ווי די אידעען פון די ראַציאָנאַליסטן, אזוי האָבן אויך רוססאָס אידעען אויף די ברעגן פון דער שפּרעע זיך אָפּגעשפיגלט אויף אַ גאַנץ אייגנאַרטיקן אָפּן. נישט דער סאָ-ציאַל-רעוואָלוציאָנערער תּוך פון רוססאָס לערע, נישט זיין פּראָטעסט קעגן

1 ס'איז כּי אַי אַנצוווייזן, אז היינעס מוטער איז אויך געווען אַ הייסע אַנ-הענגערין פון רוססאָ, אַין דאָס פּאַליבסטע פּיך איז ביי איר געווען רוססאָ'ס „עמיל“.

ס'צייגט אומגלייכהייט האָט פאַראינטערעסירט די דייטשע פּראָגראַעסיווע קרייזן, נאָר דער הומאַנער גייסט פון דער דאָזיקער לערע, וואָס האָט גע- פונען אזאָ לעבעדיקן אָפּקלאַנג אין די ווערק פון שילער, הערדער און אַנדערע. „רוססאָ — רופט פאַטעטיש אויס דער יונגער שילער — האָט אין דעם קריסט געזוכט דעם מענטשן".¹ אָבער פאַקטיש געזוכט ניט דעם רעאַלן, לייַדנדיקן און קעמפּנדיקן מענטשן, נייערט דעם זיסלעך-סענע- טימענטאַלן, דעם העלד פון פאַסטאָראַלן און גערטנער-אידיילעם, וואָס זיי גען אָנגעזעטיקט מיט דער געווייזטער אַטמאָספּער פון „צאַרטע הערצער" און „שיינע גייסטער", מיט וועלכע עס האָבן כּמש געווימלט די דעמאָל- טיקע „סאַלאַנען", וווּ עס האָבן, ווי מיר האָבן שוין פּרִיעַר אָנגעוויזן, גע- שפּילט אזאָ אָנגעזעענע ראָלע די געבילדעטע און פּראַכטפולע יונגע יידישע טעכטער. רוסיסאָ לערע, אַז די גאַלדענע תקופּה, דעם גן-עדן פאַר די מענטשן-קינדער, דאַרף מען זוכן ביי די לאַנג-פאַרגאַנגענע קדמונישע דורות, האָט זייער געשטאַרקט דעם אינטערעס צו די פאַרחלומטע ראַ- מאַנטישע שטרעמונגען...

אין קעגנזאַץ צו די אויפּקלערער-ראַציאָנאַליסטן, וואָס האָבן זיך געוואַלט רעכענען בלוז מיט דעם, וואָס איז קלאַר און בולט, און האָבן אָנערקענט נאָר דאָס, וואָס געפינט זיך אין פּולן הספּם מיטן ניכטערן שכל, — זיינען אַרויסגעטראָטן די ראַמאַנטיקער, וואָס האָבן באַזונדערס געשטעלט דעם טראַפּ אויף דעם גרויסן ווערט פון מיסטישע איבערלע- בונגען אויפן געביט פון מאַראַל און דערקענונג. די ראַציאָנאַליסטן האָבן געשטרעבט אָפּצוואַרפן אַלץ, וואָס איז פאַרבונדן מיט אַנטראַפּאָ- מאַרפיזם, אין די ראַמאַנטיקער אָבער איז געווען וואָך דאָס לעבעדיקע געפיל — דערקענען דאָס אומענדלעכע אינם ענדלעכן און באַגרעניצטן. פאַר זייערע פאַרבישופטע בליקן האָט זיך דער גאַנצער וועלטאַל, די גאַנ- צע נאַטור אַנטפּלעקט אין אַ געטלעכן מאַנטל. אַלץ אין דער וועלט, אַלץ וואָס איז נאָענט און טייער — איז הייליק און געטלעך. „דער מענטש איז צו גליק געבאָרן": דער דורשט נאָך גליק ווערט אָבער לויט דעם וועלט-באַנעם פון די ראַמאַנטיקער געשטילט ניט דורך זייסנ- שאַפטלעכן פאַרשן, נייערט דורך אויפנעמען און דורכלעבן די גאַנצע שפע פון זיין. די ראַמאַנטיקער האָבן אָנגעוואָרן דעם גלויבן אינם שכל, אַלס דעם איינציקן מורה-דרך איבער די לאַבירינטן פונם לעבן, — זיי זיי- נען געקומען צום אויספיר, אַז בלוז מיטן שכל אַליין איז אוממעגלעך צו דערקענען די וועלט אין איר פּולן פאַרנעם; האָבן זיי געזוכט דער-

פאר נייע וועגן, געזוכט איבעראל, ווהין עס האָט זיי געפירט דאָס אויפגעוואַכטע און פיין אַנטוויקלטע געפיל. מיטן געפיל, ניט מיטן שכל, — לערנען די ראַמאַנטיקער. — נעמען מיר אויף די געטלעכקייט פון דער וועלט, וואָס רינגלט אונז אַרום. אין פולן קעגנזאָץ צו די ראַציאָנאַליסטן, וואָס האָבן אין יעדער רעליגיע געזען קודם־כל — אַבערגלויבן, האָבן די ראַמאַנטיקער אין דער פּערזאָן פון זייער באַנאַפּטן טעאָרעטיקער, אויגוסט שלעגעל, דערקלערט, אַז רעליגיע איז בכלל פּריי פון וועלכן ס'איז אַבערגלויבן: יעדע רעליגיעזע פּאַרשטעלונג איז וואָרהאַפֿטיק, ווייל זי טוט זיך דאָך שטיצן אויף אמתע איבערלעבונגען.¹

די געשיכטספּאַרשער פונם ראַמאַנטיזם טוען אָפּט אונטערשרייבן די אויסשליסלעכע ראָלע, וואָס די פּרויען האָבן געשפּילט אין דער ראַמאַנטישער קולטור. און ניט די לעצטע ראָלע האָבן צווישן די ראָזיקע פּרויען געשפּילט יידישע טעכטער, ווי הענריעטע הערץ, דאָראַטעאָ מענעלעסאָן.

און טאַקע הענריעטע הערץ דערציילט אין אירע עריןערונגען, וואָסערע הייסע וויכחים עס פלעגן פּאַרקומען צווישן איר און איר מאַן, דעם באַוווסטן, אויפקלערער מאַרקוס הערץ, מכוּח דעם באַדייט פון דער ראַמאַנטישער ליטעראַטור. מאַרקוס הערץ, אַ באַרימטער אַרצט און נאַטור־וויסנשאַפּטלער, קאַנטס אַ באַנאַבטער תּלמיד און אַ הייסער פּאַרערער פון דעם בעל, מורה נבוכים² — איז געווען פעסט איבער־צייגט, אַז נאָר אין וויסן איז דעם מענטשנס גליק, און אַן די חכמה.

1 אויג. ה. שלעגעל, פּאַללעזונגען איבער שיינע ליטעראַטור און קונסט, I, 332—333. (מיר ציטירן לויט זשירמנסקי: 1914, 160. (Hörmel'skij romanizm

2 אין זיין אויבנדערמאָנטער אַרבעט, איבער די פּרינע בערדינגען דער יודען שענקט הערץ דעם רמב"ם אַזוינע פּאַנעגירישע שורות: „Der Mann, der zuverlässig einer der scharfsinnigsten philosophischen Köpfe war; der Mann, dessen allgemeines, weitumfassendes, aus sich selbst gebildetes Genie die Bewunderung seiner und ieder anderen Nation, die ihn so ganz kennt, sein muss; der Mann, der in den Systemen der griechischen Weltweisen so ganz lebte und webte, dass er überall die Gelegenheit mühsam aufsuchte, die Lehren seiner heiligen Religion mit diesen in Übereinstimmung zu bringen; der Mann, der mit so stiller Weisheit den Saamen zur ächtesten Aufklärung unter sein Volk streute, dass die schönsten Früchte, die es unter sich hat, reifen sehen und in der Folge nach häufiger sehen wird, im Grunde sein Werk sind; der Mann, dem niemand, der ihn so recht kennt und fasst, weder in dem Gebiete irgend einer Wissenschaft das Bürgerrecht absprechen kann,

איז ניטאָ קיין גוטס אויף דער וועלט¹. אויף די ווערק פון נאָוואַליס² און זיינע מיטארבעטער האָט ער געקוקט ווי אויף אַ זינלאָזן און פאַנג-טאַסטישן חלום-געפלאַנטער, בעת זיין פרוי, די באַרימטע שיינהייט הענריעטע, איז געווען אַ פייערדיקע פאַרערערין פון דער ראַמאַנטישער שול³. דער טרוקן-ניכטערער פרידלענדער און זיינע מיטהעלפער האָבן געטענהט, אַז דער גאַטעסדינסט דאַרף צוגיין וואָס פשוטער, אָן איבעריקן גלאַנץ און לוקסוס, וואָס ווירקט בלויז אויף די געפילן; דאָראַטעא מענדעלסאָן אָבער דערקלערט מיט פעסטער איבערצייגונג: אַלץ, וואָס די מענטשלעכע קונסט האָט באַשאַפן, דאַרף באַשיינען און באַצירן דעם גאַטעסדינסט; פוננאָנען יעדע קונסט טוט שטאַמען — אַהין דאַרף זי זיך צוריקקערן. איינסוצן זי פאַר קליינלעך-פאַרגענגלעכע, באַרימע-רישע צוועקן — דאָס איז פשוט אַ לעסטערונג און געפינט זיך אין פולן ווירערשפּרוך מיט דער געטלעכער אָפּשטאַמונג פון דער קונסט. מוזיק און מאַלעריי, אַרכיטעקטור און די פיינסטע געוועבן — אַלץ דאַרף אויסדריקן איין איינציקע אידעע, דאַרף געהערן דעם גאַנצן קיבוץ, בכרי ביי אַלעמען צו דערוועקן דאָס געפיל פון רעליגיעזער התלהבות⁴. דאַרף עס דען חידושן, וואָס די דאָזיקע ניט גאַנץ געוויינלעכע און באַגאַבטע פרוי האָט אָפּגעוואָרפן דעם טרוקענעם דעאָזום פון די פרידלענדערס און האַמבערגס און איז צוזאַמען מיט איר שוועסטער הענריעטע אַוועק אונטער די הויכע געמעכער פון דער קאַטוילישער קירך! ווי גרויס וואָלט אָבער געווען די פאַרווונדערונג פון דאָראַטעא פאַן שלעגל⁵, ווען מען זאָל פאַר איר געווען אַנטפלעקן, אַז די אינטימסטע געדאַנקען און געפילן, וואָס זי האָט צוזאַמען מיט איר מאַן אַרויסגעזאָגט אין זייער בשותפותדיקן ראַמאַן „לוצינרע“: וועגן מיסטישער עראָטיק, וועגן דער קרושה פון געשלעכטלעכן פאַרקער, וועגן דער פאַראייניקונג פון גייסטלעכן מיט קערפערלעכן, וועגן דער שכינה, וואָס שוועבט איבער דעם געלעגער פון מאַן און ווייב, און אַז „גאַט איז ליבע“, — אַז דאָס אַלץ איז אַזוי ענג צונויפגעפלאַכטן מיטן וועלט-באַנעם פון די יידישע מיטאַלטערלעכע מיסטיקער און איז אין זייערע ווערק פאַרקערפערט אין

1 אין זיין ברייף, וואָס איז אָפּגעדרוקט אַלס הסכמה צום ערשטן טייל פון ברוך לינדאס „ראשית למורים“ (1788), שרייבט הערץ: מבלעדי החכמות אין טובה, מבלעדי החכמות לא תכוננו אשר, ומבלעדי החכמה לא תכוננו דעת כביר אלהים.

2 אַ באַרייטער פאַרשטייער פון דער דייטשער ראַמאַנטישער שיל.

3 זע: הענריעטע הערץ, 1858, 99.

4 ראַמאַנט. ברייטע, 422.

5 דאָראַטעא איז זיך פונדערעגענאָנגען מיט איר ערשטן מן, פייט, און חתונה

געהאַט מיט שלעגלן.

פילפארביקע בילדער, וואָס אָטעמען מיטן פּאַטאָם פון ליידנשאַפטלעכער
איבערצייגונג און גלײַענדיקן גלױבן...

פאַר מענדעלסוואָגס טעכטער און פאַר נאָך אזוינע ווי זיי זיינען
אָבער די קוואַלן פון דעם יידישן גלױבן געווען פאַרשטמעט מיט זיבן
שלעסער...

ניט פאַרטריקנט און ניט אויסגעשעפּט זיינען אָבער די דאָזיקע
קוואַלן געוואָרן, — און פּלוצלינג און אומדערוואַרט האָבן זיי זיך מיט
אויסערגעוויינלעכער קראַפט פאַר דער פּרייער וועלט אַנטפלעקט, אַרויס-
רופנדיק שנאה און רוגז ביי איינע, און פּריידיקע באַוונדערונג און
התלהבותדיקע אַנטציקונג ביי אַנדערע.
וועגן דעם אין די ווייטערדיקע קאַפיטלען.

פינפטער קאפיטל

רוסקאס איינעצן און זייער השפעה איף די בעלי, המאספים. — איירליעס און דער ביבל-סטיל. — צוריק צו פראָדירנייקער ארבעט און רעפאר-מירן דאָס דערציִנג-סיסטעם. — דער גייסטיקער איבערצוך. — רחל לעיין און איר חשבון הנפש. — שימה מיימין און זיין, לעבענס-געשיכטע. — מיימונס העל-באנגם. — איציק איכל און זיין ראָמאַני טישע ליבע צו דער ביבל-שפראַך. — איכלט ליטעראַרישע סעטיקייט. — דער באַזייט פֿין זיין לוסטפיל, ר' הענאָך אָדער האָס טוט מען דערמיט. — אהרן וואַלסזאָן הצלע און זיין לוסטפיל, לייכטזין אונד פּרעמעליי.

מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, אַז דער זשורנאַל „המאסף“ מוז ראָך, ביי אַלע זיינע חכרונות, באַטראַכט ווערן אַלס וויכטיקער עטאַפּ אין דער אַנטוויקלונגס-געשיכטע כּון דער ניי-העברעיִשער ליטעראַטור. עס מוז אָבער דערביי באַזונדערס אָנגעוויזן ווערן אויף איין אינטערע-סאַנטן פּרט, וואָס אים שענקען דער רוב יידישע ליטעראַטור-פּאַרשער דוקא זייער ווייניק אויפּמערקזאַמקייט, און אָפט לאָזן זיי אים אַפילו אינגאַנצן אומבאַרירט. דעם „מאסף“ גרינדער און זיינע נאָענטע מיט-אַרבעטער זיינען געווען איבערצייגטע ראַציאָנאַליסטן. דער גרעסטער אויטאָ-ריטעט איז ביי זיי געווען דער סאַרקאָסטיש-שפּאַטישער וואָלטער, וועמעס דעאיום און נאַטירליכע רעליגיע“ האָט זיך געשטיצט אויסשליסלעך אויף לאָגישע, דורכן שכל באַגרינדעטע אַרגומענטן. און אין דער זעלבער צייט האָט דער סטיל פון די בעלי „המאספים“ און אויך זייער פּראָגראַם זיך געפונען אונטער דער שטאַרקער, ווען אַפילו אומדירעקטער און אומבאַ-ווסטער השפעה פון וואָלטערס צד שכנגדו, פון זיין אַנטיפּאָר — דעם באַשעפּער פון „עמיל“ און די „נייע עלִאיזע“, זשאַן זשאַק רוססאָ.

ניט בילדונג און וויסן, נאָר טוגענט און מעשים טובים, ניט דער שכל, נאָר דאָס געפיל איז דער קוואַל פונם מענטשנס גליק, — אין דעם איז באַשטאַנען רוססאָס דעווי? 1.

1 אין קעגנזאָץ צו דעקאַרטס דעחיו “cogito — ergo sum” (איך דענק — האָט איז די ראייה, און איך לעב), האָט איז געזען אַן אָנזאָג, אַז די רעליגיעזע חקוּסה דערס סאַרדענגט דורך דעם דור פון ראַציאָנאַליזם — איז אַרויסגעטראָסן רוססאָ מיט זיין דעחיו: . exister, pour nous est sentir.

דער בעסטער מענטש אין דער, וואָס פילט אַמטיפסטן און אַמטשטאַרקסטן. צוריק צו דער נאַטור! עס עקסיסטירט בלויז איין איינציקער געזונטער לעבנסשטייגער — אויף דעם שוים פון דער נאַטור, צווישן די גרינע פעלדער, אָן וועלכן צוואַנג, אָן דעם מינדעסטן לוקסוס; מען שעפט חיונה פון דער מוטער-ערד, מען לעבט פון אירע גאַבן און געשענקען און מען געפינט זיך צווישן שכנים-חברים, וואָס אלע זיינען גלייך. פון אלע געזעלשאַפטלעכע קלאַסן איז דער בכבודיקסטער — דער קלאַס מענטשן, וואָס אַרבעטן מיט זייערע אייגענע הענט, דער איינציקער קלאַס, וואָס ברענגט ווירקלעך נוצן. און ווייל די דאָזיקע מענטשן גע- פינען זיך אַדאַנק זייער באַשעפטיקונג אַמנאָענטסטן צום נאַטיוולע- צושטאַנד, איז נאָך ביי זיי בשלימות אויפגעהיט אונטער דעם פון דרויסן אַזא שטרענגן און פאַרגרעבטן אויסזען די געמיטלעכקייט, גוטסקייט און אָפּנהאַרציקייט פון די אורשפּרינגלעכע אינסטינקטן.

רוססאָס אידעען זיינען געווען שטאַרק פּאָפּולער אין דייטשלאַנד. די באַדייטניקסטע מענער זיינען פון זיי אַנטציקט געווען. לעסינג האָט באַקריינט רוססאָן כּיטן נאָמען „וועלטווינער“, שילער האָט אים געגליכן צו סאָקראַטעסן און האָט אין באַגייסטערטע פּערזן באַזונגען דעם גרונד- טעזיס, מיט וועלכן עס פאַנגט אָן רוססאָס „עמיל“¹. אין דער דייטשער ליטעראַטור פון יענער צייט איז געווען אַמישטאַרקסטן באַליבט דער טיפּ פון „שיינע גייסטער“ און „צאַרט-פּילגריקע הערצער“, וואָס ווערן כּמש צעשווומען אין סענטימענטאַלע זיפּצן און טרערן, און אין זייער גאַנץ האַנדלען און טאָן פּאָלגן זיי דעם דרינגענדיקן באַפּעל פון זייער איינציק אָנערקענטן פירער — דעם געפיל. דער דיכטער העסנער האָט זיך קונה- שם געווען מיט זיינע לאַקריז-זיסע איריליעס, ווו עס ווערט געשילדערט ווי אַן אמתער גן-עדין דאָס רויקע און זאָרגלאָזע דאָרף-לעבן אויפן שוים פון דער נאַטור.

די השפּעה פון רוססאָס אידעען האָט זיך געלאָזט באַמערקן אויך אין די יידישע קרייזן. וועגן דער ווירקונג פון דעם „עמיל“-באַשעפּער אויף די יידישע געבילדעטע פרויען האָבן מיר שוין גערעדט אין פּאַריקן קאַפיטל. די אידעען פון דעם זשענעווער פּילאָזאָף זיינען אָבער אויף זייער נצחנישן וועג אַריינגעדונגען אויך אין דעם לאַגער פון די יידישע אויפּקלערער-ראַציאָנאַליסטן. זיי, די זין פון דעם רעכטלאָזן

Tout est bien, sortant des mains de l'auteur des choses; 1
tout dégénère entre les mains de l'homme.

באַקאַנט זיינען שילערס פּערין: Die Welt ist vollkommen überall,
Wohin der Mensch nicht hinkommt mit siener Qual. אַזוי"ה.

געמאך האבן ניט געקענט זיך גלייכגילטיק פארהאלטן צו דעם הומאנעם דעוויו, וואס ווערט פראקלאמירט אין רוססאס „עמיל“: „לערנט דאס קינד, וואס געפינט זיך אונטער אייער השגחה, ליב האבן אלע מענטשן, אפילו די, וואס פארהאלטן זיך צו אייך מיט ביטול. גיט אים אזא דערציאונג, אז עס זאל אין זיך ניט זען קיין מיטגליד פון א באשטימטן קלאס, נאר פילן אין זיך זיין קרבות מיט אלע קלאסן. רעדט מיט אים וועגן דעם מענטשן-געשלעכט מיט ליבשאפט, זאל זיין אפילו מיט מיטלייד — נאר ניט מיט ביטול. א מענטש טאר ניט מבוה זיין דעם אנדערן מענטשן. מענטשן, וואס זיינען אזוי אפגעריסן געווען פון דער נאטור און פון פראדוצירנדיקער ארבעט, מענטשן, וואס זיינען אויפגעוואקסן אין דער געשטיקטער לופט פון די ישיבות און פארבראכט זייערע יונגע יארן מיט פילפול און איבערגעשפיצטער סכאָלאַסטיק — האָט געמוזט אימפּאַנירן רוססאָס טעזיס: „דעם מענטשנס נאַטירליכסטער צושטאַנד איז — די ערד באַארבעטן און לעבן פון אירע פרוכטן. דער דאָזיקער צושטאַנד איז דער איינציק נייטיקער און נוצליכער“ (נייע עלאַזע, V, צווייטער ברויך). פון אלע באשעפטיקונגען, וואס קאנען געבן דעם מענטשן מיטלען צום לעבן, איז די האנטארבעט אַמבעסטן מסוגל אים צו דערנענטערן צו דעם נאַטירלעכן צושטאַנד; פון אלע באַרופן איז דער פאַסיקסטער, וואָס איז אַמווויניקסטן אָפהענגיק פון דער השגחה און פון אנדערע מענטשן — דער באַרוף פונם בעל-מלאכה“ („עמיל“, בוך 3).

צוריק צו פראדוצירנדיקער ארבעט און רעפארמירן דאס דערציאונג-סיסטעם — זיינען, ווי מיר ווייסן שוין, געווארן די וויכטיקסטע פונקטן אין דעם פראגראם פון די בעלי-המאספים. די „מאספים“ האבן זיך פיינדלעך פארהאלטן צום תלמוד און צו דער שפעטערדיקער רבנישער ליטעראטור, דערפאר אָבער האָבן זיי זיך פארהאלטן מיט גרויס יראת-הכבוד צו דער ביבל, ווו די ערד און די ערד-ארבעט שפילן אזא אויס-שליסלעכע ראָלע: דאָרט פילן נאָך די מענטשן אזוי שטארק זייער קרבות צו דער ערד, דאָרט זיינען אויפגעהיט אומשטערבלעכע מוסטערן פון אמתע אידיליעס. דאָס האָט ניט ווייניק מיטגעהאָלפן, וואָס די ביבלישע וועלט, דער ביבלישער סטיל און נוסח זיינען ביי די „מאספים“ געוואָרן דער העכסטער אירעאָל, דער קלאַסישער מוסטער, פון וועלכן מען דאַרף לערנען און אים קאָפירן...

גערעכט איז אָבער דער קלוגער לעסינג: „Es sind nicht alle frei, die ihrer Ketten spotten!“ צו שאַרף און פּלוצלינג איז געווען ביי דעם דור „המאספים“ דער איבערגאַנג. זיך אָפּגעריסן פון דעם אייגענעם באַדן — זיינען זיי געבליבן הענגען אין דער לופט, אָן אַ שום באַדן

אונטער די פיס. ס'איז ניט אזוי לייכט אָפּצוואַרפן פון זיך דעם אַלטן וועלט־
 באַנעם, אין וועלכן מען איז אויסגעוואַקסן און די יונגע יאָרן פאַרבראַכט.
 אין נאָמען פון דעם ראַציאָנאַליזם האָבן די בעלי „המאספים“ זיך געפלייסט
 צו באַפרייען זיך פון דעם טראַדיציאָנעלן און אַלטכאַדישן; עס האָט
 אָבער אומבאַוואוסט אין די טיפענישן פון דער נשמה געצאָנקט די בענק־
 שאַפט צום פאַרגאַנגענעם עבר. האָט זי זיך אויסגעגאַסן אין דער
 ראַכאַנטישער ליבע צו דער ביבל. ווי מיר ווייסן, האָבן זיי געשטעלט
 פאַר זיך די אויפגאַבע, צו באַווייזן פאַר די אַנדערע אומות די שיינקייטן
 פון דער ביבל; נאָר אויפגעצויגן אין דער טרוקן־איבערגעשפיצטער
 סביבה פון פּלפּוליסטישער סכאַלאַסטיק, זיינען זיי גופא ניט מסוגל
 געווען אויפצונעמען און צו פילן די דאָזיקע שיינקייטן. זיי האָבן פּלויז
 געקאָנט נאָכמאַכן, אימיוטירן דעם ביבל־סטיל — פרעמד און אומפאַר־
 שטענדלעך איז זיי אָבער געבליבן די קלאַסישע וועלט פון יענער אַנטיקער
 תקופה, אין פּסידאָ־ביבלישן סטיל האָבן זיי איבערעוועצט די מיטלמעסיקע
 העסנערס אידיליעס און ראַמלערס אָדעס. אפילו דער טרוקנער פריד־
 לענדער האָט אידיליעס געשריבן. אין זייער סענטימענטאַלער השתפכות
 הנפש איז אָבער געווען לויטער רעטאָריק, אָן אַ פונק קינסטלערישן
 שאַפן. אין זייערע לידער פילט זיך, אין גרונד גענומען, אזוי ווייניק
 דער הויך פון לעבן, ווי אין די פּלפּוליסטישע פּשטלעך פון די אַלט־
 פּרענקישע רבנים, וואָס ווערן אזוי אָפּגעלאַכט פון די בעלי „המאספים“...

צווישן די בעלי „המאספים“ און זייערע מיטהעלפער זיינען געווען
 מענטשן מיט שאַרפע קעפּ און גרויסן וויסן, עס איז אָבער ניט געווען
 צווישן זיי קיין איינציקער גאַנצער כאַראַקטער, קיין איינציקע אָריגינעלע
 פּרודענלעכקייט. צו פּלוצלינג איז פאַרגעקומען דער איבעררייס מיטן
 עָבר, צו ראַפּטאָם דער איבערשפרונג פון דעם אַלטפּרענקישן מיטלאַל־
 טערלעכן יידישן לעבנסשטייגער צו דער נייער פּרעכדער אידעען־וועלט
 מיט אירע אַבסטראַקטע מעטאָפיזיש־ראַציאָנאַליסטישע באַגריפן, וווּ עס
 האָט פאַרנומען דעם גאַנצן אויבנאָן ניט דער רעאַלער, לעבעדיקער, אין
 דער ספּעציפישער סאָציאַל־היסטאָרישער סביבה אויפגעקומענער מענטש
 מיט זיין קאָמפּליצירטער פּסיכיק און אייגנאַרטיקער וועלט פון איבערלע־
 בונגען, איינגעבאַרענע סימפּאטיעס און שטימונגען, — נאָר דער אַב־
 סטראַקטער באַגריף מענטש, אָן אַן עָבר, אָן טראַדיציעס, אָן גענירשנטע
 אָבערגלויבנס, אויסער רוים און צייט...

אין דער בינ־השמשותדיקער תקופה פון תשובה־שטימונגען, נאָכ־
 דעם ווי די השפּלה־אידעאַלן זיינען אזוי אומברחמנותדיק צעשמעטערט גע־
 וואָרן, איז מען מיט אַ באַזונדערן ירְגוּזן אָנגעפאַלן אויף די טרעגער פון

דער „בערלינער השפלה“, ווי אויף אסימילאטאָרן, ווי אויף מענטשן, וואָס האָבן געפּעלשט אין זייער קער און געלייקנט אין זייער נאַציאָנאַלער ירושה; מען האָט מיט צאָרן באַשפּאַט זייערע גרייזונגען און פּעלערן און גיט געוואָלט דערביי באַמערקן די טראַגיק פון די דאָזיקע מענטשן, גיט געוואָלט זיך רעכענען דערמיט, וואָס אין זייער גייסטיקן איבערבּרוך, אין דער שנעלער און גאַנץ באַרעכטיקטער איבערשאַצונג פון נאַציאָנאַלע ווערטן, האָט געשפּילט די הויפּט-ראָלע גיט אזוי דער שלעכטער ווילן פון די דאָזיקע מענטשן, ווי די אומנאַרמאַלע אומשטענדן, אין וועלכע זיי איז אויסגעקומען צו לעבן און צו שאַפן...

זייער באַראַקטערמיש אין דער הינזיכט זיינען די רירנדיקע ווער-טער, וואָס עס האָט מיט אזאָ אָפּנהאַרציקייט אַרויסגעזאָגט איינע פון די מערקווירדיקסטע פּרויען אויס יענער צייט — די פּריער שוין דערמאַנטע רחל לעווין: „עס דאַכט זיך מיר אויס, — שרייבט זי אין די יונגע יאָרן דור פּינטן, — אז בעת איך האָב מיך אויף דער וועלט באַוווּן, האָט אַ הימליש וועזן מיר ביי מיינע ערשטע טריט אויפן לעבנסוועג ווי שפּיציקע פּיילן אין מיין האַרץ די דאָזיקע ווערטער איינגעקריצט: „האַב טיפּע עמפּפּינדונגען, זע די וועלט ווי ווייניקע אין דיין דור, זיי גרויס און אַיירל, — דענקען וועגען אייביקע פּראַבלעמען קאָן איך דיר אויך גיט פּאַר-ווערן. איינס האָט מען אָבער פּאַרגעסן אנצוזאָגן — זיי אַ יידן, און אַט איז מיין גאַנץ לעבן אַ שטענדיק פּאַרבלוטן“. און ליגנדיק אויף איר טויט-געלעגנער האָט די דאָזיקע „משומדת“, וואָס האָט „גע-פּעלשט“ אין איר אַמונה און אין דער ירושה פון אירע אַבות, מיט אַ צאַפּלדיק האַרץ אויסגערופן: „זוי ווונדערבאַר דאָס איז! איך, אַ פּאַר-זאָגלע פון מצרים און ארץ-ישראל, און איר רינגלט מיך אַרום מיט אזוי פיל זאָרג און ליבע. מיט אַ געפיל פון אַנטציקונג דענק איך וועגן מיין אָפּשטאַם און וועגן מיין ווונדערבאַרן גורל, וואָס פּאַרבינדט די עלטסטע זכּרונות פון דער מענטשהייט, דעם לענגסטן עבר און די ווייטסטע לענדער מיט אונזער היינט. דאָס, וואָס איז אזאָ לאַנגע צייט געווען פאַר מיר די גרעסטע שאַנד, די שמאַרציקסטע ליידן און דאָס טיפּסטע אומגליק, — וואָס איך בין אַלס יידישע טאָכטער געבאַרן, — איז איצט ביי מיר אזוי טייער, אַז איך וואָלט פאַר קיין זאַך אין דער וועלט גיט געוואָלט זיך דערמיט צעשיידן“.

און אַ צווייטער פּאַרשטייער פון דעם דאָזיקן דור, פון דעם „דור תּהפּוכות“, זיי עס הייסט ביי דעם קולטור-היסטאָריקער שמעון בערנ-פּעלד, האָט מיט אַ באַווונדערנדיקער אָפּנהאַרציקייט פאַר אַלעמען אַנט-פּלעקט די טראַגיק פון זיין לעבנסוועג און פון נאָך אזוינע פון זיין דור.

מיט א פארכאפטן אָטעם הָגַט די אייראָפּעישע קולטור-וועלט זיך באַקאַנט מיט דער דאָזיקער טרויעריקער לעבנסגעשיכטע, און מיט יראת־הַכּוֹד זי אין אירע קולטור-אוצרות איינגעשלאָסן, שלמה מיימון 1 האָט געהייסן דער מהבר פון דער דאָזיקער לעבנסגעשיכטע 2.

שלמה מיימון האָט געשריבן א סך ווערק אין העברעיִש 8, ווען עס זאָל אים אָבער ניט געווען געלינגען, ניט געקוקט אויף אַלע שטערונג־גען און מניעות, זיך אַרויסצורייסן אויף דער בריווער וועלט און איינ־קריצן זיין נאָמען אין דער געשיכטע פון דער דייטשער פּילאָזאָפּיע, וואָלט זיין נאָמען און שאַפן וואַרשיינלעך אזוי פאַרגעסן געוואָרן, ווי אַבא גלוסק און נאָך אזוינע ווי ער 4, די בערלינער גראַנדן, די רייכע נעגאציאַנטן און באַנקירן, וואָס האָבן געוואָלט שפּילן די „אויפגעקלערטע“ אייראָפּעער, איז דער גאָנטישער ליטוואַק מיימון געווען דערווידער מיט זיין פיגור, מיט זיין הילוך, מיט זיין אויסשפראַך; ער האָט זיי שאַקירט מיט זיינע פּויליש-ליטווישע מאַנירן, און זיי האָבן קאַלטבלוטיק געלאָזט אים אויסגיין פאַר הונגער, אומקומען אין דחקות און נויט. ער גופא־ניט איבער מיט תמיכות־דיקער פּשטות, ווי אזוי ער האָט אין זיין „טרוי־עריקער לאַגע באַשלאָסן צו ווענדן זיך צו קריסטלעכע געלערנטע אין דער האַפּענונג, אז זייער רעקאָמענדאַציע וועט גראַד האָבן די געהע־ריקע ווירקונג אויף די רייכע פון מיינ פּאַלק“ 5, און טאַקע אַ דייטשער אַדעליקער, דער גראַף האַנס פּאָן קאַלקרייט, האָט רחמנות געהאַט אויף

1 זע איבער דערק, ב. V, ז. 291—292.

2 Salomon Maimons Lebensgeschichte, Berlin 1792/3.

3 מיימון האָט געשייבן אין העברעיִש סאַלגנדיקע ווערק: (1) „גבעת המורה“, א פירוש אויפן „מורה נבוכים“; (2) „ביאר פילוסופי על פירוש המשניות“; (3) „חשק שלמה“, אין פינף כּייל, פּילאָזאָפּישע ביאורים אויף אבן עזרא, רבנו בחיי, רבנו גיסיים און אויך פּילאָזאָפּישע חקירות וועגן מעשה בראשית און אַלגעברע (דערמאָנט אין גייגערס „צייטשריפט פיר חיסענס. א. לעבען, 1866); (4) „תעלומות חכמה“ וועגן מצטע־מאַטיק און פיזיק (דערמאָנט ביי גייגערן); (5) תורת המסימטיקה (דערמאָנט אין זיין לעיענסגעשיכטע, 427); (6) תורת הטבע, גאָטורחיסנשאַפט, לויט ניוטאָנס סיסה (דאָרטן, 433); (7) קורות היהודים נאָך באַנאָש, איבערזעצט פון פּראַנצויזיש (דאָרטן, 424); (8) מועדי בוקר, איבערזעצונג פון מענדעלסאָנס „מאַרגענשטונדען“ (דאָרטן, 433); (9) אַ קריטישע באַרשונג וועגן וואָלפּס „מעטאַפּיזיק“ (דאָרטן, 366): (10) אַ מעטאַפּי־זיש חקירה וועגן גאָטלעכער און געטלעך־אַנטפּלעקטער סעאַלאַגיע.

4 פון מיימוןס העברעיִשע דערק איז פאַרעפנטלעכט בלויז דער ערשטער טייל פון זיין „גבעת המורה“ און אין „המאסף“ (תקמ"ט, 131—136) איז געדרוקט זיין „ביאר פילוסופי“. אונטער דעם דאָזיקן אַרטיקל חתמעט זיך מיימון: שלמה בן יהושע ממדינת ליטא; די איבעריקע זיינען געבליבן אין מאָנסקריפּט.

5 לעבענסגעשיכטע, 430 (מיר ציטירן לויט גאַלדשטיטס יודישער איבערזעצונג).

דעם אָרעמען ייִדישן דענקער, דעם גע-וונדניק, האָט אים ברייטוויליק געגעבן רו און שוץ אויף זיין גוט אין שלעזיע, און מיט גרויס געזונט איבערגעטראָגן די משונהדיקע גענג און קאָפּרין פון דעם נייסטיק און פיזיש געבראָכענעם מיימון. און ווען מיימון איז געשטאָרבן אויפן 16טן יאָר פון זיין לעבן און סען האָט זיין קערפער געבראַכט קיין גלאָגוי, בכרי אים צו ברענגען צו קבר ישראל, האָבן די פּאָנאַטישע פירער פון דער קהילה זיך נוקם געווען אין דעם „מין“ און אַפיקורס, און דעם גאָנטישן, אַזוי פיל געליטענעם ייִדישן דענקער האָט מען מיט שפּאַט און בזיון מקבר געווען „קבורת חמור“, הינטערן צוים פון בית הקברות...

שלמה מיימון האָט זיין „לעבענסגעשיכטע“ אין דייטש געשריבן — ער האָט זייער גוט פאַרשטאַנען, אַז אין העברעיִש וועט אַזאַ ווערק זיין פּקול קורא במדבר — עס וועט קיין אוידיטאָריום ניט געפינען. און עס זיינען טאַקע פאַרגאַנגען העכער הונדערט יאָר, ביז מיימנס מייסטערווערק האָט זיך דערוואַרט אויף אַ העברעיִשע איבערזעצונג 1. און דאָך דאַרף מיימנס „לעבענסגעשיכטע“ פאַרצייכנט ווערן אין דער געשיכטע פון ייִדישער קולטור. קיין ייִדישער קולטור-היסטאָריקער, וואָס באַשרייבט די צווייטע העלפט פונם 18טן יאָה, קאָן ניט פאַרבייגיין דאָס דאָזיקע מערק-ווירדיקע ווערק, וווּ עס ווערט געגעבן אַן אַביעקטיווע שילדערונג פונם ייִדישן לעבן אין ליטע און פּוילן אינס 18טן יאָה. מיט אַביעקטיווער רויקייט און מיט זיכערער האַנט ווערן אויפגעוויקלט פאַר אונזערע אויגן די טרויעריקסטע בילדער פון ייִדישער אָרעמקייט און רעכטלאָזיקייט אונטער דער ממשלה פון ווילד-משוגענע פּריצים און פּאָנאַטישע גייסט-לעכע. ווי אין אַ קאַלידאָסקאָפּ שוועבט פאַר אונז די וונדערבאַרסטע פּאַנאָראַמע מיט די קאַלאָריטפולע פיגורן פון מקובלים, אַסקעטן, פּריצים און לומדים; אויסטערליש שיינע פּערזענלעכקייטן, ווי דער פּויונער רב ר' הירש הריף, און נירדערטעכטיקע צבועקעס, פאַרגרעפטע ישובניקעס, וואָס קאָנען אַפילו ניט קיין וואָרט ייִדיש, און גאָנטי התורה; דער מעושע-ריטשער מגיד און משה מענדעלסאָן, די ערשטע חסידים און די בערלינער משפּילים, אָרעמע אומוויסנדיקע בעטלער און באַרימטע פּילאָזאָפּן און דענקער. און אין דער מיט — די אויסטערלישע פיגור פון דעם פּאַר-פּאַסער גופא, מיט איר אויסערגעוויינלעכן לעבנסוועג, וואָס ווערט געשיל-דערט מיט אַזאַ גאָנטישער פּשטות און עניוות...

1 איבערזעצט (מיט קירצונגען) דורך י. ה. טביוב אונטערן טיטל „הולדת שלמה מיימון“, 1898/9. אין ייִדיש האָט אין 1871 דוד נהאָ סאַרעטנלעכט אַ נעקירצטע באַרעכעטונג פונם אויסאַגיגראַפישן טייל „לעבענסגעשיכטע“. אַ מולטמענדליקע איבער-זעצונג טון י. גאַלדשמידט אין דערשינען אין הילנער פּאַרלאַג „סאַפּאַר“ אין 1927.

ניט אומזיסט האָט די דאָזיקע לעבנסגעשיכטע געמאַכט אזא נטוואַלדיקן רושם אויף נעטען, שילערן און אַנדערע באַרימטע פּערזענלעכקייטן. „שלמה מיימון — באַמערקט ריכטיק זיין איבערזעצער אין יידיש, גאַלדשמידט — אין געווען אַ פּענאַמענאַלע דערשיינונג ווי אַ מענטש, ווי אַ ייד און ווי אַ פּילאָזאָף. ווי אַ יונג ביימל אין אַ וויסטן לאַנד, אָן טוי און אָן רעגן, אין ער אומדערוואַרטעט, צום דערשטוינען אויפגעגאַנגען אין אַ חושכדיק-עלנטן לאַנד אָן שום מיטלען, און אין אויפגעשטיגן גאָר הויך, ביז אין די העכסטע הימלען פון דענקען. אַ בייזער פאַטום אָבער האָט אים באַגלייט און ניט אָפּגעלאָזט פון זיין געבאָרן אָן ביז זיין לעצטן אָטעם-הויך... קיין איינציקע געשעעניש אין זיין לעבן האָט ניט מיטגעהאַלפּן דער נאָרמאַלער אַנטוויקלונג פון זיינע גייסטיקע כוחות; פאַרקערט, זייער אַ סך געשעענישן האָבן נאָך פאַרהאַלטן דעם גאַנג פון זיין אַנטוויקלונג און געשטערט אים צו געפינען זיין וועג אינם לעבן.“

כּוּר האָבן אין די כּריערדיקע בענד פון אונזער ווערק גערעדט וועגן דעם אויסטערלישן טיפּ „זוכערס“ („המבקש“) ¹, וואָס ווילן אויס-פאַרשן אלע וועגן, אויף וועלכע מענטשן זוכן די העכסטע מדרגה פון שלימות, זוכן איבעראַל דעם לויטערן ליכטיקן אמת, פאַרשן נאָך גאָטס לעבעדיק, פּרענענדיק וואָרט. נאָר ביי קיינעם פון די דאָזיקע „זוכערס“ אין דער זוך-און וואַנדער-וועג ניט געווען אזא שרעקלעך שמאַרציקער, פּול מיט דחקות, הונגער, נויט און אוממענטשלעכע דערנידערונגען, ווי ביי שלמה מיימון. און מערקווירדיק אין דער טאָן, אין וועלכן עס ווערט אין מיימונס „לעבענסגעשיכטע“ דערציילט וועגן דעם שמאַרצפּולן נע-ונד-וועג, וואָס ס'האָט דורכגעמאַכט דער אָרעמער, נאָר גאוניש-באַגאַבטער דאַרפּס-מלמד ² אויס אַ פאַרוואַרפענעם און פאַרהושכטן ווינקל אין ליטע ביז ער איז מגולגל געוואָרן אין אַ באַדייטנדיקן דייטשן פּילאָזאָף, אין איינעם פון די טיפּסטע און שאַרפּזיניקסטע מפרשים פון קאַנטס פּילאָ-זאָפּיע. די שרעקלעכע נויט און דחקות, אין וועלכע ער האָט זיינע יאָרן פאַרבּראַכט, האָבן זיין איידעלע, נאָך אמת דורשטנדיקע נשמה, מיט זינד באַפּלעקט, זיין כאַראַקטער פאַרדאַרבן, זיין געזונט און כוחות אויף אזוי ווייט צעשטערט, אז ער איז פון אויסצערונג צו 46 יאָר געשטאַרבן, — און ער דערציילט וועגן דעם מיט אזא ווונדערבאַרער פּשטות און אמת-פּילאָזאָפּישער רויקייט...

1 זע ב. III, 11, 14 א"ה.

2 מיימון האָט שוין צו עיף יאָר באַקומען סמיכות אויף רבנות (לעבענס-געשיכטע, 87).

עס געניגט צו דערמאָנען דעם טרויעריקן עפיוואָד, ווי אזוי דער פון הונגער און עלנט אויף טויט-פארמאָטערטער, זוכער" האָט זיך ענד- לעך דערשלאָגן צו די טויערן פון זיין ציל — צום ראָזענטאַלער טויער, זואַס פירט צום קוואַל פון בילדונג און וויסן — צו דער רעזידענץ-שטאָט בערלין. נאָך די פרומע ראשי-הקהלה האָבן פאַר אים דעם טויער פאַר- שפאַרט און שטרענג אים באַפוילן, ער זאָל זיך וואָס גיכער אָפּטראָגן פון דאָרטן. האָט, נעבעך, דער גייסטיק און פיזיש-געבראָכענער נע-ונדניק זיך אַנידערגעוואָרפן הינטער דער שטאָט אויף דער ערד און אויסגע- בראַכן אין אַ ביטער געוויין 1. און מיימון, דערצייילנדיק דאָס אַלץ, באַווייזט דערביי ניט אַרויס קיין שום פאַרביטערונגס-געפיל ניט צו די פרומע ראשי-הקהל, ניט צום שטרענגן משגיח פֿין „הקדש" ביים ראָזענ- טאַלער טויער. אַדרבא, ער איז נאָך אויף זיי מלמד זכות, און ווייזט אָ, אַז טיילווייז זיינען די בערלינער פרומע יידן אייגנטלעך גערעכט געווען 2. מיט וואָס פאַר אַ פילאָזאָפישער אָביעקטיוויטיט שילדערט שלמה מיימון דעם איינדרוק, וואָס ער האָט געמאכט די ערשטע צייט מיט זיין גאַנצער פיגור, תנועות און מאָדנער אויסשפראַך אויף דעם אייראָפעער דאָקטאָר הערץ: „תחילת האָט דער דאָזיקער הער ה. (הערץ) מיך באַטראַכט ווי אַ ריידינדיקע הײה און האָט זיך אַמוזירט מיט מיר, ווי מען אַמוזירט זיך מיט אַ הונט אָדער מיט אַ שטאַר, וואָס האָט זיך אויסגעלערנט אויסצורידן אייניקע ווערטער. דער משונה הדיקער געמיש פון עפעס חיה שעס אין מיינע מינעס, אויסדרוק און אויסווייניקסטן שטייגער אויפפירונג מיט דער שכלדיקייט אין מיינע אַרויסגעזאָגטע געדאַנקען האָבן מער געוויקט אויף זיין פּוּת-הדמיון, איידער דער אינהאַלט פון מיינע רייד — אויף זיין שכל" 3.

ס'איז פראַי אַנצווייזן נאָך אויף איין כאַראַקטעריסטישן פּרט, ווייל ער איז ענג פאַרבונדן מיטן וועלט-באַנעם פון די בערלינער משפּילים און די מיטאַרבעטער פון די „מאספּים". שלמה מיימון איז אין פיל פּרטים געווען באַדייטנדיק ווייטזיכטיקער פון זיינע מיטצייטלעך, האָט געהאַט אַ בעסערן חוש פאַר היסטאָרישע דערשיינונגען, ווי די טרעגער פון דער בערלינער השפּלה. ער געפינט, אַ שטייגער, פאַר נייטיק אַנצווייזן „ווי ענג עס איז פאַרבונדן און פאַרקניפּט די יידישע רעליגיע מיטן נאַציאָ- נאַלן קיום, אַזוי, אַז די אָפּשאַפונג פון דער יידישער טעאָקראַטיע מוז בהכרח נאָך זיך ציען אויך די פאַרניכטונג פון דער יידישער

1 לנבענטגעשיכטע, I, 10—208.

2 דאָרטן, 209.

3 דאָרטן, II, 369.

נאציע" 1. ער געפינט, אז דאָס, וואָס די אנשי כנסת הגדולה האָבן מוכיף געווען נײַע חוקים, האָבן זיי עם געטאָן, לויט די פּאָדערונגען פון דער צייט און לויט די אומשטענדן" 2; אויך פלייסט ער זיך צו דערווייזן, ווי פּאָזיטיוו ס'איז, די מעטאָדע פון די חכמי התלמוד, און רעכנט, אז דערמיט וועט מסכים זיין יעדערער, ווער עם איז אַריינגע-דרונגען אינם אמת גייסט פון תלמוד" 3; און ער קורט נאָכאָמאָל איבער, אז די „אלע נייע דינים, וואָס עם האָבן מחדש געווען די חכמי התלמוד און די גאונים, וואָס נאָך זיי, — איז דאָס געשען, לויט די פּאָדע-רונגען און באַדערפענישן פון דער צייט" 4. בנוגע דער מאַראַלישער לערע פון די חכמי התלמוד, ווייזט מיימון אָן, „אז זי איז אין אלץ ענלעך צום סטאָנציום, איז אפילו אין אַ סך וויכטיקע, פּרינציפיעלע פונקטן העכער פון אים" 5. אין דעם קאָפיטל, ווו ער רעדט וועגן חסידות, ווייזט, אַנב, מיימון אָן אויף דער „נוצלעכער טעטיקייט" פון די רבנים 6. ער איז אויך געווען דער איינציקער צווישן די „בערלינער" משפּילים פון יענעם דור, וואָס איז אַרויס מיט אַ זאָלעכער קריטיק ז קעגן די טעזיסן פון מענדעלסאָנס „יערוואַלעם", און ער דערקלערט אָפּן: „ווען איך זע יידן, וואָס באַקענען זיך צו דער יידישער רעליגיע, מחמת צוגעבונדנקייט צו דער משפּחה אָדער צוליב געוויסע אינטערעסן" 7, און דערנאָך זיינען זיי עובר אויף די מצוות דאָרטן, ווו די דערמאָנטע סיבות שטערן זיי ניט, לויט זייער מיינונג, עובר צו זיין אויף דער תורה, — דאָן דערקלער איך, אז אַזעלכע יידן טוען אומרעכט, באַגייען אומגעזעצלעכקייט. איך באַגרייף דעריבער ניט, וואָס ווען דער האַמבורגער רב הפולל האָט מחרים געווען אַ יידן פון זיין קהילה, ווייל יענער האָט בפרהסיא עובר געווען אויף די געזעצן פון דער רעליגיע, האָט מענדעלסאָן געוואָלט באַפרייען דעם דאָזיקן יידן פונם חרם מיטן מאַטיוו, אז די רעליגיעזע געמיינדע האָט ניט קיין רעכט אין פירגערלעכע ענינים, בעת ער אליין באַהויפט, אז דער שטאַט פון דער יידישער רעליגיע איז אייביק און וועט קיינמאָל ניט געענדערט און ניט פּטל ווערן. וואָס איז דאָס

1 דאָרטן, II, 423.

2 דאָרטן, I, 119.

3 דאָרטן, 129, געשפּייצט פון טאַרטאָסער.

4 דאָרטן, 243.

5 דאָרטן, 131.

6 דאָרטן, 185.

7 דאָרטן, 384—387.

8 געשפּייצט פונם טאַרטאָסער.

פאר א שטאט און רעכט? אין וואס פאשטייען בכן די רעכט פון דעם דאזיקן רעליגיעזן שטאט? 1.

שלמה מיימון איז אבער דעם בעל „מורה נבוכים“ א פייערדיקער חסיד געווען, האט זיך אין בערלין אָנגעזאפט מיט די ראציאָנאליסטישע אידעען פון יענער צייט, איז נתפעל געוואָרן פון די בערלינער אייראָפּעיִש-געבילדעטע „אויפקלערער“, און דוד פרידלענדער איז ביי אים געווען פאררעכנט פארן „גרויסן משפיל מיט א פייערעם געשמאק“ 2 — איז דער פאר קיין חידוש ניט, וואָס אויך ער קומט צו דער מסקנא, אז „די יהדות איז געגרינדעט אויף קלאַרע, אַבסאָלוט-ניוטווענדיקע געזעצן פונם שכל“ 3. ער פאָרגעסט, וואָס ער אליין האָט פריער געשריבן וועגן די חכמי התלמוד און די דינים, וואָס זיי האָבן מחדש געווען, און ווייזט אָן מיט פארביטערונג גאנץ אינם סטיל פון די בערלינער משפילים: „צולעצט זיינען נאָך געקומען די תלמודיסטן און האָבן אַריינגעבראַכט אין דער יהדות אַ מאַסע חוקים און דינים, וואָס האָבן ניט קיין שום רעאלן צוועק, דערמיט פאַרוואַנדלט די יהדות אין אַ טרוקענער און פאַרבאַלאַמירטער רעליגיע און זי נאָך מער פאַרקריפלט. דער רעזולטאַט דערפון איז געווען אַ טרויעריקער: אָנשטאַט דעם, וואָס לויט דער פּוּנה פונם ערשטן מחוקק פון דער יידישער רעליגיע (משה רבנו) האָט זי, די דאָזיקע רעליגיע, געדאַרפט מאַכן דאָס פּאַלק ישראל פאַר אַן „עם חכם ונבון מכל העמים“ — האָט זי דורך דעם, וואָס מ'האַט זי געברויכט אָן אַ זין און אָן אַ צוועק, געמאַכט אים פאַר דעם אומוויסנדיקסטן און אומפאַרשטענ-דיקסטן פון אַלעמען“ 4. מיימון פאַרשטייט זייער גוט, אז „פאַר שיי-דענע (געשפּיציט פון אונז, י. צ.) סיבות האָבן גורם געווען די שלעכטע פּאַליטישע לאַגע פון דער נאַציע, און די פשוטע פּאַלקס-מאַסן זיינען מחמת דעם געוואָרן העכסט אומוויסנדיק ניט בלויז אין אַלע נוצלעכע קענטענישן און וויסנשאַפטן, נייערט אפילו אין די געזעצן פון רעליגיע“ 5. ער האָט זיך אָבער געפונען אונטער דער השפעה פון די בערלינער משפילים, וואָס האָבן, ווי ער גופא דערציילט, פעסט פאַר-זיכערט, אז ווען יידן זאָלן בעסער זיין באַקאַנט מיט זייער געשיכטע, וואָלטן זיי געקאַנט דעמאָלט „איינזען און פאַרשטיין, אז בלויז זייער אומוויסנדיק און פאַרעקשנטע התנגדות קענן אַלע

1 שלמה מיימון לעבענסגעשיכטע, 386.

2 דאָרטן, 364.

3 דאָרטן, 188—189.

4 דאָרטן, 190—191.

5 דאָרטן, 456.

פארנינפטיקע אינסטיטוציעס (געשפניצירט פונם פארפאסער) זיינען שולדיק אין אלע אומגליקן און קאטאסטראפעס, וואָס האָבן מיט זיי פאָסירט¹. ווערט מיימון בטל פאר די אויפגעקלערטע משפילים, פאר געסט אין זיין אייגענעם שטאנדפונקט, און ווייזט אָן, אז די גרינדער פון דער, חברה דרשי לשון עבר² און פון דעם, המאסה³ — האָבן מיט רעכט (געשפניצט פון אונז, י.צ.) אָנערקענט, אז די סיבה פון דער שלעכטער לאַגע, דער מאַראַלישער ווי דער פאָליטישער⁴, פון דער יידישער אומה, ליגט אין די רעליגיעזע פאָראורטיילן, אינם מאַנגל פון אַ פאָרנינפטיקן ייאור אויף תנ"ך און אין דער פאָרקריפלטער אויסטייטשונג פון די פסוקים, וואָס קומט פון דעם ניט-קענען די העברעיִשע שפראַך⁵.

עס איז זעלבסטפארשטענדלעך, אז ווי די בערלינער משכילים, אזוי האָט אויך מיימון מיט ביטול געקוקט אויף דעם יידישן, זשאַרגאָן⁶. ער געפינט, אז די יידישע מוטערשפראַך איז אָרעם און פול גראַמאַטיקאַלישע פעלערן⁷, אז דאָס איז אַ לשון, וואָס איז אַ מישמאַש פון העברעיִש, יידיש-דייטש, פויליש און רוסיש, מיט די ספעציפישע גראַמאַטיקאלישע פעלערן פון די דאָזיקע אלע שפראַכן⁸.

די לאַגיק פון לעבן איז אָבער גאנץ אָפט פיל שטאַרקער פון לאַגישע סברות און פיין צוגעשפיצטע טעאָריעס. און אָט די דאָזיקע אייווערנע לאַגיק האָט עס געבראַכט צו דעם פאָראַדאָקס, אז די פאָרבי-סענע קעגנער פון דעם, נַמְאָסן זשאַרגאָן⁹, וואָס האָבן זיך געשטעלט פאר אַ צייל צו, אַנטפלעקן כאַר די פעלקער די שיינקייט פון דער ביבל-שפראַך, — האָבן ניט ווילנדיק געלייגט די ערשטע שטיינער פאָרן קרעפטיקן בנין פון דער נייער וועלטלעכער ליטעראַטור אין יידיש.

באָזונדערס אינטערעסאַנט זיינען אין דער הינזיכט די צוויי לוסט-שפילן, אָדער ריכטיקער, פאָמיליענגעמעלרע¹⁰, וואָס ס'האָבן געשאַפן די אָנגעזעענע, ביאוריסטן¹¹ און רעדאַקטאָרן פון, המאסה¹², איציק (יצחק) אייכל און אהרן האַלע וואָלפסאָן¹³.

געבאָרן אין קאָפּענהאַגען, דער רעזידענץ-שטאָט פון דענעמאַרק¹⁴, איז יצחק אייכל גאָר אין די יונגע יאָרן (אין 1773) געקומען קיין קעניגס-

1 שלמה מיימון לעבענסגעשיכטע, 424.

2 געשפייצט פון פארפאסער.

3 דארטן, 454.

4 דארטן, 35.

5 דארטן, 203.

6 העגן האַלפסזאָנס פאָרהאַלטן זיך צו יידיש זע אויבן ז. 129

7 געבאָרן אין 1756, געשפאָרען אין בערלין, 1804.

בערג ג, וואָס האָט שוין דעמאָלט גענאָלטן אַלס קולטור-צענטער. אַלס לערער פון העברעיִש, ווערט ער אַן אַרײַנגייער צו דער רײכער און אויפֿגעקלערטער באַנקיר-פּאַמיליע פּרידלענדער; אַדאַנק דער דאָזיקער פּאַמיליע באַקומט דער יונגער און באַגאַבטער אייכל אייראָפּעיִשע בילדונג, הערט אין קעניגסבערגער אוניווערסיטעט קאַנטס פּאַרלעזונגען איבער פּילאָזאָפּיע און פּאַרנעמט באַלד אַ פּכבוריקן אַרט אין לינקן פּליגל פון די אַרטיקע משפּילים ג, דער דאָזיקער פּריידענקער-ראַציאָנאַליסט בלייבט אָבער אויף זײַן גאַנץ לעבן געטריי זײַן ערשטער ראָמאַנטישער ליבע — דער ביבל־שפּראַך, לויט דעם מוסטער פון דער אין בערלין געגרינדעטער מאָדערנער ייִדישער שול „חנוך נערים“ פאַרמעסטן זיך אויך די קעניגס-בערגער משפּילים צו גרינדן אַזאַ שול אין זײער קהילה, און אייכל פאַר-עפנטלעכט (אין 1782) אַ העברעיִשן קול קורא צו די מיטגלידער פון דער קעניגסבערגער קהילה אונטערן טיטל „שפת אמת“, וווּ ער אַנטירט פאַר דער פּראָיעקטירטער „פּריישול“. פון דעם פּראָיעקט איז גאַר ניט געוואָרן, ווייל די אַרטאָדאָקסן זײַנען אַנטשיידן געווען דאַקעגן. מער דערפּאָלג האָט אייכל געהאַט אין זײַן צווייטן אונטערנעמען, אָנפאַנג פּאָלגנדיקן יאָר איז לויט זײַן איניציאַטיווע געגרינדעט געוואָרן די אונטער שוין באַקאַנטע „חברת דורשי לשון עבר“, און שוין אין האַרבעסט פון דעם זעלבן יאָר (סעפטעמבער 1783) פּאַנגט אָן צו דערשיינען אונטער זײַן רעדאַקציע דער „המאסה“.

אין זומער 1784 האָט אייכל געמאַכט אַ רײזע קיין קאָפּענהאַגען צו באַזוכן זײַן משפּחה. אין יענער צײַט איז אַזאַ רײזע געווען אַ גאַנצע אונטערנעמונג און האָט געדויערט אַ לענגערע צײַט. האָט אים די „חברת דורשי לשון עבר“ פאַר זײַן אָפּפאַרן פון קעניגסבערג דערלאָנגט אַ געזעגן-ליד אין העברעיִש מיט די בעסטע גליקוונטשן; און אין די שטעט, וואָס ער איז פאַרבייגעפּאַרן, בפרט אין בערלין, שרייבן אים אַרײַן די אַרטיקע משפּילים אין זײַן אַלבאָם („שטאַמבוך“) לויפּלידער און באַגריסונגען. נפתלי הירץ וויזעל פאַרויכערט אין זײַן ליד צו אייכלען:

1 אין זײַן באַקאַנטן בריוו צו זײַן חבר יואל בריל, האָט אין דאָסירט 1788 און פּאַרעפנטלעכט אַלס הקדמה צו אייכלס מענדעלסזאָן-ביאַגראַפּיע, שרייבט אייכל: „זה חמש עשרה שנים ואנכי בן שבע עשרה יצאתי מפה לשיטת חוצית“.

2 זעגן אייכלס פּרײַ אויפּטרין און ניט וועלן זיך רעכענען מיט רעם ייִדישן ריטועל זאָגט ערות זאַלגנדיקער חײַק, האָט הערט דערציילט אינס נאָמען פּין דעם בערלינער רב ר' הירש לעזין: סאַקע אָן אמתר עולם הזיך, אַסאָל פּלעגט אַ חזיר עסן אייכלען (ושאָלוד, דעמבן-טרוכט) אין הינט עסט אייכל חזיר.

ולכל המקום אשר תבוא, ישמחו לקראת בואך
 רבים יהיו דורשי שלומך,
 והמאסף הולך לפניך לספר תהלתך בארץ
 ומה יתנו ומה יוסיפו לך מהללי? 1

איכל גופא האט פונם וועג געשיקט פיל בריוו (אויך אין העברעניש גע-
 שריבן) קיין קעניגסבערג זיין 15 יאָריקן תלמיד מיכל פרידלענדער, און א טייל
 פון זיי האָט ער נאָך זיין צוריקקומען קיין קעניגסבערג פאַרעפנטלעכט אין דעם
 „מאסאָה“, בכרי צו דערווייזן, „אז מען קאָן אין אונזער הייליקער שפראַך גע-
 פינען גענוג אויסדריקן אויף צו באַשרייבן אַלץ אין דער וועלט“ 2. די דאָס
 זיקע בריוו 8 און באַזונדערס זיין בריוו צו זיין פריינד און מיטאַרבעטער
 יואל לעווע, וואָס ער האָט פאַרעפנטלעכט בראש פון זיין מענדעלסאָן
 מאַנאָגראַפיע, — האָבן שטאַרק אויסגענומען אין די משפּילישע קריוון;
 אַלע זיינען געווען אַנטציקט פון אייכלס גלאַנצפולן עפיסטאָלאָרן סטיל.
 אויך אין דער נייערער צייט האָט דער קולטור-היסטאָריקער לוּדוויג
 גינגער געקרוינט אייכלען מיטן נאָמען: „דער באַנייער פון דער העב-
 רעישער פּראָזע“. מיר רעכענען אָבער, אז עס מוז דערביי געמאַכט
 ווערן אַ געוויסער קאַרעקטיוו — פון דער העברעישער געסניסטל-
 טער און רעטאָרישער פּראָזע, וואָס האָט געגאָלטן אַלס מוסטער
 פאַר די משפּילים פון דעם דור „מאסאָפּים“. אייכל פרוּווט אימיטירן —
 נאָכמאַכן דעם סטיל פון דער ביבלישער דערציילערישער פּראָזע, דעם
 סטיל פון „שופּטים“ און „רות“; עס פעלט אָבער דערביי ביי אייכלען
 דער פיינער קונסטגעשמאַק און דאָס געפיל פון שטרענגער מאָס, וואָס
 אין ענג פאַרבונדן מיט דעם, וואָס הייסט אין העברענישן „סוד הצמצום“.
 אין 1786 האָט אייכל איבערגעלעבט אַ שווערע אַנטווישונג. נאָכ-
 דעם, ווי ער האָט אין משך פון פינף יאָר שטודירט אין קעניגסבערגער
 אוניווערסיטעט, האָט ער דערלאָנגט אַ ביטשריפט וועגן פאַרנעמען דאָרט
 אַ דאָצענט-שטעלע פאַר העברעניש, וואָס איז דעמאָלט גראָד געווען פריי. קאַנט,
 וואָס האָט געקאָנט אייכלען אַלס זיינעם אַ פענקן און פלייסיקן צוהערער,

1 חעגן אייכלס אויסגעהיטן „שטאַמבוך“ זע ה. פאָגעלשטיינס אַרטיקל אין
 מיליפּאָזן-פעסטשריפט, 1916.

2 למען הראות איך יחזק לשוננו הקודש לדבר בה מכל חפץ למקץ וער
 גדול (המאסף, תקמ"ה, 117).

3 דער דיכטער לעטערס הייזט אָן אין זיין „זכרון בספר“ (94), אז אויך
 די אינטערעסאַנטע ברייף, האָט זיינען געדרוקט אין המאסף תק"ן (ז' 38—50, 80—85,
 171—176, 285—289) אונטערן נאָמען מונס ספרדי משלם בן אוריה האשתימעי אין
 סין זיינע קרובים — שטאַמען פון אייכלס האַנט.

האָט וואָרעם אונטערשטיצט אייכלס קאַנדידאַטור. די רעגירונג האָט אָבער אייכלס ביטשריפט אָפגעוואָרפן אויס דעם טעם, וואָס יעדער דאָצענט מוז געהערן צום עוואַנגעלישן גלויבן.

אין אַ יאָר אַרום (אין 1787) פאָרט אייכל אַריבער קיין בערלין, וווּ ער ווערט פאַרוואַלטער אין דער דרוקעריי ביי דער שול, חנוך נעריס, און מיט אייכלען צוזאַמען וואַנדערט אויך אַריבער קיין בערלין דער, המאסר, וווּ אייכל פאַרעפנטלעכט פיל קריטישע און פובליציסטישע אַרטיקלען, אויך זיין אומפאַנגרייכע מאַנאָגראַפיע וועגן מענדעלס-זאָנען, וואָס איז דערנאָך אייניקע מאָל איבערגעדרוקט געוואָרן. אין דער זעלבער צייט (1789) פאַרעפנטלעכט ער אויך זיין תרגום און ביאור אויף משלי. אַ גרויסער פאַרערער פון דעם רמב"ם, האָט אייכל אויך ברעה געהאַט אַרויסצוגעבן דעם „מורה נבוכים“ מיט צוויי פירושים: מיט דעם אַלטן פירוש פון נרבוני 1 און מיט אַ נייעם פון שלמה מיימון. ער האָט אפילו אין דעם „המאסר“ אָפגעדרוקט אַ פראָבע-אויסצוג פון דער דאָיקער אויסגאַבע 2, עס איז אים אָבער געלונגען זי בלויז טיילווייז צו רעאַליזירן: ער האָט באַוויזן אָפצודרוקן (אין 1791) נאָך דעם ערשטן טייל „מורה נבוכים“, און דאָס בלויז מיט איין פירוש — מיט שלמה מיימוןס „גבעת המורה“. ניט פאַרעפנטלעכט איז אויך געבליבן זיין איבערזעצונג פון אפן סינאס „ספר הרפואות“. בלויז אַ קליינעם פראָג-מענט האָט ער אָפגעדרוקט אין „המאסר“ (תקנ"ד, 93—95). מיט טרויער זעט אייכל צו, ווי זיין געליבטע — די ביבלשפראַך — ווערט אַלץ מער פאַרלאָזן פון דעם נייעם דור. די אויפגעקלערטע און געבילדעטע נייטיקן זיך מער ניט אין איר — זיי שעפן פון אַנדערע קוועלן; זיי קוקן אפילו אויף אים, דעם געטרייען ריטער פון דער יוגנטליכע, מיט אַ שמיכל פון ביטול. ער פילט זיך פאַראיינזאַמט און פאַרלאָזן. זיין טריבונע, דער „המאסר“, ווערט צוגעמאַכט, ער האָט מער קיין לייענער ניט. אייכל האָט איבערזעצט אויף העברעיִש מענדעלסזאָנס „יערוזאלעם“, די איבער-ועצונג בלייבט אָבער אין מאַנוסקריפט, ווייל זי האָט אויף זיך קיין בעלנים ניט: די אויפגעקלערטע לייענער דעם אַריגינאַל, און די אַרטאָ-דאָקסן ווילן דעם „דעסערס“ אַפיקורסישע ווערק סיי ווי אין די הענט ניט נעמען.

נאָך איין אַנטווישונג האָט ער געמוזט איבערלעבן. דאָס לעבן האָט אים אַזוי בולט באַוויזן, וויפיל ביטערער אמת עס שטעקט אין לייב-

1 זע אונזער הערק, ב. III ז. 169.

2 המאסר, תקמ"ה, 241—262

ניצעם סענטמען, אז די אויבנאויפנדיקע אויפקלערונג און בילדונג אויפן שפיץ מעסער איז פיל ערגער ווי די שטרענגע אַרטאָדאָקסיע. ער האָט געזען, ווי פיל יודישע טעכטער, וואָס זיינען ליידיק פון אמתן וויסן און זייער גאַנצע „אויפקלערונג“ באַשטייט אין קאַנען פירן אַ סאַלאָן-געשפּרעך אויף דייטש און פראַנצויזיש, און די פייערשאַפעס פון זייערע עלטערן האָבן זיי געגעבן די מעגלעכקייט צו לעבן אין לוקסוס און פירן אַ זאָרג-לאָז לעבן, — ווערן נתפעל פאַר אַ מינדסטן מיליטערישן מונדיר און האַלטן פאַר דאָס גרעסטע גליק און כבוד זוכה צו זיין אַ שמייכל אָדער אַ צוויירייטיקן קאָמפּלימענט פון אַ ליאַדע אַדעליקן לומפּ. ערגערט דאָס אייכלען און ער ווערט פאַרביטערט. ליידער, — שרייבט ער זיין פריינד יואל לעווע, — האָט דער גייסט פון אונזער נאַציאָן, נאָך דעם טויט פון אונזער לערער (מענדעלסאָן), אָנגענומען אַ זייער ניט געוונטשענע געשטאַלט. אויפן אָרט פון פריערדיקן אומוויסן געוועלטיקט איצט ביזנער ווילן. „אין לעערהייט לעסט זיך וואָס היינטיגרינגען, אַוסגעלאַסענהייט שיינט איבערפילט צו זיין“¹.

מיט פאַרביטערונג זעט ער צו, ווי די שמוּד-מגפה וואַקסט אין די „אויפגעקלערטע“ קרייזן — פון טאָג צו טאָג. דאָס איינזאַמקייט-געפיל האַלט ביי אים אין איין וואַקסן, און ער זוכט אַ הייל-מיטל קעגן דעם דאָזיקן געפיל אין אַ נייער געזעלשאַפט, וואָס ער גרינדעט אין 1792 'צוזאַמען מיט מענדעלסאָנס זון יוסף און מיט זיין חבר און „המאסר“ מיטאַרבעטער, אהרן האַלע וואַלפּסאָן. „געזעלשאַפט דער פריינדע“ הייסט די געזעלשאַפט, געגרינדעט מיט פילאַנטראָפישע צוועקן ספּעציעל פאַר איינזאַמע פאַמיליענלאָזע יונגע משפּילים, וואָס קעמפן קעגן דעם אַלטן פאַרשטאַרטן שטייגער-לעבן, נאָר לאָזן זיך ניט מיטרייסן מיטן שטראָם און ווילן ניט לייכטזיניק „אויסבייטן דאָס רענדל“.

אין 1794 ווערט געמאַכט אַ פרוּוו צו באַנייען דעם „המאסר“; אייכל זאָגט זיך אָבער אָפּ צו זיין דער רעדאַקטאָר — ער גלויבט ניט אין תּחית המתים. און ווען עס ווענדט זיך צו אים אין אייניקע יאָר אַרום (1799) דער יונגער דיכטער שלום כּהן² וועגן אַ נייעם פרוּוו צו גרינדן אַ העברעיִשע צייטשריפּט, ענטפּערט אים אייכל מיט אַ בריוו פול יאוש און פאַרביטערונג. דער דאָזיקער בריוו איז אַ אינטערעסאַנטער „מענטשלעכער דאָקומענט“, און מיר ברענגען דערפאַר אויס אים אַ גרע-סערן אויסצוג:

1 המאסר תקנ"ו, 363.

2 וועגן אים אינם הייטערדיקן טייל פון אונזער ווערק.

... טייער ביזטו מיר מיט דיין פראכטפולן סטיל, און טאקע דער-
פאר טרויערט מיין הארץ אויף דיר. איך ווייס דיין צער, און איך בין
הארץ איז ניט ווייניקער ווי דיינס פול מיט פחד, אז דיינע רייד וועלן
זיין אומזיסט און אויס דיין אונטערנעמען וועט גארנישט ווערן, איך האָב
מיטלייד מיט דיר, מיין פריינד, כ'באדויער, וואָס דו האָסט געבראַכט
מיט דיר אַ טייערן ברילאַנט און קיינער באַדאַרף אים ניט. האָסט מיט-
געבראַכט אַ באַלזאַם פון גלֶּד, אַ היילונג און אַ תּרופּה פאַר אַלע וואָס
זוכן מאַראַל — און קיינער קוקט זיך ניט אום. פאַרוואָס האָסטו אזוי
פאַרשפּעטיקט מיט דיין קומען? פאַרוואָס האָסטו זיך אזוי לאַנג געזאַמט,
און איצט אז דו רופסט — ענטפּערט קיינער ניט? אויך צו מיר, וואָס
איז מיט דיר איין דעה, רופסטו אויך אומזיסט: ווער בין איך, וואָס
זאָל דיר קענען העלפּן? אין וואָס באַשטייט מיין קראַפט, זאַלסט קאַנען
שויַן ביי מיר געפינען?.. אויך איך האָב פאַרוכט דעם גיפּט-בעכער,
וואָס איז אויסגעגאַסן געוואָרן אויף דעם יידישן פּאָלס און אויף זיינע
משכּילים. פאַרביי זיינען די ליבע טעג, פאַרשווונדן זיינען די טעג פון
מיין בונד מיט די זין פון ישראל, ווען ס'האַבן זיך באַוווּן די שפּראַצונג-
גען פון חכמה און די העברעיִשע שפּראַך האָט געבליט אין רום און
פראַכט. די יידישע יוגנט פלעגט טאַג-טעגלעך אַרויסטרעטן זאַמלען די
פרוכטן פון איר וויסן, — איצט זיינען זיי אַנטלאָפּן און זיינען ניטאָ.
וויי, — זיי וועלן שוין אויך מער ניט צוריקקומען. זינט זיי האָבן אין זייער
הארץ באַשלאָסן אזוי צו זאָגן: פול איז די גאַנצע ערד מיט וויסן —
איז זיי מיאום געוואָרן די שפּראַך פון זייערע אַבות, און האָבן זי
אָוועקגעוואָרפּן; אויך מיך האָבן זיי פאַרגעסן און האָבן מיך פאַרלאָזן
ווי אַן איינזאַמען אין דער וויסטעניש. צו וועמען-זשע זאָל איך מיך
ווענדן און בעטן שטיצע פאַר דיין עלנטער נשמה! גיי איבער די גאַס,
וואַנדער דורך די געמאַרקן, עפּן ביידע אויגן און זע: צי וועסטו געפינען
כאַטש איינעם אין אַ שטאַט און צוויי אין אַ משפּחה, וואָס זאָלן וועלן
דיך הערן, ווי נאָר זיי וועלן זיך דערוויסן, אז טראַגסט העברעיִש אויף
דיינע ליפּן. אַט אזוי האָבן זיך געענדערט די צייטן און זייערע פּאָלגן,
אזוי האָבן זיך געענדערט די מענטשן און זייערע אַנשווינגען...

אייכל איז אָבער געווען צו פיל קאַמף-נאַטור, ער זאָל בלייבן פלוז
אַ שווייגענדיקער ערות און זיך ניט אָפרופן אויף דאָס אַלי, וואָס קומט
פאַר פאַר זיינע אויגן. וויל ער מיט אַ שפּאַטנדיקן געלעכטער וואַרפּן
זיין דור דער ביטערן אמת אין פנים, און ער טרעט אַרויס פון זיין
באַהעלטעניש מיט אַ בייסנדיקער סאַטירע. אָבער ניט אין דער ביבל-
שפּראַך, וואָס דער יונגער דור האָט אָוועקגעוואָרפּן, — ער ווייסט דאָך —

עס וועט זיין א ברכה לבטלה; שרייבן אָבער זיין סאַטירע אין דייטש האָט אייכל אויך געהאַלטן פאַר אוממעגלעך אויס דעם געוויסן טעם — „אַל תגידו בנת", מען זאָל דערפון ניט וויסן אין דער „גוישער גאַס", אין דעם אַרײַנפיר צו דער שוין פריער דערמאָנטער שריפט „איזט נאָך דעם יידישען געזעטצע דאָס איבערנאַכטען דער טאָרטען ווירקליך פערבאַטען?" דאַנקט ער זיין חבר און מיטקעמפער פראָפּעסאָר לעווע (יואל בריל), וואָס יענער האָט די זעלבע פראָגע באַהאַנדלט אין א „ידיש-דייטשן „זענדרײַבען", ד"ה, זוי אייכל גופא דערקלערט, אין אַ בראַשור, וואָס איז געשריבן אין דייטש, נאָר געדרוקט אין דער שריפט פון „וויבער-דייטש", זואַרעם, דערקלערט ווייטער אייכל, ווען לעווע זאָל געווען אַלס יידישער געלערנטער שרייבן אין העברעיִש, וואָלט דער צוועק פון זיין בראַשור „גרעסנטײלס פאַרפעלט געוועזען", ווייל די וואָס פאַרשטייען העברעיִש ווילן ניט לייענען די ביכער, וואָס אויפגעקלערטע שרייבן, און די, וועלכע אַזא ווערק וואָלט יאָ געווען צום האַרצן, וואָלטן עס אָבער ניט פאַר-שטאַנען. ווען אָבער לעווע זאָל געווען אַלס דייטשער שריפטשטעלער אַרויסגעבן זיין ווערק אין דייטשער שפראַך און שריפט, וואָלט עס דאָך געווען צוגענגלעך אויסער דער „יהודים-שולע", ד"ה, אויסער דער יידישער סביבה, און עס וואָלט דאָן געקאָנט געבן „יהודים-פיינד", וואָס זיינען נאָך ליידער אַזוי פיל צום ענדע פונם אויפגעקלערטן 18טן י"ה, געלעגנהייט צום שפּאַט אונד צור פעראַכטונג" 1.

די שפראַך-פראָגע ווערט דערפאַר ביי אייכלען אינגאַנצן אָפּגע-וואָרפן. ער שרייבט אַ קאָמעדיע, אין וועלכער יעדער פערסאָנאַזש רעדט זיך אויף זיין לשון: דער אַלטפרענקישער ייד — זיין טיפיש-יידישן דיאַלעקט, דער אויפגעקלערטער — ליטעראַריש-דייטש, דער ענג-לענדער — ענגליש אָדער פאַרקריפלט דייטש, און דער פראַנצויזישער עמיגראַנט — אַ געמיש פון דייטש מיט פראַנצויזיש. אָבער אַלע רעפלי-קעס אי פון די אויפגעקלערטע אי פון די אַלטפרענקישע פערסאָנאַזשן ווערן פאַרשריבן און געדרוקט אין „וויבער-דייטש". און ווייל די געלונג-גענסטע און זאַפטיקסטע פיגורן אין דער קאָמעדיע זיינען די פאַרשטייער פון דעם אַלטן דור, און דער פאַרפאַסער האָט זיך נאָך דערפוי געפלייסט, בכדי אַרויסצושטעלן די דאָזיקע פיגורן אין זייער פולער קאָמישקייט, וואָס געטרייער און ריכטיקער איבערצוגעבן אַלע זייערע תנועות, זייער התנהגות און די מינדסטע ניאַנסן פון זייער, ביי די אויפגעקלערטע אַזוי פאַר-נאָמסטן און פאַרשפּאַטעטן אַלטמאָדישן יידיש-לשון, — איז אייכלס קאָמעדיע

אומדערווארטעט און קעגן דעם ווילן פון איר באשעפער, געווארן א וויכטיקע געשעעניש פאר דער יידישער ליטעראטור, איינע פון אירע צוויי ערשטע מאָדערנע וועלטלעכע לוסטשפילן, וואָס זייער השפעה פילט זיך דייטלעך אין דער געשיכטלעכער אַנטוויקלונג פון דער יידישער קאָמעדיע. „ר' הינאָך אָדער וואָס טוט מען דערמיט“ הייסט אייכלס קאָמעדיע, און אַלס מאָטאָ פּאָלגט די כאַראַקטעריסטישע ציטאַט פון האַראַצס סאַטירעס: לאַכנדיק זאָגן דעם אמת — וואָס קאָן פאַרווערן? — Ridentem

dicere verum quid vetat?

דאָס יאָר, ווען אייכלס האָט זיין קאָמעדיע געשריבן, איז ניט פעסט־געשטעלט. פון די ערשטע דרוק־אויסגאַבן אויס דעם 18טן יאָר איז קיין איין עקזעמפלאַר ניט אויפגעהיט געוואָרן; נאָר שטיינשניידער ווייזט אָן אַז ער האָט אין די יונגע יאָרן געזען אַן עקזעמפלאַר פון אייכלס פיעסע אויס דעם יאָר 1797. דער געשיכטספּאַרשער יאָסט דערציילט אָבער, אַז אייכלס קאָמעדיע איז זייער פאַרשפּרייט געווען נאָך אין מאָנסקריפט, און ווייזט דערפֿי אָגב אָן, אַז די געדרוקטע אויסגאַבן אַנט־האַלטן נישט דעם אָריגינאַל אין זיין גאַנצער עכטיקייט. משמעות, אין מאָנסקריפט איז אייכלס „ר' הענאָך“ געווען באַקאַנט ביים עולם נאָך פאַר 1797. יעדנפאַלס איז אייכלס צוגעטראָטן צו זיין קאָמעדיע ניט פריער פון אָפּטאָג 1793, ווייל אין איין סצענע אויס דעם ערשטן אַקט ווערט דערמאָנט דער פּראַנצויזישער מלך לודוויג דער 16טער, וועלכן מען וועט באַלד איבערגעבן דער גיליאַטינע, און דאָס איז, פידוע, געשען דעם 21טן יאַנואַר 1793.

די אין סוף 18טן יאָר אַזוי פּאָפּולערע פיעסע איז אין משך פונם 19טן יאָר אינגאַנצן פאַרגעסן געוואָרן. ווי אַ פּאַנטאַסטישע לעגענדע האָט איר נאָמען געוואַנדערט פון איין ליטעראַטור־היסטאָריקער צום צווייטן, ווייל קיינער פון זיי האָט זי אין די אויגן ניט געזען און אַלע האָבן זיי זיך געשטיצט אויף די זייער מאַגערע און ניט גאַנץ גענויע אינפּאַרמאַציעס פון שטיינשניידערן און יאָסטן. אַלערז שולמאַן איז געווען דער ערשטער פון די נייערע ליטעראַטור־פּאַרשער, וואָס האָט געהאַט די מעגלעכקייט צו באַקענען זיך מיט אייכלס „ר' הענאָך“. ליידער, האָט ער אָבער, לויט זיין שטייגער, געגעבן וועגן דער דאָזיקער

1 הענן די איינפּאַרמאַציע טעקסטן פון אייכלס קאָמעדיע, זע: מ. עריק אין טילאַנטישע שריפטן, III, 573—576 און אין צייטשריפט, V, 285—294; זלמן רייזען אין „אַרכיוו פֿ. ד. געש. פון יידישן טעאַטער אין דראַמע“, I, 85—93. מיר באַנוצן זיך מיט דעם עלטערן טעקסט, העלכן זלמן רייזען האָט פאַרשטאַנלעכט אין דעם אָקאַרסט צייטערן „אַרכיוו“.

פיעסע צו קורצע און טרוקענע ידיעות 1. נחום שטיף 2 און נאך אים כאקס עריק 3 זיינען געווען די ערשטע, וואס האבן באקאנט מיטן אינהאלט פון אייכלס פיעסע און אויך געגעבן א ליטעראטור-היסטארישע אפשאצונג. דעם בולשטענדיקן טעקסט פון ר' הענאך האָט פארעכנט לעכט זלמן רייזען 4. לויט דער ארכיטעקטאניק פון דער פיעסע מיט אירע פילצאליקע פערסאנאזשן און אָפטן בייטן דעם אָרט פון דער האַנדל־לונג אין מיטן אַקט, איז לייכט איינצווען, אַז אייכל האָט פאַרטראַכט זיין קאָמעדיע ניט פאַר דער בינע, נאָר צום ליינען. אינם לעצטן אַקט ווענדעט זיך דער אויפגעקלערטער נאַטאַן צו זיין קרוב ר' הענאך מיט די ווערטער: „ליידער, ווערדען וויר פאַן איינער גענעראַציאָן צור אַנדערען מאַראַליש פאַרדערבטער. זיאַ זינד ניכט אַלליין איין אוינגליקליכער פאַטער, עס גיבט דערען פילע: אונד עס ווירד ניכט לאַנגע דויערן, זאָ ווערדען זיאַ דיא טרויריגען פאָלגען זעהן!“ פאַקטיש זאָגט דאָס ניט דער „פּראָ-ווינציאַל-דעפּוטירטער“ נאַטאַן, נאָר טאַקע דער פאַרפאַסער גופא. דאָס איז דער אַנגעווייטאַגטער אמת, צו וועלכן אים האָט געבראַכט די טרויע-ריקע ווירקלעכקייט. אין דער אים באַקאַנטער סביבה, אין די רייכע, גרויס-שטאָטישע סוחרישע קרייזן האָט ער צוגעזען דעם צעפאַל פון דער טראַדיציאָנעלער יודישער פאַמיליע. די עלטערן מיט זייער אָפגעשטאַ-נענעם, מיטלאַלטערלעכן וועלט-באַנעם זיינען ניט אימשיטאַנד צו באַגרייפן די פאַדערונגען פון דער נייער צייט. מיט סנאַישער עקשנות קלאַמערן זיי זיך פעסט אָן אַלץ, וואָס זיי האָבן בירושה באַקומען פון זייערע אבות. ווערן זיי פאַרלאָזן פון זייערע אייגענע קינדער, און זיי, די קינדער, ראַפּטאָם אָפגעריסן פון דעם אַלט-פאַרפונדעוועטן לעבנסשטייגער, ווערן, ווי שפּענדלעך, געטראָגן איבער די שטורמישע כּוואַליעס פון דעם נייעם לעבן, אָן אַ פעסטן מאַראַלישן אָנהאַלט, אָן אַ קלאַר-באַשטימטן ציל. אָט דעם צעפאַל שילדערט עס אייכל אין זיין קאָמעדיע.

„איין פאַמיליען געמעלדע“ הייסט אייכלס פיעסע לויט דעם כתב-יד, וואָס געפינט זיך אין דעם יידישן טעאָלאָגישן סעמינאַר אין ברעסלוי. אין טונקל-שוואַרצע פאַרבן גיט אייכל דאָס „געמעלדע“ פון דעם פאַמיליע-לעבן אינם הויז פונם רייכן תּלפּן ר' הענאך קאַצענעלענבויגן מהאַלבערשטאַט... עס איז אויסער ספק, אַז ר' הענאך איז ניט קיין אויסגעטראַכטע פיגור; אייכל האָט פאַר זיינע אויגן געהאַט דעם אָר-

1 שפת יהודית-אשכנזית, 175—176.

2 „די רייטע העלס“, כאַרקאָוו, 1926, נומ. 7—8 און 10.

3 סילעלאָג. שר, III, 555—584.

4 אין ארכיו פאר געשיכטע פון יידישן טעאטער I, 1930.

גינאל, געזען א לעבעדיקן ר' הענאך, און פון אים א געטריי פילד געמאלט. און מען מוז מודה זיין — דאס פילד איז אים זייער געלונגען. איר זעט פאר זיך א לעבעדיקן אלטפרענקישן יידישן רייכן חלפן מיט זיין גאנצן הילוך, מיט זיינע תנועות, ווי ער קראצט זיך אונטער דער יארמולקע און שנייצט זיך די נאז, מיט זיינע גלייכווערטלעך, מיט זיין בייגעשריי: „וואס טוט מע דאמיט“, מיט זיין לָהוט זיין נאך א פארדינסטל און התבטלות פאר דעם זילבערנעם רייכסטאלער, מיט זיין פארביסענער שנאה צו אלץ, וואס שמעקט מיט הינטוועלטשיקייט און איז ניט געהיי-ליקט דורך מסורת אבות. ער האלט פון זיך עולם ומלואו, קוועלט אלײן און פון זיינע גלייכווערטלעך, האלט זיך פארן גרויסן יחסן (מיין משפחה שרייבט זיך מקדמת דנא האלבערשטאדט) און גרויסן ידען אין וועלט-זאכן. „פופצען יאר זיטצע איך תהלה לאל אן קהלם טיש, וועלט איר מיר זאגן, וואס רעכט און אונרעכט איז?“ — רופט ער אויס מיט ירגון. ר' הענאך האט ליב צו ברענגען א גמרא-ווערטל, און פרייטאג-צונאכטס, ווען די שבת-גויה קומט אריין מיטן שנייצער די ליכט צו פוזן, רעדט ר' הענאך ניט קיין דברי חול, נאך אויף א ספעציעל „שבתדיק“ לשון: „כן! ליא יאה, מע וועט דען ריח רע פטור!“ ער האלט זיך פעסט אין דעם בלל, וואס ער האט בקבלה פון זיין זידן, אז „ווער ווילל זואס מהדש זיין — שנייד זיך א קריעה“. „אונזערע אבות אבותינו האבן קאן דקדוק געלערנט, קעננען מיר אך דארפן זיין!... דקדוק בעתים הללו — כל באיה לא ישובו!“ און ער טרייבט ארויס דעם אָרעמען סטודענט מאַרקוס, וואָס עסט ביי אים „טעג“, דערפאר, וואָס זיין ווייב האָט אים געזען עסן „אונבעזעהן טרייגע פלאָמען“, מאָדיגע פלאָמען — ימח שמו וזכרונו! דיע כעמע האט רעכט — ניט מער איבר דיע מזוזה!“ ער פארהאלט זיך דערפאר מיט דער גרעסטער שנאה צו דער „נייער רפאָרם“, פאר וועלכע עס האָבן מיט אַזאָ עקשנות געקעמפט די משכילים מיט דור פרידלענדער בראש 1. ער טרייסט זיך: „זויה לאנג זעללען מיינע שונאים חולי ראש האבן, זויה לאנג דארויס ניכס ווערין ווערד“. ער האָט מורא, און מיט רעכט, אז די רעפארם וועט צעשטערן דעם אלטן לעבנסשטייגער; ער, ר' הענאך, וויל אָבער, עס זאָל אלץ בלייבן ביים אלטן, און אויך ווייטער זיצן „אן קהלסטיש“.

דאָס לעבן איז אָבער שטארקער פון אים, און דאָס מוז ער צווען אין זיין אייגענער פאמיליע. מיר האָבן שוין פריער אָנגעוווּן, אז די יידישע סוחרים און גרויסהענדלער, אפילו די פונם אלטן שניט, ווי

ר' הענאך קאצענעלענבויוג, האָפן ניט געהאט דאָקענג, זייערע טעכטער זאָלן באַקומען אין אַ נעוויסער מאָס אייראָפּענישע בילדונג. אַ טאָכטער איז דאָך פּטור פּון לערנען תּורה, און אויב זי וועט קענען שפּראַך, איז דאָס נאָך אַ שטיקל מעלע צום געשעפט; זי וועט אונטערהאַלטן די קונדן, וועט קענען איבערלייענען אַ קוויט אָדער אַ געשעפטס-בריוו, דער-פּאַר אַרט דאָס ניט ר' הענאָכן, וואָס זיין עלטערע טאָכטער עלקע ווערט מגולגל אין עליוואַבעט, לייענט „גוֹיִשֶׁע“ ביכלעך, קען אַפּילו ענגליש ריידן. די יינגערע טאָכטער — די ניט שטאַרק איבערגעשפיצטע דעם-העדוויג — האָט שוין אַפּילו בילדונג אויפן שפּיץ מעסער, עס ווייזט אָבער דאָך אויס, אַז מען פּלעגט פּאַר איר ספּעציעל זאָלן לערערס, און דער-פּאַר, אַז עס קומט צום איבערלייענען אַ דייטשן בריוו, טענהט ייטל, הענאָכס ווייב, צו דער יינגערער טאָכטער: „דו האַסט דאָך געלד גענוג געקאָסט, דו ווירסט דאָך גלחות לייענן קענען!“ ר' הענאָך מאַכט חתונה זיין טאָכטער עלקע פּאַר אַ נישטיקן הענדלער מאָדעל, וואָס איז פּרום און גאָטספּאַרכטיק, ווי ר' הענאָך, און איז אויך ווי ער גרייט פּון פּרנסה וועגן און גלאַט פּאַר אַ פּאַרדינסטל — צו פּאַרגעסן אין כּבוד און אין אייגענער זעלבסטאַכטונג. מוז עס קומען צו אַ קאָנפּליקט צווישן דעם ניט גלייכן פּאַרבאָלק, יצחק אייכל האָט פּילע אַזעלכע קאָנפּליקטן צוגעזען אין די אים באַקאַנטע יידישע פּאַמיליעס. עלקע-עליוואַבעט איז נאָמאס איר מאַן מיטן גאַנצן אַלטפּרענקישן לעבנסשטייגער, אין וועלכן זי איז אויסגעוואַקסן, און איר אירעאַל, דער העלד פּון אירע טרוימען, ווערט דער פּרייסישער אָפיצער פּאָן האָרן מיט די קלינגענדיקע שפּאַרן און רייך-באַפּוצטן מונדיר. און טאַקע דער אָפיציר גופּא, מיט וועלכן ר' הענאָכס טאָכטער, די מוטער פּון קינדער, שפּילט אַ ליבע, באַרימט זיך ציניש פּאַר זיין חבר: „וויסטעסט דוא, וואָס דאָס ווערטכען „פּאָן“ בייא דיזען קרעאַטורן פיר איינע מאַגישע קראַפט האָט!...“ אייטעלקייט, עקעל אַן איהרעם אייגענעם פּאָלק אונד איינע קוואַזי-קולטור, דיא זיא אין אונזערן אומגאַנג צו האַבן וועהנט, מאַכט די גאַנצע עקסיסטענץ דיזעס וועזענעס אויס. ליבע איזטס איהרער זאָ וועניג וויא פּאָן דער מייניגען“.

נאָך אַפּאָלער גייט עס צו מיט דער דערציאָונג פּון ר' הענאָכס זון הערצכע (האַרטוויג). דאָס דערציאָונגס-פּראָגראַם פּון ר' הענאָכן איז אַ גאַנץ פּשוטע: „הערצכע זאל אבענד און מאַרגען שולען גיין, הערצכע זאל אַ שיעור לערנען, זאל שני וחמישי ושני פּאַסטען, און זאל אַ בעל משא ומתן ווערדען“. הערצכע-האַרטוויג דערציילט, ווי ער האָט בין 16 יאָר געלערנט ביי „אין פּאָלנישן רבי“, וועלכער האָט מיט אים געלערנט

דינגע, וואָפּאָן ער זעלבסט קאָנען בעגריף האַטטע, און דערפאַר האָט ער, הערצכע, הערטע זעלטען נאָך דעם, וואס ער מיר אין זיינעם שאַר-גאַן פאַרשוואַצטע* . די שוועסטער זיינע, עלקע-עליזאַבעט, האָט אויף אים רחמנות געקראָנג, האָט מיט אים בסוד, דער פּאָטער זאָל ניט וויסן, געלערנט דייטש און פּראַנצויזיש, און געגעבן אים גוטע ביכער צו לייענען. דער פּאָטער ווערט ענדלעך געוואָר, אַז זיין עלטערער זון איז געוואָרן אַ „מין“ און „אַפיקורס“. מען פּאַנגט אָן הערצכען שטאַרק צו רופּן, מען לאָזט אים אויף קיין מינוט ניט אָפּ פּון דעם אויג. בעט זיך דער זון ביים פּאָטער, ער זאָל אים „אַיין האַנדווערק לעהרען לאַססען“. וואס ווילסטו ווערן? — פּרענט דער פּאָטער. הערצכע וויל בויקונסט לערנען. „אַ בויא מאַשטער? — רופּט אויס ר' הענאָך — און ווי ווילסט דואַס אַן שבת מאַכען? מחלל שבת זיין? לייגט הערצכע פאַר בילדהויער צו ווערן. „פּשיטא — שרייט דער פּאָטער — פּסילים שניצן? אויס דיר ווערד בעוונות גאר ניט. ווען דו גוועלט העסט, העסט דו אלעווייט שוין אַ שנין בעל הַקִּיתכע זיין קענען!“ דער סוף איז געוואָרן, וואָס הערצכע האָט זיך סקאַמפּאַניעט מיט אייניקע לייכטזיניקע קריסטלעכע יונגעלייט, מיט וועלכע ער האָט זיך באַקענט ביי דער שוועסטער אין שטוב, און גייט אַרויס לתּרבות רעה. „וויר העלטען — דערציילט הערצכע — לייכטזין פיר אויפקלערונג, אונד איפּפּיגקייט ** פיר פּרייַ הייט. איך פּערנאס אַלע באַנדע דער פּאַמיליע, פּערשפּאַטטעטע מיינע עלטערן אונד מיינ גאַנצעס פּאַלק“. ער וואַנדערט מיט זיינע נייע חברים איבער די צעכהייזער, ווערט אַ קאַרטן-שפּילער, מאַכט אָן חובות, האָט ניט קיין געלט צום שפּילן — מאַכט ער פּאַלשע קאַרטן, מען כאַפט אים ביי דער האַנט, מען קלאַפט אים דורך, און הערצכע ווערט איינגעזעצט אין קערקער.

דער פּאַרפּאַסער האַלט זיך אין אַ געוויסער מאָס פּאַזיטיוו צו הערצכען; אין זיין מויל לייגט דער פּאַרפּאַסער אַרײַן פּיל פּון זיינע אייגענע געדאַנקען, ווי צום ביישפּיל: „ליידער, נענט מאן ביי אונז רעליגיאָן, וואס דאָך אייגענטליך ניכטס ווי אָפּסערוואַנז איסט, וואָ וועדער קאַפּף נאָך הערץ טהייל דאַראן נעהמען קאַן“. הערצכע ווערט אַ בעל-תּשובּה, און דער פּאַרפּאַסער פּאַרהאַפט, אַז ער וועט נאָך ווערן אַן אמתער טרעגער פּון קולטור און אויפקלערונג. דאָ שטייט אָבער אייכל ביי דער גרעניץ פּון זיין שילדערונגס-קראַפט. בכּדי אייכלס באַאַפּ-

* שחאצען — פּלאַנלען.

** איפּפּיקייט — פּאַרשענדערישער לוקסוס.

אכטונגס-אויג זאל קענען ריכטיק און געטריי אויפנעמען א לעבנסבילד, האָט עס נייטיק א געוויסע דיסטאַנץ. דער פאַרפאַסער מוז שטיין נייטיק העכער פון די פּערזאָנען, וואָס ער שילדערט, און נאָר דאָן איז ער אימשטאַנד צו געבן אַ בולט בילד. דערפאַר קומען ביי אייכלען אַרויס לעבעדיק די אַלטפּרענקישע פאַרשויןען: ר' הענאָך, זיין ווייב ייטל, זייער יינגערער זון — דער נירערטרעכטיקער. צבועק שמואל, דאָס נישטיקע צוויקערקע, וואָס גנבעט אום פרייטאָגצונאַכטס דעם בעכער מיט די זילבערנע מטבעות; ער האָט מורא מחלל שבת צו זיין, לעשט דערביי אויס בלית ברירה דאָס ליכט און קרעכצט מיט אַ פרומער מינע: „אוי, חטאתי, עותי פשעתי!“ לעבעדיק זיינען אויך די פלומרשט-געבילדעטע ר' הענאָכס טעכטער, עלקע-עליזאַבעט און הדס-הערוויג, „אין אַלבערנעס געשעפּה, דאָס אבער די גוטמיטיקייט זעלבסט איסט“, ווי עס אַטעסטירט זי איר ברודער הערצקע. טיפיש איז אויך דער בטלנישער פּעדאַנט, דער סטודענט ברייטענבוין, „פאַר קורצעם נאָך לייבכע בעהעלפּער“. ברייטענבוין איז בלי ספק ניט קיין אויסגעטראַכטע פיגור, אייכל האָט אַ סך אַזוינע פאַרשויןען געזען צווישן דער יידישער שטודירנדיקער יוגנט. ערשט נעכטן אַ פּלאַצקעפיקער ישיבה-בחור, ווערט ער מיטאַמאַל אַ „קאַנטיאַנער“, אַ „קריטישער פּילאָזאָף“; אַבסטראַקטע, שלעכט פאַר-דייעטע פּילאָזאָפּישע באַגריפּן פאַרפּלאַגטערן אינגאַנצן דעם שוואַכן מוח פון דעם זעלבסטצנפרידענעם טיפּוש. „ער האָט שטודירט, — רופט אויס מיט פאַרדרוס דער אויפגעקלערטער דאָקטאָר, — ווי מאַן קיין מענש זיין מוס, האט געלערנט אונזן אונד אונמענטשליכקייט מיט גראַסען ווער-טערן אויסצוקראַמען...“

ווי נאָר אייכל פּרוּווט אָבער שילדערן פּאָזיטיווע פיגורן, אָט טאַקע דעם נאָר-וואָס דערמאָנטן דאָקטאָר, דעם פּראָווינציעלן דעפּוטירטן נאַטאַן, דעם סטודיאָזום מאַרקוס אָדער הערצקען אַלס בעל-תשובה — טוט זיך גלייך אָפּ פונם פאַרפאַסער דער „רוח הקודש“. זיי זיינען דאָך זיין אידעאַל, אין זייער מויל לייגט ער אַרײַן זיינע אייגענע געדאַנקען און פאַרדרונגען — און דאָך, און אפשר טאַקע דערפאַר, באַקומען מיר ניט קיין לעבעדיקע מענטשן, נאָר פאַפירענע מאַנעקענעס מיט ניין מאָס „אויפגעקלערטע“ רייד. און דער פאַרפאַסער גופא פילט ניט, ווי פיל איראַניע עס ליגט אין ר' הענאָכס רעפּליקע, מיט וועלכער עס פאַרענדיקט זיך דער פּערטער אויפּטריט פונם פינפטן אַקטן, וווּ ר' הענאָך רופט אויס צו נאַטאַנען און דערנאָך צום דאָקטאָר: „ווייסט איר וואָס, מיאָכט אַ בוך דרויס!“ דעם פאַרפאַסערס פּוונה איז נאַטירלעך געווען דווקא אונטערצושטרייבן דאָס קאָמישע און אָפּגעשטאַנענקייט אינם אַלט-

ברענקישן ר' הענאך. די באגריפן און דער געשמאק האָבן זיך אָבער מיט דער צייט אזוי שטאַרק געענדערט, אז עס טרעפט אין אייכלס קאָמעדיע גאַנץ אָפּט, וואָס דאָס קאָמישע שטראַצט אַרויס גראָד פון דער זייט, וווּ דער פאַרפאַסער גופא האָט געזען רק דאָס ריין פּאָזיטיווע און געוונטשענע. מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, אז אין אייכלס קאָ- מעדיע ריידן די אויפגעקלערטע ריין דייטש, די אַלטפרענקישע — פּראָסט יידיש, און דאָס לשון פון ר' הענאך, אַ שטייגער, ווערט איבערגעגעבן טריי מיט אַלע פּגעלעך, מיט אַלע זיינע דיאַלעקטישע אייגנאַרטן, און דאָס טוט דער פאַרפאַסער ניט אזוי לָשם רעאַליזם, ווי בכדי בולטער צו מאַכן דאָס קאָמישע און לעכערלעכע פון אָט דעם דאָזיקן, זשאַרגאָן, אין וועלכן עס ווערט אזוי פאַרקריפּלט און אַנטשטעלט די שיינע, לאַנד- שפּראַך. בכדי נאָך קאָמישער צו מאַכן דעם אַלטן ר' הענאך, שטרייכט דער פאַרפאַסער באַזונדערס אונטער, ווי יענער פאַרשטייט ניט, ווען מען רעדט צו אים אויף אַ געבילדעטער שפּראַך. אַפילו די זייער קנאַפּ געבילדעטע הערדוויג, וואָס מיינט, אַז ברייטענבוך שטאַמט פון דער קאַנטער געגנט, באַשר יענער רעקאָמענדירט זיך אַלס, קאַנטיאַנער, און זי רעכנט דעם דאָזיקן טיפּוש פאַר אַ געוואַלדיק טיפּן פּילאָזאָף, ווייל ער שיט מיט קאַנטס פּילאָזאָפּישע אויסדרוקן, וועלכע ער הייבט ניט אָן צו פאַרשטיין, — אויך זי האַלט פאַר אומבאַדינגט נייטיק צו ריידן מיט איר פּאָטער רווקא אויף דער, אויפגעקלערטער שפּראַך. און ווען יענער פאַלט אין חלשות דערהערנדיק, אַז הערדוויג האָט דעם פּרייטאַג-צו-נאַכטס פאַרבראַכט מיטן ענגלענדער אין אַ קריסטלעכן רעסטאָראַן, גיט זי אים אַ פּלאַקאָן חלשות-טראָפּן צו שמעקן און מינטערט אים מיט די ווערטער: „היר ריך, מאָן שער פּאַפּאָ!“ ר' הענאך איז אָבער אַ אומוויסנדיקער אָרטאָדאָקס, ענטפּערט ער אויף די ליבעפולע ווערטער פון זיין היינט- וועלטיקער טאָכטער: מיין פּפּרה דו מיט זאַמט דיין, שער פּאַפּאָ!“ און ווען די עלטערע טאָכטער, עליזאַבעט, קומט נאָכן סקאַנדאַל מיטן אָפיציר צום פּאָטער מחילה בעטן, ווערט דאָס נאַטירלעך אויך געטאָן אויף אַריין „געבילדעטן“ אופּן, און זי בעט: „פּערצייען זיא, ליבער פּאַטער!“ דער פּאָטער איז איר מוחל, ווייל על-פּי-דין איז זי דאָך אַלס בעל-ביתטע שוין אויס זיין רשות, ער האַלט אָבער פאַר נייטיק אָנצוווייזן, נואַ יואָ, געוויין נאָר דאָס פּערשוואַצטע לָשון אָפּ.“

ר' הענאָכס טעכטער זיינען אַפילו בלוזן האַלב געבילדעטע, פּאַלש אויפגעקלערטע; נאָר דאָס זעלבע, און דערצו אין נאָך אַ שאַרפּערער פאַרם, חזרט זיך איבער מיט די אמת אויפגעקלערטע, וואָס אין זייער מויל לייגט דער פאַרפאַסער אַריין זיינע אייגענע ווונטשן און פּאָדערונגען.

אָט, אַ שטייגער, דער סטודינְאָזום מאַרקוס, וואָס אויף אים זאָגט ער
 דער אויפגעקלערטער דאָקטאָר, אַז ער ווירד איינסט דער נאַציאָן עהרע
 מאַכען. מאַרקוס איז פון גאַלע קָמֶן וַיִּת, טאַקע ממש אַ מלאַך אַלֶהים;
 אַלץ, וואָס ער טראַכט און טוט, איז רק אויס מענטשנליכע. דאָס, וואָס
 ר' הענאָכס ווייב יִטל האָט געזען, ווי מאַרקוס האָט אויפן מאַרק געקויפט
 „טרעגע פּלאַמען“ און זיי גלייך אויפן אָרט אָנגעפאַנגען „אַנבעזעהן“ צו
 עסן, זאָלט איר ניט מיינען, אַז דאָס האָט ער עס סתּם פון זיין פּאַר-
 געניגן וועגן געקויפט פּלוימען אויפן מאַרק, — חס וחלילה! און דער
 פּאַרפאַסער לאָזט טאַקע מאַרקוסן גופא דערציילן, ווי אזוי דאָס איז
 געשען: „הייטע, צום ערסטן מאל אין מיינעם לעבען, האָב איך פּלוימען
 זעלבסט אויף דער שטראַסע געקויפט. דער קראַנקע, דען וויר הייטע
 בעזוכען, ווינטעט איין טעפּפּכען דאַפּאָן צו האַבען, איך זעהע עפען וועלכע
 אויף דען מאַרקט, אונד דאַכטע דעם מאַנגע דאָס קליינע לאַבזאַהל צו
 בעזאַרגען, קאָן זיין דאָס איך אָהנע וואָס דאַביי צו דענקען אייניגע
 געגעסן האַבע.“ דערזעט אָט דער דאָזיקער מאַרקוס פּרייטאַג ביינאַכט,
 אַז עס ברענט אַ הייז אין דער נאָענטסטער שכנות צו ר' הענאָכס
 וווינונג, קלאַפט ער אָן ביי ר' הענאָכן, מען זאָל למען השּׁם וואָס גיכער
 פון שלאָף אויפשטיין, ווייל די געפאַר איז גרויס, אָבער אויך אין דעם
 מאַמענט האַלט דער געוועזענער ישיבה-בחור מאַרקוס פאַר אוממעגלעך צו
 „פאַשמוצן“ זיין צונג מיט דעם פאַרדאַרבענעם זשאַרגאַן, און ער נְקָרַט
 מיט ר' הענאָכן דווקא הויך-דרייטש. יענער איז אָבער אַן אומוויסנדיקער
 מענטש, פאַרשטייט ער אים גאַנץ קנאַפּ און זיפּצט דערביי: „ווי טוט
 דער מיר מיט זיין לשון זויא ווייא!“ און דער פאַרפאַסער איז זיכער,
 אַז קאָמיש איז אין דער דאָזיקער סצענע ניט דער „הויך איידלעך“
 מאַרקוס מיט זיין „אויפגעקלערטער“ שפּראַך, נאָר דווקא דער אָרטאַדאָקס
 ר' הענאָך... דאָס אייגענע חזרט זיך אויך איבער אין דער סצענע, וווּ
 דער אויפגעקלערטער נאַטאַן קומט נאָך זיין איבערריידן מיט ייטלען צו
 ר' הענאָכן מיט דער מעלדונג: „נון ר' הענאָך! פון איהרער פרוי האָבע
 איך פּלענג פּאָוואָער.“ פאַרשטייט אָבער ניט דער אומוויסנדיקער
 ר' הענאָך, וואָס זאָל אזוינס באַדייטן „פּלענג פּאָוואָער“. פּרעגט ער
 ביי זיין ווייב: „וואָס רעד דער? וואָס האָט ער פון דיר? דער דער
 אַלס זעלכע גרויסע ווערטער!“ און ער בעט זיך, נעפּער, ביי נאַטאַנען:
 „וואָרום רעד איר ניט יידיש? איך בין אַ ייד!“ ערשט דעמאָלט,
 באַין ברירה, פרעכט שוין נאַטאַן די צונג און דערקלערט ר' הענאָכן:
 „פּה הרשאה האַבע איך פון אירער פרוי, מיט הערצכה צו מאַכען

וואָס איך וויל? כח הרשאה — דאָס פאַרשטייט שוין אזאָ ייד ווי
ר' הענאך קלאָר און דייטלעך.

א צווילינג־שוועסטער פון אייכלס פיעסע איז די קאָמערדיע „לייכט־
זין אונד פרעמעלני“ פון אייכלס חבר און מיטאַרבעטער אין „המאסר“
אהרן וואַלפסזאָן האַלע. אהרן וואַלפסזאָן איז געבאָרן אין 1754 אין
א קליין שטעטלע נידערהיים (אין עלזאס), וווּ זיין פאָטער וואָלף האַלע
האָט פראַקטיצירט אַלס אַרצט 1. ד״ר וואָלף איז געווען אַ למדן און
פון גרויס יחוס, און דער זון זיינער שטרייכט דאָס טאַקע אָפּט אונטער
אין זיין אונטערשריפט: „אהרן בן הרופא הרבני מוואָלף האַלי“. דער
ד״ר וואָלף האָט שוין באַקומען אייראָפּעיִשע בילדונג, האָט קאַרעספּאָני־
דירט מיט מענדעלסאָנען, און דער יונגער וואַלפסזאָן האָט וואַרשיינלעך
שוין אין דעם פאָטערס הויז זיך באַקענט מיט די נייע שטרעמונגען פון
די „אויפקלערער“. אין 1785 האָט ער זיך באַזעצט אין בערלין, און
דאָרט איז ער זיך נאָענט צונויפגעגאַנגען מיט די משכילים, וואָס האָבן
זיך גרופירט אַרום דעם „המאסר“ און האָבן פאַרטגעזעצט מענדעלסזאָנס
„ביאור“. וואַלפסזאָן איז געוואָרן אַ נאָענטער מיטאַרבעטער פון דעם
„המאסר“, ער האָט געשריבן שירים, עקזעגעיִטישע אַרטיקלען, פאַפּולערע
אַרבעטן וועגן זאָלאָגאָיע און פיזיק. דער זיבעטער באַנד „המאסר“ איז
אַרויס אונטער זיין רעדאַקציע 2, און דעם נייעם רעדאַקטאָר האָט ער
צו פאַרדאַנקען זיין אויסגעשפראַכן קריגערישע טענדענץ. אַלס „ביאוריסט“
האָט ער איבערזעצט און פאַרעפנטלעכט מיט זיין „ביאור“ די מגילות:
איכה, רות און אסתר (1789); אין אַ יאָר אַרום „איוב“ און דערנאָך
„מלכים“ (1800). ווי פיל אַנדערע משפּילים פון יענער תקופה, האָט
אויך וואַלפסזאָן פיל זיך אָפגעגעבן מיט פּעדאַגאָגיע. אין 1790 האָט ער
פאַרעפנטלעכט זיין העברעיִש לערנבוך „אבטליון“, וואָס האָט אויסגעהאַלטן
פיר אויסגאַבן 3. אין דער מעלדונג וועגן דעם דאָזיקן לערנבוך, וואָס
ער האָט פאַרעפנטלעכט אין דעם „המאסר“ 4, ווייזט ער אָן, ווי אומ־
פּעדאַגאָגיש עס איז, וואָס מען פאַנגט אָן מיט קליינע קינדער, וועלכע
באַזיצן נאָך ניט די העברעיִשע שפראַך, גלייך פון תורת משה. צי האָט
איר ווען געזען, — פּרעגט וואַלפסזאָן, — מען זאָל אָנפאַנגען לערנען
לאַטיין אָן אַ וועלכער־ס׳איז פאַרבערייטונג דירעקט פון ווירגיליוס אָדער
האַראַצייוס? 5.

1 זע שצזקים אַרטיקל אין אַמעריקאַנער פּנקס 1929, 16.

2 העגן האַלפסזאָנס פאַלעמישע שריפט „שיחה באַרץ החיים“ זע אויבן ז' 126 א. נ. ח.

3 איבערגעדרוקט אין 1800, 1806 און 1814.

4 דמאסר, תקמ"ז, 373 — 376.

זינט 1791 איז וואָלפּסזאָן אין משך פון פיל יאָרן געווען אָבער-
לערער און אינספּעקטאָר פון דער באַוויסטער רעפּאָרמירטער, קעניגליכער
ווילהעלם-שולע אין ברעסלוי. מיר האָבן שוין פּרֿיער געזען, וואָס פאַר
אַן עקסנותריקער קעמפּער וואָלפּסזאָן איז געווען קעגן די אָרטאָדאָקסן
און דעם אַלטן לעבנסשטייגער 1, אַ געוואַנטער שטרומער, ווי ער
הייסט ביי גרעצן; נאָר אויך אים, ווי זיין פּרײַנד אייכלען, האָט דאָס
לעבן געבראַכט ניט ווייניק אַנטטוישונגען; אויך ער האָט זיך איבערצייגט,
ווי גרויס ס'איז די צאָל צווישן דער מאָדערנער יוגנט, וואָס האָבן, ווי
הערצכע-האַרטוויג, גערעכנט, לייכטזין פיר אויפקלערונג אונד איפּיגקייט
פיר פּרײַהייט, — האָט ער ווי זיין חבר אייכל אויך באַשלאָסן, לאַכענדיג
זאָגען דעם אמת, און זיין לוסטשפּיל, לייכטזין אונד פרעמעליי, געשריבן.
עס פילט זיך בלייבן אַ געוויסע קירבות צווישן אייכלס און וואָלפּס-
זאָנס פּיעסן. אפילו די נעמען פון אייניקע פּערסאָנאַזשן זיינען איינע
און די זעלבע אין ביידע פּיעסן. ביי אייכלען הייסט די הויפט-פיגור
הענאָד, ביי וואָלפּסזאָנען — חנוך; אין ביידע פּיעסן פיגורירט אַ יונגער
משפּיל מיטן נאָמען מאַרקוס, ביי וואָלפּסזאָנען הייסט חנוכס זון שמואל
און אזוי הייסט אויך ר' הענאָכס יונגערער זון. עס איז אָבער שווער
פּעסטיצושטעלן, וועמעס פּיעסע ס'איז עלטער. אייכלס פּיעסע איז צום
ערשטן גערדוקט אין 1797, זי איז אָבער שוין פּרֿיער געווען באַקאַנט
ברייטערע קרייזן אין מאַנוסקריפּט; וואָלפּסזאָנס פּיעסע זיי צום ערשטן
דערשינען אין דרוק אין 1796, נאָר עס איז וויער מעגלעך, אַז אויך זי
איז פאַרפאַסט געוואָרן מיט עטלעכע יאָר פּרֿיער. עס איז אָבער העכסט
וואַרשיינלעך, אַז די צוויי באַפּרײַנדעטע שריפטשטעלער האָבן טאַקע ביי
זייער אַפטן פּערזענלעכן פאַרקער אַנגענומען דעם באַשלוס, יעדער פון זיי
זאָל אַנקעגנטראָגן זייער דור אַ פאַמיליענגעמעלערע, און דערביי אפילו
צוזאַמען אַרומגערעדט געוויסע דעטאַלן פון זייערע פאַרטראַכטע פּיעסן.
אין דער פאַררעדע, וואָס וואָלפּסזאָן האָט אין 1798 געשריבן צו
דער צווייטער, אין אַמסטערדאַם דערשינענער אויסגאַבע פון זיין פּיעסע 2,
ווייזט ער אָן, אַז ער האָט זיין לוסטשפּיל פאַרפאַסט, צו בעלוסטיונג
אַן אונזרם פּורים-פּעסטע אַן דער שטעלע דער זאָנסט געווענליכן זינלאָזן
אונד צוועקווירדיגן האַרלעקינאַרן דינען זאָלל. דאָס איז נישט דער
איינציקער פּרוו וואָלפּסזאָנס די „זינלאַזע האַרלעקינאַרן“ צו פאַרדרענגען.

1 זעען זיין פּאַרהאַלטן זיך צום תּלמוד זע אויבן ז' 128—129.

2 אין דער נײַערער צײַט האָט וואָלפּסזאָנס פּיעסע זוכן רייזן איבער-
גערדוקט אין זיין „פּון מענדעלסאָן ביז מענדעלע“.

עס איז אויפגעהיט וואָלפּסאָנס נאָך אַ פּיעסע, צור בעלוּסטיגונג אַם פּוּרים-פּעסעטע, וואָס ער האָט פּאַרפּאַכט מיט געזאַנגען אין צוויי אויב-צוגען ספּעציעל פּאַר די תּלמידים פּון דער ווילהעלם-שולע. דאָס איז טאַקע אַ פּשוטער פּוּרים-שפּיל: „דוד דער בעזיגער דעם גלילי" 1. גאַנץ אַנדערע אויפגאַבן האָט זיך אָבער וואָלפּסאָן געשטעלט אין זיין „לייכטיין אונד פּרעמעליי, און ער ווייזט דאָס טאַקע אָן אין דער אויבן ציטירטער פּאַררעדע: „איך ניכטס אַנדרס דאָמיט בעאַבוּכטיגען ווילל, אַלס בלאָס דער נאַציאָן מיט לעבּהאַפטן פּאַרבען אַנשוילך פּאַרצושטעלען, וועלכע איבלע פּאַלגען דער שטרענגע פּאַנאַטיזמוס אונד די הייכלייא אונטער דעם דעקמאַנטעל דער רעליגיאָן אַיינסווייטס, אונד די פּאַלשע אָרער אָנעכטע אויפקלערונג אונזערער יעציגען מאָדישן יוגענד נעבסט דער פעלערהאַפטן ערציאָנג דער קינדער אַנדערר זייטס הערפּאַרברענגען קענען“.

אַט דער טאָפּלער ציל: פּלוּזשטעלן דעם פּאַנאַטיזם און צביעות פּון איין זייט און די אויבנאופנדיקע „פּאַלשע“ אויפקלערונג פּון דער אַנדערער — פּילט זיך שוין אין דעם נאַמען פּון דער פּיעסע. דער פּאַרפּאַסער זשאַלעוועט ניט קיין שוואַרצע פּאַרפּ, בעת ער שילדערט דעם יידישן טאַרטיוף — דעם צבוּק ר' יוכפּכע, אַיינעם פּון די „וואָס טוען מעשה זמרי און פּאַדערן יכר פּנחס“; דער היציקער קעמפּער קעגן די פּאַנאַטיקער באַקומט דאָ אָפט די איבערהאַנט איבער דעם קינסטלער.

ער זשאַלעוועט אָבער אויך ניט קיין שפּיציקע פּיילן פּאַר די „פּאַלשע אויפגעקלערטע“, פּאַר ר' הנוכס טאָכטער יעטכען, וואָס איז שטענדיק אַרומגערינגלט אויף דער פּראַמענאַדע פּון אַ גאַנצער קאָפּפּאַניע אָפיצירן, און „יערער זעצט איר אַיינע אַנדערע טאַרהייט אין דען קאַפּ, איבערהויפט זי מיט שמיכעלייען, דיא זיא פיר ריינע וואַרהייט אַננימט“. דערצו מוז מען אויך אָנווייזן, אז ביי וואַלפּסאָנען איז דער משפּיל מאַרקוס פּיל געראַטענער אַרויסגעסוכען, ווי אייכלס „אויפגעקלערטע“, וואָלפּסאָנס מאַרקוס איז אַ לעבעדיקע פיגור. ניט קיין „שפּרעכמאַשיין“, עס פּילט זיך בלוט אין זיינע אַדערן, אין ווען אַפּילו ער טרעט אַרויס אין דריטן אַקט ביי דער קופּלערין לעמינין אין הויז מיט אַ פּאַטעטישן מאַנאַלאָג פּון אַ טיפּישן רעזאַניאַר, מוז מען דאָך נעמען אין באַטראַכט דעם כּטיל פּון יענער תּקופּה, ווען די פּאַטעטישע אויסגעשרייען פּון שילערס העלר קאַרל מאַר האָבן אַרויסגערופּן טרערן פּון אַנטציקונג ביי די סענטימענטאַלע צוהערער. עס איז דערפּאַר גאַנץ נאַטירלעך, וואָס

1 געדרוקט אין 1802. זע סאַציקס נאָטיץ אין „ארכיו פּאַר געשיכטע פּון יידישן טעאַטער“, I, 148—149. זעגן וואַלפּסאָנס אַנטיילנעמען אין אַ פּוּרים-שפּיל זע אייגן ז' 109.

בעת אייכלס ר' הענאך פארהאלט זיך מיט א געוויסער איראָניע צו די אויפגעקלערטע און עצהט זיי: „מאכט א בוך דארויס“ — נעמט וואָלפּס-זאָנס ר' חנוך מאַרקוסן פאַר אַן אינדעם, דערקלערנדיק דערביי: „דאָ זיין מיר דיא נאַיאַידישע נאך טויזענדמאל ליב, דיא וואַיזען דאך לכל הפחות, וואס זי טאהן, אבער דיא (די צבוועקעס) וועלן אַללעס בסוד טאהן, און זען גונב דעת המקום ודעת הבריות“. אויך אַלס סצעניש ווערק איז וואָלפּסזאָנס פיעסע געלונגענער ווי אייכלס: דאָרט איז ניטאָ אַזא שפע אין זייטיקע פאַרשוניען, ווי אין ר' הענאָך“. לייכטזין אונד פּרעמעלייט איז דאָך באַשטימט „צור בעלוסטיונג אַן אונזערע פורים פּעסטע“, איז דערפאַר דער כיוזשעט פיל קאַמפּאַקטער, ניט אַזוי צעשוואַ מען, ווי ביי אייכלען; עס נעמען דאָרט אָנטייל בלויז 8 פּערזאָן, אָבער יעדער איז אויף זיין אָרט, איז אַ נייטיקער, אָרגאַנישער טייל פון דעם לוסט-שפּיל 1.

אייכל און וואָלפּסזאָן האָבן איבערגעלעבט שווערע אַנטווישונגען, זיי האָבן זיך געפילט פאַרלאָזן און פאַראַינזאַמט, ווי „אין דער וויס-טעניש“, און שוין אין דער בלי-תקופה פון זייער לעבן האָבן זיי זיך דער-וויטערט פון דער ליטעראַרישער טעטיקייט. אייכל האָט שוין די לעצטע יאָרן פון זיין קורץ לעבן קיין אָנטייל ניט גענומען אין דער העברעיִשער ליטעראַטור; זיין חבר וואָלפּסזאָן האָט מאַריך ימים געווען (ער איז געשטאַרבן אין 1835 אַלס 81-יאָריקער זקן), האָט ער אויף דער עלטער אפילו פאַרגעסן די העברעיִשע שפּראַך. אַן אַנדער מזל האָט געהאַט אַ דריטער בן-דור, וואָס האָט אויך, ווי אייכל, שטודירט אין קעניגסבערג. משה מאַרקוזי האָט דער דאָזיקער בן-דור געהייסן, וועגן אים אין ווייטערדיקן קאַפיטל.

1 אין די לעצטע יאָרן (1933) זיינען בירע קאַמעדיעס איבערזעצט געוואָרן דורך ד. האַפּסטיין און מאַרענעס ייִדיש און מאַרענעס לעכט געוואָרן מיט אַ אינגלייטונגס-אַרטיקל סוף מאַקס עריק.

זעקסטער קאפיטל

משה מארקווי, דער קעניגסבערגער דאקטאר. — זיין לעבן, במדינות פוילן. — די שפּרעך-פרעגע ביי מארקווין. — זיין „עזר ישראל“. — דער סטיל בון מארקווים זעקס. — דאקטאר מארקווי אלס מוכיח. — דער קולטור-ליטערארישער באדייט פון זיין „עזר ישראל“. — אהרן איזאק און זיין וואנדער-לעבן. — דער באדייט פון זיין „אייטאביא-גראפיע“. — רוב בער באַלעכאזער און זיין ליטערארישע ירושה.

מישה מארקווי, דער „קעניגסבערגער דאקטאר“, האָט פלי ספּק פּאַרדינט, זיין נאָמען זאָל פּאַרנעמען אַ פּכבודיקן פּלאַץ אין דער געשיכטע פון אונזער נייער יידישער ליטעראַטור, אַלס איינער פון די ערשטע, וואָס האָט געפרוווט אונזער פּאָלקסשפּראַך, דעם פון אַלע משכילים און „אויפֿ-קלערער“ כאַראַכטן „זשאַרגאָן“ — באַנוצן אַלס אַ וועלטלעך-ליטעראַ-רישע שפּראַך, און אַ בוך געשריבן, וואָס האָט נאָך ביו היינטיקן טאָג אַ באַדייטנדיקן עטנאָגראַפישן אינטערעס: עס גיט אונז פיל בולטע ביכדער פונם אַמאָליקן יידישן לעבנס-שטייגער און דערציילט אונז פשוט און האַרציק, ווי אזוי עס האָבן זיך נוהג געווען, ווי עס האָבן געלעבט אונזערע עלטערזיידעס און באַבעס אין דער צווייטער העלפט פון 18טן י"ה אין וויסרוסלאַנד, ליטע און פוילן.

און דאָך איז מאַרקווים לעבנסווערק אין משך פון 19טן י"ה אזוי גרינדלעך פאַרגעסן געוואָרן, אז ער ווערט אפילו ניט דערמאָנט ביי אונזערע גאַנצסטע ביבליאָגראַפן: ניט ביי שטיינשניידערן און ביי יעקב, ניט ביי שמואל ווינערן און אויך ניט ביי אלעזר שולמאַן. ערשט אין צוואַנציקסטן י"ה איז מאַרקווי תּחית הכּתים אויפגעשטאַנען, און נח פּרילוצקי 1 איז געווען דער ערשטער, וואָס האָט געמאַכט אַן אַנט-דעקונג, אז עס איז אַמאָל אַ ד"ר מאַרקווי געווען אויף דער וועלט, וואָס האָט געשריבן אַ ספּר „עזר ישראל“ 2.

1 זע זיין נאָטין אין „מאַמענט“, 1914, נומ. 10, אין זיין גרעסערן ארטיקל אין זיינע זאַמליכעך פאַר יידישן זאָלקלאַר, ב. II, 1917.

2 דער „עזר ישראל“ איז פון די גרעסטע יקר-המצויאות. אויסער פּרילוצקיס עקזעמפלאַר געפינט זיך נאָך אַ צווייטער אין דער שטאַט-ביבליאָטעק פון פּראַנקפורט דמיין, און אַ דריטן האָט דער שרייבער פון די דאָזיקע סורות געפונען אין דער מלוכה-ביבליאָטעק אין לענינגראַד (זע פּילאָזאָפישע שריפטן, III, 181)

ווער איז ער געווען, דער ד"ר מארקוזי? די ווייניקע ביאגראפישע פרטים, וואָס מיר באַזיצן, האָבן מיר צו פאַרדאַנקען מאַרקוזין גופא. אויס אייניקע אַנווייזונגען, וואָס ער גיט אין זיין ספר, וויסן מיר, אַז ער איז געווען אַ פרייסישער ייד, געבאָרן געוואָרן אין די פערציקער יאָרן פונם 18טן י"ה. ביי זיין פאָטער, מרדכי מאַרקוזי, א ייד אַ למדן, האָט ער באַקומען אַרעליגיעזע דערציִונג און געווען אַ בקי אין תלמודישע ידיעות 1. מעדיצין האָט ער שטודירט אין קעניגסבערגער אוניווערסיטעט און דערנאָך אַ צייט לאַנג געוואַנדערט איבער אייראָפּע. אונד בין נאָך ווייטער גיווען — דערציילט וועגן זיך מאַרקוזי — במדינת האַלאַנד, אַינגעלאַנד ושאַר ארצות במדינת הים. אין 1773 איז ער געקומען קיין „מדינת פּולן“. די ערשטע צייט פאַרבראַכט אין קאָפּוש, פיר מייל פון שקלאָוו, דערנאָך אַ שטיקל צייט געלעבט אין גרויס-פּוילן, און אין די 80ער יאָרן באַזעצט ער זיך אין וואָלין, אין דער שטאָט טוריסק. אַלס געניטער אַרצט האָט ער אין משך פון אייניקע יאָר פאַר גומען אַ מלוכה-שטעלע 2 און געווען אַ גרויסקער חשוב ביים אַרטיקן שררה מיכאַל באַבראָווסקי 3. ביי דער יידישער באַפעלקערונג האָט ער, ווי עס שיינט, אויך שטאַרק זיך קונה שם געווען. „איך ווייס — דערקלערט מיט שטאַלץ ד"ר מאַרקוזי — וואָ מײן ספר וועט קומען וועלין זיי שוין וויסן דאס איך, ברוך השם, האב פולע אלבים מענשען געהאלפן; מײן נאמען מאַרקוזי דער קיניגסבערגער דאָקטאָר איז בעקאַנט, און זיי וועלן מיך געוויס מיט גאט הילף פאַלגן“.

נאָך אין די יונגע יאָרן, גלייך ווי מאַרקוזי איז געוואָרן אַ פּראַסי טישער אַרצט, האָט ער זיך געשטעלט פאַר זיין לעבנס-אויפגאַבע, מזכּה זיין דעם עולם און אַנשרייבן אַ פאַפּולער בוך וועגן היגענע און מעדיצין. „ליבה ברירד! — דערציילט מאַרקוזי — איך האָב שוין לאַנג גיוויסט אונד האב גיטראכט ווי איך זאל מזכּה דעם עולם זיין. שוין זעכצען

1 דער קאָוועלער רב, יעקב פּהנא, שרייבט אין דער הסכמה אויפן „עור ישראל“: שׂווא דאָקטאָר ונקרא בני כל דאָקטור מאַרקוזי, ה"ה הרב ומוסלא ומוסליג החכם והשלם ומושלם מוהר משה בהרבני מועיר מרדכי ז"ל, והוא מופלג בתורה בר אורין ובר אבהן ולבו פתוח בתכמה והוה ירו ככל הספרים ובפרט בספרי הרפואות. צווישן די אַבאַגענטן, האָט האָבן זיך אונטערגעשריבן אויף סאַטאַנאַ׳ס ערשטן חלק „משלי אכף“ (דערשינען אין 1783) איז פאַרצייכנט כרדכי מאַרקוזי. זאל דאָס אפטר זיין משה מרקייס פּאַטער?

2 אויסן סער-בלאַט און אין די „הסכמות“ הערט אַנגעזיין, אַז מאַרקוזי, ה"ה אצל המלך והקומיסיא יר"ה סקאַרצ קאַרוני דאָקטור.

3 אין איין „הסכמה“ הערט אַנגעזיין: „דאָקטאָר מאַרקוזי איתן מושבו בק"ק ס"רייכ אשר נתנו ד' לחן ולחסד בעיני הגדול גראַף השררה דק"ק הנילי“.

יאר דאס איך במדינתנו פולין בין געקומן פון ישיבות ערלים החכמים, עם וואר מיר שווער איך מזכה צו זיין מיט איין ספר. אין לשון קודש צו דרוקן האָט מיך הרב הגדול מק"ס האמבורג מוהר"ר רפאל 1 אָפגע-ראַטן, ווייל ער זאָגט צו מיר: „לשון קודש איז שוין געשריבן די חכמה... אין לשון קודש איין שווערע חכמה צו דרוקן וועלן איך ווייניג פאַרשטייען.“ דער חכם איז גערעכט געווען, ווייל די וועלט אין פולין, איך מיין אַלע — קאָנין קיין נוצין פון מיין ספר האבן, רק אחר בעיר. אין ריין דייטש לשון האב איך פיל מאל גיוואָלט שרייבן, וואָלט מיך דער עולם, ניט דער למדן אונד ניט דער פראָסטאָק, פאַרשטאַנדן.

ווי אַלע משפּילים פון דער „בערלינער שול“, איז אויך מאַרקווי בעסט איבערצייגט, אז דאָס לשון, אויף וועלכן די יידן רידן „במדינות פּוילן“ איז א, פאַרדאַרפן דייטש, אויף וועלכן עם איז ממש אַ בושא צו רידן. פאַר מאַרקווין איז אָבער געווען אזוי קלאַר און פשוט דאָס, וואָס די „בערלינער“ משפּילים, די „מאַרקוס“ און די „נאַטאַנס“ 2, האָבן ניט געוואָלט פאַרשטיין: ווייל דאָס פשוטע פּאָלק פאַרשטייט בלויז די דאָזיקע „פאַרדאַרבענע“ שפראַך, דאַרף מען טאַקע אויף איר שרייבן און רידן, אויב מען וויל ווירקן אויפן פּאָלק און אים נוצן ברענגען.

„איך האב — דערצייילט ווייטער מאַרקווי — זא לאנג געמוזט וואַרטן ביז איך האָב מיר קאַליע געמאַכט מיין לשון, אונד האב געלערנט שלעכט דייטש צו רעדן ווי איר רעט פאַלש... איך שעם מיך אונד מוז אויס מיר זעלביר לאַכין ווי פאַלש מיר רעדן. איך האב אבער קיין ברירה ניט, איך מוז אייך צו פאַרשטיין געבן; ווי וועט איר מיך פאַר-שטיין, וואס איך קיין, ווען איך וועל אייך ריין דייטש שרייבן? נאך מייער שעם איך מיך, ווען איך מוז מענכס מאל פאַר דאַרפן איין ווארט לשון קודש אונד האַלב לשון קודש — אונד האַלב יידיש. וואס זאל איך מאַכן: דער פראָסטער עולם וועט מיך ניט פאַרשטייען, וואס פאַר נוצן וועלן זיי האבן פון מיין ספר? פון לומדים בעט איך מחילה מאה פעמים ווען איך איין מאל איין ווארט צוריים פון לשון הקודש געמישט מיט שלעכט טייטש בני אשכנז 3. ווען זיי אמאל זעען מיין ספר, ניט זיי וועלן מיך פאַרשטייען, אונד לאַכען וועלן זיי דאך. השם יודע מחשבותי, איר האב געוואלט מזכה זיין אונזר עולם אין פּוילין, ווייל מיניע מדינה לייט

1 רפאל בן יקותיאל כהן — אַן אַנגעזעענער רב אין יענער צייט, סאַראַטאָסער פון „תורת יקותיאל“ און „מרפא לשון“ (זעגן אים אין חייטערדיקן קאַפיטל).

2 זע סאַריקן קאַפיטל.

3 מאַרקווי שרייבט טאַקע ניט זעלטן העברעיִשע זעצער לויט דער יידישער פּאַעטיק, חיי למשל: דאַרשענען, דאַרשענען וכדומה.

זיינען גאנץ ארמע מענשן אין דער חכמה, אונד בדורתי האב איך ניט געזעען, דאס איינער זאל זיך מטריח זיין אונד זיך אונזונעמען פאר מענשען, דאס זיי זאלן קיינע קאליקעס ניט זיין, אונד זאלן ניט שטארבן בלא עת וזמן¹.

און סוף יאר 1789 (מרחשון תק"ן) איז ענדלעך מארקוזיס ווונטש דערפילט געווארן: עס איז דערשינען זיין בוך אונטער פאלגנדיקן שער-בלאט: „ספר רפואות הנקרא עור ישראל — להדריים במדינת פוילין, אויף פויליש טייטש געשריבן, אשר חבר ה' הרב המופלג לרבים, מוהר"ר משה הנקרא מארקוזי דאקטער, און ער איז גיווען פון מלך אונד פון דך קאמיסיע סקארב קארוני דאקטור; אונד וויל מוכה זיין דעם עולם מיט זיין ספר פרי איטלעכער זאל זיך אליין קענין העלפן וואו קיין געלערנטער דאקטור איז פארהאנדן; אונד ווער זיין הנהגה וועט האלטן, קאן גאר פארשפארן קראנק צו ווערין. נרפס פה ק"ק פאריצק אין יאהר תק"ן².

דאס בוך איז איינגעטיילט אין 18 פרקים און אין העכער 200 סימנים; צום סוף אלס ביילאגע גייט א באזונדערע אפטיילונג „הנהגת הרפואות, ווו עס ווערט דערקלערט, ווי אזוי צונויפצושטעלן פארשיי-דענע רפואות³.

אין דער ערשטער הקדמה האלט מארקוזי, דער בן-דור פון די „המאספים“, פאר נייטיק צו דערקלערן דעם טעם, וואָס ער, דער שמו-דירטער רייטשער משכיל, שרייבט זיין ספר אויף פשוט מאמע-לשון, און די דערקלערונג זיינע איז אזוי כאראקטעריסטיש, אַז מיר ברענגען

1 „עור ישראל“, פרק ס"ו, סימן ס"ו.

2 אַ כאַראַקטעריסטישער שטריך: די היצאות דאָס בוך צו דרוקן האָט געדעקט דער אַרטיקער „שררה“. דער פּאַרפּאַסער מעלדעט זענן דעם אין העברעיִש: דעלי לשבח לארון ולכבוד שמו יקר אָמן למיכל בַּבְּרֵאֶזְאֶסְקָה, שאַטבעלין קראַליִוּסְקָה, שהוּיל מעות מכיסו לטיעני לזכר מצוה זו; והנחתן תשועה למלכים הוא יברך אותו וישלם שכרו וישלח ברכה והצלחה במעשי ידיו ויראה נחמתו בבניו ובני בניו עד עולם אמן. — ליידער, איז דער דרוק זייער שלעכט — די אותיות זיינען צעבראָכן און אָפּגעריבן, דאָס פּאַפּיר גראַב און גרוי אין ערטערִיז און זייער סווער דעם טעקסט צו לייענען.

3 עס איז אויסער ספק, אַז מאַרקוזי האָט דערביי באַנוצט אַלס פּאַר-בילד דאָס פּאַקאַנטע בוך פּונם לעזאַנער אַרצט סיסטאָ, וואָס מענדל לעזין האָט לויט מאַנרעלסזאָנס פּאַרשלאַג איבערזעצט אויף העברעיִש און פּאַרפּנסטלעכט אין 1794 (זע אויבן הערק, ב. V, ז. 329). אויך אין סיסטאָס בוך איז דאָ צום סוף אַלס ביילאַגע אַ ספּעציעלע אָפּטיילונג, ווו עס ווערט באַשריבן, ווי אזוי צונויפצומישן פּאַר-שיידענע רפואות.

זי דאָ כמעט בשלמות: „... נאך מעהר וועלן זיך פינדן אונד וועלן זאָגן, אדער זיי וועלן פרעגן: ווארום האט ער גישריבן אויף טייטש אונד ניט אויף לשון קודש זיין ספר? די לייט מוזן און אלע ענטפערן, אונד פרעגן זיי ווידר פארקערט: פארוואס ריידן מיר אלע אידעש, דאָס הייסט שלעכט טייטש? מיר האַנדלן, מיר לערנן, דרייען, ליגן זאָגן, חנופה טרייבן, קורץ גירעט — קאָכן, בראַטן, ברענגן, מאַסערן, הוספות געבן, עין הרע אפּשפרעכן, אלס אלס אויף טייטש. אָבן, ווען מיר איינער צום אנדערן שרייבן, שרייבען מיר גראד אויף לשון קודש? ווארום פראַגן און און שרייבט איר ניט טייטש ווי מיר רעדן? שרייבן מיר לשון קודש, לאמיר רעדן אויף לשון קודש; שטיינס גיקלאַנט, ניט פאר לומדים גיקלאַנט, ווי פיל טויזנד שרייבן לשון קודש — עס איז אָבער קיין טייטש, קיין לשון קודש, קיין רישעס לשון ניט. דער וויל בין און וויל איינע תשובה האבן אויף מיינע פראַגן, בעט און דעם עולם לאַזן זיי מיך מנוחה לאַזן“.

מאַרקווי ווייס אָבער זייער גוט, אז מען וועט אים ניט, מנוחה לאַזן, און פיל משכילים וועלן אים ניט מוחל זיין דעם גרויסן חטא, וואָס ער האָט זיין פּעדער „באַשמוצט“ מיטן „זשאַרנאַל“. דערפאַר קערט ער זיך נאָך אַמאָל אום ביים סוף פון זיין הקדמה צו דער זעלבער פראַגע: „ווי בלייבט אָבער מיט זייער פראַג, וואס גאנצע חברותות וועלן פראַגן: פאר וואס האב און מיין ספר געשריבן אויף פּויליש טייטש אונד ניט אויף לשון קודש? און ווייס, עס וועלן זיך זייער וועניג אָפּינדן, וואס מיך פאַרענטפערן וועלן קענן, בין און גיניט אַלען מיך צו פאַרענטפערן, און זאָגן: און האב גימוזט שרייבען אויף טייטש, ווארים און וויל מיט מיין ספר מציל זיין כמה אלפים מענשן און יאהר פון זעלבע בעלי חסרונות, למשל: פון אַלטע ווייבן, פון שלעכטע באַפּים, פון עין הרע אפּשפרעכערס, פון פייע איבערגאנג, פאר גוטע לופט, פאר שלעכטע איין געטרעטענע זאכען, פון בעלי שמות עמי הארצים, אונד פאר גרויסע רשעים; פון וואַקס-גיסערס, פון טרעפערס, וואס טרעפן אלע קראַנקהייטן, פון שלעכטי בעלי דרשנים, וואָס פירן סגולות צו פאַר-קויפן פאר איין גוטע וועצירע, פאר איין קליינע נרבה וועגן, אונד פאר די דאקטערלעך, וואס זיך (זי!) אלעין אדער אלט נארישע ווייבן האבן זיי געמאכט פאר דאקטערס. זאָגט מיר, ליבד עולם: די אלע — קענין זיי לשון קודש? געוויס ניט, אפילו פּויליש-טייטש קענין זיי און ניט. לאז זיך איינער וועלן איינזעהן אין איין שפיגל, וועט ער דען דעם שפיגל איבערדעקן, ווי וועט ער זיך קענין שפיגלען? ער וועט זיך געוויס ניט קענען זען, אונד מיין פּוונה איז: די אלע נארין זאלן זיך אין מיין

ספר אריינזעהן, אונד זאלין זעהן, וואס פאר א פנים זיי האבן. ווי קאן איך שרייבען אויף לשון קודש, זיי העטין דאך זיך ניט גיקענט אריין זעהן. אונד פאר אונזערע לומדים באדארף איך קיין תירוץ ניט; מי לנו גדול ממש בר מיימון ז"ל שרוב ספריו בחכמת הפילוסופיה ובחכמת הטבע כולם בלשון עברי נכתבים, כדי שיבינו ויכירו וידעו כל בני דורו; גם הגאון רבנו בחיי ז"ל שחיבר ספר חובות הלבבות ושאר ספריו גם כן בלשון ערב כתבם. גם אני הקטן דרכתי בעקבותם, מרכזיזא אסיי' החונה פה טוריסק'.

די בערלינער משפילים, די אייכלס און די וואַלפסזאָנס, האָבן פאר זיך געהאָט די יוגנט פון דער אויפגעקומענער יידישער פּורזשואַזיע, די קינדער פון די ר' הענאָכס און ר' חנוכס; אין אַ גאַנץ אַנדערער סביבה האָט אָבער געלעבט דער ד"ר מאַרקווי. ער, דער פּרייטישער ייד און קעניגסבערגער דאָקטאָר, האָט פאַרבראַכט צענדליקער יאָרן אין פאַרוואַרפּענע יידישע שטעט און שטעטלעך, במדינות פּוילין, האָט געזען פאַר זיך די אָרעמע ליירנדיקע, פאַרפּינסטערטע און אומוויסנדיקע יידישע מאַסע. איז דעם דאָזיקן אויסלענרישן דאָקטאָר, אָט דעם, טייטש מיט דער געגאַלטער באַרד, ווי מאַרקווי שילדערט זיך גופא, גאָר אויף דער מחשבה ניט געקומען פּרוּוון, אויסאיידלען דעם אָרעמען, זשאַרגאָן, שרייבן דייטשמעריש. זאָל זיין, פּויליש=טייטש איז אַ שלעכט פאַרדאָרבן דייטש, אָבער בכדי, מוכה צו זיין דעם עולם, זיין וואָס פאַרשטענד=לעכער פאַר, די ברידער אין פּוילין, פלייסט זיך מאַרקווי צו שרייבן אויף אַן אמתער פּאָלקסשפּראַך. און עס איז ממש רירנדיק, ווי ער פלייסט זיך, זיין סטיל זאָל זיין וואָס פּאָלקסטימלעכער, פאַר אַלעמען פאַר=שטענדלעך. דאָס קומט אים אָבער ניט אַזוי לייכט אָן. אינם בוי פונם זאַץ, אָדער אין אַ צופעליקן וואָרט באַמערקט זיך דאָך ערטערווייז דער, טייטש. דאָך האָט מאַרקווי זיין ציל דערגרייכט: זיין סטיל איז טאַקע פּאָלקסטימלעך, זיין, פּויליש=טייטש — אַ יאָדערדיק יידיש, וואָס פאַר=לירט ניט זיין זאַפטיקייט דורך די ניט זעלטענע, הויך=דייטשע ווערטער... מאַרקווי ווענדט זיך צו זיינע לייענער: ליבע ברידער, האַרציקע ברידער, ליבע לייט, ליבער עולם, האַרציקע פּריינד, אהובי רבותי אַזוי. דער דאָזיקער אייראָפּעיִש=געפּילדעטער דאָקטאָר האָט געהאַט דעם געהעריקן חוש, אַז בכדי צו שרייבן אַן אמת פּאָלקס=בוך, דאַרף מען זיך מיט דער פּאָלקס=מאַסע ענג צונויפלעבן, אָטעמען איר לופט, איבערנעמען איר שטייגער, איר נוסח; און עס איז ממש צו באַוונדערן, ווי אַ דייטשער ייד, אַ בן דור פון די בעלי, המאספים, וואָס האָבן זיך פאַרהאַלטן צו דער יידישער פּאָלקס=שפּראַך מיט האַס און פאַראַכטונג, — האָט געהאַלטן פאַר אַ חוב גרינדלעך אויסצולערנען די דאָזיקע שפּראַך, בכדי אַ פּאָלקס=

בוך צו שרייבן, וואָס זאָל נוצן ברענגען ניט בלויז יחידי סגולה, נאָך די ברייטע שיכטן פונם פּאָלק — אַלי ברידער אין פּוילן. עס געניגט צו נעמען די ערשטע, צופעליק אַרויסגעריסענע שטעלע, צום ביישפּיל — אויס דעם בלאַט קכ"ב. דאָרט וואַרפן זיך רווקא דורך אַ פּאַר דייטשע ווערטער. און דאָך וועט דעם לייענער אַפילו אויפן געדאַנק ניט קומען, אַז איר האָט דאָ צו טאָן מיט אַן אייראָפּעיִש-געבילדעטן אַרצט און ניט מיטן בית-מדרש-למדן, וואָס האָט פּלימיו פּאַרבראַכט צווישן פּשוטן פּאָלק.

* ... איך וואָלט דערקלערט דעם טעם פון וואַנין זייערע קאָליקען * זיינען געקומען, וואָלט איך זיי גיקענט העלפּין מיט אַיין נאַרישקייט; אַי עס העט (עס וואָלט) זיי ווייניק געקאָסט, אי נפשות מער וואָלט איך מציל געווען, אָבער בעו"ה זאָל איך זאָגן, צי אונזר ניט וויסן מאַכט דאָס, אָדר נאָך אַיין דריטעס קען איך צו זעצין: ווייל מיר אין פּוילן זיינען זייער קאַרג אַיין רעכטן דאָקטאָר צו צאָלן; ליבר פאַר אַיין גלעזל פּראַנטוויין אַינע אידענע, אָדר אַינע עַרליך צו גלובן, אָדער נאָר זאָלכע שפּיצבובן — די וואָלוועלע בעלי-שמות, טרעפּערש, קומן און טרעפּין אונד גיבן אַביסל הייליקע טראַפּן. אַ דאָ מאַכין זיי אַיך גרויסע גזירות. מען האָט מיך פּיל מאָל גירופן ביי זעלכע נפשות וואָס זיינען נאָהנט שוין געווען פון הצור תּמים פעלו, אונד האָב מיט דעם זעלבן תּמים פעלו געהאַלפּן; ביי פּילע בין איך אָבר שוין גיקומן ווי איך האָב שוין ביי מיר אין מיר געזאָגט: „ברוך דיין אמת“, אונד בין אַוועקגיגאַנגן אונד האָב מקלל גיווען די פּת המזיקים, און זאָג נאָך הינט אויך: ימח שמם זאָלן זיי ווערין, די בפרהסיא האַרגענין נפשות אונד קיינער ווערט זיי ניט; מען גיבט נאָך זיי צו עסן, צו טרינקן, עטליכע גילדל נאָך אויף הוצאות, זיי זאָלן ווייטער פּאַרן, ווידער הוצאות פון לעבעדיגע — מתים צו מאַכן. עס איז שוין צייט, ליבר עולם, דאָס איר אַייערע אויגן אַמאָל אויפּמאַכן זאָלט, אונד זאָלט ניט לאָזן הריגות מאַכן בביתכם, בעירכם, שטעלט נאַמנים, שומרים אויף אַזעלכע קאַנאַ-ליש, זייט זיי מוסר בירי עַם אחר, לאָזן זיי נהרג ווערן פאַר אַיך אַלי. לערנט פון כל עולם, הערט מען דאָס ניט, דאָס זעלבי הולטייעס זאָלן זיך אַרומשלעפּן אונד זאָלן בפרהסיא האַרגנן מענשין ואַין מוחה בידם. פּילע זיינען זיך בעו"ה מתלבש בלבוש רבבן אונד קענן אַביסל לערנן — די האַרגענן נאָך מער מענשין. שטראַפּט זיי למען ישמעו ויראו ולא יזידון! מיין האַרץ ציטערט מיר אין לניב ווען איך שרייב אונד מוז מיך דערמאַנען אין כמה מאות מענשין עליהם השלום, וואָס איך האָב גיכוס

* אין דעם בּאַטרעפּנדיקן קאַפיטל הערט גערעדט הענן. קאָליק-שטערצין.

זעהו, דאָס זיי האָבן גימוזט שטאַרבן נאָר פאַר נישט, ניט ווייל זיי זיינען קראַנק גיווען — ניין! מען האָט זיי בידיים מיט עצות, מיט פאַרקערטע רפואות ממית גיווען. יונגע, מיטעלע, זכרים, נקבות, בני יחידים, יונגע ווייבליך, תלמידי חכמים, חכמים בעצמם. די אלע האָבן איך געמוזט לאָזן שטאַרבן, איך האָב זיי ניט גיקענט העלפן, מען האָט זיי דעם בראַנד געמאַכט, אונד בער'ה דאס רוב זיינן די ימח שמם זאָלן זיי ווערן אַלס קן בשריפה¹.

אינטערעסאַנט אין אָפער ניט בלויז די פאָרם, דער נוסח פון מאַרקווים ווערק, נאָר אויך דער תוך. מאַרקווז, וואָס האָט אין משך פון אַ סך יאָרן נאָענט זיך באַקענט מיט דעם לעבן פון דער יידישער סאַטע אין מדינות פּוילן, האָט זייער גוט פאַרשטאַנען, אז בלויז מיט דיין כערדיצינישע עצות אָדער מיט רעצעפטן, ווי אזוי רפואות צונויפמישן, קאָן מען דאָ קאַרג וואָס העלפן: און ניט אומויסט האָט מאַרקווז זיין ווערק אַ טאַפּלטן נאָמען געגעבן: ניט בלויז „ספר רפואות“, נאָר טאַקע אויך „עזר ישראל“. ער ווייסט, אז פיל קרענק און לייזן זיינען אַ פּועל-יוצא פון דער גייסטיקער און אויך סאַציאַלער אָפגעשטאַנענקייט פונם יידישן לעבן „במדינות פּוילין“, און זיי קאָנען דערפאַר געהיילט און געלינדערט ווערן ניט מיט רעצעפטן, נאָר דורך אומענדערן דעם גאַנצן לעבנס-שטייגער מיט זיינע אומנאָרמאַלע עקאָנאָמישע יסודות.

אַט אין דעם טאַקע באַשטייט די חשיבות פון מאַרקווים בוך: אַדאַנק זיין ברייטערן קוק גיט אונז מאַרקווז אין זיין „עזר ישראל“ אינטערעסאַנטע בילדער פון דעם דעמאָלטיקן יידישן לעבן, און פיל בלע-טער פון דעם דאָזיקן ווערק האָבן ער היום אַ געוויסן עטנאָגראַפישן און אויך קולטור-היסטאָרישן באַדייט.

אַט שרייבט, אַ שטייגער, מאַרקווז אינם אַכטן קאַפיטל פון זיין ספר וועגן אַזע געוויינלעכער קרענק ווי קדחת: „ליבע לייט! ווען איך וואָלט וויסן, דאָס איר וועט מיך פאָלגן, איז מיר זייער לייכט אייך איין עצה צו געבן. נאָר זיי עס ווי עס זיי, ווייל איך שוין האַלט די פּען אין דער האַנט, וועל איך ווייטער שרייבן אונד

1 מ'איז נראי אַנצווייזן, אז דער בעזונטער אַרצט און פּיוקער, מאַרקווז הערץ, האַלט אויך סאָר גייטיק צו דערמאַנען אין זיין „תּפּלה לרופּא״: שׂים נא, אל אַמינה, אַמון בלב החולים לבטוח בי ובעבודתי ואיון לשמוע עֲצָתִי. הרחק ממטתם כל רוא איליל, וכל הקל הנכבד אנשים מרועים וגזלים אשר יתיצבו כיועץ וחכם חרשים להעמיק סוד יחידיו, גם להקת הנשים הסוכנות המחכמות אשר גם הנח תהרסנה לעלות ולבקר אח עבודת הרופא, פי עם נבל העם הזה, ברהב לבב יפירו סגולת הרפואה יחידיו מכריאותיך אל חדרי מות (הפאסק, תק״ן 242).

ווען פיל וועלן מיד ניט באַלגן, פילייכט וועט מיך איינער פון איין שטאַט אָדער ממעפחה באַלגן, האָב איך אויך פאַררעכט, וואָס איך גע- וואַלט האָב, דאָס הייסט מײן מבוקש... דאָס ערשטע איז במדינתנו, וואָס איך האָב גיזעהן זאָ פיל פוסטע קרעצמים, פוסטע שפייכלירש, מיסט אזוי פיל פאַר אייערע טירן. זאָ איר ווייסט ניט ווי פיל קראַנק- הייטן קומן פון די מיסט הויפנס, אונד דאָס רוב פוילע קראַנקהייטן די איך האָב אָנגעפאָנגען צו שרייבן: גישווירן, קרעץ אונד נאָך מעהר זאַכן. די פוסטינעס זענן מאַנכס מאַל גאָר מכיית ברגע אחת. ווי פיל מאַל גייען מענטשן אַרײן אין איין פוסטען קאַמער אָדער אין איין שפייכליר וואָס לאַנג פאַרשאַסן איז גיווען, זיי באַלן באַלד אַנדער אונד שטערבן, אונד דער וואָס קומט יענים רופן, ווייל ער זאַמט זיך, פאַלט ער אויך אונד שטאַרבט אויך ברגע אחת. דאָס קומט איבער דעם, ווייל די לופט איז פאַרשאַסן גיווען איין לאַנגע צייט. אונזרע הכונים זאָגן: אין שד האָט זיי מויק גיווען; ניוק ווערן זיי, אָבער אַליין זיינין זיי שדים ומזיקים: פון פיל מיסט, וואָס ביי פילע הייזר תמיד ליגט, אונד פון רעגן ווערט נאָך נאַס; דערצו קומט נאָך די זון—פליגן, מיליאָנן חלקים כל רגע ורגע אין דער לופט, די לופט ווערט פאַרשטינקען. אונזרע ליבע קליינע קינדערלעך גייען נאָך אין מיסט אַרײן אָדער שפילן זיך ניט ווייט, זיי ווערן קראַנק, מען שרייט, מען וויינט. ערשט האָט זיך דאָס קינד גישפילט! די אַלטע ווייבער-נאַרן זאָגן: עס איז זיי צוגעקומען, זיי האַבן איין עין הרע. ווי בעווייזן זיי, דאָס אמת איז? נעכן זיי קוילן, שברעכן, בילן אָפּ, זיי געניצן; די קינדער זעהן אויף זיי—געניצן די קינדער אויך. די ווייבער מאַכן ווי די בעלי שמות-פושעים, זיי געניצן אויף צו פלייס, די קראַנקע קינדער זעהן אויף זיי—געניצן אויך, קורץ: די מוטר, דער פאַטר, די דינסטן—אַלע געניצן. זאָגן די ווייבער: זעהט איר, איך האָב דאָך אויך גיזאָגט—דאָס קינד האָט איין עין הרע בער'ה. אַה, אַה! שפאַרט דעם מויל אויף ווי איין בהמה אונד האַלט נאָך מיט איר האַנט פאַר איר מויל, מען זאָל ניט זעען דאָס זיי שוין קיין ציין האַבן אין מויל. איך מוז אויך מודיע זיין, דאָס זיי זאָגן צוויי מאַל ליגן: איין כאַל—ווען איינער וויינט, וויינט דער אַנדערער אויך אויף אים זענענדיג, אַפילו דער פרעמדער וואָס אַרײן קומט אונד ווייס נאָך ניט, וואָס מען וויינט, פאַנגט אויך אָן צו וויינען. לאַכט איינער, לאַכט דער אַנדערער אויך; מיט די אַלטי ווייבערס געניצן געהט אויך אזוי צו. וואָרום אָבר גישיכט (געשעעט) דאָס? האָב איך קיין צייט ניט צו שרייבן, עס איז איין דבר הטבע... צום אַנדערן מיט-די קוילן, מאַכן זיי אויך אַר שווינדל בעטריגערײ; זיי זאָגן ענטוועדער עס שווימט

פון אויבן די קוילן אָדער עס פאלט אַרונטער — איז יאָ אָדער ניט עין הרע. דאָס איז אויך פאַלש, עס גיבט זיך אַלערליי האַלץ, פון שווער האַלץ דעמבינע, ברעזינע אונד אַנדערע נאָך מעהר: האַלץ איז שווער, זענן די קוילן אויך שווער, חוואָיענע האַלץ איז לייכט גרינגער—איז די קוילן אויך גרינגער.

מאַרקווי באַנגיט זיך אָבער ניט דערמיט, וואָס ער לאַכט אויס די עין-הרע-אַפּשפּרעכערס.

ליבער זאָג איך — איז מאַרקווי מוסיף — איר זאָלט זיך מאַכן פון עין הרע איין עין טוב, איך מיינ איר זאָלט פון די פוילע שטינקענדיגע לוכט מאַכן איין גאָרטן. זייעט ציבעלעס, בורעקעס, רעטיך, פיעט-רישקע, איר וועט צוויי מאָל רווחים האָבן: איר וועט שיינע ריינע לופט האָבן, וואָס זייער גיזונד איז, אונד וועט ניט בעדאַרפן דעם פאוויר רייך מאַכן, אַלס צו קויפן פאַר דעם לעצטן גראַשן, וואָס איר נאָך האָט, אָדר אויסגעבעטלט האָט.

און תיכף דערביי גיט מאַרקווי אַ לעבעדיק און פולט בילד פון דעמאָליטיקע קרעטשמעס, פון דער גאַנצער פוילקייט און אַרעמקייט פון דעם יידישן לעבן, במדינות פוילן. אַלס טיפישער משפּיל פון יענעם דור לייגט ער גלייך פאַר אַ גאַנצע פראַגראַם, ווי אזוי פון לופטמענטשן און ליידיקייטערס צו מאַכן נוצלעכע אַרבעטס-מענטשן 1. דאָס אַלץ איז גע-שריבן מיט אַ גאַנצן אייגנאַרטיקן סטיל און מיט אַן אמתן פובליציסטישן טעמפּעראַמענט 2.

מאַרקווי האָט בלי ספק געהאַט אַן אויג פון אַ פיינעם באַאָבאַכ-טער, און דערצו נאָך פאַרמאָגט ער אַן אויסגעשפּראַכענעם ליטעראַרישן טאַלענט, וואָס מאַכט זיך באַזונדערס באַמערקבאַר בעת ער טרעט אַרויס אַנטקעגן דער אָפּגעשטאַנענקייט און ווילדן חשכות פון יידישן לעבן און האַלט מלחמה מיט די „רמאים און פושעים“, וואָס נאַרן און פאַרפירן דעם פשוטן עולם. זיינע גאַליקע שטראָף-רייד זיינען פול מיט לעבעדיקע בילדער און געזונטן הומאָר. אַט איז, למשל, אַ בילד פון דעמאָל-

1 ג. פּרילוצקי היינט אין זיין אויבן ציטירטער אַרבעט (18—19) ריכטיק אַן אויף די צפּלאַנגען, האָס עס האָבן אין מאַרקוויס חערק געמונען די דעמאָליטי-קע פּאָליטישע געזעענישן אין פוילן. האָס האָט אַקאַרשט איבערגעלעבט די קאַטאַ-סטראָפּע פון דער ערשטער סונאַנדערגלידערונג, און די אויבערשטע שיכטן טונט פּאָלק זיינען דעמאָלט געקומען צו דער איבערצייגונג, אַז די ליוונג פון דער „ידן-פּראַגע“ מוז חערן דער ווינקלשטיין פון רעפּאָרמירטן פוילן.

2 עזר ישראל, דף מס—נב. די דאָזיקע אינטערעסאַנטע בלעטער זיינען אַי-בערנידריקט אין פּרילוצקיס אַרטיקל (21—22, 46—49).

טיקע רופאים, און אגב אויך אייניקע אינטערעסאנטע פרטים וועגן דעם מחבר גופא און וועגן דער התנהגות פון דעמאלטיקע יידישע דאקטוירים: „ליבע ווייבער, איך האָב אייך אין מיין ספר שוין מזהיר געווען פאַר בעלי שמות עמי הארצים, פאַר טאָטערס, פאַר וואַקס-גיסערס, פאַר עי-הרע אָבשפרעכערס, פאַר טרעפערש אונד פאַר די דאָקטערלאַך ימח שמים זאָלין זיי אַלע ווערין, די רמאים, די פושעי ישראל, וואָס גינאַרן אויס מיט זייער ליגן זאָגין געלט, אונד מאַכין קאַליקעס, אָדר זיינען גאָר ממות אלפים מענשין בכל שנה ושנה. איך האָב אייך מזהיר געווען פאַר באַבעס, די נעבאָך אַליין ניט וויסען, ווי זיי טוען אייך שאַדן, לאַז זיי השם ברוך הוא מוחל זיין, וואָס זיי האָבין ביו אַהער גיטאַן בשוגג. איך האָב אָבער נאָך ניט דערמאָנט פון אונזערע ליבע רופאים, די הייסן ביי אונז אין פּוילין רופאים, פעלדשערש, זיי הייסן אויך ביי מיר בראַ-וויטנע מומתים * ניט רופאים. פון די וויל איך אייך ניט פיל שרייבן, וויל אין איטלעכע שטאָט אין אונזער מזל, דאָס מען זיי קענט, קענן זיי ניט פיל שאַדין טון. אָבער ח"ו פאַרט זאָ איינער אַוועק אין דער פרעמד, אין געוויס שלעכט פאַר נפשות; האָט ער ח"ו נאָך גאָר איין טיילערש קלייד אָן גיטאַן, איז ער שוין ביי אונז אין דאָקטער-קטער, איהר הייסט אים שוין: רבי, העלפט מיר! גייט ער אין דער פרעמד אונד גאַליעט זיך איין האַלבן באַרד אָפּ, זאָנט איר אַפילו, דאָס ער איז גיוויס איין גוטער פרומער איד, וויל איר האָט געזעהן מיך אונד נאָך אַנדערע דאָקטערס די גאָר קיין באַרד טראָגין, זיינען שוין די הולטייעש ביי אייך חשוב, אונד גלויבט די האַלבע-בערדלאַך. קענן נאָך די פושעים זאָגן: אָקום, באַקום, טריאַקום, פראס פריל-קענן זיי שוין גאָר ביי אייך לאַטוין. קענען זיי נאָך דערצו קרעמאטנום גוט טרינקען, אונד פעקוניאם גוט אויסגינאַרן ביי אייך, זיינען זיי נאָך בעסערע. פאַר די אַלי האב איך שוין אייך גישריבן. מיך בעדאַרף איך ניט צו פאַרענטפערן, וויל איך האב קיין מאל ניט גיהאט קיין בארד, אונד ווען מיר לערנן אין שיבות צו ווישן הכמי הרופאים, צו ווישן זאָ פיל פערשטן, גראַפין, פרינצען, קענן מיר ניט מיט בערד גיין, מיר קענן קיינע פאַטענמען בעקומען, מיר זיינען קרוב למלכים. פאַרלאַנגט איר אָבר בערט - וואס בעדאַרפט איר אַל בע-בערט, וואס זיך אַרום שלעפן מיט האַלבע בערט אונד די אַנדערע האַלבע בארט אין זיי צו שווער גיווען צו דער טראַגין! ... פאַר

* אין האַלינער יידיש הערט נאָך עד היום געברויכט דאָס וואָרט בראַזיטנע, וואָס באַדייט: גאַנץ אָסן, שאַרף אויסגעשראַכן, פון אַלעמען באַקאַנט. מומתים - טויטערס, ספעציעליסטן זייף מענטשן הרגענען.
1 דאָ זיינען, זיי עס שיינט, אין דרוק אַרויסגעפאלן אייניקע הערטיער.

איין צירולניק אדער גאר איין מארשעלעס; דער האט דאס גיטאן פון דעסטוועגן ער זאל אייך קענן בעסער פֿרױכע זיין, איר זאָלט זאגן: דאס איז נאך איין האַלבער איד אַקעגן יענעם דאָקטאָר, דער גייט גאָר ווי אַ גוי. קומט זיך צו שלעפּן ח"ו נאָך איין נייעמעץ מיט אַ גאַנצן באָרט אונד גייט מיט דעם קאַפעליוס ווי איר האָמאַנס איערן מאַכט אום פורים, דער האָמאַן טועט אייך גאָר מעהר ווי! ווי המן דער פאַר- צייטיגער צורר היהודים. איר זאגט: דאס איז איין עהרליכער איד, ער געהט ווי איין איד מיט איין בארט אונד איין גאַנצע. פילייכט שיקט די גמרא איערע גוטע רופאים אין גיהנם. איך פראָג אייך, רבותי, ווידער: בעדאַרפט איר איין בארט אונד קיין דאָקטער — ווארום נעמט איר איין שלעפּ-בארה, וואס שלעפּט זיך מיט זיין בארט ארום אייך מַכמה צו זיין? איר האט דאָך גינג ב"ה אין אייערע שטעט עהרליכע לייט מיט בערט, צו וואס בעדאַרפט איר די בערט פון רכאים ופושעים, ימח שמכם, ווען זיי האבן נישט גילערנט? גינאַשט האבן זיי, איינער פון „מעשה טוביה“, איינער פון מעשה רעים וועגן, האבן גינאַשט אונד זיינן אייך מכות פאַר אייער געלט" 1.

ניט תמיד אָבער פיווערט זיך דער ד"ר מאַרקווי. צייטנווייז באַ- ווייזט זיך אויף זיין פנים אַ גוטטויסקער שמייכל, און דעכאָלט באַקומט זיין סטיל אַ ריין הומאָריסטישן שטריך. פירוע, איז ביי אונזערע זיידעס שטאַרק אָנגענומען געווען זיך לאָזן „שלאָגן די אָדער“. דאָס האָט מען געהאַלטן פאַר די בעכטע סגולה קעגן אַלע מיני קרענק. מאַרקווי האָט, ווי עס שיינט, ניט באַזונדערס שטאַרק געהאַלטן פון דער דאָזיקער סגולה; ער פאַרשטייט אָבער זייער גוט, אַז ווען ער זאָל אַרויסזאָגן אַזאַ אַפיקורסישן געדאַנק, דאָס אַ מענטש קאָן זיך אָפּלעבן זיינע יאָרן און זיך ניט לאָזן שלאָגן צו דער אָדער עטלעכע מאָל אין יאָר — וועט מען אים פשוט אויסלאַכן. דערציילט זיך מאַרקווי סתם אַ מעשה, וואָס מיט אים גופא האָט פאַסירט:

„אום דאס איר זיכערער זיין זאָלט, מיינע פריינד, וועל איך מיך זעלבד אייך לראיה ברענגען... נאָך פון מיינע יונגע יאהרן, ווי איך האב נאָך חכמות הרפואות גילערנט, בין איך גיוואָנט גיוועזן זיך אַלע יאהר צוויי דריי מאל, אויך פיר מאל צו אדער צו לאזן, אונד אזוי באַלד ווי די צייט איז ניקומן אונד האב ניט גיוואָלט לאזען אדער — איך האב קיין צייט גיהאט, האט עס מיך זייער שטאַרק גיאַרט. פאַר זעכצען יאהר, אונד דאס וואר דאס ערשטע יאהר ווי איך אין פוילין פון פרייסן

בין גיקומען אונד האב גיוואָנט אין קאָפּישן, פיר מויל פון שקלאָוו. האב איך גישיקט נאָך איין רופא, דער מיר זאל צו אָדער לאוין. דער זעלבע רופא, צי האט ער זיך דערשראָקן פאַר אזוי איין טייטש, צי האט ער ניט גיקענט, קורץ צו דערציילן, ער האט מיר גיהאַקט דריי מאל אונד האט ביײַה ניט גיטראַפּין. איך האב אים מתילה גיבעטן, ער זאל זיך שוין דען פירטן מאל ניט מעהר מטריח זיין, אונד מיר דאס פירטע מאל ניט צו טרעפּין. בין איך אבער באלד נאָך מיטאג גיפאָרן פיר מאל נאָך דער אָרשע איין שטעטיג, אונד פון איין טייטשין פעלדשער, וואס ביי די מאַסקוויטער איז גיווען, האב מיר גילאזט צו אָדער. פון דענעמאל אָן ביײַה בין איך פטור געוואָרין דאס אָדר לאוין. נאָך צו מיין כול בין איך איין גרויסער פחדן, איך האב מיך גפאָרכטן פאַר איערע רופאים פילייכט בין איך ביי זיי איבעריג, אונד אבשר בעדאָרפּין זיי מיך ניט אין פּוילין. אונד פאַר פורכט איז גאר קיין רפואה פאַרהאַנדין, איך בין פאַר אייך, ליביר עולם, מתודה: איך האב נאך מיר פון דער צייט קיין אָדר גילאזן אונד בין ביײַה גיוונד, איך ווינש אלי מענשן זאָלן אזוי גיוונד זיין ווי איך בין. איך האב אייך גישריבן, כדי איר זאלט מיך פאָלגן, בעכער קען איך אייך ניט לערנען, איר זאלט אזוי מאַכין, ווי איך אליין מאַך ג.

אַט דער הומאָריסטישער טאָן אין מאַרקווים בוך דערמאָנט ערטערוויין אָן אונזער זיידן מענדעלע, מיט זיין קלוג שמיכעלע און זיינע „נישט דאָס בין איך אויסן“, אַלס אילוסטראַציע איז כדאי אָנצווייזן אויף דעם דרייצענטן קאַפיטל, וואָס דערציילט וועגן קינדער-קראַנקהייטן און פאַנגט אָן בזה הלשון:

„אהובי רבותי! בין אַהער האב איך גיהאַט איינע אַרבייט, די ניט פּייכט, דאס הייסט, ניט גרינג אין גיווען: משחית הקוצים מן הפרם, כרם בית ישראל; אונד בין גיקומן זאָ ווייט וואָ די שושנים — די ראָזען וואַקסן, איך מיין די קליינע קינדערלאַך. דאס זיינען די רעכטע ראָזען, פון וואָס מיר אַלי הנאה האבן, אינד דאס איז דער תכלית פון דעם בעל הפרם, עס זאל וואַקסן אין וויינגארטן שיינע זייער שוין שמע צו קינדיגע ראָזען. אויף דעם בעל הפרם טאָר מען קיין קשי ניט פרעגן: צו וואס בעדאַרפסט דו, גרויסר מייסטער, זאָ פיל שטעבענדיגע דערנער, דיסטעלן פון עטליכע ראָזין וועגען? דאס טאר מען ניט פראַגן, וואדים מיר אַלי ישראל זיינן דאָך אויך כשושנה וכו'. איך האב גיפראָגט לעצטן: ווייסט איר ניט די בוונה פון דעם גרויסן מייסטער, פאַר וואס פון עטליכע ראָזין וועגן וואַקסן אַלפים דערנער? זיי האבן מיר אַלע

איין תשובה געגעבן: עס מוז אזוי זיין, עס קען ניט אנדערש זיין, עס כוז פארמישט זיין רע בטוב וטוב ברע, ווי איך דאס גיהערט — עס כוז זיין! האב איך זיך שוין גיפארקט צו פראָגן ווייטער: פאר וואס מוז עס אָבר אזוי זיין? אז דער תירוץ איז — מוזן, מוז מען שוין ווייטער ניט פראָגען... אז עס מוז אזוי זיין, וואס בעדארף איך האַסן דערנר, דיסטעלן? ווען גאָט וויל אזוי האבן, אז זאָלן אין פוילן אזוי פיל רצחנים זיין — לאַזן זיי זיין! צו וואס בעדארף איך מיך מעהר אָנצונעמען פאר דעם עולם אין פוילן, וואס נאך קיינער לָפְנֵי (פאר מיר) ניט היינט זיך אָנגענומען? אונד ווידער: פילייכט האַנדל איך ח"ו ווידער גאָט?...¹

און טאָקע ווי ר' מענדעלע, אזוי ווערט אויך דער סקארב קארוני דאָקטור מאַרקווי מילד און האַרציק, בעת ער הייבט אָן צו ריידן וועגן די אַרעמע יידישע פרויען און קינדערלעך, וועגן די צרות און ליידן, וואָס זיי האָבן אויסצושטיין, וועגן זייער טרויעריקן פינסטערן מול...

ליבע ווייבער, — הייבט אָן מאַרקווי דאָס קאָפיטל, וואָס רעדט פון דער גיבורט, ד"ה וועגן צו קינד געהן, — איך קום שוין צו איערע באַבעס. איך וועל אייך אויך אין איערע גרעסטע נויט, וואָס איר נאָך פון איערע אַלטע מוטער הוה בירושה האָט — אויך ראַטין. אָבער ניט פיל; איטליכע זאָך צו שרייבן גרונטאָוונג גיהער אין אַ באַזונדער ספר גישריבן צו ווערין. פריער אָבער וועל איך אייך פראָגן: ליבע ווייבר! פאר וואָס האָט איר ימים נוראים אין שול צוויי, אי דריי, אי פיער זאָגערקעכ, וואָס אייך פערטייטשן כחזור, איר זאָלט וויסן, וואָ צו וויינען אונד וואָ ניט צו וויינען, אונד צאָלט זיי, וואָרום וויינט איר פאר אייערע מאַנען, דאָס זיי זאָלן אייך מאַכין שבת-יום טוב-קליידער, דריי, פיר ברוכטיכער, עס הייסט אויך: זאָלעשקעס גאָעדן גיהנם ברוכטיכער. איר טראַכט אום איין גאָעדן פאר אייך, אונד פאר מאַנכין כאַן נעביך איז עס איין גיהנם, אונד איר זייט דאָך אַלס פועל, כי השוחד והשחט בחיכם*. לאַז איך אייך אויך פאַרלייענען, פילייכט וועט האבן נאָך מער צו וויינען: פאר וואָס זייט איר ניט פועל פון איערע מאַניו, דאָס זיי זאָלן לאַזן לערנן באַבעס ביי געלערנטע דאָקטערס, דאָס זיי זאָלן אייך ניט כמית זיין, קאָליקעס מאַכין? פילע ברענגען זיי (די באַבעס) אום די מוטערש מיט אירע קינדערלעך אין קימפעט, פילע ברענגען זיי אום, ווען זיי שוין

1 דארטן, דף, ק"ג-ק"ד.

* אַן אומאָפּגעצאָרער וואַרט-שפּיל. דער באַדייט פון די הערסער איז: איר קויפט אונטער, און טאָקע דערמיט קוילעט איר יענע אַהעק.

ניהאט האָבן אירע נייקליך. ווי פילע טויזענט ווייבר האָב איך געזעהן, וואס איך האב גירעט מיט זיי: זיי זיינען שוואַך, קראַנק, קאַליקעס גיוואָרן פון די באַבעש הענט בערײַה. ווי פיל האבן גימוזט גט געבין אירע ווייבער, אונד זיי האָבן זיי פאַר זייער קימפעט זייער ליב געהאַט. איר פאַרשטייט מיך שוין, ווייבער, וואָס איך מײן דערמיט... ווי פיל ווערין אין קימפעט אָדער נאָך זייער קינד-בעט משוגע, מעלאַנקאָליש; ווי פילע בעקומען ניט דעם שלאַג-פּלוס, חולה-נופל; ווי פיל בעקומען ניט די סוחאַטע, ווי פיל בעקומען דען בראַנד, ראַקעס אין דער מוטר; ווי פיל בעקומען וואַסער זוכט, גישוואַלסט, ווי פיל בעקומען ניט דען ברוך, ווי פיל רייסן זיי ניט אויס די פענכירש פון לייב, אָדר מאַכן איין לאַך, וואו דערנאָך די השתנה זיך ניט האַלטן קען... איך קען זעלבע דריי ווייבער, אָבער איך האָב זיי ניט העלפען קענן. פאַר איינע האט מיר דער מאַן גיוואַלט געבין הונדערט רענדליך, איך זאָל זי היילן. איך האָב אָבער גיזעהן, דאס איך קען דאָס ניט היילן, אונד ער האָט איר געמוזט גט געבין. ווי פיל נאָך הונדערט זאָכין קען איך אייך נאָך דערציילן... קענט איר אַיך, ליבע ווייבער, פאַרשטעלן, ווי פיל אַלכים ווייבער, קינדער, די פון די באַבעס האָבן גימוזט פון אירע הענט שטאַרבן יונגערהייט. פאַר וואָס מאַכט איר זאָ פיל נייע חתונות אַייערע מאַנען? פאַר וואָס לאָזט איר אונד זאָ פיל יתומים אין אַנדערע ווייבער-הענט אַרײַן? וואָרום בעט איר ניט ליבער אַייערע מאַנען פאַר אַיער לעבן, איך מײן — זיי זאָלן לערנען לאָזן באַבעס? עס וועט אַיך ניט פיל קאַסטן; לאָז מען פון איטלעכער שטאַט אָדער שטעטיל לאָזן לערנן איינע — אונד צוואַנציג וועלן לערנן אונד וועלן קענן. וועלן די צוואַנציג באַבעש געלערנטע אַנדערע הונדערט לערנען, און די הונדערט וועלן טויזענט ווידער אַנדערע לערנען... לאָס איך ביי אַיך פון אַיערטוועגן פועל זיין, דאָס אין אַיט-ליכער שטאַט אָדער שטעטיל זאָלן אַלע לייענען פון זייער געזונדהייט וועגן מײן ספר, איר זאָלט איין ידיעה האָבן, אונד איר זאָלט האָבן פון מאַנש-לייטן — צו מאַנסלייט, אונד פון ווייבער צו ווייבס-לייט, די מײן ספר זאָלן רעכט קענן, כדי ווען ח״ו עס וועט זיך טרעפן איין קראַנקהייט, זאָלן די לייט, וואָס וועלן קלאָר זיין אין מײן ספר, וועלן זיי בוודאי מיט גאָטש הילף אַיך העלפן קענן. די מצוות, וואָס די לייט וועלן פאַרדינען, ווינש איך מיר מיט זיי איין חלק בעולם של אמת צו האָבן. זיינען אַרמע און עהרליכע לייט — שטעלט זיי אַיין סיפּה פון קהל, דאָס זיי זאָלן זיין ביי אַיך דאָקטערש מיט מײן ספר, אונד אַייערע אַייגענע קנשין פון אַיער שטאַט. אונד עהרליכע לייט וועלן דאָך גיוויס אַיך ח״ו ניט מְרַמָּה זיין. אַפילו ביי איטלעכן אַרענדאַר, ווי וועט זיך ניט פינדן

(געפינען) איין מלמד, אָדער ער, אָדער זיי זעלבסט זאָל ניט לייענען קענן טייטש-אידעש, זיי קענן דאָך זיך אַליין העלפֿן מיט גאָטש הילף¹. ניט ווייניקער אינטערעסאַנט איז די שטעלע, וווּ מאַרקוזי גיט אַ פאַרביק בילד, ווי אזוי די ווייבער, מיט זייער נאַרזישן שכל מאַכין פון שלעכטע בעלי־שמות עמי הארצים — גוטע בעלי־שמות, אונד, להכריף, פון שלעכטע פראָסטע פאויערס מאַכין זיי גוטע טאָטערס².

ליבער עולם — רופט ער דאָרט אויס צום סוף — איך מײן אנשים ונשים במדינתנו אין פּוילין. איך פראָג אייך: וואָרום האָב איך דאָס ניט גיהערט במדינות אחרות, איך מײן אין מדינות אשכנז, דאָס איז דאָך איינע פון רי עלטסטע מדינות, וואָס אין אונזער ליבע תורה שטייט (אשכנז, צרפת ותוגרמה), אונד בין נאָך ווייטער גיווען במדינת האַלאַנד, איינגעלאַנד ושאר ארצות במדינת הים — האָב איך ניט גיהערט, וואָס אַיך האָב תמיד גיהערט אין אונזר מדינות פּוילין. בין וויא לאַנג וועלין מיר זיך האַלטן מיט זאָ איין עון פליי (א גרויס פאַר-ברען), מיר זאָלן ניט גלויבן בהכמת הבורא, רפואות ותחבולות אונד וועלין נאָך גלויבן אין זעלכע מענשיק, וואָס קיין צורת אות ניט קענן, ניט לייענן אונד ניט שרייבן, אונד זאָ ווי איר מאַכט פון גנבים — בעלי שמות, זאָ מאַכט איר פון פראָסטע פּויערים עובדי אדמה — הולטייעסקע טאָטערס, אונד זייט מוסר ממון של ישראל בידי ערלים. שטעלט איר אייך גאָר פאַר אונד באַרעכנט, ווי פיל יאָרן זייט איר שוין גיפאָרין צו טאָטערס, אונד אַלע יאָר ווערט נאָך נתרבה די שטות...³

פאָזונדערס האַרציק און ווייך ווערט מאַרקוזיס טאָ, ווען ער רעדט וועגן די „שוואַכע קליינע קינדערלאַך“. ניט אומזוכט גלייכט ער זיי צו די רויזן, פון וועלכע מיר אַלע הנאה האָבען, און רירענדיק איז בעת ער ווענדעט זיך צו זיינע לעזער בזה הלשון:

ליבה ברירר! איך האָב אייך מיל כּאָל גיבעטיק, איהר זאָלט גלויבן איין גילערנטן כאַן. אָבר עכ איז זייער פיל צו שרייבן, דעם

1 עזר ישראל, דף ע"ו—ע"ז. אין דער „מידעה“, וואָס איז אַפגעדרוקט אין אַנפאַנג פון מענדל לעפינס העברעישער איבערזעצונג פון טיסטוס „ספר רפואות“, חזנדן זיך אייך די אַרויסגעבער צו קהל אין רבנים, מע זאָל זען וואָס מער נאַר-שאַרטיט דעם דאָזיקן ספר אין די שפיטאָלן און גוט באַקאַנען מיט אים ספעציעלע פּערזענען, בכדי יענע זאָלן וויסן, ווי אזוי מיט קרצנקע אומצוגיין און מי זיי צו היילן אין דעם פּאל, ווען עס איז אויפן אָרט קיין דאָקטער גיטאָ. (זע אונזער הערק, ב' V, ז' 329—330).

2 דאָרטן, פרק י"ב, סימן קי"ג.

3 דאָרטן, דף ע"ב.

עולם צו פארשטיין צו געבין. גלויבט מיר נור דאָס, וואָס איך וועל אייך דאָ בעטן פאר אונזערע קליינע נייפֿלאַך: איהר זאָלט זיין גאַנץ ריין האַלטן, זיין זאָלין ניט נאָס ליגן; איהר זאָלט לאַזן ריין טרוקן אויס גירייכערט דיא שטופּן, וואָ דיא קינדעטרניס ליגן מיט איהרע שוואַכע קליינע קינדערלאַך, איהר זאָלט ניט שרייען בייא איינע קינד-בעטריין, עס שאַד איהר זייער צום קאָפּ, צום גאַנצען גוף... זאָלט זיך איינע אַלטע באַבע, דיא ככשפה, וועלין איין שפּאַרין מיט גיוואַלט אייערע נשים אונד קינדר מזיק צו זיין מיט איהרן נאַרעשין דומען שכל — וואַרפט זיי צום שוואַרצין יאָהרן אַרום! גלובט ניט אן אַלטע ווייב, גלויבט אין גאָט ברוך הוא וכרוך שמו הגדול אונד אן זיין חכמה, דיא ער אונד האָט גיגעבן, זאָ ביל־דאָס מיר זאָלין העלפּן קענין מיט דעם בורא זיין הילף, אונד ווער זיינן דיא נשים קלי הדעת, וואָס זיינן דין נפשות בלאַ רחמנות ובלא דעת!.. 1.

מאַרקווי ווייכט אָבער זייער גוט, אַז ניט נאָר די באַבעס מיט זייער נאַרשן שכל זיינען מזיק די „קליינע נייפֿלאַך“. ער געדענקט, אַז נאָכ-דעם ווי די קינדערלעך גייען בשלום אַרויס פון די באַבעס הענט, ווערין זיי באַלד איבערגעגעבן אין אַנדערע ניט מער געניטערע הענט — פון די דרדקי-מלמדים און זייערע באַהעלפּערס. ווי אַלע אויפקלערער פון יע-נעם דור, איז אויך מאַרקווי „כרעיש עולמות“ און טענהט מיט גרויס התלהבות, אַז עס כוון אומגעענדערט ווערן דער גאַנצער סדר הלימוד ביי יידן. נאָר אַמאינטערעסאַנטסטן איז דאָ ווידער דער טאָן, דער נוסח, אין וועלכן כאַרקווי טרעט אַרויס מיט זיינע פּאָדערונגען. און ערטערווייז, בעת מיר לייענען די דאָזיקע אַלטע, גרוי-געלע בלעטער פון „עזר ישראל“, מוזן מיר זיך ווידער אַ כאַל דערמאָנען אין מענדעלען: עפעס טאַקע ענלעך צו זיין נוסח, צו זיין שטייגער...

כאַראַקטעריסטיש איז שוין ביי מאַרקווי דער אַריינפאַר: „לאָמיר זעהן, להבדיל, דעם חילוק צו ווישן איין פּערדיל פון איין פּאווער אונד איין פּערד פון איין שררה: וועלכער שטאַרקער איז? צי דער שררה, וואָס לאָזט זיין זערעכציק... פיער יאָר ליידיג אַרום לופּן, אונד שפּאַנט איהם ניט איין צו אַרבייטן, אָדער דער פּאווער, וואָס שפּאַנט איין אין וואָגן ווען דער זערעכציק איז צוויי יאָר אַלט? וועלכער איז שינר אונד שטאַרקער? גיוויס דעם שררהס, זיינר איז שטאַרקער אונד גרעסער

אונד שענר. דעם פאוערש — זיינר איז קליין אונד זעהט אויס וויא איינה נבילה".

נאך דעם דאָזיקן משל גיט ערשט מאַרקווי איבער צום נמשל — צו די יודישע חדר-יינגלעך:

„אזוי מאַכין אויך דיא מאמעש מיט איהרע קליינה קינד; אויך מיר כאַנשלייט. טאַטעש, האבין אויך אין פולין איינה שיינה גיוואָנהייט מיט אונזערע ליבה בחורימלאַך. ווען זייא פיער יאָר אַלט ווערין, שיקט מען זייא שוין אין דער תפיסה אַרײן, צום דאַרדיקן מלמד; ער מוז איין גאַנצן טאָג איבערן אַלף-בית תפוס זיצן, אונד אין דער פריע צו מאַרגן ווא דיא בעסטע צייט פאַר דיא קינדער איז, דאָס זיי שלאַפין זאָלין אונד דער-דורך וואַקסן דיא קינדער ערשט — קומט שון דער פאַהעלפער אונד שלעפט פריה מאָרגן אין חדר, אין שול אַרײן...“

אונד ווען דאָס קינד איין יאָר שון איז תפוס גיווען בייא זיין אַלף-בית-מלמד, לייזט מען איהם שוין אויס פון סידור, אונד מוז שוין בייא גמרא-מלמד תפוס קומן. דאָ האָט ער שוין קיין צייט צו דאַוונן ופשיטא קיין חומש צו לערנן, אַלס גמרא אונד גמרא. ער מוז וויסן צו פינף יאָהר דעם דין, דאָס „צורות ברשות הרבים“ איז מען „משלם חצי נוק“. עס שיקט זיך ניט אפילו פאַר אונזערע וויינערש, קצבים ניט, דאָס זייערע קינדער זאָלין דאָס ניט וויסן, וואָס יענעמש פאַנע ברויט-קינדער וויסן. ער מוז איין למדן ווערין אונד ווען ער אויך אין סידר ניט קען — אַבי איין למדן צו זיין. איך גלוב, איהר ליבע לייט, איהר טרייבט אויך אַביסל צו פריה איערע קינדער צו אַרבייטן אָן, איהר ווייסט דאָס ניט, דאָס מיט קאַפ צו אַרבייטן איז אַביסל שווערער, ווי האַלץ צו האַקן מיט דיא הענט. איהר מאַכט אייערע קינד בלייך, געלב, גרוי, זייא קענן ניט גוט שלאַפין, זייא וואַקסן איבר דעם ניט; אונד פילע פראַסטאַקעס זיינן זיך מיט איהרע קינדער דער נאָך טועה: זיי מיינן — זייא זיינן שוין לומדים, ווייל זייא בלייבע פנימך האָבן; זייא פאַר געסין, אונד זעהן זיך ערשט אויף דער עלטר אום, דאָס זייא (האַבן) אפילו וואָס אין סידר שטייט אויך פאַר-זעהן... וואַלט ניט ליבר מאַנכר פאַטער גילאָזט זיין קינד שלאַפין ליינגער, אונד שפעטער איין למדן צו ווערין; ווייניגסטן וואַלט ער קיין למדן גיוואָרן — בין איך זייא גוט דערפאַר, דאָס זייא שטאַרקע מענשין וואַלטין זיין, אונד עהרליכר. האט גיקענט ווייב אונד קינד מחיה זיין, איירער זייא זאָלן ליבער ווערין עמי הארץ, אונד שוואַכע, קריינקליכע אונד קענן ניט לערנן אונד ניט אַרבייטן“¹.

מארקוויז איז געווען פעסט איבערצייגט, אז זיין ספר וועט לעבן דורות לאנג. מיט שטאַלץ ווענדט ער זיך צו זיינע „ליבה ברידר“:

„איך שרייב אייך איהר וואָלט מיך פּאָלגן. אז איהר וועט מיך אײַה פּאָלגן, וועט איהר דער נאָך זעהן אין כמה דורות: דער דאָקטער איז נאָך ניט גישטאַרבן. ער האָט גשריבן אונד עס איז אַלץ אמת. גלייך ווען ער וואָלט גילעבט אונד היילט מיט זיין ספר גלייך ווען ער זעלבערט לעבט. איך האָב אויך פון זעלכע לייט זייער פיל גילערנט, דיא שוין לאַנג זיינן גישטאַרבן, אונד האָב אפּשר שוין געמאַכט: בורא פרי האדמה, אָר גאָר פון פרי העץ, וואָס פון די שטיק ערר איז אויס- גיוואַקסן, וואו יענע גלערנטע דאָקטערש זיינן בעגראָבן גיוואָרן, אונד אויף זייא וואַקסין שוין גרויסי פירות וואָס אויך שוין ראוי לברכה איז. אָבר זייערע ספרים לעבין נאָך, אונד וועלין קיין מאָל שטאַרבן. מען מיינט דאָס זיי זיינן טויט, אָבר זייער אמת בעווייזט, דאָס זיי נאָך ביז הייט לעבין“¹.

מען קען דאָ געברויכן דעם תלמודישן אויסדרוק: „נבא ולא ידע מה נבא“. אַלס דאָקטאָר איז מאַרקוויז שוין לאַנג געשטאַרבן, אַלס ספר רפואות האָט זיין „עזר ישראל“ שוין פון כמה דורות זיין ווערט און באַרייטונג אָנגעוואָרן. און דאָך שטעקט אַ געוויסער אמת אין זיינע ווערטער: „דער דאָקטער איז נאָך ניט געשטאַרבן... זייערע ספרים לעבן נאָך און וועלין קיין מאָל שטאַרבן“. וואָרום מאַרקוויז „עזר ישראל“ איז בלי ספק אַ ליטעראַרישע דערשיינונג פון קולטור-היסטאָרישן באַדייט; און יעדער קולטור-היסטאָריקער, וועלכער פרוּזט שרייבן די געשיכטע פון דער נייער וועלטלעכער ליטעראַטור אין יידיש, מוז זיך אָפשטעלן אויף דעם קעניגסבערגער דאָקטאָר מאַרקוויז, ווי אויף איינעם פון אירע ערשטע בויער און באַגרינדער...

אויף אַ נאָנץ אַנדערן אופן האָט אויך אַ פריישישער ייד פון יענעם דור פאַרצייכנט זיין נאָמען אין דער יידישער ליטעראַטור. אהרן בן יצחק אייזיק האָט ער געהייסן. דאָס איז געווען אַ פשוטער ייד, וואָס האָט באַקומען אַ טראַדיציאָנעלע יידישע דערציאָנונג, אַ געשיקטער חתם- שטעכער און ענערגישער סוחר, מיט ליטעראַטור זיך פל ימו קאָרג וואָס אינטערעסירט. אהרן איזאָס איז געבאָרן אין 1729, אין אַ קליין בראַנע דענבורגער שטעטל טרויענבריצען, אַכט מייַל פון בערלין; צו פערצן יאָר איז אים געשטאַרבן זיין פאָטער, אַ קרעמער, אַ יורד און אַ מטופל מיט אַ סך קינדער. און דער יונגער אהרן האָט פון דעמאָלט אָן אַליין

1 עזר ישראל, דף קכ"ח - קכ"ט.

געמוזט טראכטן וועגן דאגות פרנסה. דאָס איז אים אָבער די ערשטע יאָרן זייער ניט גרינג אָנגעקומען; ער האָט זיך געוואָרפן פון איין אונטערנעמען צום אנדערן, געוואַנדערט איבער פאַרשיידענע דייטשע שטעט, אַ מענטש מיט אַ געוואַלדיקער ענערגיע, שלאָגט ער דורך נייע וועגן און עפנט פאַר יידן אַ נייעם ישוב — שוועדן, וווּ ביזן אים האָבן יידן ניט געטאָרט זיך באַווייזן. ער בלייבט דאָך זיגער אין זיין לעבנס-קאַמף. ער ווערט הויף-יווועליר, דערווערפט זיך אַ באַדייטנדיק פאַרמעגן, גרינדעט אַ גאַנצע קהילה אין שטאָקהאָלם, צום סוף פון זיין אומרויטן וואַנדער-לעבן איז ער אָבער שווער געפרוּווט געוואָרן: ער האָט אָנגעוואָרן פרוי און קינדער, וואָס זיינען אים פרי געשטאָרבן. האָט ער, ווי גליקל האַמעלן בשעתה, אויף דער עלטער, ווען ער איז געווען אַ זקן פון 72 יאָר, גענומען שרייבן זיינע מעכיוארן. „איך האָב דעם דאָזיקן ספר — ווייזט איזאַק אָן אין דעם העברעיִשן שער-בלאָט — געשריבן פאַר דעם שפעטערדיקן דור, פאַר די קינדער פון מיין פאָלק-בדי מיין געדעכעניש זאָל ניט פאַרלאָרן גיין, אז איך, אהרן, זון פון ר' יצחק אייזיק ז"ל, האָב זיך באַגרינדעט אין דער מדינה שוועדן, וואָרום ביז מיר איז קיינמאָל קיין איין ייד ניט געווען מיט וווינערעכט אין דער גאַרער מדינה שוועדן, ביז איך בין אַהער געקומען און כ'האַב געפונען חן אין די אויגן פון אונזער האַר, דעם פרוּמען און גרויסן כליך גוסטאָו דעם דריטן, גאָט זאָל דערהויבן זיין פראַכט און דערגרויסן ביז אין די הייבן; אויך ביי אַלע זיינע האַרן און דינער האָב איך געפונען חן, אזוי ווי אייערע אויגן וועלן דאָס רעכט צו זען. און ס'זאָל קומען דער אויסלייזער צו ציון, אמן" 1.

ווי עס איז לייכט צו באַמערקן פון דעם דאָזיקן שער-בלאָט, איז איזאַק אין העברעיִשן ניט געווען קיין גרויסער „בעל לשון“, לאַ איש דברים אנכי בלשון הקודש, ווייזט איזאַק גופא אָן, שרייבט ער דערפאַר זיין זעלבסטביאָגראַפיע אין דער „אומגאַנגסשפראַכע“, די אומגאַנגס-שפראַך פון דעם דאָזיקן חותם-שטעכער און יוּוועליר, וואָס האָט פיל געהאַט צו טאָן מיט שררות און גרויסן אַרל, און דערצו נאָך זייט 1774 געלעבט אין שוועדן — איז שוין אָבער ניט געווען דאָס דעמאָלטיקע געוויינלעכע „יודיש-דייטש“, נאָר אַ כאַרנע דייטש, וואָס האָט אין זיך,

1. זה הספר כתבתי ליור אחרון לבני בני עמי פרי שלא יוכר (יאבד) זכרי לנצח. שאני אהרן בן פהר"ר יצחק איצק ז"ל מיסד מדינת (במדינת) שוועדין, כי לפני לא היה יהודה (יהודי) אחד בעל קיומים בכל מדינת שוועדין, עד שאני באתי לכאן ומצא (ימצאתי) חן בעיני (בעיני) ארונינו המלך החסיד הגדול גוסטאף השלישי ירום הודה (הודו) ויתנשי (ויתנשא) עד למעלה, וגם בכל שריו ועבדו (ועבדיו) מצאי (מצאתי) חן כאשר עניכם (עיניכם) תחוינה משרים, ובא לציון גואל אמן.

ווי נ. שטיף 1 האָט שוין אָנגעוויזן, אַ סך יידיש פּאָלקסטימלעכס און איז נאָך דערצו צונויפגעפלאַכטן מיט פיל העברעיִשע ווערטער און אויס־דרוקן. בכדי צו געבן דעם לייענער אַ באַגריף וועגן דער שפּראַך פון איזאַקס מעמואַרן, ברענגען מיר דאָ צוויי ציטאַטן: ז. 44: עס קאַמען היער אויך אַן צוויי בחורים, זיא האַטען רעקאמאנדאַטמאַנען אַן מיר. דער איינע הייסט ר' משה ליידערסדאָרה, דער אַנדערע ר' הירש בר יואל. זיא ווארן ממשפחה הגונה, זיא האַטען אויך אייניגע טויזענד רייכסטאַלער. דיזער ר' כוילי וואר דער ערשטע דער זיא ווייזט מאַכטע, אונד פּראַגטע זי אָב זיא ניכט עטוואס סחורה מיטגעבראַכט העטען פאַר אים צו האַנדלען. דיעזע בייזען האַטען עטוואס סחורה, אַבער זיא ווארען קיינע בעל משא ומתן ניכט.

ז. 116: עס פינד זיך אַן יעטצונד איין שפל ומשובל ושמו משה פייהעם אָדער משה פּאָקעס, איין מוכר דער קעגען ארעמע לייט די הַיָר כמה שנים געוואוינט האַבן, איסט ער מיט מסירות אַינגעקומען, דאס זיא היער וועג זאָלטן, זיא געבן קיינע קאַנטריבוזיא, זיא טרייבען האַנדל מיט פרעמדע סחורה דיא פערבאַטן איסט.

איזאַק ווייזט אַליין אָן: „איך בין קיין געשיכטסשרייבער און גע־לערטער“, און שרייבט זיינע מעמואַרן „בלויז פאַר אַן אַנדענק מיין פאַמיליע“ 2. און ער שרייבט פשוט, אויפריכטיק און ערנסט, פאַרצייכנט געטריי און ערלעך אַלץ, וואָס ער האָט דורכגעמאַכט און צוגעזען אויף זיין אומרוקן וואַנדער־לעבן. דאָס איז אַ מין חשבון הנפש, אַ סך הכל פון אַן אינטערעסאַנטן אונטערנעמערישן מענטשנלעבן, און דאָס אַלץ איז געשריבן מיט אַזאַ פּשטות, מיט אַזאַ אינטימען יָוֹג, אַז דעם לייענער ווערט ניט ווילנדיק ליב אַט דער אַלטער הויף־יווועליר מיט אַלע זיינע תביעות און ליידין. איזאַקס מעמואַרן זיינען אַפּער אינטערעסאַנט ניט בלויז אַלס „מענשליכער דאָקומענט“; זיי האַבן אויך אַ געוויסן קולטור־היסטאָרישן באַדייט, ווייל זיי גיבן אונז אינטערעסאַנטע שטריכן פון דעם יידישן לעבן אין דייטשלאַנד אין דער מיט פון 18טן יָה, און פון דעם לעבן אין דעם ניי־געגרינדעטן ישוב אין דער שוועדישער קרוינשטאַט, ווהיין די איינגעוואַנדערטע יידן האַבן מיטגעבראַכט זייער אַלטמאָדישן לעבנס־שטייגער, מיט מחלוקתן איבער א רב, איבער אַ פעטער עליה, מיט רייסערייען פאַר אַ בית עולם, פאַר גבאות אַאז״ו.

1 אין דער פּאַררעדע צו זיין איבעראַרבעטונג אויף היינטיק יידיש איזאַקס

זעלבסטביאָגראַפיע.

אהרן איזאקס ווונטש, אז זיין געדעכעניש זאל אראפגען זיינע כעמווארן פאר דעם שפעטערדיקן דור ניט פארלאָרן גיין, איז טאָקע מקוים געוואָרן. קארנע הונדערט יאָר האָט זיך איזאקס מאַנסקריפט געוואַלגערט ביי זיינע יורשים, ביז ענדלעך די יידישע ליטעראַרישע געזעלשאַפט אין שוועדן האָט זיך איבער אים דערבאַרעמט און אים פאַרעפנטלעכט אין שטאָקהאָלם אין לאַטיינישער טראַנסקריפציע ¹. אין 1922 איז אין בערלין דערשינען נ. שטיפס יידישע איבעראַרבעטונג, און אויף אַזאָ אופן איז איזאקס „אוּטאָביאָגראַפיע“ געוואָרן צוגענגלעך פאַר די ברייטע יידישע לייענער-קרייזן, און נאָר אין די לעצטע יאָרן איז אויך דערשינען אַ וויסנשאַפֿטלעכע אויסגאַבע פון איזאקס מאַנסקריפט ², בכדי זיינע כעמוואַרן זאָלן קענען אויסגענוצט ווערן דורך די געשיכטס-פאַרשער אַלס וויכטיקע קוועלע פאַר דער צווייטער העלפט פונם 18טן י"ה.

ניט קיין קלענערן באַדייט פאַר דער יידישער געשיכטע פונם 18טן י"ה האָבן די כעמוואַרן פון איזאקס מיטצייטלעך, דוב בער פירקענטאל אויס דעם גאַליציאַנער שטעטל באַלעכאו (געב. אין 1723, געשט. אין 1805). ווי איזאק אזוי איז אויך בער באַלעכאווער געווען אַ טיכטיקער אונטערנעמערישער סוחר. ער איז אָבער דערצו אויך געווען אַ יידי אַ למדן, אַ גרויסער בקי אין דער העברעישער שפראַך און ליטעראַטור, האָט געשריבן אַ ווערק וועגן דער סעקטאַנטן-באַוועגונג ביי יידן, אמרי בינה³, וואָס איז ערשט צוריק מיט אַ יאָר צוואַנציק אַנטדעקט געוואָרן אין דער מאַנסקריפטן-זאַמלונג פון דער טאַרנאַפּאָלער ביבליאָטעק ⁴. אין העברעיש האָט אויך בער באַלעכאווער געשריבן זיינע זכרונות, וואָס ד"ר א. מאַרמאַרשטיין האָט זיי אין 1912 אַנטדעקט אין לאַנדאָן אין דעם יידישן סעמינאַר ⁴.

אויס באַלעכאווערס זכרונות ווייסן מיר, אז זיין זיידע ר' הירש בן יהודה ליב, איז געבאָרן אין 1640 און געשטאָרבן אַלס זקן מופלג אין

1 Aron Isaks Sjebthiografi, Stockholm, 1897

2 מיט דער ראָזיקער אויגאַבע האָבן מיר לידער ניט געהאַט די מעגלעכקייט זיך צו באַקענען.

3 מיט דעם אינגאַלט פון דעם דאָזיקן ווערק, ווי עס ווערן איבערגעגעבן פיל אינטערעסאַנטע פרטים וועגן דעם חינות מיט די פראַנקיסטן, האָט באַקענט א. בראַדער אין זיין אַרבעט „מקור עברי חדש לתולדות פראַנק וסיעותיו“ (השלה, פרך ל"ג, ל"ה).

4 לידער איז דער מאַנסקריפט אויסגעהייט ניט פולשטענדיק. עס פעלט דער אָנהויב און דער סוף, און אויך אין מיטן פעלן ערשטערהייט פיל בלעטער. באַלעכאווערס זכרונות האָט מ. הישניצער סאַרעפנטלעכט אין יידישער איבערזעצונג אין 1922.

1743. דעם פארפאסערס פאָטער יהודה, וואָס האָט אויך דערלעבט צו גרייזער עלטער פון איבער 90 יאָר, האָט געפירט אַ ברייטן וויין-מסחר מיט אונגאַרן. ער האָט גרינדלעך באַהערשט ביידע שפראַכן, פּויליש און אונגאַריש, און איז געשטאַנען אין נאָענטע באַציונגען מיט פּוילישע מאַגנאַטן און שליאַכטישן, ביי וועלכע ער איז געווען זייער באַליבט פאַר זיין בנעימותדיקן כאַראַקטער און זיינע מעשיות און משלים, אויף וועלכע ער איז געווען אַ גרויסער מייסטער. ז'דאַנק זיינע שפראַך-קענטענישן האָט דער דאָזיקער וויינהענדלער געהאַט די געלעגנהייט צו זיין אַן איבערזעצער צווישן דעם אונגאַרישן קיניג פראַנץ דעם צווייטן ראַקאָטשי און דעם פּוילישן קרוין-העטמאַן שיעניאַווסקי ג. יהודה באַלע-כאַווער האָט אויך געזאָרגט, אַז זיין זון, דוב בער, זאָל אויסער העברעיִשע למודים באַקומען אַ שפאַר ביסל וועלטלעכע פילדונג. ער האָט געדונגען אַ קריסטלעכן לערער, יענער זאָל מיט זיין זון לערנען פּויליש און לאַטיין ². דער וויסנליבנדיקער דוב בער האָט זיך מיט פיל פלייס אָפגע-געבן די וועלטלעכע למודים. דאָס האָט אָבער אַרויסגערופן אַ געוויסע אומצופרידנהייט ביים אַרומיגן קלינישטעטלדיקן ע"ם. דער פאַקט פון האַלטן ביי זיך אין שטוב אַ קריסטלעכן לערער, וואָס לערנט מיט אַ יידישן בר-מצווה-יינגל, שפּת גלחות³, האָט אַרויסגערופן אַ חשד אין די פרומע יידישע קרייזן, און מען האָט מורא באַקומען פאַר בערס יידישקייט. אונטער דעם דרוק פון דער סביבה האָט דער יונגער בער באַלעכאַווער געמוזט אויף אַ צייט זיך אָפזאָגן פון לערנען פרעמדע שפראַכן, ווען ער איז אָבער אַריבערגעפאַרן קיין טיסמעניצע און האָט זיך באַזעצט אינס הויז פון זיין פרויס עלטערן, האָט ער ווידער זיך גענומען גאַנץ געשמאַק צו פּויליש און לאַטיין און געלערנט אויך פראַנץ-צווייט און דייטש ⁴. ער האָט אויך געלייענט ביכער אויף די דערמאָנטע שפראַכן, באַזונדערס אויף דייטש און פּויליש.

זוי דער רוב פרייע השפלה-פּיאָנערן פון יענער תקופה, וועגן וועלכע מיר האָבן גערעדט באַריכות אין פינפטן באַנד פון אונזער געשיכטע, איז אויך דוב בער אויס באַלעכאַווער געפליבן ביי זיין גרויסן דורשט נאָך וויסן און פילדונג פעסט פאַרבונדן מיט די אַלטע טראַדיציעס, און האָט געטריי אָפגעהויט אַלע יידישע מנהגים גלייך מיט דער גאַנצער אַרטאָדאָקסישער מאַסע. ספּעציעל לשם מצווה איז ער געווען אַ געניטער

1 באַלעכאַווערס זכרונות, ז' 69.

2 דערטן, 59.

3 זכרונות, 134.

מוהל; לויט דעם שטייגער פון יענער צייט, האָט ער געטאָן אַ שידוך מיט זיין זון יוסף, ווען יענער איז קוים אַ בר-מצווה געוואָרן, און גענומען אים פאַר אַ בלח אַ מיידל פון עלף יאָר 1. „איך האָב, דערציילט וועגן זיך דוב בער, זיך געפירט מיט יראת שמים. איך פלעג יעדן טאָג אינעם דערפרי און אויפדערנאַכט זיך מַזְרֵן זיין צו דאווענען אין שול, ווי דער „שולחן ערוך“ זאָגט, אַז דעם מענטשנס תפילה ווערט אָנגענומען נאָר אין שול“ 2. „איך האָב אויך, דערציילט ווייטער דער פאַרפאַסער, שטענדיק אַרײַנגעקוקט אין די ספרים פון מקרא, משנה און גמרא און די דינים פון ש״ע, אַ חוץ אַנדערע מוסר-ספרים.“

צו דער זעלבער צייט האָט בער פאַלעכאָוער פלייסיק שטודירט די מיטלאַלטערלעכע פילאָזאָפיע, די אַלטע קריסטלעכע קירכן-שרייבער, פוילישע געשיכטע און אויך פוילישע רעליגיעזע פאַלעמישע ליטעראַטור. וואָסער אַ ספר ס'איז מיר געקומען צו דער האַנט, דערציילט ער אין זיינע זכרונות (ז' 59), האָב איך תיבה אין אים אַרײַנגעקוקט און זיך באַמיט צו באַגרייפן דעם מחברס פּוּנְהָ.

ער וואָרנט אויך זיינע קינדער, זיי זאָלן זיך ניט באַנוגענען מיט בלוין הייליקע ספרים, נאָר אויך לייענען ווערק, וואָס זיינען געשריבן אין אַנדערע שפראַכן און דאָרט וועלן זיי „באווסט ווערן אַ סך זאכן וועלט-לעכע, וואָס יידן ווייסן זיי ניט. און מיר יידן דאַרפן אַלץ וויסן; ווי אין פּסוק שטייט: „כי היא חכמתכם ובינתכם לעיני העמים“, — ווייל דאָס מאַכט איך קלוג און פאַרשטענדיק אין די אויגן פון די פּעלקער... יעדער קלוגער און פאַרשטענדיקער ייד דאַרף וויסן די מעשים פון אַנדערע פּעלקער“ 8. ווי דער בעל „ספר הברית“, האָט אָבער אויך בער פאַלעכאָוער אין דער יוגנט זיך שטאַרק אינטערעסירט מיט מיסטיק, פלייסיק שטודירט דעם „זוהר“ און פיל זיך אויך אָפּגעגעבן מיט אַסקעטישער קבלה מעשית. עס דאַכט זיך מיר, דערציילט אויף דער עלטער בער פאַלעכאָוער, — אַז ס'איז אוממעגלעך פאַר עמיצן איבערצוטראַגן אַזאַ מין פייניקן זיך, ווי איך האָב איבערגעטראַגן אין מײַן יוגנט“ 4.

דער פּראַקטישער סוחר האָט אָבער אין אים גוכר געווען דעם אַסקעטישן מיסטיקער. מיט גרויס ענערגיע האָט ער געפירט די פאַר-שיידנסטע געשעפטן, האָט געהאַט אַ ברויעריי, פלעגט אין משך פון אַ סך

1 זכרונות, 101.

2 דאָרסן, 59, 62.

3 דאָרסן, 114.

4 השלח, כ"ך ל"ג ז' 152.

יאָרן פאַרן רייטנדיק קיין אונגאַרן, איינקויפן דאָרט די טייערסטע וויינען, ברענגען זיי קיין גאַליציע און זיי פאַרקויפן די שכנישע פריצים. ער פלעגט אויך לייען אויף משכנות 1, האַנדלען מיט זילבער און גאָלד 8, צייטנווייז אויך מיט פערד, איינקויפן ביי די שכנישע פריצים ציגן-פעל און פלאַקס, און אַזוי ווייטער. דערפּי האָט ער זיך אויך פיל אָפּגעגעבן מיט קהלשע זאַכן. אַלס גוטער קענער פון פּויליש, לאַטיין און אונגאַריש, איז אים אָפט אויסגעקומען צו זיין דער פאַרמיטלער צווישן די יידישע קהילות און די פריצים און מאַכט-פאַרטרעטער פון דער מלוכה. בשעת דעם היסטאָרישן דיכפוט מיט די פראַנקיסטן אין 1759 אין לעמבערג 8, איז בער באַלעכאָווער געווען דער אָפיציעלער איבערזעצער מצד די יידן און האָט פיל מיטגעהאַלפן דעם לעכיבערגער רב ר' חיים ראַפּאַפּאַרט ביים צוזאַמענשטעלן דעם ענטפער אויף די טעזיסן פון די פראַנקיסטן. בער באַלעכאָווער איז אויך געווען דער פאַקטישער כאַראַפּאַסער פון דער גרינדלעכער שריפטלעכער דערקלערונג, וואָס די יידישע פאַרשטייער האָבן דערלאָנגט בנוגע דעם זיבעטן פונקט פון די פראַנקיסטישע טעזיסן, וווּ עס ווערט אַרויסגעשטעלט די באַשולדיקונג קעגן יידן, אַז אין תלמוד זיינען פאַראַן רמזים אויף עלילת דם.

אויף די עלטערע יאָרן, ווען בער באַלעכאָווער איז שוין געווען אַ פּן שבּעים, האָט ער באַשלאָסן צו לאָזן פאַר די קומענדיקע דורות אַ באַשרייבונג פון זיין לעבן און זיינע דערפאַרונגען. אין משך פון עטלעכע יאָר האָט ער געשריבן זיינע צוויי אויפנדרעמאָנטע ווערק: „זכרונות“ און „אמרי בינה“ 4. דאָס לעצטע איז איינע פון די באַגלוי-ביקסטע קוועלן פאַר דער געשיכטע פון דער פראַנקיסטן-פּאַוועגונג, און דער אויפגעהיטער טייל פון דוב בערס זכרונות גיט אונז אַ שלל זייער וויכטיקע פרטים וועגן דעם עקאָנאָמישן און קולטורעלן לעבן פון די פּעל-הַפּתיש-סוחרישע שיכטן פון דער יידישער באַפעלקערונג אין פּוילן און אויך וועגן די אונטערהאַנדלונגען פון די ראשי המדינות מיט די איינ-צעלנע קהילות וועגן איינצאָלן די ספּעציעלע שטייערן. אַלס פאַרמעגלעכער סוחר און ראש-הקהל, באַרירט בער באַלעכאָווער זייער ווייניק די לאַגע פון די אַרומע פּאָלקסשיכטן, דאָך גיט ער אונז אין אַלגעמיין אַ גאַנץ בולט בילד וועגן דעם עקאָנאָמישן חורבן פון דעם פּוילישן יידנטום אין

1 זכרונות, 63.

2 דאָרטן, 96.

3 זע ווייטער, צענטער טייל, ערשטער קאַפיטל.

4 די חערק זיינען פאַרשאַפט בערך צווישן 1790 — 1800 (זע מ. ווישיניצער,

פאַררעדע צו בער באַלעכאָווער ערס זכרונות).

דעם 18טן י"ה, וועגן זיין רעכטלאָזער לאַגע, וועגן דער רשעות און די נגישות, וואָס די יידן האָבן געהאַט אויסצושטיין פון די וועלטלעכע און גייסטלעכע שררות. מיט עפישער ריזיקיט דערציילט באַלעכאָווער, ווי די פריצים פלעגן אויסקלייבן פון זייער געלט די גוטע מטבעות און באַ- האַלטן אין זייערע שאַצקאמערס און די אָפגעריבענע און פאלשע פלעגן זיי פאַרנוצן אויף קויפן כחורות ביי די יידישע סוחרים. אין דעם פרט — ווי אזוי די יידישע באַפעלקערונג צו באַרויבן — זיינען בכלל די פריצים געווען זייער דערפינדעריש. אזוי, אַ שטייגער, לייענען מיר ביי בער באַלעכאָווער, ווי אזוי דער טיכמעניצער פּריץ, פירשט יאַבלאַנאָוסקי, האָט געוואָלט באַגזלנען דאָס האָב און גוטס פון די טיכמעניצער איינ- וווינער... האָט ער געהייסן פרענגען פון זיינע גיטער אין אוקראַינע, וווּ ער איז דעמאָלט געווען טשיהירינער סטאַראַסטע, דריי הונדערט און סופציק פאַס מעד, און אַרויסגעגעבן אַ באַפעל צו די יידישע אלופים, אַז תיבה ווי עס וועט קומען דער מעד אין זייער שמאַט אַרײַן, זיינען די פירערס מחוייב צו צעטיילן אים צווישן אַלע איינוווינער, און אין זיבן טעג אַרום דאָרף די גאַנצע יידישע קהילה באַצאָלן במזומן אין דער פירשט- קאַסע פאַרן גאַנצן מעד צו אַכט דוקאַטן פאַר אַ פאַס. קהל איז געווען געצוונגען אָפצושאַצן יעדן, וויפל ער קאָן לױט זײַן פאַרמעגן געבן¹. דער פירשט מאַרטין לובאַמירסקי האָט עס געמאַכט נאָך פשוטער: ער פלעגט, ווי די מיטלאַלטערלעכע ריטער בשעתם, באַפאַלן מיט זיינע מענטשן די פאַרבייפאַרער, איבערהויפט סוחרים, צונעמען זייער האָב און גוטס, און האָט אויך געהרגעט אַ סך מענטשן². מיטן אַדעליקן גזלן פלעגן אויך קאָנקורירן פויערישע גזלנים; און בער באַלעכאָווער באַשרייבט, ווי אזוי אַרגאַניזירטע באַוואָפנטע רויבער-באַנדעס פלעגן באַפאַלן יידישע קהילות, באַראַבעווען זיי און באַגזלען, און זייערע היזער פאַרברענען³. גיט מילדער פון די רויבער-באַנדעס זיינען אויך געווען די שילער פון די קריסטלעכע שולן. און בער באַלעכאָווער דערציילט, ווי פיל די לעמבער- גער קהילה האָט געהאַט אויסצושטיין פון די „שילער-געלויפן“. צוליב עפעס אַ קאָנפליקט אָרער קריגעריי, וואָס פלעגט אַרויס צווישן אַ יידן און אַ שילער, פלעגן די שילער, די קינדער פון פריצים און שררות, זיך צונויפנעמען, קומען אין די יידישע גאַסן, שלאָגן, הרגענען און ראַבע- ווען דאָס יידישע האָב און גוטס, און די יידן האָבן געמוזט אַנטלויפן

1 זכרונות, 65.

2 דאָרטן, 76—77.

3 דאָרטן, 74—78.

פון זייערע שטיבער און זיך ראטעווען; די שילער האָבן געראַבעוועט און געגולט וואָס נאָר זיי האָבן געקאָנט צונעמען פונם פאַרמעגן ג. ניט ווייניקער האָט אויך די יידישע באַכעלקערונג געהאַט אויסצושטיין פון די גייסטלעכע שררות. אַפילו דאָס רעכט צו דאוונען אין די שולן האָט מען געמוזט קויפן ביי די בישאָפן מיט גאָלדענע דוקאַטן ². ס'איז דערפאַר פּסיכאָלאָגיש באַגרייפלעך, וואָס נאָך דער ערשטער פּוילן-צעטיי-לונג רופט אַפילו דער אַלטער געלאַסענער בער באַלעכאָווער אויס מיט צער און צאַרן: „נַתַּתִּי אֶת נַקְמָתִי בְּאָדָּם!“...

1 זכרונות, 137.
2 דאָרטן, 89, 108.

זיבעטער קאפיטל

דער דור, המאספ"ם. — שפראכפארשער און שיפאשטעלער. — שמואל רומאנילי און זיין שטען — שלמה פאפענהיים; זיין אנטיל אינם קמיעות-קאמף; זיין, יריעות שלמה אין, ארבע פוסות. — יהודה ליב בן-זאב און זיין וויסנשאפטליכע סעטיקייט, זיין, בן סירא-איבערזעצונג. — יצחק סאטנאב אלס פערזענלעכקייט; זיין ליבע צו אימאזאציעס, זיין ליטערארישע סעטיקייט. — חצי מאמין וחצי מין. — שאול פערלין דער אפיקורסישער רב, זיין סאסירע, כתב יושר. — שאיל פערלין אלס סאלטימיקאטאר, זיין, מצפה יקותיאל אין, בשמים ראש, זיין צוואה.

מיר האָבן אין די פריערדיקע צוויי קאפיטלעך געזען, ווי אזוי די גאָגיק פונם לעבן האָט געבראכט דערצו, אַז די יידישע אויפקלערער אין פרייסן, וואָס האָבן זיך אזוי ענטווייאַסטיש פאַרהאַלטן צו דער ביבל־שפראַך און געשטעלט זיך פאַר זייער ציל צו אַנטפלעקן אירע שיינקייטן פאַר דער איראָפּענישער וועלט, — האָבן געגעבן אינטערעכאַנטע שילדע־רונגען פונם יידישן לעבן ניט אויף דער געליבטער שפראַך, נאָר אויף דייטש אָדער אויף דעם, פאַרדאַרבענעם דייטש, ד"ה אויף דער יידישער אומגאַנג־שפראַך. און דוקא די, שיינקייטן, וואָס די בעלי, המאספ"ם האָבן געפרווט איינפלאַנצן אין דער העברענישער ליטעראַטור, זיינען, ווי מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, געווען פון גאַנץ קנאַפּ ווערט. שוואַך און פאַרבלאָז זיינען געווען די דאָזיקע שפראַצונגען, עס האָט זיי געפעלט זאפט און לעבן, און דאָך זיינען זיי פרוכטלאָז ניט פאַרבליבן. זיי זיינען געווען אַן אַנזאָג, בשורה-טרעגער פון אַן איבערברוך, פון אַ דראַנג צו אַ נייעם לעבן, צו אַ נייעם וועלט-פאַנעם. צווישן דעם ים טאַלענט־לאָזע מליצהדיקע פערזן און סענטימענטאַלע איריליעס פלעגן זיך דאָך, — אמת, אין זייער זעלטענע פאַלן, — דורכרייסן קלאַנגען פון ווירקלעכער באַגייסטערונג און טענער מיט פאַעטישע פונקען באַשיינב. אירדער מיר

גייען איבער צו די דאזיקע מיט פאעטישע פונקען באשיינטע שאפונגען, כוון מיר זיך פריער אפשטעלן אויף א גאנץ אייגנארטיקער דערשיינונג— אויף דעם שאפן פון א דיכטער א [ע]נדניק, אין איטאליע געבארן, וואָס האָט אויף זיין וואַנדערוועג העכער דריי יאָר צווישן די בעלי „המאספים“ פארבראכט, מיט זיי פריינדשאפט געשלאָסן, זיי און מענדעלכזאנען אין לידער באַזונגען און אין בערלין זיינע וויכטיקסטע ווערק פארעפנטלעכט, וואָס האָבן זיין נאָמען איינגעקרוצט אין דער געשיכטע פון דער נייע העברעישער ליטעראטור. שמואל רומאַנלי איז דער נאָמען פונם דיכטער.

געבארן אין דעם אַלטן יידישן קולטור-צענטער מאַנטוא (אין 1757), האָט דער יונגער רומאַנלי באַקומען א פילזייטיקע דערציִונג. זיינע גרינדלעכע ידיעות אין דער תלמודישער ליטעראטור האָבן אים געגעבן די מעגלעכקייט צו האַלטן דרשות אין פתי מדרשים. דערצו איז ער געווען א מאַן פון פרייטער איראָפּעישער פילדונג. געלויבט גערעדט און געשריבן אויף צען שפראַכן. גייסטרייך, א ביסל לייכזיניק, מיט שפרודלדיקן ווייז, דערמאָנט רומאַנלי דעם מיטלאַטערלעכן דיכטער אַהרריוו. ווי יענער, האָט אויך רומאַנלי געלעבט פון נדבנים, מעצע-נאָטן, וועלכע ער פלעגט באַזונגען אין לויבלידער און פאַעמעס, און דערביי רוב ימיו פארבראכט אין דחקות אין נויט; וואָרעם דער לויב דער וויצלינג פלעגט גאָנץ אָפט אין אים גובר זיין דעם אָרע-דיכטער: מיט עפיגראַמען און שפּאַטישע וויצן פלעגט ער אָפלאַכן פון די „פני“, פון גאווהדיקע גבירים, פון די אַלטפרענקישע אָפגעלעבטע מנהגים; און די דערציִאָרנטע „טובי עיר“ פלעגן ניט זעלטן אַרויסטרייבן פון שטאָט דעם צוותרדיקן וויצלינג. נאָך גאָר אין די יונגע יאָרן האָט רומאַנלי געמאַכט אַ ריזע איבער פראַנקרייך, פארבראכט דערנאָך אַ שטיק צייט אין לאַנדאָן, ווו ער האָט פארעפנטלעכט אַ לערנבוך פאר העברעישער גראַמאַטיק, פון דאָרט געקומען קיין גיבראַלטאַר, געזאָלט צוריקערן קיין איטאַליע, נאָר פאַרוואָרפן געוואָרן קיין כאַראַקאָ, ווו ער האָט פאַר-בראַכט גאַנצע פיר יאָר 2 אין פלאַג און נויט (1786—1789), מיט גרויס כאַטערניש זיך ענדלעך דערלאַנגט קיין אַמסטערדאַם און פון דאָרטן קיין בערלין, ווו ער האָט געפונען פרייטיגדיקע מעצענאַטן אין דער פערזאָן פון דוד פרידלענדער און זיין שווער, דעם באַנקיר דניאל איציי. דאָ האָט רומאַנלי אויפגעלעבט און אָפגערוט פון די כאַטערניש, וואָס ער

1 זע: 27, 1862, Ben Chananja.

2 זע פּאָררעדע צי „הסא בערבי“.

איז אויסגעשטאנען אין מאַראַקאָ. מיט דאַנקבאַרקייט רופט ער אויס אין זיין לויבליד, וואָס ער האָט געווירמעט די בעלי־המאספים:

הָאֵחַ, שְׁמִי-בְרַלְיָהּ, הָאֵחַ כְּאִתִּי,
 לֹא אָזְבָּחָה עוֹד הָעַמֶּל וְטָרַח
 בְּלִי מוֹצְאוֹת אוֹתִי וּתְלֹאוֹת אֲרַח ג.

אין 1791 האָט ער פאַרעפנטלעכט אַלס חתונה-געשאַנק דער טאַכטער פון זיין מעצענאָט דניאל איציג אַן אַלעגאַרישע דראַמע, הקולות יחלולין, לויט דעם מוסטער פון משה היים לוצאַטוס, לישרים תהלה. אַלס פערזאָנען: טרעטן דאָרט אַרויס ווענוס (נוגה), קופידאָן (חשק), פאַרטונע (עושר) און אויך צדק, תפארת, שלום און תקוה. אין די דיאַלאָגן זיינען, אויפן איטאַליענישן שטייגער, איינגעשלאָסן אַריעס צום זינגען. פראַנץ דעליטש 2 רעדט מיט גרויס התפעלות וועגן דעם דאָזיקן ווערק און דערקלערט, אַז עס געהערט, צוזאַמען מיט לוצאַטוס, לישרים תהלה, צו די, ווערט געשעטצעסטען קלינגאַריען דער נאַציאָן (צו די טייערסטע אוצרות פון דעם יידישן פאָלק) 8. ליידער איז דאָס ווערק אַ יקר המציאות און מיר האָבן ניט געהאַט די מעגלעכקייט עס צו זען. אין 1792 האָט רומאַנילי פאַרעפנטלעכט אַלס געשאַנק דעם, גביר המרום תפארת חכמים דוד פרידלענדער אַ דיראַקטישע פאַעמע, רוח נכון, אין וועלכער ער קעמפט, שטייענדיק אויפן אידעאָליסטישן שטאַנדפונקט, קעגן די מאַטעריאַליסטן, וואָס פאַרבלאַנדזשען מיט זייער בייזוויליקייט פונם ריכטיקן וועג (בזרון לכב כדרך השכל תעו).

אין דעם זעלבן יאָר איז דערשינען אין בערלין רומאַניליס, משא בערב, אַ באַשרייבונג פון זיין ריזע איבער מאַראַקאָ. ניט אומזיסט האָט דאָס דאָזיקע ווערק אויסגעהאַלט זעקס אויפלאַגעס 4, און איז אויך דערשינען אין ענגלישער איבערזעצונג (1886). עס איז ווירקלעך אַן אחת קונסט-ווערק. אין לעבעדיקע און בולטע פאַרבן שילדערט רומאַנילי דעם

1 ספּאַרערע צו כּשאַ בערב

2 צור געשיכטע דער יידישען פּאַעזיע, 92.

3 י. קלוינער (ציט. ח. 275 - 276) ווייזט אָן, אַז דער כּטיל פון הקולות יחלולין איז צו מליציזש; דעם ווערק שאַרט אויך גיט היינטיק די צו, בולטע חניפה, וואָס הערט דערלאַנגט אין ברייטער מאָס דעם גביר דעם מעצענאָט אין זיין סאַכטער דער נלה.

4 זע י. קלוינער, ציט. ח. 279. מיר האָבן זיך באַנוצט מיט דער צווייטער אַייסנבע (חין, 1834).

נאַצן לעבנס־שטייגער, די שרעקלעכע עקאָנאָמישע און קולטורעלע צושטאַנדן, וואָס האָבן געוועלטיקט אין מאַראַקאָ צוריק מיט 150 יאָר, און די מוראדיקע רעכטלעזע לאַגע פון די דאָרטיקע יידן. עס פילט זיך ניט נאָר דער געבילדעטער אייראָפּעער, נייערט אויך דאָס פיינע באַפֿאַכטער־אויג און די זיכערע קינסטלער־האַנט. דער לייענער באַקומט אַ פּיל־פאַרביק בילד פון דעם אָפּגעשטאַנענעם מוסולמענישן לאַנד מיט זיינע שטעט און דערפער; ער באַקאַנט זיך מיטן סטיל פון די הייזער, מיט דער הַתְּהַגוֹת פון די כּענטשן, מיט זייער קולטורלאָזיקייט, זייער ווילדן אָפּער־גלויבן, זייער האַנדל און וואַנדל. אַלץ האָט ער צוגעזען, דער ייד פון מאַנטוּאַ, אין דעם ווילדן מוסולמענישן לאַנד, אַלץ אין זכרון באַהאַלטן און אויף די בלעטער פון זיין ווערק אויפגעלעבט. פון דעם סולטאַן, דעם טיפּישן אָריענטאַלישן דעספּאָט, מיט זיינע באַזמטע ביז דעם לעצטן לאַסטטרעגער און בעטלער — וועגן אַלעמען ווייסט ער צו דערציילן, אַלץ האָט ער צוגעזען מיט זיינע אייגענע אויגן. נאָך מער אויפּמערקזאַמקייט שענקט דער פאַרפאַסער דעם לעבן פון די מאַראַקאַנער יידן און גיט אַ דעטאַל בילד פון זייערע מנהגים, זייער קולטורעלער אָפּגעשטאַנענקייט, זייער שטייגער לעבן, זייערע שמחות, חתונות און נאָך מער — פון זייערע ליידן און צרות, זייער קנעכטישער לאַגע אין דעם ווילדן פאַנאַטישן לאַנד. אין לעבעדיקע בולטע בילדער שילדערט ער אונז אַלע שיכטן פון דער דאָרטיקער יידישער באַפעלקערונג, פון די תקיפּים, די הויף־יידן, ביז די יידישע פּראָסטיטוטקעס¹. דאָרט, וווּ דער דיכטער שילדערט די רעכטלעזע לאַגע פון די מאַראַקאַנער יידן, ווערט ער פאַטעטיש, און עס איז שווער קאַלטבלוטיק צו לייענען אַזוינע שטעלן, ווי צום ביישפּיל, די באַשרייבונג, ווי אין אַ שבתדיקן טאָג, בעת די יידן דאוונען אין שול, רייסן זיך אַהין אַריין קאָלדאַטן און פּאַליציסטן און פאַרנעמען אַלע דערוואַקסענע, הן מענער, הן פרויען אויף צוואַנגאַרבעט². אַ באַזונדערס שטאַרקן רושם מאַכט דער לעצטער קאַפיטל, וווּ עס ווערט באַשריבן, ווי אין דער בהלה־צייט נאָך דעם פּלוּצלינגדיקן טויט פונם סולטאַן, ביז איינעם פון דעם פאַרשטאַרבּענעם מלכּס פּילצאַליקע זין איז געלונגען מיט באַוואַפּנע־טער האַנט דעם פּאַטערס טראָן צו פאַרנעמען — איז די יידישע באַפעל־קערונג דערקלערט געוואָרן פאַר „פּאַנגל־פּרוי“³. דער המון האָט געראַבע־וועט זייער האָב און גוטס, פאַרגוואַלדיקט די פרויען, און די מענער געשלאָגן מפות רצה. און דער נצח־נישער טראָן־פּרעטענדרענט האָט נאָך

1 משה בערב, קאפ. 13, ז' 70.

2 דאָרטן, קאפ. 7, ז' 32.

דערצו באַלייגט די יידישע קהילות מיט געוואלדיק גרויסע אויסלייז-
געלטער אויף צו דעקן מיט זיי די הוצאות פון דער מלחמה.

דער „משא בערב“ לייענט זיך ווי אַ רעאַליסטישער שפאַנענדיקער
דאָכאַ, און עס איז צו באַדויערן, וואָס זיין פאַרפאַסער האָט זיינע
רייכע שאַפונגס-כוחות געפּטֶרט אויף, געלעגנהייט-געדיכטן, אויף לויב-
פּאָעטיק, אויף איטאַליענישע איבערזעצונגען, און אין די ווייטערדיקע
צוואַנטיק יאָר פון זיין לעבן קיין איין ווערק ניט געשריבן, וואָס זאָל זיך
קענען גלייבן צו זיין „משא בערב“¹.

מיר האָבן אין אָנפאַנג קאַפיטל אָנגעוויזן, ווי שוואַך און פאַרבלאָז
עס זיינען די פּאָעטישע „שיינקייטן“, וואָס די בעלי „הכאספּים“ האָבן
געפרווט פאַרבלאַנצן אין דער העברעיִשער ליטעראַטור. אַלס אמתע
געשעעניש פון גרויסן באַדייט אויף דעם דאָזיקן געביט דאַרף דערפאַר
באַטראַכט ווערן די עלעגישע פּאָעמע „אַרבע כּוסות“² פון שלמה פּאָ-
פּענהייב, וואָס איז צום ערשטן דערשינען אין 1790.

שלמה פּן אַברהם זעליגמאַן איז בכלל אַ אינטערעסאַנטע פּערזענ-
לעכקייט, און ער געהערט פּאָקטיש בלויז כּראַנאַלאָגיש צום דור „המאספּים“,
אַבער ניט לויט זיין וועלט-באַנעם. געבאָרן אין 1740 אין אַ שלעזיש
שטעטל ציליץ אין אַ רבנישער פּאַמיליע, האָט שלמה באַקומען אַ טראַ-
דיציאָנעלע דערציִונג. ער האָט שוין אַבער אויך אין די יונגע יאָרן
געשמוט אַלס „בעל לשון“ און „מליצה“=שרייבער. בעת דעם קמיעות-
קאַמף צווישן יעקב עמרן און יונתן אַיבשיץ, איז דער יונגער פּאַפּענהיים
אַרויסגעטראָטן אַלס אַקטיווער אָנהענגער פון עמרנס צד³ און האָט
פאַרפאַסט אַ שאַרפע סאַטירע קעגן יונתן אַיבשיץ, וווּ ער שילדערט דעם
פּראָגער גאון און זיין זון בנימין וואָלף אין איין קאָמפּאַניע מיט לייבלי
פּראָסטיץ, חיון און שבתני צבים יורש ברכיה⁴. פּאַפּענהיים האָט זיך

1 די ווערק, וואָס ער האָט געשריבן נאָך דעם „משא בערב“, לויב-לידער און
איבערזעצונגען פון איטאַליענישע דיכטערישע ווערק, זיינען פון די גרעסטע זעלטהייטן
אין מיר האָבן זיי גיט געזען נוצ עגן זי: צייטלין, קרית ספר, 310—311; קליוונער,
ציט. ח. 276—278; לאַהובער, תולדות הספרות העברית החוושה I, ק' 19, און קעלערס
בכורים II, 23. נאָך רומאַנליס טייט זיינען געבליבן אין מחב יר מיל זיינע לידער
און איבערזעצונגען. זיין איבערזעצונג פון מאַספּע'ס דראַמע „מערפּאָ“ האָט אַ בענע-
דיקטינער מאַנאָך חייקערט פּאַרעזנטלעכט אין רוים אין 1903.

2 דער פּולער טיטל: אגרת ארבע כוסית—ישחה האדם בהסבו על לחם עוני
ומרויח ישתה וישכח רישו.

3 פּאַפּענהיים, גביית ערות זע ביילאָגעס, נומ' 4.

4 די דאָזיקע סאַטירע, וואָס טראָגט דעם נאָמען „אלני כּמרא וקרית ארבע“,
איז פּאַרעזנטלעכט אין „ספר התאבקות“ כ"ז—ע"א (אלטנא, 1761).

אבער דערנאך, ווארשיינלעך, שוין אין די יארן, ווען ער איז געווען אין ברעסלוי, ראבינאטס-אסעסאָר" (דיין), דערוואָרפן אַ געוויסע אייראָפּעיִשע בילדונג, איז געווען גוט באַהבנט אין די העברעיִשע מיטלאַלטערלעכע חקירה-ספרים און אויך אין דער מאָדערנער פּילאָזאָפּיע. אַ באַזונדערס שטאַרקע השפּעה האָבן אויף אים געזאָט לייבניץ און קאָנט. ער גופא האָט געשריבן ספּעציעלע פּילאָזאָפּישע אָפּהאַנדלונגען וועגן דעם גאָט-באַגריף: „בייטרעגע צו בעריכטיגונג ד. בעווייזע פּאָם דאָזיין גאָטטעס" (1794), „אַבערמאָליגער פּערזוך איבער דען אַנטאָלאָגישען בעווייז פ. דאָזיין גאָטטעס" (1800). אין פּולן קעגנזאָץ צו מינדערלעסאָנען און די בערי „המאספים", איז פּאַפּענהיים אין דער פּראָגע וועגן „הלנת המתים" געשטאַנען פּאַר דעם טראַדיציאָנעלן ייִדישן מנהג און האָט מיט עקשנות דעם דאָזיקן שטאַנדפּונקט פּאַרטיידיקט אין וויינע פּלוגשריפטן: „די פּריהע בערריגונג ביי דען יודען" (1795), „די נאָטווענדיקייט דער פּריהען בע-ערדיגונג" (1797), „דערוקציאָן איינער אַפּאָלאָגיע פּיר די פּריהע בעער-דיגונג" (1798). ווען דוד פּרידלענדער איז נאָך דעם דערשיינען פּונם עדיקט וועגן ייִדישער גלויבבאַרעכטיקונג אַרויכגעטראָטן מיט דער פּאַדע-רונג, אַז מען זאָל אין דער שול מתפלל זיין אויף דער „לאַנדשפּראַכע", ד"ה, אויף דייַטש, ניט אויף העברעיִש, — איז פּאַפּענהיים ווידער אַ מאַל אַרויסגעטראָטן אַלס אַנטשיידענער „ניין"-זאָגער מיט זיין ספּעציעלער בראַשור „פּריימיטיגע ערקלערונג איבער דיע קריטיק דעם גאָטטעס-דיענסטעס דער יודען אונד דערען ערציהונג דער יוגענד" (1813). אין פּולן קעגנזאָץ צו פּרידלענדערן און האָמבערגן, פּלייסט זיך פּאַפּענהיים צו דערווייזן, אַז די דערציִונג פּון דער ייִדישער יוגנט דאַרף בלייבן אונטערן רשות פּון די קהילות אין ניט איבערגעגעבן ווערן אין די הענט פּון דער רעגירונג; בננוע צום ריטוס און סדר התפילות שטעלט פּאַפּענ-היים אַרויס ריין פּסיכאָלאָגישע טעמים, אַז מתפלל זיין דאַרף מען ניט אין דער וואַכעדיקער אַלטעגלעכער שפּראַך, נאָר אין דער שפּראַך, וואָס טראַגט דעם אַרעאָל פּון הייליקייט און געטלעכקייט. אויף איין פּיוט, אויף דעם באַקאַנטן „כי הנה כחומר ביד היוצר", וואָס מען זאָגט יום-כּפור אויף דער נאַכט, האָט פּאַפּענהיים אַפּילו אַ ספּעציעלן פּילאָזאָפּישן פּירוש געשריבן („חומר ביד היוצר", 1803), און אליעזר צווייפל האָט אים אין זעכציק יאָר אַרום איבערגעדרוקט.

פיל האָט זיך פּאַפּענהיים אָפּגעגעבן אויך מיט פּילאָלאָגישע שטודיען. ער האָט געשריבן אַ קאַפיטאַל ווערק „יריעות שלכה" וועגן שמות

1 זע אויבן, קאפ. 4, ז' 147.

2 זע ש. בערנסעלד, תולדות הדיפורמציון, 68—69.

נרדפים (סינאנימוען) אין דער העברעיִשער שפראך. אין דער פאָררעד מאַכט ער, פאַר יענער צייט, אַ זייער אינטערעכאַנטן פּרוּוו צו באַלייכטן די אַנטוויקלונג פון דער שפּראַך מיט דער כאָדערנער פּילאָזאָפּישער דערקענטעניש-טעאָריע. ער שטעלט זיך דערביי באַזונדערס אָפּ אויף דער אַנטוויקלונג פון די מענטשלעכע באַגריפּן וועגן אָרט און צייט, און עס פּילט זיך דערביי אַ געוויסע השפּעה פון דעם אָקאָרשט דעמאָלט דער-שינענעם קאַנטס גרונדווערק, צור קריטיק דער ריינען פּערנאָפּט¹. ליידער, האָבן דעמאָלט זייער ווייניקע פאַרשטאַנען געהעריק אָפּצושאַצן דעם דאָזיקן פּרוּוו; און ווייל פּאַפּענהיים איז אַרויסגעטראָטן אַלס קעגנער פון דעם דורך הויג אַרויסגעשטעלטן הויפּט-געזעץ², וואָס איז געוואָרן דער יסוד פון דער גאַנצער העברעיִשער גראַמאַטיק, — אַז יעדעס צייט-וואָרט (פעל) באַשטייט ניט ווייניקער ווי פון דריי אותיות³, — האָט זיין „יריעות שלמה“ געהאַט אַזאַ קנאַפּן דערפּאָלג, אַז ער האָט פאַרעפּנט-לעכט פּלויז צוויי טיילן; פון דעם דאָזיקן ווערק, דעם ערשטן — אין 1784, דעם 3טן אין 1811, דעם צווייטן האָט שוין נאָך זיין טויט⁴ פּוּרעפּנטלעכט וואָלף היידענהיים אין 1831, און דער פּערטער איז געבליבן אין מאַנסקריפּט. אין מאַנסקריפּט איז אויך פאַרבליבן דער גרעסטער טייל פון פּאַפּענהיים אַ צווייטן פּילאָלאָגישן ווערק — אַ העברעיִשער לעקסיקאָן „חשק שלמה“, וועגן וועלכן דער אָקאָרשט דערמאָנטער פּאַ-ווסטער מירקדק וואָלף היידענהיים⁵ האָט מיט התפעלות געשריבן:

1 והמתבאר בדברינו הוא שהזמן והמקום אינם כי אם כמיות עיוניות המתעצמות בנבראים כולם, הן רוחניים הן גשמיים... והיא דבר הבלתי נמצא בישות בזני עצמו, גם לא בישות על צד הרכיבה, כי אם על צד המציאות כציוור ובמחשבה שאנחנו בראים אותו במחשבתנו וכצירים אותו כאלו הוא רכוב על דבר (יריעות שלמה I, חוברת א', יריעה ג'). פּאַפּענהיים גופא שטרייכט אפילו אינטער אין דער פּאָררעד, אַז די סוף אים אַרויסגעזאָגטע געדאַנקען זעגן דעם מהות פון צייט און אָרט זיינען זינע אַייגענע: מה שדברתי בענינים העיוניים ממהות הזמן והמקום והתנועה וכיוצא בזה שהעתי עליו כה וכה אינם העתקות מדברי וולתי, אבל הם רובם מה שתבנה בורח עיוני וחקרתי הקלושה וכדומה, עלא ראיתי עדיין מאלה הענינים כשום ספר מבוארים על האופן שביארתים.

2 זע אונזער דערק, I, 41.

3 אויף פּאַפּענהייםס שטאַנ-פּונקט בנוגע דער דאָזיקער פּראָצע איז אויך געשטאַנען פּאַפּענהייםס בן-דור — דער אַזנז שוין באַקאַנטער מרדכי שטאַנצער אין זיין ניט פּאַרעפּנטלעכטן דערק „ספר השרשים“ (זע זיין „תוכחת מצילה“, 5-8).

4 פּאַפּענהיים איז געשטאַרבן אין ברעסלוי אין 1814.

5 וואָלף ב"ר שמשון היידענהיים (געבאָרן אין 1757, געשטאַרבן אין 1832) האָט זיך דערהאַרבן אַ גרויסן גאַמען מיט זיין קלאַסישער מחזור-אויסגאַבע אין דער פּראָטאָפּולער רעדעליהעמער דרוק. די דאָזיקע אויסגאַבע, ביי העלכער היידענהיים האָט

„ריעזעס קונסטווערק דעם מענשליכן פערשטאנדעם געהערט צו דען ריעזען-ווערקען אונזערס יארההונדערטס“¹. פאפענהיים האָט בלויז באַ-וויון צו פאַרעפנטלעכן איין פּראָבע-העפט (אין 1802) און היידענהיים, וועמען פאפענהיים האָט איבערגעגעבן אַלע זיינע מאַנוסקריפטן², האָט אָפּגעדרוקט אַ פּראָספּעקט פון דעם דאָזיקן ווערק („קונטרס רגל מבשר“, 1808).

שלמה פאפענהיים האָט מיט זיינע וויסנשאַפּטלעכע אומפאָנגרייכע ווערק ווייניק מוזל געהאַט, דערפאַר אָבער האָט ער דערגרייכט אַן אוי-סערגעוויינלעכן דערפאַלג מיט זיין קליינעם פּאָעטישן ווערק, מיט דער עלעגישער פּאָעמע „אַרבע כּוסות“³. די דאָזיקע פּאָעמע איז געווען אזוי פּאָפּולער, אַז נאָך אין די צוואַנציקער יאָרן פונם 19 י"ה פלעגן יונגע משפּילים זי אויסנווייניק דעקלאַמירן⁴. און אין 1863 האָט יונה וויל-היימער זי אויף דייטש איבערזעצט און זי באַזאָרגט מיט אַ ספּעציעלן פּירוש. ביי טראַגישע אומשטענדן האָט פּאפענהיים זיין פּאָעמע געשאַפּן. ער האָט איבערגעלעבט אַ שווערע פּאַמיליען-קאַטאַסטראָפּע: איינס נאָכן אַנדערן האָט ער דריי קינדער אָנגעוואָרן און נאָך זיי איז אים אויך זיין געליבטע פּרוי געשטאָרבן. האָט דער טיה דערשיטערטער מאַן זיין גרויסן וויי נאָך דעם פּירכאַכן בראַך אין „פּיר בעכער“ אויסגעגאַסן. אין פּאַטעטיש-עלעגישן טאָן דעקט ער אויף זיינע געראַנגלענישן און ספּיקות וועגן די טראַגישע פּראָבלעמען פון דעם מענטשן-לעבן, וועגן דער נישטיקייט און לייכט-פּאַרגענלעכקייט פונם ערדישן, וועגן טויט און אומשטערבלעכ-

אויסגענוצט מיל אַלטע מאַנוסקריפטן, איז באַזאָרגט מיט מיל היידענהיים קריטישע דערקלערונגען און מיט אַ דייטשער איבערזעצונג. צום סוף אויסגעגעבן האָט היידענהיים פּאַרעפנטלעכט אַ פּאַר דער געשיכטע פון דער ליטורגישער דיכטונג זייער היכטיקע אַרבעט „היסטוריעס והפּייסנים“. פון היכטשאַפּטלעכן באַדייט איז אויך זיין קריטישע תּורה-אויסגאַבע (21 — 1818) מיט פּירושים, דערקלערונגען און דייטשער איבערזעצונג פון זיינע מילאָגאָגישע אַרבעטן זיינען די היכטיקסטע: מביא הלשון (זעגן יידיש-גרעמאַטיק, 1806), משמטי הסעמים (זעגן דעם טראַג, 1808). מער באַריכות זענען היידענהיים זע: לואיס לעווין אין מאַנטסעריסט, 1900, 127—138; דאַרטן, 1901, 422—432, 549—558; דאַרטן 1932, 1—15.

1 המאסף, חק"ט, 53

2 דאַרטן, 25, 53, אין אויך אין דער פּאַרדעז צו פּזייטן סײל „ריעות

שלמה“.

3 צום ערשטן מאל דערשיינט אין בערלין אין 1790. זענען די מיל אויסגעבן

פון „אַרבע כּוסות“ זע: קהלת משה, 107; י. קליוויר, היסטוריה של הַפּרות העבדית החדשה, I, 729.

4 זע בן-חנניה, 1863, 754.

קייט, וועגן דעם מענטשנס ראָלע און באַדייט אויף דער וועלט. פאַפענהיימס פאַעמע איז ווייט פון האַרכאַנישער גאַנצקייט — צו דערשיטערט איז דעם דיכטערס נשמה געווען, און דער דיכטער גופא, דער דיין און דער אייראָפּעיש געבילדעטער משכיל, איז דאָך געווען אַ קינד פון אַן איבערברוך=תּקופּה און איז געשטאַנען אויפן שייד=וועג פון צוויי פאַר=שיידענע וועלטן. כּיִדאַרף ניט ווונדערן, וואָס אין זיין פאַעמע פּילט זיך אין איין און דער זעלבער צייט די השפּעה אי פון עדוואַרד יונגס „נאַכט=געדאַנקען“, אי פון ידעיה הפּנינים מיטלאַלטערלעכן „בחינת עולם“, דאָס זעלבע באַמערקט זיך אויך אינם סטיל און אין די טענדענצן פונם ווערק. טראַדיציאָנעלע אַנשויונגען גייען דאָרט האַנט ביי האַנט מיט קאַנטס פּילאָזאָפּישע באַגריפּן; דיין ביבלישער סטיל ווערט דורכגעוועבט מיט אויסדרוקן אויס די מיטלאַלטערלעכע חקירה=ספרים; אמת פאַעטישע בילדער ווערן צונויפגעפלאַכטן מיט אויפגעפלאָזענער רעטאָריק און אויב=ריכטיקער פאַטאָס און טראַגישע נאַכקלאַנגען פון דעם דיכטערס איבער=געלעבטער קאַטאַסטראַפּע ווערן פאַרוואַכערט מיט סענטימענטאַלע זיפּצן און וויי=געשרייען, אין דעם שלום=טייל פון דער פאַעמע — אין דעם פּערטן „כּוּם“, דעם כּוּם פון היִלף און טרייסט (כּוּם ישועות), הערן זיך שוין רוֹיקערע, מער אַפּטימיסטישע טענער, דער דעוויון פון יענער תקופּה — „דער מענש איז געבאָרן גליק צו געניסן“, געפינט ביי פאַפענ=היימען אַ ריי=נאַציאָנאַלן לבוש. דער דיכטער איז פול מיט פּעסען גלויבן אין דער ליבעפולער השגחה פון גאָט, וואָס איז דאָך דער גאָט פון רחמים, און זיין פאַעמע פאַרענדיקט זיך האַרמאָניש מיט מונטערע בטחון=פּולע אַקאָרדן...

מיר האָבן שוין אָנגעוויזן, אַז פאַפענהיימס פּילאָלאָגישע ווערק האָבן געהאַט אַ גאַנץ קנאַפן דערפאַלג. פיל מולדיקער איז אין דער הינזיכט געווען פאַפענהיימס יינגערער בן דור — יהודה ליב בן זאב. גע=באָרן אין 1764 אין אַ פּוילישן שטעטל לעלוב (Lelów), קראַקאָווער געגנט, האָט יהודה ליב זיך אויפגעצויגן אויף תלמוד און פּוסקים; צו 13 יאָר האָט דער פּאָטער אים שוין חתונה געמאַכט, און דער יונגער בעל הביתל איז אַריבערגעפאַרן קיין קראַקאָו, ווי ער האָט עטלעכע יאָר געגעסן קעסט ביים שווער. דערפון האָט זיך גענומען זיין פאַמיליעננאַמען קראַקאָו, וווינענדיק ביים שווער, איז דער יונגער יהודה ליב געווען „על התורה ועל העבודה“; ער האָט אָבער אָנגעהויבן „נתפּקר“ צו ווערן; בייטאָג פלעגט ער זיצן איבערן תלמוד און זיינע מפרשים און ביינאַכט פלעגט ער בכּוּר, די פאַמיליע זאָל ניט וויסן, זיך פאַרנעמען

כיט אזוינע „טרוי-פסולס“ ווי תנך און דקדוק 1. נאך דעם, ווי די עקאנאמישע לאגע פון זיינע עלטערן האָט זיך פארערגערט, האָט יהודה ליב געמוזט שוין אליין זאָרגן וועגן פרנסה. האָט ער זיך גענומען צו מלמדות און געלאָזט זיך איבער אנדערע שטעט זוכן אַ „קנעלונג“. פאָרן יונגן יהודה ליב פאנגען זיך אָן די „וואַנדער-יאָרן“; דאָרטן, אין דער פרעמד, ווערט ער אָנגעשמעקט מיט די נייע אידעען. ער חלומט וועגן „השפלה“ און זיין אידעאל איז צו דערלאנגען זיך צום וויכטיקסטן צענטער פון השפלה און וויסן, ווו עס וווינט „משה בר מנחם איש האלהים“. עס געלינגט אים אָבער צו דערלאנגען זיך קיין בערלין ערשט אין 1787, ווען מענדעלסאָן איז שוין געווען טויט. ער באַפריינדעט זיך באַלד מיט די בעלי „המאספים“ און פאַרעפנטלעכט אין זייער צייטשריפט פיל לידער און פאַבלען מיט דער אונטערשריפט י—ל—ק (יהודה ליב קראָקאָ). ווי אהרן וואַלכסאָן און יואל לעווע, שרייבט אויך ער „פורים-לידער“ און באַזינגט אין פאַרדירטן כליחות און פּיוט-סטיל די פריידן, מיט וועלכע דער טרויבן-זאָפט טוט די צעך-חברים באַגליקן 2. ער שרייבט אויך אין ריין-ביבלישע סטראָפן אויסגעלאַסענע לוסט-לידער, וואָס האָבן מיט זייער פּרויבאָל-צינישן אינהאַלט זייער גלויבן ניט אין דער גאַנצער העברעיִשער ליטעראַטור 3. אַפילו עכנאָאל הרומים „שירי עגבים“ זיינען אין פאַרגלייך מיט בן זאבס הפּקרישע לידער גאַנץ אָנשטענדיק און איינגעהילט אין פיינגבלעטער...

און אָט דער דאָזיקער פּרויבאָלער לעבעמאַן און וויציקער פאַראַך-דיסט איז זיין גאַנץ לעבן 4 פאַרבליבן דער געטרייער ריטער פון זיין „שיינער דאַמע“ — דער היים-געליבטער פיבל-שפּראַך. איר האָט ער גע-דינט געטריי און ערלעך, איר האָט ער געשענקט אַלע זיינע באַדייטנע-דיקע גייסטיקע כוחות. ער גופא ווויזט אָן (אין זיין פאַררעדע צו זיין „אוצר השרשים“), אַז ער ווייסט זייער גוט, ווי געוואַלדיק שווער ס'איז צו באַנייען און פאַרברייטערן די געפאַלענע העברעיִשע שפּראַך. „איך ווייס — זי קאָן שוין מער ניט אויפלעבן, נאָך דעם ווי זי איז אזוי געפאַלן, אַם לאַ כּשובּ ד' את שכות עמו — סיידין דעמאָלט, ווען גאָט וועט אויסלייזן זיין פּאָלקס-געפאַנגענע“. עס קומט אים אָבער ניט אויפן

1 זע בן-זאבס סאַררעדן צו „אוצר השרשים“.

2 מליצה לפורים ע"ד מליצת הפיוט להרבות בה שמחת פורים ומשתה השכורים.

3 די דאָזיקע לידער זיינען קיין מאל ניט געזען געוואָרן. זיי צירק לירן בלויז אין האַנטשריפּטן, אָדער ווערן איבערגעגעבן פּעל פּה פון טייל צו טייל.

4 בן זאב איז געשטאָרבן 47 יאָר אַלט אין 1811.

געדאנק אפילו — זיין געליבטע צו פארלאָזן; אדרבה — איר שווערער צושטאנד שטארקט אין אים דעם חשק צו זיין איר באשיצער און איבער-געגעבענער דינער...

זיין פרוכטבארע טעטיקייט פאנגט זיך אָבער אָן ערשט דאָן, ווען ער פארלאָזט בערלין און באַזעצט זיך אין ברעסלוי, ווו ער האָט פארבראַכט לערך צען יאָר. דאָרטן האָט ער אין 1796 פארעפנטלעכט זיין העברעיִשע פראַקטישע גראַמאַטיק, תלמוד לשון עברי, וואָס האָט אויסגעהאַלטן אַ מענגע אויסגאַבן מיט פיל שפּעטערע הוספות און הערות פון פאַר-שיידענע מדקדקים 1 און איז פאַר גאַנצע דורות געווען דער אמתער „לערער פון דער העברעיִשער שפראַך“, וואָס האָט אין פאַפולערער פאָרם באַקענט די ייִדישע יוגנט מיט די כללים פון „שימוש הלשון“ (סינטאַקס-סיס) און „דרכי השיר והמליצה“ (וועגן סטיליסטיק און פראַסאָדיע). ניט זייעניקער פאַפולער איז געווען זיין דריבענדיקער העברעיִש-דייטשער און דייטש-העברעיִשער ווערטער-בוך „אוצר השרשים“, וואָס ער האָט שוין פארעפנטלעכט אין ווין, ווו ער האָט פארבראַכט די לעצטע צוועלף יאָר פון זיין לעבן אַלס קאַרעקטאָר אין די באַקאַנטע העברעיִשע דרוקן פון יוסף האָרשאַנעצקי און אַנטאָן שמיד. אויך זיינע לערנביכער „בית הכפר“ (ווין 1802) און „יסודי הרת“ (1811) האָבן געהאַט אַ באַדייטנדיקן דערכאַלג. זיינע אַרײַנפירן און קריטישע באַמערקונגען צו פאַרשיי-דענע ביבלישע ביכער, ווו עס האָט אים געדינט אַלס מוסטער אײַנהאַרנס דריבענדיק ווערק „אײַנלייטונג אין דאַס אַלטע טעסטאַמענט“ (1780—1782) 2, זיינען איבערגעדרוקט געוואָרן אין די שפּעטערע ביבלי-אויסגאַבן, וואָס די „ביאוריסטן“ און זייערע נאַכפאַלגער האָבן פארעפנטלעכט. בן-זאב וויל שוין זיך ניט האַלטן ווי מענדעלסאָן געטריי ביי דער אַלטער מסורה און פרוווט באַקענען דעם ייִדישן לײענער מיט די דער-גרייכונגען פון דער ביבלי-קריטיק אויס יענער צייט. ער דערלויבט זיך שוין אָפן צו ריידן וועגן אַ צווייטן ישעיה, וואָס האָט געלעבט אין דער תקופה פון גלות בכל אַזױ. אָט די דאָזיקע קריטישע באַמערקונגען, וואָס בן-זאב דערלויבט זיך בנוגע צו די „כתבי הקודש“, האָבן אים אין די אַרטאָדאָקסישע קרייזן געמאַכט אַ קום פון אַ געפערלעכן אַפיקורס

1 די היכטיקסטע הוספות אין באַמערקונגען האָט צוגעגעבן דער דיכטער אדם הכהן לעבענזאָן צו דער עלטער אויסגאַבע (חילנא, 1874). וועגן די פיל אויסגאַבן פון בן-זאבס האַנטביכער זע: ה. צייטלין, קרית ספר, 22 — 25 און יוסף קלויזנער, היסטוריה של הספרות וכו', I, 159—162.

2 בן-זאב האָט זיבן באַמערקונגען פארעפנטלעכט אין בוך-פאַרם (1810) זאנטער דעמועלעבן נאָמען: מביא אל מקראי קודש.

און „מומר להכעיס“. פון באדייטנדיקן ליטערארישן ווערט אין בן-זאבס מוסטערהאפטע העברעיִשע בן-סירא-איבערזעצונג, וואָס ער האָט פאַר-עפנטלעכט (1798) צוזאַמען מיט אַ דייטשער איבערזעצונג און מיט אַ ברייטן אַרײַנפיר. „זײַנע (בן-זאבס) איבערזעצונג איסט אין דער נאַכ-בילדונג דעם ביבלישן גנאָמענסטילס אַיין מײסטערשטיק“ — דערקלערט מיט התפעלות פּראַנץ דעליטש¹.

די דאָזיקע בן-זאבס אַרבעט שטייט אין נאָענטער קרבות מיט די אַרבעטן פון אַ צווייטן באַדייטנדיקן שריפטשטעלער פון דעם דור המאספים, וועגן וועלכע עס וועט איצט זײַן די רייד.

מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן אויף די מאַמענטן, וואָס פּרענגען די בערלינער „השכלה“-טרעגער אין געוויסער קרבות מיט דער יידישער אינטעליגענץ פון דער פאַר-בלי-תקופה אין דער אַראַבישער שפּאַניע. אויך דאַרטן זײַנען פילאַלאָגישע פּאַרשונגען פאַרויסגעגאַנגען דער ליטעראַרישער רענעסאַנס. גנאָח און זײַנע מיטהעלפער, וואָס האָבן געשעפט יניקה פון דער אַראַבישער קולטור, האָבן מיט זײַערע וויסנשאַפטלעכע אַרבעטן אין געוויסער מאָס צוגעגרייט דעם פּאַסיקן פּרוכטפאַרן באַדן פאַר דעם אויפבויו פון דער העברעיִשער שײַנער ליטעראַטור. דאָס האָבן פּאַקטיש אויך באַצוועקט בן-זאב, פּאַפענהיים און זײַערע חברים. צו גרויס אין אָבער געווען די דיסטאַנץ צווישן די צוויי תקופות, צו גרונד-פאַרשיידן די סאָציאַלע און גײסטיקע כוחות, וואָס האָבן אין זײ געוועלטיקט. די שטאַרקע השפּעה פון דער קרובישער אַראַבישער קולטור אויף אבן גנאָחס דור האָט ניט געבראַכט צו אַסימילאַציע, צו התבטלות, זי האָט בלויז געוועקט און גערעגט, האָט געווירקט אויף די אַיינגעדערעמלטע יידישע כוחות, ווי הַיָּוֵן, וואָס רופן אַרויס די שטאַרקסטע לעבנספּראָ-צעסן¹. אין דער תקופה פון שמואל הנגיד און שלמה גבירול האָבן די טרעגער פון דער העברעיִשער ליטעראַטור ניט געווסט פון קיין „קרע שכלב“; די קולטורעלע שכע האָט זײַ ניט אָפּגעריסן פון די נאַציאָ-נאַלע וואַרצלען. זײ האָבן ווייניק געדאָגהט וועגן דער פּראָבלעם, ווי אזוי צו דערווייזן זײַער „נוצלעכקײַט“, און ס'האַט זײַ פּלל ניט געשראַקן די פּראַגע: „מה יאמרו הגוים?“ גאַנץ אַנדערש אין געווען די לאַגע אינם דור פון די „מאספים“. צו פּלוצלינג אין געווען דער איבערגאַנג פונם אַלטן צום נייעם, פון דעם ענג-אַפּגעצוימטן געטאָ און דעם רבנישן אָפּ-געוונערטן וועלט-באַנעם צו דער אידעען-וועלט פון די אויפקלערער און

1 צור געשיכטע דער ייד. פּאַעזיע, 110.

2 זע אונזער דערק, ב' I, 29.

ראציאנאליסטן. האָבן זיי זייער גלייכגעוויכט אָנגעוואָרן, אויפגעהערט צו שפּירן דעם פעסטן באָרן אונטער זייערע פיס, און, ווי דער העלד פון שאַמיסאָס באַקאַנטער ראַמאַנטישער דערציילונג, זייער אייגענעם שאַטן, זייער זעלבשטענדיקן „איך“ פאַרלאָרן. דערציילונג און געווינהייט האָט זיי פעסט צוגעבונדן צום אַלטן ענג-באַגרענעצטן לעבנס-שטייגער – און זיי רייסן זיך צו דער ווייטער כּחבות פון דער אייראָפּעישער קולטור. זיי ווערן געבלענדעט פון דער פאַר זיי פּלוצלינג אַנטפלעקטער עשרות, זיינען אָבער ניט אימשיטאָנד איינצואַפּן אין זיך די פּרעמדע קולטורעלע אוצרות און זיי האַרמאָניש צונויפּצושמעלצן מיט זייער אייגענער קולטור. ביי זיי איז געוויס געווען זייער געליבט און געאַכפּערט די ביבל-שפּראַך. זיי האָבן פיל זיך אָפּגעגעבן, ווי מיר האָבן געזען, מיטן אויספּאַרשן אירע אַנטיקע אוצרות און די אייגנאַרטיקייטן פון איר סינטאַקסיס. פיל האָבן זיי זיך אויך פאַרנעמען מיט העברעישער מעטריק און פּערו-בוי, וועגן „דרכי השיר והמליצה“ רעדט בן-זאב אין זיין „תּלמוד לשון עברי“, דוד פּרידריכספּעלד אין זיין „וכר צדיק“, יואל לעווע אין זיין ספּעציעלן אַריינפיר צו „זמירות ישראל“. אָבער אַליין שאַפן נייע פּאָעטישע ווערטן זיינען זיי ניט געווען בכּוח. אויפן אָרט פון זעלבשטענדיקן שאַפן – אימיטירן, קאָפּירן פּרעמדע מוסטערן; אָנשטאַט האַרמאָנישן קונסט-גוס – געטויצטע מאָזאיק, געליישטע שפּילגעצייג...

זייער כאַראַקטעריסטיש איז אין דער הינזיכט איינער פון די פיל-זייטיקסטע און באַגאַבטסטע שריפטשטעלער צווישן די בערלינער משפּילים – יצחק הלוי סאַטאַנאָוו. געבאָרן 1 און אויסגעוואַקסן אין דעם קליינעם פּאָדאָליער שטעטל סאַטאַנאָוו, האט עס אים, דעם רייך באַגאַבטן, געצויגן נאָך וויסן און פּילדונג. נאָך לאַנגע וואַנדער-יאָרן דערלאַנגט ער זיך אין 1771 קיין בערלין, וווּ ער האָט אין משך פון אַ סך יאָרן געגעבן העברעישע שטונדן אין רייכע יידישע הייזער. ער האָט פיל זיך אָפּגע-געבן מיט נאַטורוויסנשאַפּטן, זיך באַקענט מיט די פּילאָזאָפּיש-ראַציאָנאַל-ליסטישע שטרעמונגען פון זיין צייט, נאָר דער פּערציק-יאָריקער משפּיל אויס דער ווייטער פּאָדאָליע פּילט זיך עפּעס פּרעמד און ניט געמיטלעך אין דער פאַר אים נייער וועלט. צו שטאַרק האָט ער נאָך איבער זיך געשפּירט די שליסה פון דעם אַלטן פּאַטריאַרכאַלישן לעבנסשטייגער. ער האָט זיך געפּילט צוגעצויגן פון צוויי אַנטקעגנעזעצטע מאַגנעטן – דערפון זיינע שטענדיקע וואַקלונגען, די אומדערוואַרטע קאָנטראַסטן אין זיין גאַנצן באַנעמען. דאָס האָט זיך אַפּילו געלאָזט לייכט באַמערקן

1 יצחק סאַטאַנאָוו איז געבאָרן אין 1732. געשטאָרבן סוף 1804 אין בערלין.

אין זיין אויסערלעכן אויסזען. אין דער היים האָט ער שוין געפירט אַ לעבן פון אַ פולשטענדיק אַסימילירטן בערלינער, נאָר מיט דער באַרד, וואָס ער האָט געבראַכט פון באַדאָליע, האָט ער זיך ניט געוואָלט שיידן: אויסגעפּוצט אין מאָדערנע, מיט אַרטיסטישן געשמאַק צוגעפאַסטע קליידער, האָט ער פון אויפן געטראַגן אַ לאַנגן אַלטפרענקישן קאַפּטן 1 — „פון אויפן גייסט־לעד, פון אונטן וועלטלעד“, פלעגט ער אַליין זאָגן מיט אַ שמויכל 2. און ווי זיין טראַכט, אזוי אויך זיין שאַפן. אָט די ליבע צום מאַסקאַראַד, צום פאַלטיפּיצירן, צו פירן ביי דער נאָז דורך מיסטיפּיקאַציעס און פאַר־שטעלענישן — איז דער גרונדשטריך פון זיין גאַנצן ליטעראַרישן שאַפן. סאַטאַנאָו, דער ווונדערבאַרער שפראַכמייסטער, האָט ניט געפונען קיין בעסערן אופן אויסצונוצן זיינע רייכע באַגאַבונגען, ווי נאָכמאַכן, אימי־טירן אַלערליי סטילן. ער מאַכט דעם אָנשטעל, אַז זיינע אימיטאַציעס שטאַמען פלומרשט פון גאָר אַלטע צייטן, און גדולי ישראל האָבן זיי פאַר־פאַסט, און גלייך דערביי, מעשה קונדס, מאַכט ער חוזק פון דעם נאַנוון ליינער, וואָס לאָזט זיך נאַרן און גלויבט סאַטאַנאָו אויפן וואָרט. ער דרוקט אַ ווערק אין בערלין און שרייבט אויפן ער־בלאַט: געדרוקט אין קאַנסטאַנטיןאָפּאָל 3. ער שרייבט אַן אויסגעצייכנטן אַרטיקל „מירכי הלשון והמליצה“ 4, וווּ ער גיט אַ וויסנשאַפטלעכן איבערבליק וועגן דער געשיכטלעכער אַנטוויקלונג פון דער העברעישער שפראַך און ווייזט אָן מיט גרויס חריפות און פיינעם שפראַך־געפיל אויף די יסודות, לויט וועלכע די דאָזיקע שפראַך דאַרף באַרברייטערט ווערן, בכדי זי זאָל ווי געהעריק זיין צוגעפאַסט אויסצודריקן די נייע מענטשלעכע באַגריפן און באַדערנע טעכנישע באַצייכענונגען. ער פאַרעפנטלעכט אָבער דעם דאָזיקן אַרטיקל ניט אונטער זיין אייגענעם נאָמען, נאָר אונטערן נאָמען פון זיין זון קיימא־שלמה (ד״ר שענעמאַן), וואָס איז אַפילו ניט געווען אימשטאַנד אַנצושרייבן קיין איין איינציקע שורה אין לשון קודש. און ווען איינער פון די בעלי „המאכפּים“ האָט אַרויסגעזאָגט זיין אומצופרידנקייט מיט דעם דאָזיקן מאַסקאַראַד 5, האָט סאַטאַנאָו אָפגעענטפערט מיט אַ פאַלע־

1 זע פראַנץ דעליטש, צ. וו., ז' 115: אונטער דעם פּאָלינישען קאַמטען, איבער דען זיין באַרט הערשענדיקע, טרוג ער די פּינסטע קליידונג איינעם דויטשען — petit-maitre.

2 והוא חצי מין וחצי מאמין, — זאָנט העגן אים זיין ייִגערער פּוֹדור מענדעלסוֹזן—האַמבורג (פּני חבל, 252).

3 דברי ריבות, העגן די דאָגמען פון ייִדישער אַמונה.

4 חמאסין, תקמ"ח, 82—95.

5 המאסף, ב' VII, 251—266, 396.

מישער שריפט, מנחת בקורים, אָבער אויך דאָס מאָל אַלץ אונטער דעם נאָמען פון זיין ווין, דעם קנאַפן עברי־קענער, ד"ר שענעמאַן. ער פאַרעפנטלעכט אין בערלין זיין אין מאַקאַמענסטיל געשריבענעם, ספר החיוון, נאָר ער ווייזט ניט אָן ניט די דאַטע, ניט דעם נאָמען פונם מחבר. דערפאַר אָבער רינגלען אַרום דעם שער־בלאַט, ווי אַ ראַם, אַ גאַנצע צאָל מליצהדיקע פסוקים, וואָס אין זיי ווערט דורך ראשי תיבות אָנגעמערקט: „זה שמי יצחק“. און גלייך נאָך דער הקדמה גייט אַן אַקראַסטיכאָן, וואָס איז מודיע: „יצחק הלוי בעל החיוון“. איז דאָס אָבער נאָך אַלץ ווייניק, ווערט דאָס גאַנצע ווערק דורכגעוועבט מיט אַקראַסטיכן, ווי „יצחק“ (דף י"ב, א'; י"ז עמ' ב'; ס', עמ' א'; ס"ח, עמ' ב'), „נאום יצחק“ (דף ס"ד, עמ' א') אָדער „יצחק הלוי“ (שלוס־ליד). אייניקע אַקראַסטיכן טראָגן דעם נאָמען „יצחק הלוי“ אי צום אָנפאַנג, אי צום שלום פון די פערזן (דף י"ג, י"ד, ט"ו, ט"ז). אויף צוויי באַזונדערע בלעטער ווערן פון אותיות צונויפגעשטעלט קלערליי מגן־דוד, רינגעלעך און קרייזן, אין וועלכע עס זיינען אויף אַ גאַנץ בטלנישן אופן איינגעפלאַכטן די ווערטער: „יצחק הלוי“; און אויך אין לעצטן קאָפיטל, ווו עס ווערט גערעדט וועגן דקדוק און משונהדיקע צרופי אותיות, באַקומען מיר ווידער דורך דעם קונץ פון צירופי אותיות די ווערטער: „זה שמי יצחק“. ער שרייבט אַ ווערק „ספר אמרי בינה“ (1784), ווו עס ווערט אין פאַרם פון אַ נפוח צווישן צוויי חברים, ידעיה און נועם, דערווייזן, אַז קבלה און חקירה זיינען צוויי פעסט־צונויפגעבונדענע צוויי־לינגס־שוועסטער, נאָר דאָס, וואָס די חקירה דערווייזט אָפן, אין אַן ערנסטן טאָן, דאָס טוט די קבלה מיט רמזים, אין וועלכע ס'איז ליבע פאַר־באַרגן¹. אָבער אויפן שער־בלאַט ווייזט סאַטאַנאָוו אָן, אַז דאָס ווערק האָט ער געפונען אין פּת־בֵּיר אין אַ פּריוואַטער ביבליאָטעק מיט הסכמות פון גאונים קדמונים, נאָר דער נאָמען פונם מחבר איז אומבאַקאַנט; פיל, גאונזי זמנר, וואָס האָבן דאָס ווערק געזען, זיינען פון אים אַזוי אַנטציקט געוואָרן, אַז זיי האָבן אים, סאַטאַנאָוו, געבעטן, ער זאָל עס אין דרוק פאַרעפנטלעכן „למען יהנו רבים לאורו“. דערנאָך גייט אַ גאַנצע צאָל הסכמות, — צוויי עלטערע: פון דעם בעל „נְיֵי העמודים“ ר' שעפּטיל הורוויץ און פונם צפתער רב נפתלי כ"ץ, וואָס האָבן געלעבט אין 17טן

1. „הקבלה והחקירה יחד חוברות, אחיות תאומות בעבותות האהבה קשורות, אך אשר בחקירה בתוכחה מגולה נדברות, המה בקבלה צהבה מסותרות“. אינם חרש גופא הערט מערערע זאָל איבערגעחזרט, אַז „הקבלה והחקירה רוכבים צמודים“, „הקבלה והחקירה שיתן בקנת אחד עולים כי מרועה אחד נתנו“, „הקבלה והחקירה הם אחיות תאומות וכל דבריהם עולים בקנת אחד“ וכו' וכו'.

י"ה; דערנאך אויך גאנץ נייע פון פיל רבנים אויס סאטאנאָווס דור. און די אלע הסכמות זיינען — לא היו ולא נבראו; דאָס האָט זיי סאַטאַנאָוו אליין פאַבריצירט. און סאַטאַנאָוו האָט פֿלל ניט פאַר גייטיק צו האַלטן בסוד זיין חולשה צו מיסטיפיקאַציעס. ער פאַרעפנט־ לעכט אין אַראַמישן דיאַלעקט זיין, זהר חיבורא תנינא (1783), וועגן שלום מאַכן צווישן קבלה און פילאָזאָפיע) און שיקט פאַראויס מיט אַ לֶצְנִישֵׁן שמיכל צוויי הסכמות: אין איינער ווערט אָנגעוויזן, ווי דער אַרויסגעבער סאַטאַנאָוו איז געקומען מיט דער דערקלערונג, אַז ער האָט די דאָזיקע שריפט אָפּקאַפּירט פון אַן אַלטן פאַרמעטענעם ספרדישן פּתב־ יד, וואָס געפינט זיך אין דער בערלינער ביבליאָטעק; אין דער צווייטער הסכמה ווערט אָבער גלייך אַרויסגעזאָגט דער חשד, אַז דאָס איז בלויז אַ מיסטיפיקאַציע, באַשר: „איך קאָן דעם דאָזיקן מענטשן און ווייס זיין מאַניר — שהוא מגונבי דברים“. דאָס אייגענע חורט זיך אויך איבער מיט זיין צווייטן ווערק: „משלי אספּ׳ 1! ער שרייבט אין סטיל פון דעם ביבלישן „משלי־בוך אַ זאַמלונג פון סענטענצן און משלים, און סאַכט דערביי דעם אָנשטעל, אַז די זאַמלונג שטאַמט פֿלומרשט פון אַמאָליקע צייטן, און איר פאַרפאַסער איז אספּ בן ברכיהו פון די בני הלוויים, וואָס ווערט דערמאָנט אין „דברי הימים׳ (א/ו). ער ווייט אָבער דערביי אויך אָן בדרך רמז זיין אייגענעם נאָמען, וואָרעם „אספּ׳ איז די ראשי תיבות פון איציק סאַטאַנאָוו פּולאַניאָ׳. ער פאַרזיכערט טאַקע אין דער פאַררעדע, אַז „זה ספר אספּ אשר ערן לא היה לעולמים ולא שופתו עין אדם מעולם, הנה הקרה ד' אותו לפני״; נאָר באַלד מאַכט ער זיך כַּלָּא ידע און רופֿט אָן דעם משלי אספּ „חיבורי״. ער קאָן זיך אָבער דערמיט אויך ניט באַנוגענען. זיין חולשה צו מיסטיפיקאַציע איז אזוי גרויס, אַז ער שיקט פאַראויס דעם „משלי אספּ׳ אַ הסכמת הגאונים׳ מיט חתימות פון פינף רבנים; און די גאַנצע הסכמה איז בלויז אַן אָנשטעל — דאָס האָט זי סאַטאַנאָוו גופא געשריבן. און אָס אין דער דאָזיקער פאַלטיפיצירטער הסכמה, וואָס לויבט דאָס ווערק בייז אין טאָג אַריין און פאַרזיכערט, אַז „זאת המחברת כלילת יופי לשם ולתפארת, חיקו ממתקים ומליצותיו מנופת מתוקים וכו׳ וכו׳ — ווערט, אַנב, אָנגעוויזן, אַז איינגעהילט אין סוד איז דער מחבר פון דעם ווערק און זיין נאָמען איז אומבאַקאַנט. ר׳ איציק סאַטאַנאָוו פאַרזיכערט אַפֿילו „שכן מצאה וכן חיתה״, עס ווייט אָבער אויס, אַז דאָס איז

1 דער ערשטער טייל אין 1788, דער צווייטער—אין 1792.

בלוין און אַנשטעל, און עס איז זייער מעגלעך, אז ר' איציק גומא איז דער פארפאסער, כי ידענו את האיש ואת שיתו.

סאטאנאָוון איז אָבער דאָס אַלץ נאָך ווייניק. נאָך דער דאָזיקער פאַלטיפיצירטער הסכמה גייט ווייטער אַ פאַלטיפיצירטע הקדמה פון סאטאנאָווס פלומרשט אַ פריינד, איינעם אַ יוסף לוצאַטו אויס איטאַליע. אין דער דאָזיקער הקדמה, וואָס דער לץ סאַטאַנאָוו גומא האָט זי פאַבריצירט, קלאַנגט זיך דער „איש איטאַליע“ לוצאַטו דערויף, וואָס די העברעישע שפראַך איז פאַרגעסן און פאַרלאָזן, און אפילו אַ טייל פון די „מחברי הספרים המכנים את עצמם בשם חכמים וגאונים“ ריידן און שרייבן „בלעגו שפה ואין כפיחם נכונה“; עס איז דערפאַר קיין חידוש ניט, וואָס מען קוקט אויף די דאָזיקע מענטשן מיט פאַראַכטונג, און ביי די אומות העולם איז די העברעישע שפראַך פאַררעכנט פאַר „לשון המתה“ — אַ טויטע שפראַך. און ווען ניט איינציקע יחידים סגולה וואָלטן אויפגעהיט אין זייער מויל די העברעישע שפראַך אין איר פולער ריינקייט — אַזי אָבדה לשון הקודש מעכנו, וואָלט פאַרלאָרן געגאַנגען די הייליקע שפראַך ביי אונזער פאַלק, ונשכחה כמת מלכ. און איינער פון די דאָזיקע ווייניקע אויסדערוויילטע איז זעלבסטפאַרשטענדלעך איציק סאַטאַנאָוו. ער האָט עס, פאַרויבערט דער „איש איטאַליע“, דערהויבן די העברעישע שפראַך צו איר אַמאָליקער שיינקייט, ער האָט אַנטפלעקט פאַר „העמים והשרים“ אונזער הייליגע שפראַך אין איר גאַנצער פראַכט ג, און גלייך דערביי פאַלגט אַ לאַנג לויב-געזאַנג, וווּ עס ווערן אין געוואַלדיקע מליצות אויסגעלויבט סאַטאַנאָווס חכמה און מייסטערשאַפט; מיט גרויס פאַטאָם ווערט אויך באַגריסט די גליקלעכע שטאַט סאַטאַנאָוו, וואָס איר נאָמען ווערט געלויבט און געאַכפערט איבער אַלע לענדער און ווייטע אינזלען דערפאַר, וואָס זי האָט דער וועלט געבאָרן איר ווונד-דערבאַרן זון יצחק.⁸

1 אויך אין זיין אַריינמייר צום „ספר החיון“ קורט כאַטאַנאָוו אַ פאַר מאל איבער: לכן השמטנו עלינו לחמליץ געדה (פאַר דער ביבלישפראַך) ולכפר כבוד ההלכה והודח, למען תראות העמים והשרים כבירה.

8 צַהֲלֵי נְרוֹנֵי יִשְׁרָאֵל שְׂטָנָא

עֵי דְבַל דְקַרְבָּד דְבִין דַּת רַב וְאָב.

לֹא שׁוֹכְנֵי אֶרֶץ יִשְׂרָאֵל בְּחַמְיָתָם

אָז יִמְאָרוּ הָאֲנָשִׁים אִישׁ נָאִישׁ יָלֵד בְּךָ

וְאַלְיָד נְעֻנֵי לְאִמּוֹר: זֶה יָלֵד בְּךָ

עֵי דְנִצְחָק, תְּקַח לְךָ שֵׁם הַיְיִקָּס.

דעם אמת מוז מען אָבער זאָגן: יצחק סאַטאַנאַוו איז ממש אַ גאון פון אימיטאַציע. ער מאַכט נאָך מיט אַ ווונדערבאַרער לייכט־קייט די פאַרשיידנסטע סטילן; ער שרייבט זיין „ספר החזיון“ אין דעם מאַקאַמען־סטיל פון חרזים „תּחכּמוני“, דעם „ווהר תּנינא“ אין דעם אַראַמישן ווהר־סטיל, דעם „משלי אסר“ אין דער גנאָמיק־פּאַרם פון „משלי“ און „בן־סירא“, די „זמירות אסר“ אין דעם פּאַטעטישן נוסח פון „תּהלים“. און גלייך דערנאָך שרייבט ער אַ העברעיִש ווערק, וווּ ער לערנט דעם קונץ, ווי אזוי מען קען אין איין טאָג דורכבויערן העכער דריי הונדערט פּערל אויף אַ מאָל, און באַשרייבט מיט דער מינע פון אַ מוכחה, ווי אזוי צו פּאַבריצירן אַלערליי ליקערן און געטראַנקען. 1. אין דעם אַליץ ווערט טאַקע באַוווּן גרויסע שפּראַך־מייסטערשאַפט, נאָר אין דער דאָזיקער פּילויטיקייט ליגט אָבער אויך סאַטאַנאַוו'ס שוואַכקייט. דער מאַן מיט די פּיל מאַסקעס האָט ניט זיין אייגענעם פּרצוף, דער אימיטאַטאָר פון פּיל סטילן האָט ניט ביי זיין גאַנצער שפּראַך־עשירות זיין אייגענעם נוסח; אונטער אַלע זיינע רייכבאַפּוצטע און פּילקאָלירנדיקע געווענטער פּילט זיך ניט זיין אייגענער מהות, זיין זעלבשטענדיקע אינדיווידואַליטעט. בלוז זיין „משלי אסר“ מאַכט צווישן זיינע פּיל־צאָליקע ווערק 2 אַ געוויסע אויסנאַמע. דאָס דאָזיקע ווערק איז ניט בלוז אַן אימיטאַציע פון דעם ביבלישן ספר „משלי“, נאָר אַ זעלב־שטענדיקע קונסט־שאַפּונג, ביי וועלכער דער פּאַרפּאַסער האָט אויסגע־נוצט דעם קאַנאָניזירטן קלאַסישן גנאָמען־סטיל. מיר האָבן פאַר זיך ניט קיין פּשוטע נאָכמאַכונג, נאָר אַ קרובישן צוזאַמענקלאַנג, אַן איבער־דיכטונג. אַ טיפּער קענער פון דער תּלמודישער ליטעראַטור, האָט דער גייסטרייכער און שאַרפּזיניקער סאַטאַנאַוו איינגעזאַפט אין זיך די פּאַלקס־פּיקחות, וואָס איז אָנגעזאַמלט אין דעם תּלמוד און מדרשים, און אויך אין דעם מויל פּונם פּאַלק, און דאָס מיט גרויס מייסטערשאַפט איבערגעגעבן אין די געטאַקטע און געמאַסטענע פּאַרמען פון די ביבלישע גנאָמען און מוסר־השכלם.

1 זע פּראָנץ דעליטש, ציט ה. 115—116.

2 עז איז אויסער ספק, אז אויסער סאַטאַנאַוו'ס פּאַרפּאַסלעכטע ווערק זיינען נאָך אייניקע זיינע אַרבעטן געבליבן אין מאַנטקריפט, אויפן לעצטן בלאַט פון נחמן ב'כש: „עין משטט“ געפינען זיך אין דער רשימה פון די מאַנטקריפטן, וואָס דער דרוק „תּנוך נערים“ האָט ברעח צו פּאַרעפּנטלעכן, פּאַלגנדיקע דערק פון „דאָקטאָר שענעמאַן“: (1) ירושלים, ובו י"ב שערים נקובים בשמית כשמות שבטי יה, יהקור על הנפש וכוחותיה; (2) הר ציון, שו"ת מחזקיות ומכתבים ומליצות. עס איז קלאַר אז אינטער דעם דאָקטאָר שענעמאַן איז באַהאַלטן יצחק סאַטאַנאַוו.

אָבער אין דעם דריטן טייל פון דעם דאָזיקן ווערק, אין דעם זמירות אסר⁶, וואָס איז געשריבן לויט דעם מוסטער פון די תהלים-געזאנגען — פעלט דער דאָזיקער האַרמאָנישער צוזאַמענקלאַנג. דעם שכלדיק איבערגעשפיצטן פאַרפאַסער, דעם וויצלינג און אימיטאַטאָר, איז שווער אַריינצודרינגען אין דער רייכער עמאָציאָנעלער וועלט פון די תהלים-דיכטער, זייער רעליגיעזער פאַטאָס און לירישע השתפכות הנפש אין אים פרעמד און ניט דערנרייכבאַר. אין די ביי די תהלים-זינגער אנטלענע פאַרמען גיט ער איבער די סענטענצן און מסקנות פון די ראַציאָנאַליסטיש-געשטימטע דעקסטן אויס יענער צייט; ער דערציילט אין זיינע תהלים-געזאנגען וועגן די דערגרייכונגען פון דער מאָרענער אסטראָנאָמיע, וויזט אָן, אז די זון שטייט אין דער מיט און אַרום איר באַוועגן זיך די פלאַנעטן (אתה הצבת שמש ומאור בתוך וסביבותיו ארצות, יחוגו וינעו על עבריו מסביב),¹ און געפינט אפילו פאַר פאַסיק אַריינצושטעלן אין איינער פון זיינע תהלה לאסר⁷ אזא געשמאַקלאָזע ראַציאָנאַליסטישע פראָזע, ווי: „מדע אל מדע יביע אומר ותבונה אל רעותה תקרא להודיע שמך לרורשיך“⁸. און עס קלינגט ממש ווי חוצפה, בעת אין דעם פאַראויסגעשיקטן לויב-ליד, וואָס זאָל פלוכרשט האָבן פאַרפאַסט ווידער אַן איטאַליענער, אַ געוויסער זרחיה ן מסעוד, נאָר שטאַמט אין דער אמתן פון סאַטאַנאַווס פערדער — ווערט דער פאַר-פאַסער פון „זמירות אסר“ געגליכן צו דער זון, וואָס האָט מיט אירע ליכטיקע שטראַלן פאַרטריבן די פינסטערניש, וועלכע האָט געהערשט אויפן געביט פון מליצה און פאַעטיק⁹, און זיינע לידער ווערן גלייכגע-שמעלט צו די שירים פון דוד מלך ישראל⁴. בלויז אין זעלטענע פאַלן, בעת סאַטאַנאַוו נוצט אויס אין זיינע „זמירות“ מעטאַפאָרן און פאַרגלייכונגען אויס דער מיטלאַטערלעכער מיסטיק, ווי צום ביישפּיל, אין דעם זעקס און דרייסיקטן קאַפיטל, ווו עס ווערן באַווונדערט די געטלעכע געשריכטסן, וואָס זיינען אויף אייביקע דורות אין דעם וועלטאַל

1 זמירות אסר, קאפ. 6.

2 דערטן, קאפ. 8, 17.

⁸ אַנְכָד לְצַחַת הַשֶּׁשׁ הַגְּבוּרָה לְאֹר
 כִּי חֶשֶׁךְ קָסְתָה קִלְעָה וְצַחֹת אֶפְלָה
 ד' דְּבַר וַיִּקְרָא וַיִּשְׁקֶה, וַיְהִי אֹר.

⁴ זֶן לְשִׁבְי נָדָּ נְמוּ שִׁיבִיד
 אֶשֶׁר מִזֶּן וַיִּמְקַדְם וַיָּדְרוּם קְאִישׁוֹן.

איינגעקריצט, — באקומען זיך פאָעטישע בילדער, וועלכע האָבן דורך דעם טרוקענעם ראַציאָנאַליסטישן אָטעם זייערע באַרבען ניט פאַרלאָרן. סאַטאַ-נאַווס ראַציאָנאַליסטישע טענדענץ ווערט נאָך מער בולט אין דעם ברייטן „ביאור“, וועלכן ער האָט געשריבן צו זיין „זמירות אסף“, לויט דעם מוסטער פון די „ביאוריסטן“ אויס זיין דור. אויף דעם זעלבן אופן פרוּווט ער אויך צו ראַציאָנאַליזירן די יידישע קבלה און דעם קאַמ-פענדיום פון דער יידישער מיסטיק — דעם זוהר¹, צו וועלכן ער באַציט זיך פריינדלעך און שיצט אים אפילו פאַר די אָנפאַלן פון יעקב עמדן².

סאַטאַנאַוו האָט אויך איבערגעדרוקט פרעמדע ווערק, אַלטע און נייע, ווי אַריסטוס, ספר מרות, דעם „פּוּר“, עמנואל הרומים, מחברות, אפרים לוצאטוס, אלה בני הנעורים א״גו. דער לייכטזיניקער סאַטאַ-נאַוו האָט אָבער ניט געהאַט דאָס דערצו נייטיקע אחריות-געפיל פון אַן ערנסטן וויסנשאַפטלער; דער טעקסט איז אין זיינע אויסגאַבן איבערגעדרוקט זייער נאַכלעסיק, ניט זעלטן פאַרגרייזט און מיט בלויון; און זיין באַדייטנדיק יינגערער בן-דור, מענדעלסאָן-האַמבורג, איז ניט אינ-גאַנצן אומגערעכט, בעת ער רופט אַן סאַטאַנאַוו אין זיין „פני תכל“ (ד' 252), חכם להרע ולהיטיב, און כאַראַקטעריזירט זיינע אויסגאַבן מיט פאַלגנדיקע בייזע ווערטער: „כל הספרים הישנים אשר הוציא מלאים שניאות וטעיות וחסרות, וגורע ומוסיף מדליה ונתן בדברי המחבר את דבריו הפוזבים... ועליו נאמר: עושה מלאכת ד' ברמיה“³.

מיר האָבן שוין פריער אָנגעוויזן, אז ביי סאַטאַנאַוו זיינען זיינע מיסטיפיקאַציעס געווען בלויון לַצנות און קונדסישער שפיל, ער האָט געהאַט גרויס נחתירות דערפון, וואָס ער נארט אָפּ דעם נאַיוון לייענער און פירט אים ביי דער נאָז. אַ גאַנץ אַנדערן כאַראַקטער טראָגן שוין אָבער די מיסטיפיקאַציעס און כאַרשטעלענישן ביי סאַטאַנאַוו פריינד

1 זע זיין „זוהר הניגון“ און אויך דעם „ביאור“ צום פינפטן קאַפּ. „זמירות

אסף“.

2 זע די שלוסבלעטער פון זיין „הולך תמים“. אין זיין „אפיי בנה“ שרייבט סאַטאַנאַוו העגן זוהר: זה ספר „זוהר“ גדול ורחב ידים, שם רבו ואין מספר לידעות הגלויות, אשר על יסודי החשכל האמיתי בנינים... אשר ידברו בס' אלה בית-שאת ויתר עז משה שדברת החקירה בו כנודע לפי שהשקפה עליהם בחשכל ודעת פנימיות כחנתם על אמתתם והדברים עתיקים (דערטן, דף י"ב, עמ' א').

3 זעע עלטערע הערק, דאָס ער (סאַטאַנאַוו) האָט פּרעפּנסלעכט, זיינען פול מיט גרייזן און בלויון, ער האַרפט אַרויס און גיס צו זיין אייגנט, אין די רינד פונם ספּראַכטער מיטש ער אַרײַן זיינע לייגערישע רייד, און אויף אים זאָגט דער פּסוק: עושה מלאכת ד' ברמיה.

און מיטהעלפער, שאול בערלין, דאָ האַנדלט זיך שוין ניט וועגן שפיל און קונד־שישע שטיק, — מיר האָבן דאָ צו טאָן מיט אַ פאַרביסענעם, אָבער שוואַכמוטיקן קעמפער, וואָס באַנוצט זיך מיט פאַלס־פיקאַציעס ווי מיט אַ קאַמף־מיטל, בכדי אָנצופאַלן אויפן קעגנער פון אונטער אַ פאַרבאָרגענעם ווינקל, ניט מיט אַ פּרײַ־אויפגעדעקטן געזיכט, נאָר פאַר־שטעלטערהייט, אונטער פאַרשיידענע מאַסקעס און מיט אַ באַהאַלטענעם און פאַרגיפטעטן געווער.

שאול בערלין איז געווען דעם בערלינער אב"ד, צבי הירש לעווינס, אַ זון. רײַך באַגאַבט פון דער נאַטור, האָט שאול בערלין צו 18 יאָר באַקומען סמיכה אויף רבנות, און אין אַ צײַט אַרום איז ער געוואָרן רב אין פּראַנקפורט ד'אָדער. אין בערלין און אין ברעסלוי, וווּ עס האָט געווינט זײַן שווער, האָט דער יונגער תלמודיסט זיך באַקענט מיט די אַרטיקע „משפּילים“ און איז באַלד „נתפּקר“ געוואָרן. פאַרבאָרגענער־הייט איז ער געווען אײַן דעה מיט די „אויפקלערער“ און, ווי וואַלפּסאָן און זײַנע מיטהעלפער, אַזוי איז אויך בערלין געווען איבערצײַגט, אַז די רבנים האָבן עס דער עיקר גורם געווען, וואָס דאָס ייִדישע פּאָלק איז געבליבן אַזוי פאַרווילדעט און אָפּגעשטאַנען. אַ פאַרביסענער שונא פון די רבנים, האָט ער אָבער ניט געהאַט דעם מוט אָפּן אַרויסצומרעסן קעגן זײ. ווי אריה די מודינה בשעת, אַזוי פּרוווט אויך בערלין, זיצנ־דיק אַלײן אויפן רבנות־שטול, אונטערגראָבן פאַרבאָרגענערהייט די יסודות פון דעם אים פאַרהאַסטן־לאַגער. ער, דער כאַראַקטערלאַזער און וואַקל־מוטיקער, גלויבט, אַז אין אַ אידענישן קאַמף קאָן מען לײכטער בײַקומען דעם שונא ניט אין אָפענעם קאַמף, נאָר דורך באַהאַלטענע אונטערוועגן און פאַרמאַסקירטע אָנפאַלן...

זײַן ערשטער אַרויסטריט איז פאַרבונדן מיטן קאַמף, וואָס ס'האַט אויסגעבראַכן מצד די אַרטאָדאָקסישע רבנים נאָכדעם ווי ס'איז דערשינען ווייזעלס אויפרוף „דברי שלום ואמת“¹. שאול בערלין שרייבט אַ בײַסנדיקן פאַמפּלעט „כתב יושר“² (1784)³, ער האָט אָבער ניט דעם מוט אים צו פאַרעפּנטלעכן⁴, — ער צירקולירט בלויז אין האַנטשריפטן,

1 זע אײבן קאפ' 3.

2 דער פּולער טער־בלאַט: ספר מתב יושר. להגיד לאדם ישרו, איש איש לפי אשורו, אלה מפה בחרות אדם בקצף וחלילה על סדר דברי שלום ואמת אמונה, בתחלת השקפה על הכונה הראשונה, והכס באחור ישבתנה, לבאר דבריו ע"ד החכמה הצמונה, ואז גם הם יתנו עיריחס ויצדיקוהו באחרונה.

3 אײַניקע בײבלאָגראַפֿן ווייזן על־פּי־טעות אָן, אַז בערלינס פאַמפּלעט איז געדרוקט געווען אין 1784. בן־יעקב פאַרזיכערט אפילו, אַז דער „כתב יושר“ איז

און ערשט נאך זיין טויט האָבן אים זיינע בערלינער פריינד אָפּגעדרוקט (1794), אָבער אַלץ אָן דעם פאַרפאַסערס נאָמען. די שפראַך פונם „כתב יושר“ איז ערטערווייז צו מליצההדיק, לויט דעם ביי די בעלי „המאספים“ אָנגענומענעם נוסח, דאָך פילט זיך אין דעם דאָזיקן פאַמפלעט אַן אויסגעשפּראַכענע ליטעראַרישע באַגאַבונג. עס איז פאַקטיש די ערשטע סאַטירע אין דער ניי-העברעאישער ליטעראַטור. די פאַרבן זיינען, אמת, צו געדיכט, עס פילט זיך די בייזוויליקע פיינד-לעכע האַנט פון אַ קאַריקאַטוריסט, — מען קען אָבער ניט לייקענען, און די דאָזיקע האַנט איז אַ געניטע און אַ פּענקע. דער פאַרפאַסער מאַכט זיך כלומרשט פאַר אַ פּם. ער האָט געהערט זאָגן, און עפעס איינער פון די אויפגעקלערטע, נפתלי ווייזל, האָט אָנגעשריבן אַ „גאַטלאַז-אַפיקורסישן ספר“, ער האָט אָבער ניט געהאַט די מעגלעכקייט זיך מיט דעם דאָזיקן ספר צו באַקענען, — האָט ער זיך דערפאַר געווענדעט מיט דעם צו אַ מלמד אויס פּוילן, וואָס האָט דאָ אַ קנעלונג און לערנט תורה מיט יידישע קינדער; דערנאָך האָט ער געהאַט אַ שמועס מיט אַ „גדול בישראל“, אַ רב און אב"ד, ער פרוווט אויך ביי אים זיך דערוויסן, מיט וואָס האָט עס זיך אזוי פאַרזינדיקט דער כחבר פון „דברי שלום ואמת“. דער פאַרפאַסער באַזונט זיך ניט דערמיט, וואָס ער שטעלט אַרויס די דאָזיקע „כורדי אור“ און קעגנער פון וועלכע-ס'איז דעפּאַרמען אַלס אומוויסנדיקע, כאַרויילרעטע און אומגעלומפערטע נאַרישע בטלנים. ער לאַכט אויך אַגב אורחא אָפּ פון דעם גאַנצן טראַדיציאָנעלן לעבנס-שטייגער מיט זיין אומבאַהאַלפּענער אַלטפּרענקישקייט און זיין אָפּגע-לעבטן וועלט-באַנעם. בעת ער קריטיקירט שאַרף דעם אַלטן סדר הלימוד אין די יידישע חדרים, פלייסט זיך אויך דער פאַרפאַסער אויפצודעקן פאַרן לייענער, ווי ווייט ס'איז שעדלעך פאַר דער נאַרמאַלער אַנטוויקלונג פון דעם יונגן דור דער רבנישער פּלפול מיט זיין אָפּגעריסנקייט פון די רעאַלע לעבנס-פּאַדערונגען. אויך אין די מקובלים שלידערט דער פאַר-

דערשיינט גלייכצייטיק אי אין טראַנקפורט אי אין לעמבערג. לאַנדסהוט האָט אָבער רערווייזן (תולדות „אנכי סם“, 105), און די דאַטע „זכתוב ישר חייט בלויז אַ דאָס יאָר, ווען דער פאַמפלעט איז פאַרפאַסט געוואָרן. פאַרעפנטלעכט האָט מען אים אָבער ערשט נאָכן פאַרמאַסערס טויט. דערויף חייט אויך אַן גאַנץ באַשטימט דער רעצענזענט אינס „המאסף“ (פאַגן VII, 271): מחבר הספר הזה נעלם מעיני הקורא כי לא הודיע את שמו בשער ספר, אך המבקר ידע אותו כי הוא גדול מגיולי הדור והוא היה רב וגאון ואב"ד וחכם גדול. הוא חבר הספר הזה בעת החלוקות ולא נתנו להביא לפרוס כל ימי חייו כי ירא לנפשו פן בחרם יצאו לקראתו כאשר עשו לו כבר בספר אחר אשר חבר למען אהבת האמת... אך עתה כי גוע הצדיק וגאסף אל עמיו בעיר לונדון הבירה וגדול הכבוד אשר עשו לו במיתו יותר מבחייו...

באסער זיינע סאטירישע פּיילן, מאכט חוּק פון די קבלה-ספרים מיט זייערע סודות און „כּוּזין דְּכּוּזין“; און דאָס אַלץ פאַרשטעלטערהייט, מיט אַ פּמעוואַטן פנים פון אַ „שאינו יודע לשאול“. בלוין אין די שלום-שורות וואָרפט דער פאַרפאַסער אַראָפּ די מאַסקע, באַגריסט ווינלען אין היכע מליצהדיקע פּראָזן און לויבט שטאַרק זיין מוטיק אַרויסטרעטן אין נאָמען פון אמת און ביִלְרוּג 1.

דער דאָזיקער פאַמפלעט האָט אָבער ניט אויף לאַנג געשטילט די קאַמפּלוסט ביי דעם אַפיקורסישן רב. ער האָט פאַרטראַכט אַ נייעם אויפּטו, וואָס האָט געוואָלט אין דעם פּינדלעכן לאַנגער מאַכן דעם געוואַלדיקן רושם פון אַ פּלוצלינג עקספּלאָדירטער באַמבע. איינער פון די באַדייטנדיקסטע רבנים פון יענער צייט איז געווען דער רב הכולל פון די רריי קהילות אַלטאָנע — האַמבורג — וואַנדסביק, רפאל כּהן, ער האָט זיך קונה-שם געווען אין דער רבנישער זעלט מיט בלוין מיט זיין ריטועלן חיבור „תּורת יקותיאל“ (בערלין, 1772), נאָר אויך מיט זיינע מדות טובות און איידעלן כאַראַקטער. אים זיינען געווען פּרעמד זייטיקע פּניות, ער האָט ניט געוואָלט פון נשיאות פנים, און אין אַלע זיינע האַנדלונגען האָט ער באַצוועקט רק אמת און גערעכטיקייט. ער איז אָבער געווען אַן איבער-צייגטער אַרטאָדאָקס, ניט געוואָלט זיך רעכענען מיט די פּאָדערונגען פון דער נייער צייט, און ווען עס איז דערשינען מענדעלסאָנאָם תּורה-איבער-זעצונג, איז ער געווען, ווי מיר האָבן שוין פּרִיעַר אָנגעוויזן (זע אויבן זייט 59), איינער פון אירע אַנטשיידנסטע קעגנער. אַראַנק זיין גרויסן מאַראַלישן אויטאָריטעט איז דער דאָזיקער אַרטאָדאָקסישער רב, וואָס האָט ניט געוואָלט וויסן פון קיין שום קאַמפּראַמיסן, געווען אַ זייער געפּערלעכער קעגנער. דערפאַר איז ער געווען באַזונדערס געהאַסט פון די „אויפקלערער“, שאול בערלין, וואָס האָט אין שווער-וואַגיקע סטראָפּן באַזונגען מענדעלסאָנאָם חומש-אויסגאַבע 1 און זיין תּהלים-איבערזעצונג, האָט דערפאַר דעם דאָזיקן עקשנותריקן קעגנער אויסגענוצט אַלס ציל-ברעט פאַר זיינע פּאַלעמישע אָנפּאַלן.

אונטער אַן אויסגעטראַכטן נאָמען — עובדיה בן ברוך איש פּולניא — שרייבט ער אַ שאַרפּן פאַמפלעט „כּיצפה יקותיאל“ קעגן רפאל כּהן פּהגם „תּורת יקותיאל“, וואָס איז אזוי שטאַרק אָנגענומען געווען אין די רבנישע קרייזן. מיט אַ פאַרביסענעם סאַרקאַזם קריטיקירט בערלין דעם

1 גרעסערע אויסצונגן פונם „כתב יודר“ זע ביילאגן, נומ' 5.

2 כי זה משה האיש לכבוד ישראל הן כטזנפת על כהן צנופה..
הוי כל צמא בואו—דרשו ספרו וקראו—סעפו וראו—נפת נטוזה.

רב הפולק און גדול בישראל און שטרייכט באזונדערס אונטער, אז עס האנדלט זיך דא איונגטלעך ניט וועגן איין „תורת יקותיאל“, — דער דאזיקער חיבור קאן בלויז דינען אלס קלאָרער באַווייזן, ווי לעכערלעך און אָפגעריסן ס'איז פונם לעבן דער פּלפול מיט אלע זיינע איבערגעשפיצטע איונפאלן און פּשטלעך. דער פּאַרפאַסער זשאַלעוועט ניט קיין צוגעשפיצטע פּינלן, בכדי צו איבערצייגן דעם ליינער, אז דאָס ווערק, וואָס ס'האָט אַרויס-גערופּן אין דער רבנישער וועלט אזוי פיל התפעלות מיט זיין הריפות און גרויס בקיאות, איז אַ נישטיק שמיר-ווערק און ס'איז „אַן עבירה דאָס פּאַפּיר, וואָס דער בעל „תורת יקותיאל“ האָט געפּטרט מיט זיינע נאַרישע בויך-סברות“. בערלינען איז אָפּער דאָס אלץ נאָך געווען ווייניק. ער האָט, ווי עס שיינט, געהאַט פּערזענלעכע חשבונות מיטן בעל „תורת יקותיאל“. אַ מענטש, וואָס איז געשטאַנען על פּרשת דרכים, וואָס האָט שוין אָנגעוואָרן דעם גלויבן אין דער אַלטער וועלט מיט אירע אמתן, און די נייע וועלט איז נאָך פאַר אים פאַרבליבן די פּרעמדע וועלט; כאַראַקטערלאַז און אָן פּעסטן מאַראַלישן באַדן, — איז דער אַפיקורסישער רב, שאול בערלין, ניט אימזשטאַנד געווען צו בלייבן אין זיין פּאַלעטיק אויף דער פּרינציפּיעלער הויך פון ריין געזעלשאַפּטלעכע פּראָבלעמען און תביעות. די שטרעפּנדיקע בייטש פון סאַטירע טוט ער דערפאַר פאַר-בייטן אויף דעם שמוציקן פּענזל פון אַ פּאַסקווילאַנט. דער מאַראַליש-ריינער און רעכטהאַפּטיקער רפּאל בהן ווערט באַשולדיקט אין די שטענדי-לעכסטע עבירות: ער איז אַן אוהב שוחר און אויס פּערזענלעכע חשבונות טוט דער דאָזיקער גדול בישראל און אב"ד מתיר מאַכן אזא חאַרבן איסור ווי „לקחת שוחר“ און ווייזט אַרויס „ענות גדולה וקלות ראש באסורי נבלה“. מיט פאַרגלאַצטע איוגן און מיט אַ פאַרפרומט פנים רופט אויס דער פּאַמפּלעטיסט: „איך שווער ביי גאָט, אז ער (דער בעל „תורת יקותיאל“) איז ווערט, די חכמי הרור זאָלן אויפּדעקן זיין גאַנצע שאַנד פאַר די אלע מעשים, וואָס ער האָט דאָ אָפּגעטאָן. אויף דריי עבירות האָט ער עובר געווען: ער טוט די איוגן פאַרבליענדן, ער באַגנבעט אַנדערע כחברים און צירט זיך אויס אין פּרעמדע קליידער, און איז מיט זיינע פּסקים אַ מאַכיל טרפות“. און אין אזא סטיל איז געשריבן דער גאַנצער „מצפה יקותיאל“.

פאַרעפּנטלעכן און פאַרשפּרייטן דעם דאָזיקן פּאַמפּלעט האָבן מיט-געהאָלפּן בערלינס צוויי פּריינד: דוד פּרידלענדער און איציק סאַטאַ-נאָוו. יעדער פון זיי האָט דאָ געהאַנדלט אויס באַזונדערע טעמים: דוד פּרידלענדער — אלס פאַרביסענער שונא פון די אַרטאָדאָקסישע רבנים, דער לייכטזיניקער סאַטאַנאָוו — אויס ליבע צו מיסטיפיקאַציע, צו שפּילן

מיטן לייענער אין באהעלטעניש און נארן אים מיט כאסקאראדן. אָט די צוויי מיטהעלפער האָבן אָפגעדרוקט דעם „מצפה יקותיאל“ (אין 1789) אין דער דרוקעריי פון „חנוך נערים“, ווו סאטאנאוו האָט דעמאָלט געאַרבעט. די אַרויסגעבער זאָגן עדות אין אַ ספעציעלער הקדמה אויף דעם כלומרשט אומבאַקאַנטן מחבר, אַז זיי קענען אים אַלס „אוהב חכמה“ און „מודע לכינה“. זיי נאָר דאָס ווערק איז פון דרוק אַרויס, האָבן די אַרויסגעבער גלייך צעשיקט עקזעמפלאַרן פיל אָנגעזעענע רבנים, צווישן זיי אויך, כּדי אָפצווענדן דעם מינדסטן חשד, וועם פראַנקפורטער רב, שאול בערלין, און זיין פאָטער, דעם בערלינער רב; דערצו אויך דעם ווילנער גאון און דעם „בעל הריב“ גופא, דעם רב הכּולל רפאל הכּהן. דאָס טוען זיי פלומרשט אים ליבע צום אמת: זיי ווילן, אַז די גדולי הדור זאָלן פסקען, ווער פון די צוויי רבנים איז גערעכט: צי דער בעל „תורת יקותיאל“, צי זיין בר פּלוגתא מיט זיין שאַרפער קריטיק. דער פאַמפלעט האָט געמאַכט אַ געוואַלדיקן רעש אין דער רבנישער וועלט. אַ באַזונדערס גרויסן רושם האָט ער געמאַכט אין האַמבורג. די קהילה איז געווען שרעקלעך אויפגעבראַכט אויף דעם אומבאַקאַנטן פאַמפלעטיסט, וואָס האָט געהאַט די העזה מבזה צו זיין אין אַזא חוצפהדיקן טאָן זייער פון אַלעמען הויך-געאַכטן רב הכּולל. דער בית-דין צדק פון די דריי שכנותדיקע קהילות האָבן גלייך אַרויסגעטראָגן דעם פסק, אַז מען זאָל דעם פאַסקווילאַנט אַריינלייגן אין חרם, דערקלערן וועגן דעם אין דער גרויסער שול „אחר קריאת התורה“ און זיין חיבור פאַרברענען און פאַרניכטן מיט „בזיון גדול“¹. אויך אין בערלין האָט מען דעם „מצפה יקותיאל“ פאַרברענט אויפן אַלטן שול-הויף, און פיל רבנים זיינען שאַרף אַרויסגעטראָטן קעגן זיין פאַרפאַסער, ניט אָנרופנדיק אים אָפן ביים נאָכמען, נאָר פיל האָבן געוואוסט, ווער ס'איז באַהאַלטן אונטער דער מאַסקע פון עובריה בן ברוך איש פּוילנא. אַנדערע ווידער האָבן דעכאַטירט די פראַגע, צי קען מען זיך באַנוצן מיטן געווער פון חרם, ווען עס זיינען דאָ אַריינגעמישט ריין פּעדענלעכע מאַטיוון.² דער בעל דבר אליין, שאול בערלין, האָט זיך אויך אַריינגעמישט אין מחלוקת; ער האָט פאַרעפנטלעכט אַ ספעציעלע שו"ת,³ אין וועלכער ער שפּילט פלומרשט דעם זייטיקן בורר, און זאָגט אַרויס

1 זי בערנפּערי, דור תּהזכות, II, 72.

2 אַלע פּרטים וועגן דעם דאָזיקן וויכּוח מיט די דערצו געהערדיקע דאָקומענטן זיינען סאַרעפּנטלעכט דורך לאַנדסבורג אין „תּולדות אנשי שם“, 87—99.

3 די בראַשור האָבן מיר ניט געזען, מיר ווייסן וועגן איר בליז לייען די צייטונג, וועס בערנפּערי ברענגט אין זיין צייט. ח"ו, II, 72—73.

אלס רב בישראל זיין מיינונג, אז די רבנים פון האמבורג און אלטאנא האבן ניט געהאט דאס רעכט אריינצווארפן אין חרם דעם בעל מצפה יקותיאל, עובריה בן ברך. אויך אין „המאסה“ 1 האט ער פאר-עפנטלעכט דעם ענטפער, וואס ער האט באקומען אויף זיין אנהאנגע וועגן דעם זעלבן ענין פון דעם פראגער רב יחזקאל לאנדוי. עס איז אויך אויסער ספק, אז בערלין איז דער פארפאסער פון דעם אין „המאסה“ פארעפנטלעכטן 2 „וויכוח שני רעים זרח ופרץ“ — א שמועס צווישן צוויי חברים וועגן דער מחלוקת, וואס דער „מצפה יקותיאל“ האט ארויס-גערופן; אין אויך דארטן ווערט אָנגעוויזן, אז די האמבורגער רבנים האבן ניט געהאט קיין שום רעכט אריינצווארפן אין חרם דעם פאר-פאסער פון „מצפה יקותיאל“ 3. עס איז אויך העכסט ווארשיינלעך, אז בערלין איז אויך דער פארפאסער פון דער אין „המאסה“ גערוקטער 4 זייער שארפער קריטיק קעגן רפאל כהנס צווייט ווערק — דעם מוסר-ספר „מרפא לשון“. דערויף זאגט ערות ניט פלוז דער זייער שארפער און קריגעריש-פיינדלעכער טאָן, אין וועלכן ס'איז געשריבן דער דאזיקער לאנגער ארטיקל, נאָר אויך דער פאקט, וואס דער רעצענזענט דערמאָנט יעדעס מאָל דעם אינצידענט מיט „מצפה יקותיאל“. ער קאָן ניט מוחל זיין דעם האמבורגער רב הכולל, וואס יענער האט ניט געוואלט מודה זיין, אז דער גאון בעל „מצפה יקותיאל“ איז גערעכט און האט אים נאָך „מיט גרויס צאָרן גערודפט“. יעדעס מאָל דערמאָנט דער רעצענזענט זענט די מעשה מיטן חרם און קאָן ניט פארגעסן אין דעם, אשר עשה המוכיח הזה לאיש ריבו איש צדיק וישר, איש מפורסם וגדול ממנו בתורה ובחכמה וביראת ד' אשר קנא קנאת ד' צבאות והודיע שגנות וזרונות המחבר הזה אשר שגה בספרו הקודם אשר נקרא בשם „תורת יקותיאל“ וכבר הודה כל איש תורני לדברי המקנא ויאמר כי האמת אתו“ 5.

דער דאָזיקער „איש צדיק וישר אשר קנא קנאת ד' צבאות“ האט זיך אָפּער נאָך אלץ ניט געוואָלט באַזיִקן, און נאָך בשעת דער כחלוקת וועגן זיין „מצפה יקותיאל“ האט שאול בערלין שוין פארטראכט אַ נייעם סקאנדאל פון אַ פיל גרעסערן פארנעם. שוין אין דעם אויבנדערמאָנטן

1 המאסה, תק"ן, 222—223.

2 דארטן, תקמ"ט, 261—273.

3 סוף-בל-סוף האט בערלין גומא מידה געווען, אז ער איז סאָקע דער

סאָפּאָסער סיגם פאמאליעט.

4 המאסה, תק"ן, 362—370, וועגן דעם דאָזיקן ארטיקל זע אויבן ז' 125, 126.

5 דארטן, 379.

בריוו, וואָס ער האָט פאַרעפנטלעכט אינם „המאסף“, דערמאָנט ער אַנג אורחא, אַז עס געפינט זיך ביי אים אין פּתב יד אַ ספר נפלא, קובץ תשובות ראשונים ז"ל ורובן להרא"ש ז"ל, וואָס ער האָט בדעה צו פאַרעפנטלעכן מיט זיינע אייגענע הגהות, וועלכע טראָגן דעם נאָמען „בסא דהרסנא“ 1. דאָס דאָזיקע ווערק איז טאקע אין דריי יאָר אַרום דערשינען (1793) אין דער זעלבער „חנוך נערים“־דרוקעריי אונטערן נאָמען „שו"ת בשמים ראש“. אויפן שער-בלאט ווערט אָנגעוויזן, אַז געזאַמלט האָט די שו"ת א בן-דוד פונם בעל „בית יוסף“, איינער מיטן נאָמען מוהר"ר יצחק די מולינא ז"ל. אין דער קורצער הקדמה דערציילט דער דאָזיקער זאַמלער די מולינא, אַז נאָכדעם ווי מען האָט אים פון זיין היים פאַרטריבן, האָט ער זיך דערלאָנגט קיין אַלכסנדריה, און דאָרטן האָט ער אין אַ ביבליאָטעק פון אַ רייכן מעצענאַט געפונען אַ דיקן באַנד — דעם רא"ש שו"ת. נאָכדעם ווי ער האָט זיך גרינדלעך באַקאַנט מיט דער דאָזיקער זאַמלונג, האָט ער זיך איבערצייגט, אַז עס זיינען דאָרט פאַראַן אַ סך תשובות, וועלכע טראָגן דעם רא"ש נאָמען און אויך אַ טייל אָן זיין חתימה, וואָס זיינען ביז איצט געבליבן אינגאַנצן אומבאַקאַנט. מיט דער דערלויבעניש פונם מעצענאַט האָט ער, די מולינא, די דאָזיקע שו"ת אַפּקאָפּירט אין אַ באַזונדער זאַמלונג, מיט דער דעה זיי דערנאָך צו פאַרעפנטלעכן אין ווענעדיק. דער בעל ההגהות, ד"ה, שאול בערלין, ווייזט פון זיין זייט אָן, אַז ער האָט דעם מאַנסקריפט, וואָס איז געשריבן אין ספרדישן פּתב, געזען ביי אַ טערקישן יידן חיים ב"ר יונה דאבי אין דער שטאָט קאָזאַל (פיעמאָנטער געגנט), און יענער האָט אים דערלויבט אָפּשצורייבן דעם פּתב-יד, נאָר פּתנאי, אַז ער, בערלין, האָט ניט דאָס רעכט דעם מאַנסקריפט צו פאַרעפנטלעכן אין משך פון זיבן יאָר. דער דאָזיקער טערמין איז שוין לאַנג פאַרביי, דערפאַר האָט ער איצט פאַשלאָסן אָפּצודרוקן די דאָזיקע זאַמלונג, וואָס איז בלי ספק אַן אמתער אוצר פאַר דער רבנישער ליטעראַטור, און ער וויל האָפּן, אַז אפילו זיינע קעגנער וועלן אים איצט אויסשטרעקן די האַנט פון שלום אַלס דאַנק פאַר זיין טייערער מתנה.

ניט שלום און דאַנק האָבן אָבער געוואַרט אויף שאול בערלין פאַר דער דאָזיקער אויסגאַבע. באַלד נאָכדעם, ווי דער „בשמים ראש“ איז דערשינען, איז פון פיל אַרויסגעזאַגט געוואָרן דער חשב, אַז די אין „בשמים ראש“ געזאַמלטע שו"ת שטאַמען ניט פונם רא"ש, און דער

זאמלער יצחק די מולינא אין לא היה ולא נברא 1 — דאָס אַלץ אין לױטער פאַלסיפיקאַציע מצד דעם אַרױסגעבער שאול בערלין. שױן אין אױניקע חדשים אַרום אױ אַרױסגעטראַטן װאָלף לאַנדסבערג מיט אַ קונטרס „זאב יטרופ“, װוּ ער זאָגט אַרױס זײן פעסטע אױבערצײגונג, אַז דער „בשמים ראש“ אױז אַ פאַלסיפיקאַציע. דער באַװוסטער ניקלסבורגער רב מרדכי בענעט האָט אױך אָנגעװיזן אױן אַ בריוו צו שאול בערלין פאַטער, דעם אַלטן צבי הירש, אַז די שױת פון „בשמים ראש“ שטאַמען נײט פונם ראש״ש. זײ זײנען פונם קאַפּ בױז די פײס לױטער װונדן און שװערע געשווירן פון זײנדיקע נידערטרעכטיקע מענטשן 2. אַז דער „בשמים ראש“ אױז אַ פאַלסיפיקאַציע — אױן דעם אױז שױן מער נײט מסופק קײן אױנציקער קולטור-פאַרשער. דער לאַזיקער פאַקט אױז אפילו שרױפטלעך באַשטעטיקט דורך שאול בערלין פריינד און מיטהעלפער — דורך דוד פרידלענדער 8. און עס געניגט בלױז מיט אַ געװיסער אױפ- מערקזאַמקײט דורכצובלעטערן דעם „בשמים ראש“, כּדי עס זאָל נאַנץ קלאָר װערן, װאָס אױנגטלעך דער פעלשער אױז אױסן געװען מיט זײן אַפּאַקריפישן װערק. אױן דעם „מצפה יקותיאל“ שפּילט בערלין דעם שטאַרק-פרומען און באַשולדיקט דעם רב הכולל פון האַמבורג, אַז יענער אױז אַ „מאביל טרופות“; אױן דעם „בשמים ראש“ אָפּער טרעט בערלין

1 מיר זאָגן אַרױס די השערה, אַז יצחק די מולינא אױז נײט אױנגעבן קײן אױסגעטראַכטע פּערוזן; דאָס אױז בלױז די סאַסקע פון אַן אנדערן יצחק, אָבער נײט די מולינא, נאָר—די סאַטאַב אױן עס אױז אפשר נײט קײן ציסל, װאָס מולינא מאַכט בנימטריא דאָס אױגענע האָט די סאַטאַב (127). סאַטאַנאָו האָט בלי ספק מיטגעהאַלפן שאול בערלין בײם סאַבריצירן דעם „בשמים ראש“, אױן נײט אומזיסט אױז ער אַרױסגעטראַטן מיט אַ פאַרטידיקונגס-שריט, הגלוי והחתיים, װוּ ער פּרוּחט דער- װײז, אַז די שױת אױן „בשמים ראש“ זײנען נײט קײן געפּעלשטע (זע צײטלין, צײט. ח, 334. די דאַטע אױז אָבער דאָרט, װוּ עס שײנט, װוּ עס ריכטיק אָנגעגעבן: עס דאַרף שטײן 1794, נײט 1781).

2 ליטעראַטורבלאַט ד. אַרײענסט, 1844, 55: סף דבר! ראיתי והנה הראש כלו תהו ובהו, ובמסע התבונות במליצת מריצת הגיונו ניכר כי לא בא עד הראש, ואולם מכך רגל ועד ראש אין בו מתום, מצעי אויב ותבורות קשע מאת אנשים פועלי און!

3 אױף דעם עקומטלאַר „כתב יושר“, װאָס אױז אױסגעהיט אױן פּרױלענדערס ביבליאָטעק געמינט זײך פּרױלענדערס אױגנהענטיקע אױפּשריטט: „דיא זאַטירישע שריטט אױס סאָן הרב מױה שאול זיל בן הרב אבד מױה צבי הירש מפּערלין בײא געלעגענהײט דער סעראַלונג סאָן ר' הירץ װײזל בשריבן. ער אױזט אױך פּרַפּאָרט פּאָס „בשמים ראש“, דש ער סײר אױן זעצק סאן אױנעם אַלטען גאון הערױס- געגעבען“. פון זלע קולטור-פאַרשער האָט בלױז אױן יאָסט געפרוּחט דערזײן, אַז דער „בשמים ראש“ שטאַמט טאַקע אױס דעם מיטלזאַלער (זע געשיכטע ד. יודענ- טימס א. זײנע כעקטען, III, 390—400).

ארויס אַלס ראַציאָנאַליסטישער רעפּאָרמפּרעדיקער אויס דוד פּרידלענע-
דערס חדר.

דער ראַשׁ, וואָס איז, ווי מיר ווייסן 1, געווען אַן אַנטשיידענער
קעגנער פון וועלטלעכן וויסן, דער דאָזיקער מיטקעמפּער פּונם קריגערישן
קנאַי אבא כארי — ווערט אין די „שׁוֹת בשמים ראשׁ“ מיט אַמאָל
מגולגל אין אַן „אויפקלערער“ אויס דעם סוף 18טן יאָר. גאַנץ אינב
גייסט פון די בערלינער משפּילים דערלויבט דאָרט דער ראַשׁ גאָלן די
באָרד (שׁוֹת נומ' 18), פּאָרן אום שבת (נומ' 375) און איז אויך מתיר
„וין נסך“ (נומ' 36). דער ראשׁ געפינט אויך פאַר נייטיק צו וואָרענען,
מען זאָל ניט זיין אַ צו שטאַרקער מחמיר אין קיום המצוות, בכדי ניט געגליכן
צו ווערן צו קיין „חסיד שוטה“ (נומ' 115, 118). ער זאָגט אויך אַרויס
צייטנווייז אַזוינע געדאַנקען, וואָס דערמאָנען ניט ווילנדיק דעם אידעען-
גאַנג פון פּרידלענדער און נאָך אַזוינע ווי ער. דער שטאַרק אַרטיקאָל
סישער אַשכּנזישער רב, וואָס האָט מיט שטאַלץ דערקלערט די כּפרדישע
יידן: אייערע וועלטלעכע חכמות זיינען מיר ניט באַקאַנט, און איך דאַנק
און לויב גאָט, וואָס ער האָט מיך פון זיי אויסגעהיט, וואָרעם זיי קענען
דאָך, חלילה, אַראַפּפירן אַ מענטשן פון יראת שמים און פון דער הייליקער
תורה 8, — טרעט אין „בשמים ראשׁ“ אַרויס אַלס הונדערט-פּראָצענטטיקער
ראַציאָנאַליסט. „ווייל מען גרינדלעך פאַרשטיין די יסודות פּונם יידישן
דת — לייענען מיר אין „שׁוֹת בשמים ראשׁ“ נומ' 251 — מוז מען
דערצו שטודירן די גריכישע פּילאָזאָפּיע, ווייל ס'איז דאָך אַ דבר ידוע,
אַז ווער ס'איז ניט גוט בקי אין דער גריכישער חקירה-ליטעראַטור, דער
איז בכלל ניט אימשטאַנד זיך צו באַשעפּטיקן מיט די דאָזיקע פּראָגן, וואָס
זיינען דער עיקר פון דער תורה און דער אמונה. אַלע זיינען דערמיט
מסכים, אַז בכדי משיג צו זיין די גרונד-יסודות פון אונזער תורה און
אירע מצוות, קאָן מען זיך ניט באַנוגענען בלויז מיטן פּשט פון דעם
פּיבלישן טעקסט און אויך ניט מיט די פּירושים פון אַונזערע חכמים,
נאָר מען מוז אויך דערצו פלייסיק שטודירן די פּילאָזאָפּישע ספרים פון די
אַימות העולם 8. די עיקרי הדת, לייענען מיר ווייטער, דאַרבן זיין צוגע-

1 זע אונזער הערק, ב' III, 109 א. 11.

2 דערסן, 110.

3 בשמים ראשׁ, דף 76, עמ' א: כי דבר ידוע... כי לא יוכל ללמוד
דעה בענינים האלה כי אם מי שממלא כריטי מספרי היחנים והעמיק העיין בחביריהם,
ואף כי הדברים האלה ראשית התירה ועיקר הדת, עם כל זה דבר מוסכם הוא אזל
כילכ, כי לא יעמוד האדם על עיקר חתורה והמצוות מן השכל אשר יקנה משוטי
הכמובים ומדברי רבותינו ז"ל כי אם השכל אשר לומד והורגל בספרי התוקרים מן
האומות.

פאסט צו די פאָדערונגען פון דער צייט. מיר דארפן ביי איצטיקע צייטן אָנווענדן אונזער גאַנץ טראַכטן רק צוליבן שלום און אמת, און צו באַפּעדערן ידיעת הבורא און זיינע מעשים, נישט דער מענטש אין צוליב דעם געזעץ באַשאַפן, נאָר דאָס געזעץ פאַרן מענטשן, און ווען, אַ שטייגער, — באַלערט אונז דער „בשמים ראשׁ“, — מיר קאָנען זיך דענקען, אַז עס וועט אַמאָל קומען אַ צייט, ווען די תורה און אירע מצוות וועלן זיין אומבאַדינגט שעדלעך פאַר אונזער אומה און פאַר איר קיום, אָדער אַז זיי זיינען שוין מער בשום אופן נישט אימפּשאַנד גליק צו ברענגען — דאַרף מען דאָן אָפּוואַרפן פון זיך דעם עול פון דער תורה¹. אַזעלכע געדאַנקען, וואָס עס האָבן זיך ניט דערלויבט אַרויסצו- אַגן אַפילו די אַרויסטאַטעליקער-ראַציאָנאַליסטן מימוני און דער רלב״ג, ווערן אַריינגעלייגט אין מויל פון דעם קנאַיש-פרומען אַשפּנזישן רב, ר' אשר ב״ר יחיאל... דער סקאַנדאַל איז געווען געוואַלדיק גרויס. די גאַנצע רבנישע וועלט איז אַרויסגעטראָטן קעגן דעם פעלשער. זיין אייגענע קהילה האָט זיך מיט פאַרדרוס פון אים אָפּגעווענדעט; בערלין האָט געמוזט פאַרלאָזן דעם רבנות-פּאָסטן און עמיגרירן פון דייטשלאַנד. פיזיש און גייסטיק געבראַכן, האָט ער זיך געלאָזט קיין לאַנדאָן, וווּ ער איז באַלד (אין האַרבסט 1794) געשטאַרבן איינזאַם און פאַרלאָזן אויפן 54טן יאָר פון זיין לעבן. מאיר יאַזעט, דער איינציקער, וואָס פלעגט אין לאַנדאָן באַזוכן דעם פאַראיינזאַמטן בערלין, האָט געפונען אין די קליידער פונם פאַרשטאַרבענעם אַ צוואה, געשריבן ניט לאַנג פאַרן טויט. די צוואה איז זייער כאַראַקטעריסטיש פאַר דעם דאָזיקן זאָנדער- באַרן, אין די לעבנסוועגן פאַרפלאַנטערטן מענטשן. ער בעט, מען זאָל אים מקבר זיין אין די מלבושים, אין וועלכע מען וועט אים געפינען נאָכן טויט, ערגעץ אין אַ וואַלד אָדער אין אַן אַנדער אָרט, נאָר ווייט פון דעם יידישן בית הקברות².

1 בשמים ראשׁ, דף 77, כמ' א': עת לעשת לך' הפרו תורהך, ואם חיו (חס ושלום) היה אשר להצטייר כי יגיע זמן שמשפטי התורה ומצותיה יביא רעה על אומתנו על כללית האומה במחלט, או אפילו רק יהיה מקום להצטייר כי לא יגיע מהם אושׁ בשום אופן—ופרקנו עולה מעל צוארנו.

2 שום מלבוש שאני לבוש בו לא ישלחי ממני, כי כמו שימצאוני ישאוני ויקברוני באהת היערות, או במקום אשר ימצא לחם רק החק מקברי בני חכם. די צוואה איז פאַרעפנטלעכט אין ליטעראַטורבלאַט ד. אַריענטס, 1844, 712—713, איבער געדרוקט ביי כרמולי אין „העורבים ובני יונה“, 40—41.

אכטער קאפיטל

היזעלט ביבלישער העלון-עפאס „שירי תפארת“ — „טעטיארע“ און „מאָזאידע“ — פראנקע מענדעס און זיין „נפול עתליה“ — יוסף סראפלאַחין און זיין דראַמע „מלוכת שאול“ — „עכטע“ און „פאלשע“ אויפקלערונג — פאמפלעטן אין סטרייט־פּאַסן קעגן די „אויטגע-קלערטע“ — דער אַנאַנימער „עולם הרש“ און נחמן באראש „עין משוט“ — דער בעל „ספר הברית“ קעגן די ראציאָנאַליסטן. — יהודה ליב מרגליות און זיין אַרויסטריט קעגן מענדעלסזאָנס אידעען. — דער שקלאַחער קרייז און די בערלינער השפלה. — נעחאָאָחין און זיין „קול שועת בת יהודה“ — דער גייסטיקער איבערברוך. — פון צייט-הייליקן שלום צום נייעם פארביטערטן קאַמף קעגן רעפּלן וויסן. — דאָס מיסטישע גרויסע הונדער.

מיר האָבן אינם פאַריקן קאָפיטל געזען, ווי אַזוי די בעלי „המאספים“, די ענטוויאָסטישע פאַרערער פון דער ביבל־שפראַך, האָבן פיל זיך פאַר-נומען מיט פילאָלאָגישע שטודיען און געשטעלט זיך פאַר אַ ציל צו אַנטפּלעקן די שיינקייטן פון דער העברעיִשער שפראַך פאַר אַלע אַנדערע פעלקער. נאָר דווקא די „שיינקייטן“, וואָס די בעלי המאספים האָבן געפרווט שאַפן אין דער ביבל־שפראַך, זיינען, מיט זייער זעלטענע אויס-נאַמען, געווען פון גאַנץ קנאַפן ווערט. איינער פון די דאָזיקע פרוּזן, און טאַקע פון אַ גאַנץ ברייטן פאַרנעם, מוז גאַנץ ספּעציעל באַהאַנדלט ווערן, ווייל ער האָט געהאַט אַ באַרייטנדיקע השפעה אויף דער יונגער ניי־העברעיִשער ליטעראַטור. דאָס ווערק געהערט דעם „ארי שבחבורה“, דעם אונז שוין גוט־באַקאַנטן בעל „דברי שלום ואמת“, נפתלי הערץ וויזעל. ווען די גרינדער פון דעם „מאסף“ האָבן זיך געווענדעט צו דעם דעמאָלט פּמעט זעכציק־יאָריקן וויזעל, ער זאָל באַשיינען די נייע צייט-שריפט מיט זיינע לידער, האָט יענער מיט עניוות אָנגעוויזן, אַז אין משך פון זיין לאַנגער ליטעראַרישער טעטיקייט האָט ער פאַקטיש בלוין אַ פאַר צענדליק געלעגנהייטס־געדיכטן געשריבן, וווּ ער באַזינגט פירשטן און גרויסע לייט אָדער גוטע באַקאַנטע. זיין פאַך איז דער עיקר שפראַך-פאַרשונג און עקזענטטיק. יצחק אייכל דערציילט אין זיין רעצענזיע אויף „שירי תפארת“, ווי וויזעל פלעגט גאַנץ אָפט איבערחורן, אַז ער

איז זיך שטארק מצער דערויף, וואָס ער האָט וויפֿל מאָל אויפֿגעהויבן זיין שטים צו באַזינגען מלכי בשר ודם, און קיין איין מאָל ניט לכבוד מלך מלכי המלכים. קומט אַ מאָל צו אים איינער פון זיינע תלמידים און דערציילט אים, אַז ער האָט ביינאַכט אַ חלום געזען, און אַ הימ-לישע שטים האָט אים דערביי פֿאַרגעזונגען אַ לויב-ליד, וואָס ער, וויזעל, האָט געזונגען לכבוד משה רבנו, אַרון הנביאים. וויזעלען האָט זיין שילערס דערציילונג זייער דערפרייט און ער האָט גלייך דעמאָלט אָנגענומען דעם באַשלוס אַ העלדן-געדיכט צו פֿאַרפֿאַסן, וואָס וועט דערציילן משהס גרויסקייט און די ווונדער, וואָס גאָט האָט מיט אים געטאָן.

עס איז אָבער אויסער ספק, אַז אי דעם שילערס חלום, אי וויזעלס אַנטשלוס געפינען זיך אין אַ געוויסן צוזאַמענהאַנג מיט דער באַקאַנטער שטעלע, וואָס דער דייטשער געלערנטער הערדער האָט אַרויסגעזאָגט אין זיין אין 3—1782 דערשינענעם ווערק, פֿאַם גייסטע דער העברעיִשען פֿאַעזיע. העל האָט דעמאָלט געלויבטן דער שטערן פון דעם ערשטן גאַציאָנאַלן דייטשן דיכטער קלאַפּשטאַק, דעם באַשעפֿער פון דעם העלדן-עפֿאָם, מעססיאַדע, וווּ עס ווערט באַזונגען דער באַגרינדער פון דעם קריסטנטום. הערדער, דער פיינער און טיפֿער קענער פון דער אַלטער העברעיִשער פֿאַעזיע, האָט געחלומט וועגן אַן אַנדערן העלדן-עפֿאָם. מיך וואונדערט עס, — שרייבט הערדער, — דאַס וויר ביי זאָ מאַנכען העברעיִשען העלדענגעדיכטען אונזערער שפּראַכע נאָך קיינע עפֿאַפֿעע איבער פֿאַזעס האַבן. די עררעסונג איינעם פֿאַלקעס אויס דער קנעכטאַפט אונד די בילדונג דעסזעלבען צום ריינסטען גאָטעסדיענסט אונד פרייסטען שטאַט זאָ אַלטער צייטען — וועהרע דענקט מיך איין ערלערעס טעמא אַלס אַבענטיייער אין שלאַכטען אונד רייזע... דאָך מעכטע איך מיט דיעזער קליינען עקספּאָזיציאָן קיינען דייטשען, זאָנדערן איינען דייטשען העברעער געוועקט האַבן; אים איזט דער געגענשטאַנד נאַציאָנאַל, זיינע אונפֿעפֿאַנגענע פֿריערע בעקאַנטשאַפט מיט דען דיכטערן זיינער נאַציאָן מיסטע אים איינע עלטערע נאַאָוויטעט געבען אַלס מאַן פֿאַן איינעם דייטשען געלערטען פֿאַרדערן קאַנטע...²

וויזעל האָט זיך פֿאַרמאַסטן צו ווערן דער יידישער נאַציאָנאַלער דיכטער, וועגן וועלכן הערדער האָט געחלומט. אין משך פון די לעצטע צוואַנציג יאָר פון זיין לעבן האָט וויזעל געשריבן זיין גרויסן העלדן-עפֿאָם, שירי תפֿארת, וואָס נעמט אַרום די תקופה פון משה רבנוס

געבורט ביז מתן תורה. שוין אין 1789 איז דערשינען דער ערשטער טייל אין פיר געזאנגען. די ווייטערע פיר טייל זיינען אויך דערשינען נאך ביים פארפאסערס לעבן, און בלויז דער זעקסטער טייל מיט די לעצטע דריי געזאנגען (16—18) איז געבליבן אין מאנוסקריפט, און אים האט פארעפנטלעכט וויזעלס זון ערשט אין 1829. באַלד נאָכדעם ווי ס'איז אין דרוק דערשינען דער ערשטער טייל, "שירי תפארת", האָט איינער פון די, מאסר-מיטארבעטער מיט פאטאָס דערקלערט, אז אַזא פראַכטפול ווערק איז ביז איצט ניט געשאפן געוואָרן זינט דאָס יידישע פאָלק איז אין גלות געגאנגען, און די פיבל איז געשלאַסן געוואָרן¹. צוויי דייטשע פראָפעסאָרן, הופנאָגל און שפאָלדינג, האָבן אין דייטש איבערזעצט די ערשטע צוויי געזאנגען פון "שירי תפארת" (1795)², וואָס טראַגט ביי זיי דעם נאָמען, "די מאָזאָידע".

מען האָט אין וויילען געוואָלט זען דעם יידישן קלאַפּשטאָק און אין זיין "מאָזאָידע" די צוויילינג-שוועסטער פון דער "מעסיאָדע". די העברעיִשע עפאָטע קאָן זיך אָבער ניט גלייכן צו איר דייטשער שוועסטער. אויך די "מעסיאָדע" האָט אַלס קונסטווערק געוואַלדיקע חסרונות, ווייל קלאַפּשטאָק איז בעצם קיין עפיקער ניט געווען. דערפאַר איז ער אָבער געווען אַ טיפּ-פילנדיקער ליריקער, אַן אמתער דיכטער פון ברייטן פאַר-נעם. נפתלי הערץ וויזעל אָבער איז געווען אַ מליץ, אַ מרקדק און מייסטער פון דער העברעיִשער שפראַך — אָבער ניט קיין דיכטער; און זיין דיכטייקע פאָעמע איז פאָקטיש אַ טויט-געבאָרן באַשעפעניש³. אין די פאַרערדעם און הערות צו די באַזונדערע טיילן פון זיין פאָעמע שטרייכט וויזעל יעדעס מאָל אונטער, אז זיין אויפגאָבע איז, דערקלערן נאָטס רייד אין לייכטער דיכטערישער פאָרם⁴, "אויסטויטען אין פערון טונקעלע שטעלן אין דער תורה"⁵; און מיט גרויס נחת-רוח און

1 המאסף, תק"ן, 93: כי כמותו לא היה מן היום אשר גלו ישראל מעל ארצם ונחתמו ספרי תנ"ך.

2 דוד סרידריכספעלד חייט אָן אין זיין, "זכר צדיק" (ו' 13), אז הייזעלס זון מנחם האָט פאַרעפנטלעכט אַ פולשטענדיקע דייטשע איבערזעצונג פון "שירי תפארת".

3 אַמילו יצחק אייכל, איינער פון הייזעלס הייסע פאַרערער, מוז דאָן אין זיין רעצענזיע אויף, "שירי תפארת" (המאסף, תק"ן, 210—221, 346—352, 357—362). טורה זיין, אז, דער מליץ הייזל פאַרנעסט צייטנאָהייט, אז ער איז דיכטער" (דאָרטן 361).

4 דאָרטן, I, VII: למרס אמרות אלהינו באורה שיר.

5 דאָרטן, IX: לזרש באורה שיר המליצות הסתומות שבתורה. דאָרטן, הערות צום סינאָטן טייל: לקרב הבריות לתורה בנעימות השיר המגיד להם בקול נעים עומק פרושי המקראות שבתורה.

זעלבסטצופרידנקייט זאָגט ער אַרויס זיין פעסטע איבערצייגונג, אַז דער ליינער וועט אין זיין פּאָעמע געפינען גאַנץ נייע אַיינפאַלן און סברות, וועגן וועלכע עס האָבן אַפילו ניט געהלומט די פּרײַערדיקע מפרשים ג. און וויזעל איז טאַקע אין תּוֹך־גענומען ניט אומגערעכט. זיין „שירי תּפּארת“ איז טאַקע ניט קיין העלדן־עפּאָם, נאָר אַ לאַנגער פּירוש „ברך שיר“ צו דער קלאַסיש־ביבלישער עפּאָפּע, וואָס דערצייילט מיט אַזאָ ווונדערבאַרער עפּישער קראַפּט וועגן יציאת מצרים (די פּרשות שמות — בשלח) דעם גאַנצן רייכן ציקל פון אָרְיֶענטאַלישע לעגענדעס און מעשיות, מיט וועלכע די פּאָלקס־פּאַנטאַזיע האָט אין משך פון דורות אַרומגעשפּונען די העלדן פון דעם דאָזיקן נאַציאָנאַלן עפּאָם, לאָזט וויזעל, אין קעגנזאַץ צו די אַלט־יודישע פּאַראַפּראַזן — אינגאַנצן אומבאַרירט, ער פּאָלגט קנעכטיש דעם ביבלישן טעקסט און דערלויבט זיך דערביי בלויז אויסצונוצן די מיטלאַטערלעכע פּרושים צו דעם דאָזיקן טעקסט. דערפאַר איז ער אָבער אַ געוואַלדיקער תּוֹך, וואָס וויל פּלל ניט וויסן פון „סוד הצמצום“. די קורצסטע ביבלי־פּראַזע ווערט אין דער „שירי תּפּארת“ פּאַראַפּראַזע פּאַרפּליצט און פּאַרוואַסערט מיט אַ ים פון גרוי־איינטאַניקע פּערזן. דער רושם און די שילדערונגס־קראַפּט ווערט דורך דעם נאַטירלעך ניט געשטאַרקט, נאָר באַדייטנדיק געשוואַכט. עס געניגט, אַ שטייגער, צו פּאַרגלייכן די מעכטיקע ביבלי־סצענע, וווּ עס ווערט מיט אַזאָ ווונדערבאַרער פּשטות דערצייילט, ווי פאַר משה בן עמרם, וואָס פּאַשעט די שאַף פון זיין שווער, אַנטפּלעקט זיך פּלוצלנג אין דעם פּלאַם פון דעם סְנֵה דאָס גרויסע ווונדער. און דער „אהיה אשר אהיה“ באַשטימט אים פאַרן באַפּרייער פון זיין פּאָלק, — מיט די לאַנגווייליקע מליצות, וואָס ציען זיך אין „שירי תּפּארת“ אויף די צענדלינגער זייטן (פינפטער געזאַנג). אָט די לאַנגע שְׁיֵרוֹת פון גאַנצע הונדערטער גלאַטע און פּאַרבי־לאַזע פּערזן רופן אַרויס ביים ליינער אַן אמת פּאַרדריסלעך געפיל. עס איז שווער צו גלויבן, אַז עס זאָל זיך געפינען אַזאָ ליבהאַבער, וואָס זאָל זיין אַ בעלן איבערצוליינען ביזן סוף אין וויזעלס „שירי תּפּארת“ דאָס אומענדלעכע לויב־געזאַנג, וואָס די בני ישראל זינגען גלייך נאָך דעם, ווי זיי זיינען אַריבער דעם ים־סוף בשלום, בעת פּרעהס חייל איז אומגע־קומען אין זיינע שטורמישע כּוואַליעס (דרייצנטער געזאַנג). איין פּערז

1 וכן בכל הטשה מחבירות יתבארו בשירים אלה פרושים חרשים... מלבד זה חדשנו דברים רבים בפשוטי המקראות לא עוררו עליהן זולתני... לפי שיש לנו בהן דרך חדשה, נתיב לא ידעו המפְּשִׁים.

פון דער ביבלישער „שירת היים“ איז אומבארגלייכלעך מער ווערט פון אלע וויזעלס וואסערדיקע מליצות 1.

דאָס ווערטפולסטע, אָדער ריכטיקער געזאָגט — דאָס איינציג ווערטפולע אין „שירי תפארת“ זיינען די אין זעקס-שורותדיקע גע-גראַממע סטראָפּן געשריבענע אַריינפירן צו יעדן געזאָנג באַזונדער. אין די דאָזיקע דיראַקטישע פּערזן גיסט דער פּאַרפּאַסער אויס זיינע האַרציקע געפילן, זיין התפעלות פאַרן באַשעפּער און פאַר זיינע ווונדער-באַרע מעשים, — דער מליץ און מפרש ווערט פאַטעטיש, עס פילט זיך ערטערווייז דער אויפריכטיקער פאַטאָם פונם טיה גלויבן מענטשן, און וויזעלס איינזאָניקער, קוים לעבלעכער פּערז באַקומט מיט אַמאָל בילד-לעכקייט און אויסדרוקפולע קראַפט.

אין דער קאָמפּאָזיציע פון די געזאָנגען, אין דער טעכניק און פּערזבויו פּאָלגט וויזעל געטריי די עלטערע דייטשע דיכטער, קלאַפּ-שטאָק און ווילאַנד. די סטראָפּן פליסן אין „שירי תפארת“ גלאַט, ריזיק איינגעפאַסט אין דער שטרענגער צעזור, געבויט לויט די פעסטע פּללים פון מעטריק; עס פעלט אָבער אין זיי דאָס וויכטיקסטע — דער דיכטערישער פאַטאָם און די עפישע קראַפט. זיינע אין ביבל-סטיל געשריבענע פּערזן פעלט די צונויפגעפּרעסטע אָנגעלאָדננקייט און בילד-לעכע עשרות פון דעם ביבלישן זאָץ. דאָך האָבן די געזאָנגען פון „שירי תפארת“ אַרויסגערופן ביי זייער דערשיינען ניט קיין קלענערע התפעלות, ווי קלאַפּשטאָקס מיט קנאַפע צוואַנציק יאָר פריער פאַרעפנטלעכטע עפאַפע. אין משך פון צענדליקער יאָרן האָט וויזעלס ביבל-עפאַפע גענאָלטן אַלס די גרעסטע פאַעטישע דערגרייכונג אין דער נייער העב-רעישער ליטעראַטור. אַפילו דער באַוווּסטער געלערנטער שלמה יהודה ראַפּאַפּאָרט האָט געפונען, אַז די „שירי תפארת“ האָבן זייער גלייכן ניט אין דער העברעישער ליטעראַטור, מיום פסו שירי קודש. אייניקע דיכ-טער האָבן געשריבן עפאַפען אויף ביבלישע סיוושעטן לויט דעם מוס-טער פון וויזעלס „מאָאידע“, און ביי פיל יונגע משכילים איז דער „שירי תפארת“ געווען אַזוי באַליבט, אַז זיי פלעגן מיט גרויס פלייס אַפּשרייבן וויזעלס ווערק פון אָנפאַנג ביז צום סוף, און פיל זיינע סטראָפּן איינחזרן אויף אויסנווייניק 2. אַפילו אין די זעכציקער יאָרן פונם 19טן

1 טיפיש איז וויזעלס אָנזווייניק, אַז דאָס לענגע לויב-געזאָנג אין זיין „שירי תפארת“ איז אַ פירוש אויף דעם ביבלישן ליד „אז ישיר“ (עמה, אחי, צוף אמרי נועם מפי קחו, כי אהל קָאָר דברי שירת אבותינו).

2 אַזע מילשטענדיקע אַפּשרייבט פון „שירי תפארת“ האָט זיך געמונען אין דעם מוזי פון דער היסטאָריש-עטנאָגראַפישער געזעלשאַפט אין לענינגראַד.

י"ה, ווען אורי קאוונער איז ארויסגעטרעטן מיט א שארפער קריטיק קעגן וויזעלס ביבל-עפאס און האָט דערקלערט, אז איין פערז פון שירת הים איז מער ווערט פון דעם גאַנצן שירי תפארת" 1 — האָבן די משכילים פונם עלטערן דור דערזען אין דעם אַן אויסערגעוויינלעכע חוצפה און אַ פאַרשוועכונג בון די הייליק טימער... 2.

ביכער, ווי מענטשן, האָבן זיך זייער מול. אין די יאָרן, ווען עס זיינען אין דרוק דערשינען די ערשטע געזאַנגען פון שירי תפארת" און וויזעל האָט צוגעגרייט די ווייטערדיקע טיילן פון זיין ביבל-עפאָס, איז אַ גאַנץ יונגער דיכטער געזעסן אין אַ פאַרוואָרפענעם שטעטל אין שלעזיע און געשריבן זיין ערשטלינג-ווערק — אַ העלד-דראַמע אויס דער ביבל-תקופה. מען האָט ניט באַגריסט דאָס דאָזיקע ווערק מיט געהויבענע מליצות און פאַטעטישע שבחים, עס איז די ערשטע צייט כמעט ווי אומבאַמערקט געבליבן, און דאָך איז עס דאָס איינציקע ווערק פון דעם דור, המאספים, וואָס טראַגט אויף זיך גאַנץ בולט דעם שטעמפל פון אמת דיכטערישער באַגאַבונג...

אַ פרוזן צו שאַפן אַ היסטאָרישע ביבל-דראַמע איז געמאַכט געוואָרן נאָך אין 1770 דורך אַן אוראייניקל פון די גוליספּרד דוד פראַנקו מְנַחֵם (דוד חפשי) אויס אַמסטערדאַם, וואָס איז דערנאָך געווען אַ טעטיקער מיטאַרבעטער פונם, המאספּ, ווו ער האָט פאַרעפנטלעכט פאַרשיידענע געדיכטן און אַ גאַנצע צאָל מאַנאָגראַפיעס וועגן „גדולי ישראל“ (כּנֶשֶׁה בֵּן יִשְׂרָאֵל, דאָגילאָר א"א). אינטערעס צו פאַעזיע האָט אין דעם יונגן מְנַחֵם אַ דערוועקט דער דיכטער משה חיים לוצאַטו, וואָס האָט פאַר-

1 זע: חקר דבר, 41; צורר טרחים, 48-50.

2 דער ערשטער, וואָס האָט געגעבן אַ מער-זייניקער ריכטיקע אַשכּנזיג פון היזעלס, שירי תפארת", איז געזען דער 23-יאָריקער טראַנץ רעליטש. אין זיין צור געשיכטע ה. יודישען פאַעזיע, 99, גיט ער פאַלגנדיקע כאַראַקטעריסטיק פון דער דעמאָלט אַזוי פאַולערער העברעיִשער „מאָזירע“:

Die Biblische Bilderwelt war ihm ein heimisches Land, aber er verstand nicht, mit dem Email ihrer Tinten seine Gemälde zu colorieren; das Feenreich des Orientalismus aber war ihm ein verschlossener Hesperidengarten. Darum ist Styl, Bilder, Gedanken — Alles bei ihm mehr Germanisch, oft trivial, nicht judenthümlich, orientallisch, überhaupt nicht orientallisch... Sein Styl rieselt melodisch dahin, wie ein Bach mit durchsichtigen Wassern — aber der Grund dieses Baches ist nicht der farbige Kies, der flimmernde Goldsand, die bunten orientalischen Perlen der Sage; in seinen Wellen spiegeln sich nicht palästnische Alhennen, Alraunen und Saronslilien, sondern echt deutsche Primeln, Schlüssel- und Dotter-Blumen.

3 דוד מערעס איז געבאָרן אין 1713, געשטאָרבן 1792

בראכט אין אמסטערדאם גאנצע אכט יאָר און דאָרט זיין „לישרים תהלה“ געשריבן 1, דעם וויסנסדורשטיקן תלמיד האָט אָבער געפעלט פּאָעטישע באַגאַבונג, און אין זיין דרניאַקטיקער ביבל־דראַמע „גמול עתליה“ פילט זיך גאַנץ ווייניק די השפעה פון זיין רבי, דעם גייסטרייכן דיכטער און מיסטיקער. בראַנקו מָנְדֶם ווייזט אַליין אָן אין דער פּאַררעדע, און זיין „גמול עתליה“ איז פאַרפאַסט לויט דעם מוסטער פון עלטערע צוויי דראַמעס מיט דעכזעלביקן סיוושעט — די פּראַנצוויושע ראסינס און די איטאַליענישע מעטאַכטאַזיאַס. ער האָט זיך בלויז געשטעלט די אויפֿגאַבע איינצוקליידן דעם ביבלישן שטאַף אין נאַציאָנאַל־יודישע פּאַרמען. די דאָזיקע פּאַרמען צייכענען זיך אָבער ביי מענדעסן גאַנץ ווייניק אויס מיט זייער פּאָעטישער שיינקייט. מענדעסעס פּערז איז הילצערן, שטייף און ניט געשליפֿן, ניט זעלטן אפילו ניט פריי פון גראַמאַטיקאַלישע פעלערן. די בילדער זיינען בלאַס און צעשווומען. דער קונסט־געשמאַק איז אָבער נאָך דעמאַלט געווען אזוי ווייניק אַנטוויקלט, און דוד מענדעסעס דראַמע האָט אַרויסגערופן ניט ווייניקער מליצהפּולע אָדעס און סאַנעטן, ווי בשעתו פּינכוס „אסירי התקוה“ 2.

דוד מענדעסעס דראַמע טראַגט דעם נאָמען פון דער מאַכטיגריקער זינדפּולער קיניגין, וואָס האָט אירע אייגענע אייניקלעך אויסגעשאַכטן, בכדי דעם טראַגן צו באַשטייגן; דעם טראַגישן גורל פונם ערשטן יודישן מלך, דעם איידעלן, אָבער אומגליקלעכן שאול בן קיש, דערצוילט יוסף אָפּרֶתִים יוגנט־דראַמע „מלוכת שאול“. מיר באַזיצן גאַנץ ווייניק פּיאַג־גראַבישע פּרטים וועגן דעם דאָזיקן דיכטער. עס איז בלויז באַקאַנט, און ער איז געבאָרן אין 1770 אין אַ קליין שלעזיש שטעטלע טראַפּלאָוויץ, האָט פאַרבראַכט אייניקע יאָר אין ראַטיבאָר אלס הויזלערער ביי אַ רייכן סוחר, דערנאָך (נאָך 1791) האָט ער זיך באַזעצט אין פּראַג, וווּ ער איז אין 1804 געשטאָרבן. ער האָט דעביוטירט מיט אַ געלונגענער איבערזעצונג פון קלייסט אין „המאסה“ 3, און אין צוויי יאָר אַרום האָט ער דאָרט פאַרעפנטלעכט 4 אַ דאַנק־ליד „על דבר השלום בין פרייסן ועסטרייך“. ס'איז אַ פשוט, געלעגנהייטס־געדיכט, דאָך פילט זיך שוין

1 זע אינער חערק, באַנד V, ז' 221.

2 אויף דער עלטער, אַ פּאַר יאָר פאַר זיין טויט. האָט דוד מענדעס פאַר־ענדיקט זיין צווייטע דראַמע, „תשובת ישראל בירי יהודית“ — אַ באַאָרבעטונג פון מעטאַסטאַזיאַס Betulia Liberata. דאָס חערק האָט פאַרעפנטלעכט היידענהיים אין 1804. אין פּת־ביר איז געבליבן מענדעסעס אַ לידער־זאַמלינג, כּונר דוד“.

3 המאסה, תקמ"ח, 205—312.

4 דארטן, תקנ"ן, 353—356.

גאנץ דייטלעך, בפרט אין די געלונגענע נאטור=שילדערונגען, אז מיר האבן פאר זיך אן אמתן דיכטער. צו דערזעלבער צייט איז ער צוגע=טראָטן צו זיין זעקסאָקטיקער ביבל=דראַמע „מלוכת שאול“, וועלכע ער האָט פאַרענדיקט אין פּראָג סוף 1793, און אָנפאַנג 1794 פאַרעפנטלעכט אין ווין.

ווי די „בעלי המאספים“, אזוי פאַרויכערט אויך יוסף אפרתי אויס טראָפּלאָוויץ, אז ער האַלט פאַר זיין גרונד=אויפגאַבע צו באַנייען די ביבל=שפראַך, וואָס איז אזוי פאַרגעסן (וכל מגמתי רק להרחיב את לשוננו אשר שכחנו זה כמה). ווי ווייט איז אָבער מיט זיין גאַנצן וועלט=באַנעם דער דאָזיקער יונגלינג אויס ראַטיבאַר פון די בערלינער „אויפקלערער“. אַ פאַרחלומטער ראַמאַנטיקער, אַן ענטוויאַסטישער פאַרע=רער פון שילערס יוגנט=דראַמען, האָט דער דאָזיקער דיכטער געלעבט אין דער בילדערוועלט, וואָס זיין פאַנטאַזיע האָט געשאַפן, און מיט אויגן פול שרעק האָט ער זיך איינגעקוקט אין דעם טראַגישן געזיכט פון דעם פאַטער, פון דעם פאַראויסבאַשטימטן אומברחנותדיקן גַלד, וואָס הענגט איבער דעם גורל פונם מענטשן...

יוסף טראָפּלאָוויצעס יוגנט=ווערק ליידיט נאָך שטאַרק פון ניט גענוגנדיקער רייפּקייט. פיל סצענעס זיינען דאָרט לחלוטין איבעריס, אַנדערע זיינען זייער נאָו דורכגעפירט, ווי, צום ביישפּיל, די סצענע אין דריטן אַקט, וווּ יונתן און דוד לאָזן זיך אין מלחמה קעגן די פּלשתים און טאַקע באַלד קומט שוין צוריק יונתנם יינגסטער=ברודער און זאָגט אָן די בשורה, אז דוד האָט בייגעקומען דעם געוואַלטיקן ריז גַלית. אַ ממש פאַרדריסלעכן איינדרוק מאַכט אויך די שלום=סצענע: דאָרטן אויף די בערג פון גלבע, קומען טראַגיש אום דער קיניג שאול און זיינע עלטערע זין; עס באַווייזט זיך דוד בן ישי, דערזעט דעם טויטן קערפּער פון זיין פריינד יונתן און דעם גוססדיקן שאולן און באַוויינט אין האַרציקע סטראָפּן דעם טראַגישן טויט פון די איירלסטע צוויי העלדן, אָבער גלייך דערנאָך פאַנגט ער אָן פון דער העלער הויט צו דעקלאַמירן אַ לאַנג דיראַקטיש ליד אויס צענדליקער זעקס=פּערזיקע סטראָפּן וועגן דעם „כבוד מרומה“, נאָך וועלכן מענטשן יאָגן זיך מיט אַזאַ גיריקייט און ליידיג=שאַפט זייער גאַנץ לעבן 1.

1 דאָס דאָזיקע ליד, האָט טראָפּלאָוויץ האָט געשריבן לויט דעם מוסטער פון האַלערס אַ געזיכט, האָט אין די שפּעטערדיקע „מלוכת שאול=אויסגאַבן פיל געליטן פון די יידישע צענזארן אין רוסלאַנד. גאַנצע רייזן סטראָפּן האָט דער צענזאר אַרויסגעוואָרפן, חוץ עס איז דאָרט רי רייד וועגן „הערשער“ האָט סידן מלחמות, פאַרזרבן די ערד מיט רציחות און גוילות און פאַכן גאַנצע שפּעט חריב“

און דאך, ביי די אלע חסרונות, איז דער „מלוכת שאול“ פונם דריי-און-צוואנציג-יאָריקן טראַפּלאָוויץ אַ באַרײַטנדיקע דערשיינונג אין דער העברעישער ליטעראַטור. דער פּרוּוו פּונם אַלטן וויזעל צו שאַפֿן אַ העלדן-עפּאָס אויף דער ביבל־שפּראַך איז געבליבן אַ ניט געלונגענער, ביי דער גאַנצער התּפּעלות, וואָס דער דאָזיקער פּרוּוו האָט בשעתו אַרויס-גערוּפֿן; אין איין צײַט אָבער מיט וויזלען האָט דער יונגער ראַמאַנטיש-געשטימטער דיכטער אויס ראַטיבאַר זיך פאַרמאַסטן צו שאַפֿן אַ העלדן-דראַמע — און ער האָט זײַן ציל מיט דערפּאָלג דערגרייכט. אין דעם פּאָריקן באַנד 1 זײַנען שוין באַטראַכט געוואָרן די סיבות, וואָס האָבן גורם געווען די שווערע „חבלי לידה“ פון דער דראַמאַטישער קונסט ביי יידן און געבראַכט דערצו, אַז די קערנדלעך פון דראַמע, וואָס זײַנען געווען פּאַרוזײט אין דעם קולטורעלן יידישן לעבן זײַנט די קרמונישע צײַטן, האָבן אַזוי לאַנג ניט געהאַט די מיגלעכקײט רײַף צו ווערן און צו ברענגען צײַטיקע פּרוכטן. דאָרט האָבן מיר אָנגעוויזן אויף דעם וויכ-טיקן פּאַקטאָר, וואָס ביי דער דורך די נביאים באַגרינדעטער עטיש-מאַנאַטע־טישער וועלט-אַנשויונג האָט געפּעלט דער וויכטיקסטער לעבנס-מאַמענט פון דער גריכישער טראַגעדיע: דער גלויבן אינם בלינדן פּאַטום, אין דעם פּאָרויס-באַשטימטן גזר-דין, וועלכן דער מענטש איז נישט אימ-שטאַנד אָפּצוּווענדן; און וואָס עקשנותדיקער ער קעמפט קעגן זײַן פון פּרעמדע אוכברהמנותדיקע כּוחות פּאָרויס-באַשטימטן מזל — אַלץ אויכ-פאַרמיידלעכער, אַלץ טיפּער וועט זײַן די מפּלה. דער גאַנצער וועלט-באַנעם פּונם מאַנאַטע־טישן יידן מיט זײַן פּעסטן גלויבן אין דעם אַל-מלאַ רחמים, וואָס אונטער זײַן ליבעפולער השגחה געפּינט זיך יעדער באַשעפּעניש, האָט ניט געקענט דערלאָזן, עס זאָל זיך אַנטוויקלען אויפֿן יידישן באַדן די קלאַסישע טראַגעדיע פון אַנטיקן גריכישן סטיל, דער העלד פון יוסף אפרתים דראַמע האָט אָבער געלעבט אין דער פּאַר-נביאימ-

(הסתחת ארץ ויוביה, הגול, הרצה ושריפת כל עריה). אויך אין די איבעריקע סכראַפֿן האָט דעם צענזאָרס רויסער בלייער גימאַכט פּאַרשיידענע „אויסגעסערונגען“. חזן אין דער ערשטער חײַנער אויסגאַבע איז געוורקט: „שם מלך אכור“, ליענען מיר אין די שפּעטערע רוסישע אויסגאַבן: „שם אכור“ — דאָס חזרט „מלך“ איז אַרויסגעוואָרפֿן — אַ מלך קען קיין אכור ניט זײַן. אין דער ערשטער אויסגאַבע ליענען מיר: „הוי מו שלי הארק, מוסימי שיד ורצה“, — אין די רוסישע אויסגאַבן זײַנען די „מושלי הארק“ סאַרביטן דורך „מרגיזי ארק“. אויך איז אין די דאָזיקע אויסגאַבן דער פּערז „לב השרים ולב הפחות“ פאַרביטן דורך „לב נגידים ולב עשירים“. און אַזוי פּסרה.

1 דאַרטן, ז' 337—339, זע אויך אונזער ארבעט: „צו דער געשיכטע פון

דער יידישער טעאַטער-דראַמאַטיק“, ביכער-העלט, I, 1929, 32—41.

דיקער תקופה. דער גאָט פון ישראל איז נאָך דער שטרענגער יהוה-גאָט, דער גאָט פון די הייסע מדבריות און ווילדע, שאַרף-געשפיצטע בערג, אַל גנא ונוסם, וואָס איז לויטער שטרענגער דין און וויל ניט וויסן פון רחמים. ער, דער גאָט פון מלחמה, דער נאַציאָנאַלער גאָט פון די יידישע קריגערישע שבטים, פאָדערט, אַז דער בייגעקומענער שונא דאַרף אומברחמנותדיק פאַרטיליקט ווערן, אפילו ווען ער ליגט שוין קראַפטלאָז און אָן געווער ביי די פיס פונם זיגער. מיט פייער און שווערד דאַרף אויסגעמעקט ווערן דער מינדסטער זיך פון דעם נאַציאָנאַלן געפערלעכן שונא עקל. די בעסערע פון פאָלק, די איידעלע, העלדישע גייסטער, קענען זיך שוין אָבער ניט באַפרידיקן מיט דער דאָזיקער פרימיטיווער בלוטדורשטיקער מאַראַל. און דער שטאַלצער העלדישער מלך שאול בן קיש, דער מאַן, וואָס איז „משכמו ומעלה גבוה מכל העם“, וועגן וועלכן איינער פון די פערסאָנאַזשען אין „מלכות שאול“ דערקלערט, אַז „שוין אין טראַכט פון דיין מוטער ביסטו געווען באַשטימט פאַר אַ מלך און זינט דיין געבורט ביסטו מיט קיניגלעכן גלאַנץ באַשיינט“ 1 — ער האָט דעם מוט זיך אַקעגנצושמעלן דער אַלטער מאַראַל און ניט צו דערפילן דעם גרויזאמען באַפעל פונם שטרענגען יהוה-גאָט. מיטן פיינעם געפיל פון אַן אמתן קינסטלער פאַרשטייט דער דיכטער צו שאַפן אויס דעם מאַמענט דעם אויסגאַנגס-פונקט פון דער גאַנצער דראַמע. זינט דעם מאַמענט אָן ווערט שאול אַ טראַגישע פערזענלעכקייט. זיין שווערער גורל איז שוין פאַרויסבאַשטימט — עס הענגט איבער אים דער פאַטום, דער אומברחמנותדיקער גורל-דין... שוין אין דער ערשטער סצענע דערקלערט שאול מיט פאַרביטערונג: „נאָך בין איך קיניג, נאָר איך קיניג שוין מער ניט“ (מהיות מלך לא חלתי — ממלוך חלתי), און ער זעט פאַר זיך די אויסגעשטרעקטע האַנט, וואָס רייסט אים אַראָפּ די קיניג-קרוין פון קאַפּ. ער, דער מוטיקער קעמפער, וויל זיך אָבער ניט אונטערגעבן. ער קעמפט מיט ווילדער עקשנות אָן רו און אויפהער, נאָר גייסטיק שוין קראַנק און געבראַכן. אַלץ ענגער שליסט אים אַרום דער פאַטאַלער קרייז, דאָס אומפאַרמיידלעכע. בכרי צו פאַרטרייבן די היפּאָכאָנדריע פונם שווערמוטיקן קיניג און די שרעק-בילדער, וואָס לאַסטן איבער אים, באַווויזט זיך דער רויטהאַריקער יינגלינג — דער שאַפּ-הירט מיט זיין פישוף-האַרפע אין דער האַנט. שאול איז אַנטציקט פון די ווונדער-טענער, וואָס דער יונגער דוד רופט אַרויס מיט זיינע צויבער-

1 מיום חללקה אקה הייה קלך

סיום חללקה אותות מלכות דך יקרו.

פינגער; ער דערפילט אָבער מיט זיין שאַרפן אינסטינקט, אז אַט דער מיט ליכט און פרייד באַשאַנקענער יינגלינג אין פאָרויסבאַשטימט צו ווערן זיין יורש אויפן קיניג-שטול. שאול ווייסט צו שעצן דודס גרויסקייט, ער קאָן אָבער ניט פאַרגעסן, אז יענער וועט ווערן זיין טראָן-רויבער; זעט ער אין אים דעם געפערלעכסטן שונא און לויערט אויף זיין לעבן. אָבער ניט פּלוצ דער דורשט נאָך מאַכט באַוועגט שאולן צום עקשנותדיקן קאַמף פאַר דער קרוין, וואָס וואַקלט זיך שוין אויף זיין קאַפּ. זיין האַרץ איז איבערפילט מיט גרויסער ליבע צו זיין פּאָלק, וואָס ער האָט פאַראייניקט פון די אָפּגעזונדערטע שבטים. ער זעט אין אים דאָס איינציקע און אויסדערוויילטע פּאָלק, און קיניגן איבער אזא פּאָלק — אין דער גרעסטער שטאַלץ; קעמפן פאַר אזא טראָן — דאָס איז אַן ערן-זאַך, אַ פּראַגע פון כבוד און זעלבסטגעפיל. אומבאַווסט פילט דער אומ-גליקלעכער קיניג, אז דער קאַמף איז פאַרשפילט, דאָך פירט ער עקשנותדיק ווייטער דעם קאַמף, גיט אים אָפּ זיינע לעצטע גייסטיקע כוחות. אַלץ מער פאַרלירט ער דאָס פּסיכישע גלייכגעוויכט אין דעם דאָזיקן האַפּענונגס-לאָזן געראַנגל. ער, וואָס האָט רחמנות געהאַט אויף דעם ווערלאָזן געפאַנגענעם שונא, שאַפט אַ בלוט-באָד איבער די אומשולדיקע פּהני-נוב; זיין גאַנץ לעבן האָט ער געקעמפט קעגן די מכשפים און צווי-בערער, וואָס פאַרפירן דאָס פּאָלק, און אַליין ווענדט ער זיך אין דער לעצטער נאַכט פאַר זיין טראַגישן סוף צו דער מכשפה פון עין-דור, בכרי אויסצוהערן דעם ענדגילטיקן גז-דין אויס די טויטע ליפן פון דעם איין-שטרענגן „זעער“, וואָס די מכשפה האָט אַרויסגערופן אויס דעם שאַטן-טאַל... דער טראַגישער קאַמף איז באַלד פאַרענדיקט; גלייך ביים באַגינען באַגעגנט דער פון די פיינדלעכע קריגער אַרומגערינגלטער שאול דעם טויט, ווי זיין אמתן דערלייזער און באַפרייער. דער שטאַלצער העלדי-שער קעמפער פּאָלט אָבער פון זיין אייגענער האַנט, זיין בלוטטריפנדיק האַרץ ווערט פון זיין אייגענער שווערד דורכגעשטאַבן. דערצייל מיין פּאָלק — זאָגט ער אָן זיין געווער-טרעגער, — אז זיין קיניג איז געפאַלן פון זיין אייגענער שווערד, אָבער ניט דורך די פּלשתים-הענט! 1.

חזק דער צענטראַלער פיגור, זיינען אין דעם, מלוכת שאול" באַזונ-דערס געלונגען אייניקע פרויען-געשטאַלטן. קודם-בל — שאולס פרוי אַחינועם. אין צאַרטע האַרציקע טענער שילדערט דער דיכטער ניט די קיניגין, נאָר די ליידנדיקע פרוי, וואָס טיילט מיט דעם צער פון איר

1 הקד פי גם קצת מותו הקה איש תל

על חרבו גפיל אף הפלשתים בל תגוהו

אומגליקלעכן מאן. און ווייטער, אין דעם הינטערגרונט באווייזט זיך דער סילועט פון דער צווייטער ליידנדיקער פרוי — דער יונגער מיכל, וואס איר הארץ פארבלוטעט אינם שווערן געראנגל פון צוויי גרויסע ליבעס — צו איר גייסטיק-קראנקן פאטער און צו איר געליבטן — דעם שיינעם טאפערן העלד דוד מבית-לחם. פיל אויפמערקזאמקייט פאר- דינט אויך יוסף אפרתים שפראך און פערזן-בוי. אייניקע שאולם מאנא-לאגן קאנען מיט זייער קראפטפולער שפראך און ווי שטאל געשליפענע מעכטיקע פערזן זיך פארגלייכן מיט משה חיים לוצאטום מייסטערהאפטע סטראפן. די קאלאריט-רייכע און אייגנארטיקע נאכט-סצענע ביי דער מכשפה פון עין-דוד איז א גאנץ נייע דערשיינונג אין דער העברעישער ליטעראטור¹, און עס איז געווען א גרויסע אכידה פאר דער דאזיקער ליטעראטור, וואס יוסף אפרתים ערשטלינג-דראמט איז אויך געווען זיין שוואנען-ליד. אין דעם פריציטיקן קבר פון דעם יונג-פארשטארבענעם דיכטער האט די יונגע ניהעברעישע פאעזיע איינע פון אירע שענסטע האפענונגען באגראבן...²

מיר ווייסן שוין, אז צו דער זעלבער צייט, ווען עס איז דער-שינען טראפלאוויצעס העלד-דראמט אויס דער ביבלצייט, זיינען אויך געמאכט געווארן געלונגענע פרוזן צו שאפן פאמיליענגעמעלדן און לוסטשפילן אויס דעם מאָדערנעם לעבן. די דאזיקע פרוזן האָט מען צו פארדאנקען די רעדאקטאָרן פונם „המאסה“ אייכלן און וואָלפסזאָנען אָבער ניט אויף העברעיש זיינען די דאזיקע, פאמיליענגעמעלדען געשריבן געוואָרן, נאָר אין יידיש. מיר האָבן געזען, ווי אייכל און וואָלפסזאָן קעמפן אין זייערע לוסטשפילן ניט בלויז קעגן די אָרטאָדאָקסן און דעם אַלטן לעבנסשטייגער, נאָר אויך קעגן די „פאַלשע“ און „אומעכטע“ אויפ-געקלערטע, וואָס רעכענען „לייכטזין פיר אויפקלערונג אונד איפפיקייט פיר פרייהייט“. אָבער אויך אין דער העברעישער ליטעראטור זיינען פון פאַרשיי-דענע זייטן געמאכט געוואָרן שאַרפע אַטאקעס אויף די טענדענצן, וואָס האָבן זיך געלאָזט באַמערקן אין דער בערלינער השכלה נאָך מענדעלסאָנאָס טויט. דאָס באַראַקטעריסטישסטע איז דערביי, וואָס די דאזיקע אָנפאַלן זיינען געמאכט געוואָרן ניט בלויז פון דעם אָרטאָדאָקסישן לאַגער, נאָר אויך

1 וועגן דער דאזיקער סצענע — זע פאָריקן באַנד, ז' 383.

2 נאָך זיים לעגן סיגם מחבר (אין 1801) האָט א געזיסער נפתלי הירש ז"ר דוד איבערזעצט דעם „מלוכת שאול“ אייף יידיש אונטערן נאָמען „גדולת דוד ימלוכת שאול“. די איבערזעצונג איז א טאלענטלאָזע אין פאַרקריפּלעס. דאָך האָט זי געהאט א געוויסן דערפאַלג און איסגעהאַלטן אייניקע אויפלאַגעס.

מצד אזעלכע, וואָס האָבן זיך דערקלערט אַלס מענערעלסאָפּאָנס הייסע פּאַר-
ערער און האָבן געפּרעדיקט אויפּקלערונג און בילדונג.
אין די פּאַמפּלעטן און קאַמפּשריפּטן, מיט וועלכע די אָרטאָדאָקסן
זיינען אַרויסגעטראָטן קעגן די „אויפּקלערער“, דאָמינירט נאַטירלעך דער
הויפּט-מאָטיוו: מורא פאַר עפּעס נייע, פאַר אַלץ, וואָס איז ניט געהיי-
ליקט דורך דער מסורה, דורך מנהג אבות. זיי שטעלן אָבער צייטנווייז
אַרויס אויך אַנדערע מאָטיוון, וואָס האָבן אַ קולטור-היסטאָרישן אינטע-
רעס. טיפּיש אין דער הינזיכט איז, אַ שטייגער, די אַנאָנימע בראַשור
„עולם חדש“ ג, וואָס איז דערשינען אין לאַנדאָן אין 1789.

דער אַנאָנימער פּאַרפּאַסער קלאָגט זיך דערויף, וואָס אין דער
לעצטער צייט האָבן זיך געמערט די מינים און אַפּיקורסים, וואָס רופן
זיך „היינטוועלטיקע“ (עולם חדש); זיי ווילן מבטל זיין אונזער הייליקע
תורה, און עס זיינען צווישן זיי פאַראַן אזעלכע, וואָס דערקלערן: משה
רבנו איז געווען אַ געזעצגעבער גלייך מיט אַנדערע געזעצגעבער און
מלכים, וואָס פּלעגן אַרויסגעבן געזעצן לויט דעם מנהג פון זייערע
לענדער. זיי טענהן, דאָס גאָטס ווילן איז בלויז, אַז איין מענטש זאָל
קיין שלעכטס ניט טאָן דעם צווייטן, אָבער ענין טריפות, דער פּאַרבאָט
פון בשר בחלב, תעניתים, ענין חמץ און דעסגלייכן — גייט אים פּלל
ניט אָן. אָט די היינטוועלטיקע — קלאָגט זיך דער פּאַרפּאַסער ווייטער —
וואַרפן פון זיך אַראָפּ דעם עול שמים, זיי איז דערווידער די התנהגות
פון אונזערע אבות, זיי זאָגן: ס'אַ מנהג שטות. פּאַרבייטן זיי טאַקע
זייער הלבשה, זייער גאַנצע התנהגות, זייער שפּראַך, זיי ריידן און
לייענען רק „גלחות“, זיי שעמען זיך מיט אַלץ, וואָס דערמאָנט אין יידיש-
קייט, וואָרעם זיי האָבן שטאַרק מורא, טאַמער וועט מען חס וחלילה
דערקענען, אַז זיי זיינען יידן, און דאָס קאָן דאָך זיי שאַדן צו דער
פּרנסה. זיי קריכן ממש אויס דער הויט, אַבי גלייך צו זיין צו די אומות
העולם. יידיש-ריידן איז ביי זיי די גרעסטע חרפה, זיי טוען ריידן רק
בלשון הגויים, אַ מאָל פּראַנציוויש — דאָס איז ביי זיי די חשובסטע
שפּראַך, אַ מאָל הויך-דייטש. אַפילו די קליינינקע קינדער, ווי נאָר זיי
קאָנען טאַטע-מאַמע זאָגן, לערנט מען זיי שוין לשון הגויים און מען
דערציט זיי „במנהג הגויים“. דער פּאַרפּאַסער איז דערביי מוסיף מיט
אַ געוויסן סאַרקאָזם: זייער גאַנצער מיין איז, מען זאָל ניט דערקענען,

3 הייל דער „עולם הסוף“ איז אַ יקר-המצאיות, ברענגען מיר דאָ דעם
שערי-בלעט בשלמות: „זה הקונטרס נקרא עולם חדש ונקרא עולם הסוף ע"ס פעסי
החדשים והמוכרים כמבואר במנינים הנמצאים ונראים בזמננו. ד' יהסוף וְיִשָּׁר לִבְכֵנו
לְטוֹבָה. נדפס בלונדון בשנת ל'רע"ת מה יעשה בישראל לפ"ק.

אז זיי זיינען יידן; עס העלפט אָבער ניט, — מען ווייסט זייער גוט, פון וועמען זיי שטאַמען. זיי ווילן פאַרגעסן, אז מיר געפינען זיך אין ביטערן גלות און אין גרויסער דערנידעריגונג. זיי פוצן זיך און מאַכן זיך גרויס; זיי האָבן אַלץ, מען וועט זיי צולאָזן צו בכבודיקע שטעלעס, — דאָס זיינען אָבער פּוסטע חלומות: אַפילו קיין אַקסן-היטער וועט מען זיי ניט דערלויבן צו ווערן, מען וועט אונז סיי ווי ניט צולאָזן צו קיין שום אַנדערער שטעלע, וואָס קאָן געבן אַביסל פּרנסה, מיר מעגן אַפילו זיין אָנגעשטאַפּט מיט חכמה און וויסן. אַט דאָס יאָגן זיך נאָך די נייסטע מאָדעס, דאָס פּוצן זיך פון זייערע פּרויען מיטן גרעסטן לוקסוס, אַט די הויך-אויפגעטורעמטע באַפּורערטע פּאַריקן אויף די קעפּ — דאָס ברענגט נאָך שטאַרק אויף קעגן אונז די אומות העולם; זיי זאָגן מיט פאַרדרום, אז ס'איז איצט ממש ניט צו דערקענען צווישן אַ ייד און דעם גרעסטן שררה. איר — טענהן זיי — קלאָגט זיך נאָך, אז איר זייט אין גלות? הלוואי וואָלטן אונזערע קינדער געווען אין אזא גלות 1.

מיר האָבן שוין פּרִיער אָנגעווויזן, אז ניט בלויז אַרטאָדאָקסן זיינען אַרויסגעטראָטן קעגן די „היינטוועלטיקע“ (עולם חדש) קעגן די פּערלינער אויפקלערער, נאָר אויך אַזעלכע, וואָס האָבן אַליין געקעכט פאַר בילדונג און וויסן. אין דער זעלביקער צייט, ווען עס זיינען דערשינען אייכלס און וואָלפּסזאָנס סאַטירעס קעגן דער „פּאַלשער“ און „אונעכטער“ אויפקלערונג, האָט דער יונגער נחמן בר שמוחה בראַש פאַרעפנטלעכט (בערלין, 1796) זיין פּלוגשריפט „עין משפט“. מיט גרויס התפעלות רעדט ער וועגן מענדעלסזאָנען און זיין חומש-איפּערזעצונג, ער, — דערקלערט בראַש, — האָט אונז די תורה איבערזעצט אויף אַן איידעלער פּיינער שפּראַך, בעת מיר האָבן ביז אים גערעדט אויף אַ געמישטן פאַרדאָרבענעם לשון, וואָס האָט אונז געמאַכט צו שאַנד און צו שפּאַט. די ביבל אין-ביי אונז געווען כּספר החתום, ווייל די העברעיִשע שפּראַך און אירע געזעצן האָבן מיר זייער ווייניק פאַרשטאַנען“. גאָט, — רופּט בראַש אויס מיט פּאַטאָס, — האָט געזאָגט: יהי אור! — און משה (מענדעלסזאָן) איז געוואָרן געבאָרן. ער איז דער פּאָטער פון אַלע ביבל-איבערזעצער. ער האָט אונז אין אונזער לעבנס-מדבר דעם ריכטיקן וועג געווויזן“. איז אָבער דאָס אומ-גליק געשען — געשטאַרבן איז משה דער געטלעכער מאַן, און נאָך זיין טויט זיינען די ראשי הַמְּדַבְּרִים געוואָרן קלייניקע נישטיקע נפשותלעך: זיי פּרעדיקן עס פֿון אַלע בימחא אַראָפּ, פּרעדיקן הריסת התורה, לעסטערן די הייליקע שריפט און די ווערטער פון די גרויסע נביאים, און טוען:

1 רעם אָריגינאַל פון די פּאַרנאָנדיקע שטעלן — זע בילאָגן נומ' 6.

נאך דערביי פארזיכערן: זאת התורה אשר צוה לנו משה — אָט דאָס איז די לערע, וואָס מענדעלסזאָן האָט אונז געלאָזט בירושה. נאָך משהס טויט האָבן פיל צו בלאַנדזשען אָנגעפאָנגען, זיי האָבן זיך אַרום אהרנען * פאַרזאָמלט; יענער האָט פאַר זיי דעם „עגל“ געשאַפן, און אַלע טאַנען אַרום דעם נייעם אָפּגאַט. אָט די „פאַרזאָמעלטע“ (אָן אָנשפּילונג אויף די „מאָספּים“) טוען שטורעמען די מויער, וואָס אונזערע חכמים האָבן דורות לאַנג געבויט; ווי די שעדלעכע פּיסקלעך טוען זיי זיך אַרײַנרייסן דורך אַלע שפּאַלטן, מיט שפּאַט ריידן זיי וועגן די תקנות פון אונזערע חכמים, אַלץ דערקלערן זיי פאַר אָבערגלױבן. זיי פאַרזיכערן, אז ניט גאָט האָט משה רבנון באַפוילן די געזעצן פון דער תורה — דאָס האָט זיי משה גופא אויסגעטראַכט, און די גאַנצע תורה איז בלױז אַ זאַמלונג פֿון ייִדישע מנהגים. זיי זיינען מחלל שבת בפרהסיא, וואַרפן פון זיך אָפּ אַלע מצוות פון דער תורה, טוען פרעסן און זויפן, גייען נאָך אַלע גלוסטונגען פון זייער האַרץ, און דאָס אַלץ הייסט ביי זיי: דור דעה ועם נבון וחכם. זיי גרינדן אַלץ חברות, חברות פֿון פּריינדשאַפט און ליבשאַפט **, — די פּריינדשאַפט און ברודערשאַפט באַשטייט אָבער בלױז אין דעם: לוֹסטיק די נעכט צו פאַרברענגען ביי די פּולע וויינבעכערס און אומגעשטערט טאָן, וואָס דאָס האַרץ געלױסט, און דער פאַרפאַסער רופט אױס מיט פאַרביטערונג: „זע, גאָט, ווי מיר זיינען צו שאַנד געוואָרן! געפאַלן איז די קרוין פון אונזער קאָפּ, נישטאָ מער בן־מנחם, וואָס האָט באַנייט און דערפרישט דעם גײסט פון אונזער פּאָלק“ 1.

קעגן די טענדענצן, וואָס די בערלינער „אויפקלערונג“ האָט אָנגענומען נאָך מענדעלסזאָנס טויט, זיינען אויך אַרויסגעטראַטן די אָנזאָגער פון דער השכלה־תקופה אין ליטע און פּוילן, וועגן וועלכע מיר האָבן גערעדט באַריכות אין די לעצטע קאַפיטלעך פון דעם פינפטן באַנד.

מיר האָבן שוין פריער געזען 2 אויס וואָסערע מאַטיוון עס האָט אויסגעבראַכן אַ סכּמוך צווישן מענדעלסזאָנען און דעם מדרקע שלמה דובנא, אין דעם אויבן ציטירטן בריוו ווייזט דובנא בפירוש אָן, אז אייניקע מיטאַרבעטער, וואָס מענדעלסזאָן האָט צוגעצויגן צו דער תורה־

* אָן אָנזוהערעניש אויף אהרן האַלסזאָן, האָט דעפּאַרטמאַנט פאַרעפנט־לעבט זײַן „שיחה בארץ החיים“.

** אָן אָנזוהערעניש אויף דער „געזעלשאַפט דער פּריינדער“, האָט יצחק אייכל, אהרן האַלסזאָן א״נל האָבן געגרינדעט אין חײַנסער 1791 — 1792.

1 די באַטרעטנדיקע צייטשפּאַן אין אַרײַגינגל — זע בײַלאַגע — גומ' 6,

2 זע אויבן, זײַ 59—61.

דערקלערונג („ביאור“) זיינען ייער חשודע מענטשן, ווייל זיי האָבן פון זיך אינגאנצן אָפגעוואָרפן דעם עול פון דער תורה, און אויף זיי איז באמת געזאָגט געוואָרן: סורו נא!

דער אינצידענט מיט שלמה דובנא איז געווען בלויז אן אָנזאָג פון דעם קאָנפליקט, וואָס האָט געמוזט וואָס ווייטער אלץ מער פאַרשארפט ווערן, וואָרעם די טענדענצן, וואָס עס האָט שוין אָנגעמערקט שלמה דובנא — פרנדענקעריי און דאָס עפנטלעכע אָפּוואָרפן די ריטועלע געזעצן פון דער תורה און די דורך דער מסורה געהייליקטע מנהגים, האָבן אָנגענומען נאָך מענדעלסזאָנס טויט נאָך באַדייטנדיק-פּוֹלמעטערע פאַרמען. דאָס האָט געמוזט אַרויסרופן אַ שאַרפן פּראָטעסט מצד די אויפקלערונגס-פּיאָנערן, וואָס האָבן זיך באַוווּזן אין ליטע און פּוילן אין דער צווייטער העלפט 18טן י"ה. אַט די זיינען אויפגעוואַקסן אין אַן אַנדער סאָציאַלער און קולטורעלער סביבה ווי די בערלינער משפּילים, — זיינען ביי זיי נאָך פאַרבליבן אין זייער פּוֹלער שטאַרקייט די וואָרצלען, וואָס האָבן זיי פאַרבונדן מיט דער אַלטער קולטור פון זייער פּאָלק און מיט דער ירושה פון זייערע אַבות. זיי זיינען אויך געווען „אמת-זוכערס“, אָבער גאַנץ שיכטערנע און פּרידלעך געשטימטע. פעסט און זיכער זיינען זיי געווען, אַז דער אמת, דער ריכטיקער אמת, קאָן בשום-אופן ניט סותר זיין די קולטורעלע ירושה פון זייער פּאָלק, די תורה פון זייערע אַבות. זיי האָבן בלויז געזוכט נייע מיטלען, ווי אזוי דעם אין די הייליקע יידישע ספרים פאַרבאָרגענעם אמת צו געפינען, אים דערנענטערן און פאַרשטענדלעך מאַכן דעם ברייטן עולם, דעם גאַנצן פּאָלק, און זיכער זיינען זיי געווען, אַז בכדי דאָס צו דערגרייכן, און אין דעם איז באַשטאַנען זייער אויפקלערענישע ראַלע, כּוּז מען זיך באַנוצן מיט וויסן און בילדונג. ניט אַרויסרייסן זיך פון דער היימישער און אייגענער סביבה איז געווען זייער באַגער, נאָר זי ברייטער מאַכן דורכלופטערן, די פעסט פאַרמאַכטע לאַדנס אויפמאַכן, בכדי עס זאָל מער ליכט אַריינדרינגען, און די טונקעלע שאַטנס פאַרטרייבן...

מיר האָבן שוין אָנגעוווּזן 1, מיט וואָס כאַר אַ פאַרדרוס איינער פון די דאָזיקע קולטור-טרעגער, דער בעל „ספר הברית“, האָט זיך פאַר-האַלטן צו די מאַטעריאַליסטיש-ראַציאָנאַליסטישע אידעען פון זיין צייט. פּנחס הורוויץ, וואָס האָט געלעבט אַ לענגערע צייט אין בערלין, האָט געהאַט די מעגלעכקייט נאָענט זיך צו באַקענען מיט די ראַדיקאַל-ראַציאָנאַליסטישע טענדענצן, וואָס זיינען אלץ פּוֹלער אַרויסגעטראַטן אין די אויפקלערענישע קרייזן, און ער טרעט קעגן זיי אַרויס מיט

1 זע אונזער חזק, ב' V, 313—314.

א שארפער פאָלעמיק אין זיין אין 1797 דערשינענעם „ספר הברית“ מיר האָבן שוין געזען 1 מיט וואָס פאַר אַ כּעס פּנחס הורוויץ איז אַרויס געטראַטן קעגן דעם פּרוּוו צו דערקלערן „מתן תורה“ אויף אַרין „ראַציאָ-נאַליסטישן“ אופן און אַרויסצושטעלן משה רבנו דעם „אבי הנביאים“ אַלס איבערגעשפיצטן, אין נאַטורוויסנשאַפטן באַהבנטן פּאָליטיקער, וואָס האָט אויף אַ גאַנץ קונציקן אופן „גענאַרט דעם גאַנצן דור המדבר“ און אַזעלכע צאָרנדיקע בלעטער קעגן די אַפיקורסישע „המתפרצים בעם“ געפינען זיך אין אַ גאַנץ ברויטער כאָס אין דעם „ספר הברית“, פּילאָ-אָפּישע אויבנאוויפנדיקע אידעען — קלאַנגט זיך פּנחס הורוויץ — געוועל-טיקן איצט איבער פּילע מוחות; שטיצנדיק זיך אויף די דאָזיקע אידעען, טוען זיי עובר זיין אויף אַלע חוקים פון דער תורה; זיי באַנוגענען זיך אָבער ניט דערמיט, וואָס זיי אַליין זינדיקן, ווילן זיי נאָך זיין די מחסוי חרבים, עפּנטלעך טוען זיי פּרעדיקן זייערע אַפיקורסישע אידעען, זיי דרוקן און צעשיקן דער יידישער יוגנט זייערע שריפטן, האַלטן אין איין לויבן די פּילאָזאָפּישע חקירה און די גרויסקייט פון דעם מענטשלעכן שכל, זייער גאַנצער מיין איז לצורך נפשות, אַריינצונארן די יונגע הערצער אין די נעצן פון אַפיקורסות... און אַלץ מער וואַקסט אין פּאָלק די צאָל פון די דורך דער פאַרפירערישער שלאַנג געביסענע, און די מגפה ווערט אַלץ וואָס גרעסער... איך קאָן ניט צווען, ווי מען ווענדעט אָפּ די יוגנט פון דער אמונה און מען נייגט זיך בלויז פאַרן שכל, ניט צו די אַפיקורסים טו איך מיך ווענדן, איך ווייס דאָך גאַנץ גוט, אז קל קאַינע לאַ ישובון, זיי זיינען שוין פאַרדאַרטע בלעטער, לעבעדיקע מתיים, ניט צו די טויטע טו איך ריידן, נאָר צו די קינדער פון דעם פּאָלק ישראל, וואָס האָבן זיך נאָך ניט געלאָזט פאַרפירן פון די רשעים, זיי טו איך וואַרענען, זיי זאָלן זיך ניט לאָזן איבערריידן פון די מסיתים און ניט גיין אין זייערע וועגן.²

ניט מיט ווייניקער רוגז איז אַרויסגעטראַטן קעגן די ראַדיקאַל-ראַציאָנאַליסטישע טענדענצן פון די אויפקלערער אויך דער בעל „אור עולם“ און „טל אורות“ יהודה ליב מרגליות. מיר האָבן שוין אָנגע-וווּן, ווי מרגליות דערקלערט אַ אַלס „עקלהאָפטן ליגן“ די טענה, אז פּילאָזאָפּיע און חקירה פירן דעם מענטשן אַראָפּ פון דעם דרך הישר און ברענגען אים צו אַפיקורסות. ער באַקלאַנגט זיך אָבער אויך אויף

1 דאָרטן, ציט. סט.

2 ספר הברית, 1797, דף 117, עמ' א'.

3 זע אוונער הערק, ב' V, 304.

דעם „קלקול הרורות“ און ווייזט אָן, אַז ס'האָבן זיך ביי אונז געמערט די „מתפרצים“, וואָס וואָרפן פון זיך אַראָפּ רעליגיעזע פאַרבאָטן אויס אויסגעלאַנסקייט און הפקרות, זיי פאַרזיכערן אָבער דערביי, אַז זיי טוען דאָס, ווייל — חכמים אַנחנו בלמוד הפילוסופיה, עס האָבן זיי די פּילאָזאָפּישע אירענען אויפגעקלערט און די אויגן געעפנט 1.

באַזונדערס אינטערעסאַנט איז אין דער הינזיכט מרגליותעס פּאָלע-מיש ווערק „עצי עדן“, וואָס ער האָט פאַרעפנטלעכט אין 1802. מרגליות טרעט דאָ אַרויס קעגן דעם אָנערקענטן באַגרינדער און וועגפירער פון דער בערלינער השכלה — קעגן משה מענדעלסזאָן און זיין גרונדווערק „יערוואַלעס“ 2. מרגליות קאָן בשום אופן ניט מסכים זיין מיט מענדעלס-זאָנס גרונדטעוים, אַז תורת משה טוט ניט באַפעלן, מען זאָל גלויבן אין די אָדער יענע דאָגמען, זי באַפעלט בלויז צו דערפילן די געלעצן און געבאָטן, וואָס דערהייבן דאָס מענטשלעכע לעבן און ברענגען צום צייטלעכן און אייביקן גליק. מרגליות ברענגט דערביי ראיות, וואָס דאַרפן באַוווייזן, אַז אויך אין דער יידישער אמונה זיינען פאַראַן געזעצן, וואָס פאַדערן ניט בלויז טאָן, נאָר אויך גלויבן. באַזונדערס שאַרף טרעט ער אַרויס קעגן מענדעלסזאָנס טעזיס, אַז דאָס יידישע פּאָלק פאַר-מאָגט אַ געטלעך-אַנטפּלעקטע געזעצבונג, אָבער ניט קיין רעליגיע אָפּע באַרונג, און די „איביקע אמת“ נייטיקן זיך פאַקטיש ניט, זיי זאָלן באַשטעטיקט ווערן דורך ניסים ונפלאות, באַשר זיי זיינען „פערנופּטגעזעצן“, וואָס שטיצן זיך אויפן מענטשלעכן שכל. מרגליות קאָן בשום אופן ניט מסכים זיין מיט מענדעלסזאָנס פרוזן אַרויסצושטעלן אין גלויבנספּראַגן אַלס העכסטע אינסטאַנץ דעם מענטשלעכן קריטישן שכל און צו באַגרינדן אויף אַ ריין ראַציאָנאַליסטישן אופן די נייטיקייט און „פאַרנינפטיקייט“ פון דעם יידישן ריטוס. „ווי אזוי — פּרעגט מרגליות — איז עס, אַשטייגער, מעגלעך צו דערקלערן אויף אַ ראַציאָנאַליסטישן אופן, אַז דערמיט, וואָס דער פּהן באַשפּריצט זיך און דעם מזבח מיטן בלוט פונם קרבן, ווערט דערוועקט די שפּע פון קרושה?“ (מה שהכהו מלכלך עצמו והמזבח בדם הכבש גורם השפעת קרושה). מרגליות איז פעסט איבערצייגט, אַז אין תורת משה זיינען צונויפגעפּלאַכטן געזעצן און באַפעלן, וואָס רעגולירן די דעם מענטשנס אַקטיוו טאָן, אי זיינע גלויב-בונגען. דער רעליגיעזער ריטוס און קולט-צערעמאָניאַל איז ענג

1 טל אריות, 1843, 61

2 אַן אינטערעסאַנטער סטריך: מרגליות הייזט, אַנב, אָן, אַז ער האָט אויך געהאַלטן אַ ספּעציעלע דרשה, ווי ער האָט פּאַלעמיוירט קעגן די סעזיסן פון מענדעלס-זאָנס „יערוואַלעס“.

פארבונדן ניט בלויז מיט דעם נארמירן דעם מענטשנס האנדלונגען און אויפפירונג, נאר אויך מיט זיינע גלויבנס-דאגמען.

ווי שלמה מיימון אין זיין „לעבענסגעשיכטע“¹, אזוי קריטיקירט אויך מרגליות מענדעלסזאגס טעזיס וועגן דער קאמפעטענץ פון א רעליג' גיעזן קיבוץ. אמת, דערקלערט מרגליות, דער שטאצט דארף זיך האלטן ביים פרינציפ פון פולשטענדיקער געוויסענספרייהייט, אבער פונקט ווי די מלוכה האט דאס רעכט צו פאדערן, אז זיינע בירגער זאלן דערפילן אלץ, וואס איז נייטיק פאר טובת הכלל, אזוי דארף אויך דער רעליג' גיעזער געמיינדע געגעבן ווערן דאס רעכט צו פאדערן פון אירע מיטגליד-דער, אז זיי טארן ניט עובר זיין בפרהסיא אויף די דינים פון דער רעליגיע אין אפוארפן דעם פעסטגעזעצטן רעליגיעזן קולט. אין דער ייד א מיט-גליד פון א רעליגיעזער קהילה — באהויפט מרגליות — האט ער ניט דאס רעכט עפנטלעך עובר צו זיין אויף אירע רעליגיעזע געזעצן און דאגמען.

ס'איז אינטערעסאנט, וואס מרגליות האלט פאר נייטיק אונטער-צושטרייבן, אז ער גרענעצט אפ מענדעלסזאגן אלס פערזענלעכקייט פון די טענדענצן, וואס ווערן אזוי בולט דורכגעפירט אין זיין „יערוואלעם“. מרגליות ווייסט זייער גוט וועגן מענדעלסזאגס „קרע שבלב“, ער ווייסט, אז מענדעלסזאגן דער ראציאנאליסט בלייבט דאך „שטאקידע“, וואס געפינט, אז די „געזעצן, פארשריפטן, געבאטן און לעבענסרעגעלן“ פון תורת משה דארפן בלייבן אומפארענדערלעך און זיינען חל אויף אייביקע צייטן אויף יעדן מיטגליד פון דעם יידישן פאלק. און מרגליות ווייזט טאקע דערביי אן, אז ער האט פערזענלעך געקענט מענדעלסזאגן און ווייסט, אז יענער האט פון זיך ניט אפגעווארפן דעם עול פון די מצוות²; נאר די ראציאנאליסטישע אידעען, וואס מענדעלסזאגן האט ארויסגעזאגט, זיי — באזויכערט מרגליות — האבן אונטערגעגראבן דעם גלויבן ביי זיינע נאכפאלגער.

מרגליות האט געשריבן זיין „עציעדן“, בעת ער האט שוין געוויינט אין פראנקפורט דאדער, און ער האט געהאט די מעגלעכקייט גאנץ נאענט זיך צו באקענען מיט די נייע שטרעמונגען, וואס האבן זיך באוויזן צום סוף 18טן י"ה אין די פראגרעסיווע קרייזן פון די יידן אין פרייסן. ער האט מיט אייגענע אויגן געקאנט צוזען, ווי אזוי די אויפקלערונגס-

1 זע אייבן 163 - 165.

2 עצי כדן, 7: אלו לא ידעתיו בחייו גם אני, הייתי חישדו שזיקר האמינה

היתה רחוקה ביד

באוועגונג און דער קאמף פאר רעפארם און גלייכבארעכטיקונג האבן זיך צונויפגעפלאצטן מיט דער שמר-עפירעמיע, וואָס איז דעמאלט געוואקסן מיט אימהדיקער געשווינדקייט אין די גרעסערע פרייסישע קהילות. עס האלט אין איין וואקסן — קלאַגט זיך מרגליות — די צאל פון די, וואָס טרינקען מיט דורשט די ביי די אומות העולם אויפגעצויגענע פילאָזאָ-פישע אידעען, מיט זיי פארברענגען זיי זייער גאַנצע צייט, און דעם עול פון דער תורה טוען זיי אינגאַנצן אָפּוואַרפן. און פרוּווט איר איינעם פון זיי שטראַפן מיט אייערע רייד, פאַרוואָס ער טוט די תורה פאַרלאָזן, ענטפערט ער אייך מיט שטאַלץ: איך פאַרנעם מיך מיט דעם וויכטיקסטן, וואָס עס קאָן נאָר געבן — מיט גאַט-רערפאַרשונג (חקירות אלקות). איך טו דאָך דערמיט מקיים זיין דאָס גרויסע געבאָט: „דע את אלקי אביך ועבדהו!“ 1 — דאַרפסט וויסן גאָט דיין פאָטער און אים דינען.

און מרגליות גיט דערביי אַ אין קולטור-היסטאָרישער הינזיכט אינטערעסאַנט בילד, ווי אזוי עס איז אין זיין סביבה פאַרגעקומען דער אויפקלערונגס-פראָצעס ביי פיל פון דער שטודירנדיקער יידישער יוגנט.

די, — דערציילט מרגליות, — וואָס האָבן געוואַלט זיך אַרויסרייסן פון די ענגע ד' אמות און געשטרעבט צו אייראָפּעיִשער בילדונג, זיינען אין דער התחלה געקומען מיט אַזעלכע טענות: אונז איז זייער טייער אונזער תורה, אָבער — טוב תורה עם דרך ארץ! דאָרט שטייט דאָך געשריבן: רק עם חכם ונכון חגוי הזה, מיר אָבער אין אונזער דור זיינען בלוין פון וועלכן ס'איז וויסן, מיר ריירן בלעגי שפה — אויף אַ פאַרדאַרבענער שפראַך; מיט ביטול קוקן די אַרומיקע פעלקער אויף אונז, ווי אויף ווילדע מענטשן; און דווקא אין אונזער דור זעען מיר דאָך, ווי פיל פון אונזערע שכנים ווילן מיט אונז לעבן אין פרידן און פרוּוו זיך פאַרהאַלטן צו אונז מיט ליבשאַפט. פאַרוואָס זשע זאָלן מיר מיט אונזער אומוויסן צעשטערן דעם בונד און מאַכן אונז פאַרהאַסט ביי די אומות העולם?

ווי נאָר אָבער — דערציילט ווייטער מרגליות — זיי האָבן זיך אָנגעשמעקט מיט די היינטיקע פילאָזאָפישע אידעען, איז ביי זיי גלייך אַפּגעשוואַכט געוואָרן דער פאַרבאַנד מיט דער אמונה פון די אבות; אַפּגעוואָרפן האָבן זיי פון זיך אַלע מצוות און געבאָטן, און פון מנהג אבות ווילן זיי ניט וויסן. מער פון אַלעם האָבן זיי מורא, מען זאָל זיי ניט האַלטן פאַר אַפּגעשטאַנענע און ניט גענוג אויפגעקלערטע, טוען זיי אַלץ, בכדי צו דערווייזן, אַז דער עץ הרעת האָט זיי די אויגן

געפנט, איינגעדורנגען זיינען זיי אין די טויערן פון חכמה, און אראנס דעם ליכט פון וויסן האָבן זיי זיך איבערצייגט, כי שמר נחלו אבותינו — פאלש איז די לערע, וואָס מיר האָבן באַקומען בירושא, און אָפגעוואָרפן דאָרע ווערן דער שווערער עול פון כסורה... און זיי טוען נאָך אָפן פרע-דיקן זייערע זינדיקע אידעען, זיי ווילן וואָס מער מענטשן פאָנגען אין זייערע נעצן, דאָס גאַנצע פאָלק ווילן זיי פארפירן, עס זאָל גיין אין זייערע דרכים... 1. ביטער — רופט אויס מרגליות — קלאַנט מיין האַרץ, ווען איך טו מיך דערמאָנען, ווי פיל פון מיין פאָלק זיינען פאַר-לאָרן געגאַנגען! (לבי כחללים והמה על חללי בת עמי).

מרגליות שטעלט זיך דערביי פאַזונדערס אָפ אויף איין אויסלעג-דישן שריפטשטעלער, וועלכער האָט, לויט זיין מיינונג, געהאַט אַ פאַזונ-דערס שעדלעכע ווירקונג אויף דער יידישער יונגט פון זיין דור. דער בעל „עצי עדן“ רופט, אמת, דעם דאָזיקן שריפטשטעלער ניט אָן ביים נאָמען, עס איז אָבער ניט שווער זיך אָנצושטויסן, אז עס ווערט דאָ געמיינט ניט קיין אַנדערער, ווי וואָלטער.

פאַזונדערס שנעל — שטרייכט מרגליות אונטער — דערווייטערן זיך פון דער אמונה די, וואָס האָבן איינגעזאָפּט אין זיך דעם שלאַנגען-גיפט פון דעם פאַזוסטן אַפיקורם, וואָס האָט געלעבט „בארץ לועז“. ער איז געווען דער ראש המדברים, וואָס האָט איבער דער גאַנצער וועלט פאַרשפּרייט זיינע שעדלעכע געדאַנקען. מיט חוצפה איז ער אַרויס-געמראָטן און באַשפּאַט אַלע אמונות, איבעראַל האָט ער פאַרזייט זיין גיפטיקן זאָמען. געוואַלדיק גרויס איז די צאָל פון די, וואָס ער האָט פאַרפירט מיט זיינע ווערק ביי זיין לעבן און אויך נאָך זיין טויט... אַלע אמונות פון אייראָפע האָט ער געמאַכט פאַרן צילשייב פון זיין האַט, האָט זיי באַגאַסן מיט זיין גאַליקן שפּאַט, געוואָלט זיי צעשמעטערן און צעישטערן... 2.

בעת פּנחס הורוויץ, מרגליות און זייערע מיטהעלפער האָבן געפירט אַ קאַמף קעגן די „אַפיקורסישע“ שטרעמונגען, האָבן די אידעען

1 עצי עדן, 15—16.

2 דארטן, 16: וביחוד מי פּיניק ראש פּחנים מן המין הידוע שהיה בארץ לועז, אכר פרע דעתו לשמצה... ובראש כל המיברים בצואר שתק ללעוג על הדתות עלתה צחנתו כי הגדיל לעשות. ביצי צפוני בקע, האוכל מביציהם ימות; בספרו נוקשו ינלכרו בו רבים אשר הפית במוחו ובחיו. כגן עדן היתה הארץ לפניו ואחריו מרבר שממה... כי בשאט נפש לקח כל הדתות אשר באיראסיע וקבצם כעמיר גורנה, גירן האסד אכר לו, לזרסם את הקוצים ואת הברקיים כהדוש מחבן במו מדמינה ולכשאת אותם משרשיהם...

פון דער „בערלינער השפלה“ ביסלעכווייז, אין קוים באַמערקלעכע דינינקע שנורן, אָנגעהויבן אַרײַנצודרינגען אין די ליטוויש=פּוילישע פּראָווינצן 1, וואָס זײַנען אָקאָרשט נאָך דער פּוילן=צעטיילונג אַרונטער אונטער דער מאַכט פון דעם צאַרישן רוסלאַנד. טיפּיש איז אין דער הינזיכט דער אין וויכרוסישן שטעטל קרעסלאַווקע פּראַקטיצירנדיקער אַרצט יעקב אליהו פּראַנק, וואָס האָט באַקומען מעדיצינישע בילדונג אין דײַטש=לאַנד. אין זײַן מעמאָראַנדום 2, „צי קאָן אַ ייד ווערן אַ געטרייער און נוצלעכער בירגער“, וואָס ער האָט אין 1800 דערלאַנגט דערזשאַווינען, דערקלערט דער דאָזיקער אויף דער בערלינער השפלה אויפגעצויגענער דאָקטאָר די אַנטוויקלונגס=געשיכטע פון דער יידישער אמונה אויף אז נאָרו, ראַציאָנאַליסטישן אופן: די יידישע אמונה האָט אין איר בראַשית=דיקער ריינקייט זיך געשטיצט אויפן פשוטן לעזוס און אויף די פּאָדע=רונגען פון רײַנער מאַראַל. די שפּעטערדיקע לערער פונם יידישן פּאָלק, וואָס אַ טײל פון זײ זײַנען געווען בעלי חלומות, דײַה פאַרפירטע באַטריגער, און דער אַנדערער טײל — פשוטע באַטריגער, — זײ האָבן אַנטשטעלט און פאַרקריפלט דעם אמתן גײסט פון דער יידישער לערע דורך מיסטיש=תלמודישע פירושים צום ביבלישן טעסט. זײ האָבן עס פאַרטונקלט די באַגריפן פון אמת און נײט=אמת. אָנשטאָט פּראַקטישע, לעבנסנוצלעכע מדות טובות, האָבן זײ אײַנגעפירט אומגעלומ=פערטע, נאַרישע תפילות און גײסטלאָזע און זינלאָזע תקנות. אויס פּערזענלעכע חשבונות און קלײנלעכער טובת=הנאה האָבן זײ געפירט דאָס פאַרבלענדעטע פּאָלק, דורך דעם געהײליקטן חשכות פון אַבער=גלויבן, ווהיזן זײ האָבן געוואָלט...

דער דאָקטאָר פּראַנק איז אַבער נײט געווען אײנער. ער האָט געפונען געזיננס=חברים צווישן די מיטגלידער פון דעם שקלאָווער קרײז, וואָס האָט געשפילט אזא וויכטיקע ראָלע צווישן די השפלה=פּיאָנערן אין ליטע און וויכרוסלאַנד 3. מיר האָבן שוין אין דעם פינפטן באַנד אָנגע=ווײז, וואָס פאַר אַ וויכטיקער האַנדלס=צענטער שקלאָוו איז געווען זינט דעם לעצטן פּערטל פונם 18טן יײה, נאָכדעם ווי די גאַנצע געגנט איז בײַ דער ערשטער צעטיילונג פון פוילן אַריבער צו רוסלאַנד. יידישע

1 די ערשטע יאָרגענג המאסף (8—1785) האָבן געהאַט פּאָלגנדיקע אַפּאָנעטן אין פוילן און ליטע. אין חילנע: יוסף אָלעס (2 עקזעמפּל.), יעקב לױכשיץ הרומא, מיכל גאַרשאַן, שמעיה בערלין; אין שקלאָוו: יושע בר' רױוס; אין לובלין: יעקב בן נפתלי; אין חאַרשע: שמעון האַללענדר.

2 פּאַרעפּנטלעכט בײַ י. אײס. העסטען אין זײַן 46—48. *Евреи в России*.

3 זע אונזער חזק ב' V, 332—336.

רייכע שקלאָווער סוחרים האָבן געהאַנדלט מיט מאַסקווע, פעטער-בורג און אַנדערע וויכטיקע רוסישע צענטערן. אייניקע פון די ראָזיקע סוחרים האָבן פאַרבונדן געשעפטלעכע באַציִונגען מיט גרויסע רוסישע שררות, ווי, צום ביישפּיל, דער שוין פריער דערמאָנטער יהושע צייטלין און נתן-נטע נאָטקין זיינען געווען חשובים ביים באַווסטן פּאָטיאָמקיןען און אַראַנטק אים זיינען זיי געוואָרן גרויס-ליפּעראַנטן ביי דער רוסישער אַרמיי. די ראָזיקע פאַרבינדונגען האָבן געבראַכט דערצו, וואָס שוין צום סוף 18טן י"ה האָט אין פעטערבורג זיך געבילדעט אַ קליינע קאָלאָניע פון שקלאָווער אויסוואַנדערער. פּילזאָגנדיק איז שוין פּאָלגנדיקער פרט: פון ניין פּערזאָן, וואָס האָבן אין 1800 אין פעטערבורג געמאַכט אַן אָפּמאַך מיט דער קירכלעכער פאַרוואַלטונג פון דער דייטשער אַרטיקער קאָלאָניע וועגן אָפּטרעטן אַ באַשטימטן פּלאַץ פאַר אַ יידישן בית-עלמין, ווערט ביי פינף בפּירוש אָנגעווין, אַז זיי זיינען אויס שקלאָוו געהומענע 1. נאָך אין די לעצטע יאָרן פון יעקאָטערינאַ דער צווייטערס רעגירונג האָט זיך אין פעטערבורג באַזעצט יהושע צייטלינס איידעם אברהם פּרץ, אַ רייכער ליפּעראַנט און מוכסן (אַטקופּשטיק), וואָס האָט געפירט נאָענטע באַקאַנטשאַפט מיט ספּעראַנסקין, קאַנקרינען און אַנדערע רוסישע שררות. פאַר אַ דערציער פון זיין זון האָט פּרץ איינגעלאָרן צו זיך קיין פעטערבורג דעם באַווסטן השכלה-פּיאָנער מענדל לעפּין. צוזאַמען מיט פּרץ איז פון שקלאָוו אריבערגעפאָרן קיין פעטערבורג זיין גוטער פריינד יהודה לייב נעוואַכאָוויץ 2 און דער שוין אויבנדערמאָנטער רייכער ליפּעראַנט נתן נטע שקלאָווער. אין פעטערבורג האָט אויך דעמאָלט געלעבט דער מעדיצין-ראַקטאָר זאַלעמאַן און דער אייראָפּעיִש-געבילדעטער טער עטינגער 3.

אַט אַזוי האָט זיך אין פעטערבורג געבילדעט אַ קליינע יידישע קאָלאָניע, וואָס קאָן אין געוויסער הינזיכט פאַטראַכט ווערן ווי אַ זעיר אַנפּיץ פון דער בערלינער קהילה. די ראָלע פון די בערלינער נעגאַציאַנטן און פינאַנסיסטן האָבן אין פעטערבורג געשפּילט אַזוינע רייכע מוכסנס און ליפּעראַנטן, ווי פּרץ און נאָטקין. רייך און אונטערנעמעריש, האָבן זיי געפירט באַקאַנטשאַפט מיט די אָנגעזעענסטע שיכטן פון דער קריסט-²

1 II. O. Гордов, К истории поселения евреев в Петербурге
(Воск. 1881, II)

2 אַ געבאָרענער אויס לעטיטשוב אין 1776. ער פלעגט זיך דערפאַר קומענען: יהודה לייב פון גח פלעטיטשוב

3 זאַלעמאַן און עטינגער זיינען סאַ-צייכנס צהישן די אַבאָנענטן אויף דעם „המאָקף“ פאַרן יאָר 1809.

לעכער געזעלשאפט. אויפגעצויגן אויף דער ליטעראטור פון די בערלינער „אויפקלערער“, קומענדיק אין טעגלעכן באריר מיטן רוסישן אדל און אָנגעווענע באַמטע, האָבן די דאָזיקע אייראָפּעיש-געבילדעטע כוהנים אויך אזוי שמערצעך, ווי זייערע מיטברידער אין בערלין, געפילט ניט בלויז די סאָציאַל-רעכטלעכע אונטערדריקטקייט פון דעם יידישן פּאָלק, נאָר אויך דעם ביטול און קאַלטע פאַראַכטונג, מיט וועלכע עס פאַר-האַלט זיך די קריסטלעכע געזעלשאַפט שוין צום נאָמען ייד אַליין. און דאָס דאָזיקע פאַרביטערונגס-געפיל האָט טאַקע באַלד באַקומען זיין ליטע-דאָרטישן תּיקון, געפונען זיין פּולן אויסדרוק אַראַנג דעם אויבנדערמאָנטן יהודה ליב נעוואַכאוויטץ.

אין 1803, ווען עס איז לויט דעם קיסרס באַפעל געגרינדעט געוואָרן דער קאָמיטעט מיט דער אויפגאַבע צו באַטראַכטן די פּראַגע וועגן רעגולירן די יידישע עקאָנאָמיש-רעכטלעכע גאַנצע, זיינען צו דעם צוועק אַהין איינגעלאָרן געוואָרן ספּעציעלע דעפּוטאַטן פון פאַרשיידענע יידישע קהילות. דאָס האָט געמאַכט אַ שטאַרקן רושם אויף דער קליי-נער אַרטיקער יידישער קאָלאָניע. ווי דער „סאָלעראַנץ-עדיקט“ פון יאָזעף דעם צווייטן האָט בשעתו אַרויסגערופן אַ געוואַלדיקע התּפעלות ביי די בערלינער „אויפקלערער“, אזוי האָבן אויך די פעטערבורגער משכילים געלויבט ביז אין די הימלען אַלכסנדר דעם ערשטנס באַפעל און באַגריסס אים ווי דעם באַפרייער און דערלייזער פון דעם יידישן פּאָלק. בעת די יידישע דעפּוטאַטן זיינען זיך צונויפגעפּאָרן קיין פעטערבורג און דער קאָמי-טעט האָט אָנגעפּאַנגען זיינע זיצונגען, האָט נעוואַכאוויטץ פאַרעפּנטלעכט (אין 1803) זיין רוסישע, דעם מיניסטער פון אינערן קאָטשוביי געוויר-מעטע פּלוגשריפט „Вопль дщери Еврейской“, די ערשטע רוסישע שריפט, פון אַ יידישער האַנט געשריבן. אין אַ יאָר אַרם (1804) האָט נעוואַכאוויטץ איבערגעדרוקט זיין ווערק אין שקלאָוו אין העברעישער איבערזעצונג אונטער דעם טיטול: קול שועת בת יהודה, והיא מליצה ישרה עבור עם יהודה, להסיר כמנו תלונות העמים ו.

ניט געקוקט דערויף, וואָס דער רוסישער טעקסט איז דערשינען פאַרן העברעישן, איז אָבער אויסער ספק, אַז אייניקע טיילן, ווי אַשטיי-נער, דער „מאמר שנאת הדתות ואמת ושלום“, זיינען לכתחילה געשריבן געווען אין העברעיש. אין דעם העברעישן סטיל פון „קול שועת בת יהודה“, ווי אויך אין דעם פאַרפּאַסערס גאַנצן וועלט-באַנעם פּילט זיך שטאַרק די השפּעה פון די בעלי „המאספים“. אין דער פאַררעדע צו

דער העברעישער איבערזעצונג, ווי אויך אין דעם ווערק גופא רעדט דער פארפאסער מיט גרויס התפעלות וועגן דעם 18טן „סעקוליוס“ (יאר-הונדערט), ווי וועגן א „דור דעה לא היה כמוהו בַּעַמִּים מיום היות האדם על הארץ“, א „דור פון וויסן, פון מענטשנליכע, פון דעמאָקראַטישער עניוּת, ווען שטאַרקע און פעכטיקע הערן געלאָסן אויס דעם אמת אויס דעם מויל פון קליינע און נישטיקע, א דור, וואָס זיין גלייכן איז אין דער נעשיכטע ניט צו געפינען, א דור, אין וועלכן עס האָט הויך אויפגעשיינט דער שטערן פון רוסלאַנד, וואָס האָט מיך, בת יהודה, פאַר אַ טאַכטער אויפגענומען“¹. אין דעם אויבן-דערמאָנטן „מאמר שנאת הדתות“ ווערט פאַרגעשטעלט, ווי די „שנאת הדת“ ווערט מיט שפּאַט פאַרטריבן אויס אייראָפּע, דאָרט טוען איצט געוועלטיקן רק פּירן און גערעכטיקייט, און איבערגליקלעך טוען אונטער זייער שוץ פאַרווילן אלע פעלקער ברידער-לעך צוזאַמען, און אַלס איינעם פון די גלענצנדיקסטע אַנזאָגער וועגן דער התחלה פון דער דאָזיקער ליכטיקער תקופה זעט נעוואַכאָוויטץ אין אַלפסנדרס באַפעל צו גרינדן דעם אויבן-דערמאָנטן „קאָמיטעט“, וואָס וועט לויט נעוואַכאָוויצעס פעסטער איבערצייגונג זיך פאַרנעמען „מיט אויסבעסערן די לאַגע פון די אומגליקלעכע יידן און דערהויבן זיי צו די הויכע שטאַפלען פון גליק און ווילשאַטאַנד“ (לדרוש בשלום היהודים הנדחים, להטיב מעמדם ולהעמידם על כַּמְתֵי האושר וההצלחה). און מיט פאַטאָס רוכט אויס דער פאַרפאָסער: ווער קאָן דערציילן, ווער באַשרייבן די אַלע טובות, וואָס דאָס דאָזיקע קיניגרייך (רוסלאַנד) האָט מיט אונז געטאָן, זיין גרויסע מילדזייט צו די פאַרוואַגלטע יידן. די אַלע גענאָרן זיינען טיה איינגעקרינט אין מיין האַרץ, איך וועל אין זיי קיין מאָל ניט פאַרגעסן, איך וועל שטענדיק לויבן די קינדער פון רוס-לאַנד און הויך וועל איך מיין שטים דערהויבן וועגן זייער גערעכטיקייט אַלע אַנדערע פעלקער צו דערציילן“².

און מיט שטאַלץ ווענדעט זיך דער פאַרפאָסער צו די „אויסלענדער“ (чужеземцы): „און איר, גאוהדיקע און קנאה-פולע אויסלענדער, וואָס איר שטאַלצירט מיט אייער בילדונג, איר זייט טאַקע באַדייטנדיק פּרִיער אַריינגעטראַטן אין די טויערן פון וויסן, ווי די רוסן, און דאָך האָבן יענע אייך איבערגעיאָנט אין טאָלעראַנץ און מענטשן-ליבע... איר, וואָס באַרימט אייך מיט אייערע פּרייהייטן, מיט אייערע רעפּובליקן — קומט אַהער צו

1 קיל שועת בת יהודה, א 11.

2 דאָרטן, 34.

די מיט שניי באדעקטע פלעכן און לערנט ערשט קענען אמתע מענטשן:
ליבע 1...

דער באַרפאַסער פון „קול שועת בת יהודה“ פרווט חלומען אויף דער וואַך, דאָס געוונטשענע באַטראַכט ער שוין אַלס געשעען און פאַר-ווירקלעכט. ער שילדערט, ווי דער ייד, וואָס איז אומעטום געווען צו שפּאַט און צו געלעכטער און איז ווי אַ שפּריי דורכן שטראָם געשליי-דערט געוואָרן פון לאַנד צו לאַנד, האָט ענדלעך געפונען רו אויף די רוסישע ברעגן. דאָרט האָט פאַר אים אויפגעשוינט די זון פון רחמים, דער צוויי-קעפיקער אַדלער טוט מיט ליבע איבער אים זיינע פליגלען פאַרשפּרייטן. פאַרגעסן איז דער פאַרעכטליכער נאָמען „זשורד“, און מיט גרויס אַכטונג ווערט ער העברעער גענאַנט. פריי לאָזט מען אים זיך באַזעצן אין לאַנד, גלייך איז ער געשטעלט מיט אַלע אַנדערע פעלקער 2... נעוואַכאוויטץ איז אָבער פּלל ניט געווען קיין „טרוימער פונם געטאָ“, נאָר אַ רעאַלער געשעפטסמאַן, וואָס האָט געלעבט די לעצטע יאָרן אין דער אויסשליסלעכער סביבה פון די „ליבעפולע ראָססן“; און ער האָט זייער גוט געוואָסן, ווי ווייט עס האַלט נאָך דאָרט פון „טאַלע-ראַנטע“ און „פּרוינדליכע“ באַציונגען צו יידן... ווענדעט ער זיך טאַקע דערפאַר צו די „בני רוסיא האהובים“ מיט אַ הכנעהדיק געבעט, זיי זאָלן פאַרנעמען דעם „בימערן געשריי“ פון דער אומגליקלעכער „בת יהודה“: צו אַיך, איר בני רוסיא אוהבי האדם, וואָס ליבט פּרידן און שטרעבט צו טאַלעראַנק, צו אַיך טו איך רופן, פאַר אַיך טו איך מיין פאַרבי-טערט האַרץ אויסגיטן! פאַרוואָס זיינען די יידן אזוי געשענדעט און פאַראַכטעט? פאַר וואָס דערוועקט דער נאָמען ייד צאָרן און שנאה? איך בין געוואָרן צו שאַנד און צו שפּאַט ביי די פעלקער, מען טוט מיט מיר קליינע קינדער שרעקן... אוי! איר קריסטן, איר זייט באַרימט מיט אַייערע מדות רהמים און חסד! האָט אויף אונז רחמנות, קערט אום אַייערע איידעלע הערצער צו אונז! 3 פאַר וואָס זיינען מיר ביי אַיך אזוי פאַרהאַסט? וואָס וועט איר דען געוויינען, ווען מיר וועלן, בכדי פונם לעבן צו געניסן, פאַרלאָזן דעם דת פון אונזערע אבות? צי האָט איר דען ניט געהערט וועגן די ווערטער, מיט וועלכע משה מענט דעלסזאָן, אונזער באַרימטער שריפטשמעלער, האָט זיך אין זיין „יערוואַ-לעם“ געווענדעט צו זיינע קריסטלעכע מיטבירגער: „מיר קאַנען דאָך ניט

1 קול שועת בת יהודה 7, 32—33, 35; רוסישער טעקסט, 60, 63.

2 דאָרטן, 34.

3 О христиане, имѣйте к нам жалость! обратите к нам нѣж-

ныя сердца ваши!

מיטן פולן הארצן פארלאזן אונזער אמונה, — וואָס-וועט אַיך אַרויכ-
קומען, אז איר וועט מערן צווישן אַיך ניט-גלויביקע ברידער? 1...
פאַר וואָס טוט איר אזוי שענדן דאָס הויז ישראל? פאַר וואָס
פאַרטרייבט איר אים אױס אױערע הערצער? 2...

ווי שטאַלץ וואָלט איך געווען, ווען איר זאָלט מיך „ברודער“ און
„מיטברוגער“ רופן! טייערע קינדער פון צפון-לאַנד! זעט, ווי אַייערע
רעכטליבנדיקע מלכים טוען אַיך לערנען, אז איר דאַרפט לעבן אין פּריון
מיט אַלע פעלקער, וואָס ווױנען מיט אַיך צוזאַמען, — דערפילט-וועט
זייער ווילן... אין דער צייט, ווען אַלע פעלקער פון אייראָפּע האָבן
געשלאָסן צווישן זיך פּריון און ברידערלעכקייט, בלויבט דאָס הויז ישראל
צו שפּאַט און צו געלעכטער. ווער קאָן באַשרייבן דעם דאָזיקן פיין!
ווער קאָן דערציילן דעם צער כּוון דעם מענטשן, וואָס ווערט פון אַלעמען
פאַראַכטעט? ווען אַלע דונערשטימען פון דעם געוואַלדיקסטן שטורעם
און דעם דערצאָרנטן ברומעדיקן ים זאָלן זיך צונויפגיין מיט די וויי-
געשרייען פון דעם אומגליקלעכן געשענרעטן מאָן, וואָלטן ערשט דעמאָלט
אבשר די מענטשן געקענט האָבן אַ באַגריף וועגן דעם שמאַרציקן
ווייטאָג פון זיין נשמה!... שטאַרק פאַרביטערט אין מױן האַרץ, און
רחמים זױ איך בעטן! 3.

ס'איז באַראַקטעגיסטיש, וואָס געוואַכאָוויטש טוט כמעט ווי ניט
באַמערקן די קאַטאַסטראַפּאַלע נויט און עקאָנאָמישע רעכטלאָזיקייט פון
דער יידישער באַפעלקערונג אין „תּחום“; ער, דער געבילדעטער אינטע-
ליגענט, טוט דער עיקר קלאָגן דערויף, וואָס ער, ווערט דערווייטערט
פון זיינע מיטברוגערס הערצער“ 8, בעת ער איז דאָך אזוי שטאַלץ,
וואָס „ער קאָן די ראַסן רופן: מיטברוגער“... טוט ער דערפאַר
הכנעהדיק אויסגיין זיין ביטער האַרץ פאַר די „געליבטע ראַסיסאַנעס“,
און „מענטשנליבנדיקע ראַסן“; ער בעט „לייטזעליקייט מצד די געביל-
דעטע מענער, מיט טרערן טוט ער ביי זיי בעטן גוטווייליקייט“ 4.

אַט אזוי ווערט דער „קול שועת בת יהודה“ פאַקטיש מגולגל אין
אַ „ווייגעשריי“ פון אַ אינטעליגענטן „בן יהודה“, וואָס טוט הכנעהדיק
בעטן ביי די „איידעלע ראַסן“, זיי זאָלן אָנזאָרפן די אַלמע פאַראַרטליכן,

1 „Вопль дочери Иудейской“, 10, 12, 16.

2 דאָרטן, 19, 27.

3 „Отвергаем от сердец соотчичей.“

4 „Только благосклоннаго внимания людей просвѣщенных, со
слезами прошу их благоволения.“

צו ווענדן זייערע, צארטע הערצער" צו די געבילדעטע מיטבירגער פון יידישן גלויבן און זיי ברייטוויליק אויפנעמען אין זייער געזעלשאפט. די געליבטע ראָססן זיינען אָבער געבליבן טויב צום, ווייגעשריי" פון, בת יהודה". דער אין 1804 מיט דער באַשטעטיקונג פון דעם, מלך חסד" און, רערלייוער" 1 אַלפסנדר דעם ערשטן פאַרעפנטלעכטער, סטאַטוט וועגן יידן" האָט זיך אַרויסגעוויזן ניט אַלס באַפֿרעיונגס-כאַרטיע, נאָר אַלס שטראַף-קאָדעקס, אַלס כאַרטיע פון רעכטלאָזיקייט, וואָס האָט נאָך מער פאַרגרעסערט די נויט און דחקות פון דער יידישער באַפעלקער-רונג. דעמאָלט האָט דער פאַרפאַסער פון, קול שועת בת יהודה" פאַר-געסן אין די פון אים גופא ציטירטע מענדעלסאָנאָס ווערטער; פון יהודה ליב פן נח איז ער מגולגל געוואָרן אין לעוו ניקאָלאַיעוויטש נעוואַכאָ-וויטץ, און צוזאַמען מיט זיין פריינד פּרץ האָט ער געפונען די געווינטשע פאַרברידערונג מיט זיינע, מיטבירגער" אינם שויס פון דער פּראַוואָ-סלאַווער קירך.¹

אַט אַזוי האָט די לאַגיק פון לעבן געבראַכט אין דער קליינער פעטערבורגער קאָלאָניע צו דעם זעלביקן סך-הכל, וואָס אין דער פרייס-שער רעזידענץ — צו שמד און אַסימילאַציע...

דאָס האָט אָנגעוואַנט דעם איבערברוך, דעם ווענדעפונקט אין די גייסטיקע שטרעמונגען פון דעם ליטוויש-ווייסרוסישן יידנטום. דער פרידלעכער פאַרבאַנד צווישן תורה און וויסן, צווישן נאָטספאַררכטיקייט און אויפקלערונג — איז זיך פונאַנדערגעפאַלן. דעם ווילנער גאונס דעוויז, אַז יעדער מאַנגל פון וויסן אין די חכמות היצוניות איז גורם אַ הונדערטפאַכן מאַנגל ביים לערנען די תורה — איז אַנטשיידן אָפּגע-וואָרפן געוואָרן. יעדע וויסנספּראַנזשע, אַלע חכמות היצוניות זיינען דערקלערט געוואָרן פאַר לויטער אַפיקורסות. דער וויסנספאַגאָריקער רב און השפּלה-פּיאָנער שלמה כעלמאַ ², וואָס איז אין זיין דור געווען פון אַלעמען זייער חשוב און אָנגענומען, איז אין קומענדיקן דור, פאַר זיין ליבע צו וויסן און זיין התבטלות פאַר דעם בעל, מורה נבוכים", דערקלערט געוואָרן פאַר אַ מין און אַפיקורס; און עס איז דעמאָלט געשאַפן

1 קול שועת בת יהודה, 36, חו אַלפסנדר דער ערשטער ווערט געגרייסט: זה מלכו: וזה מושיענו.

2 געהעכטליכט האָט זיך דערנאָך באַטייליקט אין דער רוסישער ליטעראַטור אין זיך געשאַפן אַ נאָמען מיט זיין פּי:סז, סיליאַסע", האָט איז געשפּילט גע-אָ-ין אין פעטערבורג מיט גרויס דערפאַלג (זע העגן דעם די דערינערונגען פון דעם אַ-סיסע קיאַרטיגין, ב' 1, ז' 15-16).

3 זע אונזער הערק, ב' V, ז' 231-26.

געוואָרן די לעגענדע, אז כעלמאָ האָט געשריבן זיין פירוש אויפן רמב"ם
דווקא אום שבת...

אויף דער פאָדער-סצענע פונם יידישן לעבן טרעט אַרויס אַ נייע
מעכטיקע באַוועגונג, וואָס האָט פאַר זיך געוונען די פילע טויזנטער
הערצער. דער דעוויז פון דער דאָזיקער באַוועגונג איז געווען ניט דאָס
וויכיק, נאָר דאָס בלויע ווונדער, ניט דער שכל, נאָר די עמאָציע, דאָס
עקזאָלטירטע התפעלות, און דער באַשעפער און פירער פון דער באַוועגונג,
וואָס האָט געלעבט אין דער מיט פונם אַכצנטן י"ה, אין אַליין פאַר-
וואַנדלט געוואָרן אין אַ לויטער ווונדער, אין אַ לעגענדאַרן העלד און
אַ האַלב-מיטישע פערזענלעכקייט, וואָס האָט געטראָגן דעם נאָמען
ישראל בעל שם-טוב. וועגן דעם אין ווייטערן טייל.

ב י י ל א ג ז

ביילאגע נומ' 1

צו דער פראגע, צי האָט זיך דער ווילנער גאון באַטייליקט אין דעם קאַמף קעגן מענדעלסזאָגנס חומש-איבערזעצונג און וויזעלס, דברי שלום ואמת' (זע ז' 59). מ. גידעמען האָט אָנגעוווּזן (מאַנאַטסשריפט, 1870, 479), אַז אין וויזעלס בריוו צו דער טריעסטער קהילה, וואָס אין פאַרעפנטלעכט אין „כרם חמד" I, איז נאָך די ווערטער „מאשרים כאלף דורכגעפלאָזן פאַלגענדיקער זאַץ: והמריבים היו שלשה, האחד הוא הרב בפוזנא חתן הרב מפראָג, והשני הוא הרב בליסא, והשלישי איש יושב ויולנא הנקרא בכינויו ר' אליה חסיד והם אשר כתבו...

גרעץ פאַמערקט אָבער גלייך צו גידעמאַנס נאָטיץ (דאָרטן 480), אַז, ווי אים איז באַוווסט, געפינט זיך אין דעם זרכיוו פון דער בערלי-נער קהילה אַ בריוו פונם ווילנער גאון, וווּ יענער נעמט זיך דווקא אָן פאַר מענדעלסזאָגנס אונטערנעמונג, און שטילט אַיין די קעגנער, זיי זאָלן ניט פאַרפירן קיין מחלוקת וועגן דער נייער חומש-איבערזעצונג מיטן ביאור. און דאָס געפינט זיך דאָך אין פולער סתירה מיט גידעמאַנס מעלדונג. אויך קלמן שולמאַן גיט איבער (אין זיינע ביאָגראַפישע נאָטיצן צו „דברי שלום ואמת", וואַרשויער אויסגאַבע, 1886, 15), אַז זיין רבי ר' מאיר ראַסיינער, וואָס איז געווען דעם ווילנער גאונס אַ תלמיד, פלעגט אים דערציילן, אַז דער גאון האָט שטאַרק געלויבט וויזעלס „ביאור" צו ויקרא אין מענדעלסזאָגנס אויסגאַבע. גרעץ האָט אָבער דערנאָך (מאַנאַטס-שריפט, 1871, 467) זיך געשטעלט אויף גידעמאַנס שטאַנדפונקט און אויך אַרויסגעזאָגט די מיינונג, אַז דער ווילנער גאון האָט זיך טאַקע פאַרהאַלטן פינדלעך צו מענדעלסזאָגנס חומש-אויסגאַבע און צו וויזעלס אויפּרוף. אין דעם, ווייזט גרעץ אָן, האָט אים איבערצייגט פאַלגנדיקע שטעלע אין דער דרשה פון פראַנקפורטער רב, דעם קנאי פנחס הורוויץ, וואָס ער האָט געהאַלטן אום זומער 1782: נבלה נעשתה בישראל בפרהסיא ואין מוחה בידם וחדשו פירוש על תורתנו הקדושה אשר כדו מלבם דברי שטות והבלים... אל תלך בדרך אתם... כל תקראו בספריהם טמא טמא יקרא, צא תאמר לו... ושמעתי שבכמה קהילות קדושות שרפו הספרים ההמה, ובווילנא שרפו אותם לעין כל, זכאי חולקהון קמא מרי מלכא קדישא אשר קנאו קנאת ד' צבאות...

אן ענלעכע שטעלע געפינט זיך אויך אין דער דרשה פון דעם אויבן-דערמאָנטן וויזעלס קעגנער, דוד טביל אויס ליסע: „מה מאוד מתנחם אנכי כי שמעתי ממגירי אמת, שבק"ס ווילנא, עיר הגדול לאלקים, שרפו ספר הלזה (דברי שלום ואמת) ברחוב העיר, ובתחלה תלו אותו ברכיב ברזל כחצר בה"כ" 1.

דווקא די לעצטע גביית עדות רופט אַרויס זייער גרויסע ספיקות. דער ליסער רב האָט געהאַלטן זיין דרשה שבת הגדול, וואָס איז דעמאָלט געפאלן אויף מערץ חודש. וויזעלס אויפרוה איז אַרויס פון דרוק אין אָנפאַנג 1782, און עס איז זייער שווער צו גלייבן, אַז אין משך פון קאַרגע צוויי חדשים זאָל, ביי די דעמאָלטיקע פּאַסט-באַדינגונגען און וועגן-פאַרקער, וויזעלס קונטרס שוין פאַקאָנט ווערן אין ווילנע, דאָרט אַרויסרופן אַ פיינדלעכע מאַניפעסטאַציע און שוין שבת הגדול זאָל מען וועגן איר וויסן מיט אַלע פרטים אין ליסע. עס געניגט צו דערמאָנען, אַז דער חסידישער ספר „תולדות יוסף“, וואָס איז געדרוקט געווען אין 1780 אין קאַרעץ און אין מערזבאָש, איז אָנגעקומען קיין ליסע ערשט אין חודש אָב 1781 2. נעמט מען דערביי אין באַטראַכט, אַז איז יאָר 1781 האָט מען ווירקלעך געברענט אין אייניקע קהילות אַ „פירוש על תורתנו“ — דעם אַקערשט דערמאָנטן חסידישן „תולדות יוסף“, אין וועלכן די מתנגדים האָבן געזעען לויטער „אפיקורסות“, און פראש פון די מתנגדים איז ווירקלעך געשטאַנען דער ווילנער גאון, קאָן מען קומען צו דער השערה, אַז די קנאישע רבנים אויס ליסע און פראַנקפורט האָבן פאַרביטן די יוצרות און ניט ריכטיק אויסגעטייטשט די ניט גאַנץ קלאָרע ידיעות, וואָס זיינען צו זיי דערנאָנגען פון דער ווייטער ווילנע. אַ קלאָרן ענטפער אויף דער דאָזיקער פראַגע וואָלט מען אפשר געקאָנט געפינען אין דעם אַרכיוו פון דער בערלינער קהילה.

ביילאגע נומ' 2

(זע ז' 61 אין 92)

וועגן משה מייזעלש

משה בן מרדכי מייזעלש איז איינע פון די צוויידייטיקע ווידער-שפּרוכפּולע און אין סדר אַיינגעהילטע פיגורן, וואָס באַוווייזן זיך שטענדיק

1 זע יאָרבוך די מדינה ליטעראַר. געוועלי. XII, 188. (ציט. לויט קלויזער, ציט. ה"ו, 111).

2 זע ש. דובנאָה, געשיכטע פון חסידים, I, 228.

אין אן איבערברוך-תקופה, ווען די אלטע אמתן האָבן שוין זייער קרערט אָנגעוואָרן און די נייע האָבן נאָך ניט אָפּגעהאַלטן דעם ענדגילטיקן נצחון. דעם ווילנער גאונס אַ באַליבטער תלמיד, מענדעלסאָנס אַ היי-סער פאַרערער און אַ קענער פון דער דייטשער ליטעראַטור, האָט מייוועלש אין סאַמע ברען פון דער מחלוקת קעגן חסידות געפירט בסוד פאַרן ווילנער גאון און די מתנגדים פריינדלעכע אונטערהאַנדלונגען מיטן ראש פון די סְבָדער חסידים, מיט ר' שניאור זלמן אויס ליאָנע. נאָכן ווילנער גאונס טויט, ווען די מתנגדים האָבן זיך דערוואַסט וועגן מייוועלש אונטערהאַנדלונגען מיט די חסידים, איז מייוועלש אַנטלאָפּן קיין דייטש-לאַנד. דאָרטן האָט מייוועלש בשעת די נאַפּאָלעאַנישע מלחמות געפירט פאַרבאָרגענע, ער-היום נאָך ניט אויפגעקלערטע אונטערהאַנדלונגען מיט פראַנצויזישע גענעראַלן און אַפילו מיט נאַפּאָלעאָנען אַליין 1. ר' שניאור זלמן, וואָס האָט געזען אין נאַפּאָלעאָנען דעם סימבאָל פון דער סיטרא-אחרא, די פאַרקערפערונג פון דעם אַפיקורסישן און הקפרישן פראַנקרייך, האָט שריפטלעך געבעטן זיין פריינד מייוועלש (זע „בית רבי“, 94), ער זאָל טאָן אַלץ, וואָס ער איז נאָר ביכולת, לטובת דער רוסישער אַרמיי. נאַפּאָלעאָן האָט געוואָרפן אַ חשד אויף מייוועלש, אַז ער האָט פאַרבינדונגען מיט די רוסן, — איז דערפאַר מייוועלש אַנטלאָפּן קיין פּאַלע-סטינע, פּונוואַנען ער האָט זיך אומגעקערט נאָך נאַפּאָלעאָנס מַפּלָה קיין רוסלאַנד. שפּעטער האָט ער זיך ווידער באַזעצט אין פּאַלעסטינע, וווּ ער האָט פאַרבראַכט זיינע לעצטע יאָרן. אין 1838 האָט מאָנטעפיאָרעס סעקרעטאַר, ד״ר לעווע, באַגעגנט אין פּאַלעסטינע דעם אַלטן מייוועלש, און יענער האָט אים איבערראַשט מיט זיין בקיאות אין דער דייטשער ליטעראַטור.

ביילאגע נומ' 3

(זע זייט 108)

אויס אליה מורפורגוס אַרטיקל

וויל דער „המאסר“ איז איצט אַ יקר-המציאות, ברענגען מיר דעם באַטרעפנדיקן צוויי-געשפרעך בשלימות:
 ר ב: יששכר בני! שכור שכרתיך לספר במה יתחייב האדם למלכו?

1 לעגענדאַרע פרטים זענען דעם זערן געבראַכט אין הלל צייטלינס אַרטיקל אין „פּאָפּענס“, 1915, נומ' 77.

יש ש"כר: הנו מפורש בס' תורת אלהים, ונשנה בנבואת שמואל, ומשולש בדברי רז"ל באמרם כל האומר בפרשת מלך מלך מותר בו.

ר"ב: אין למדין מן הכללות, אמור הדבר בפרט.

יש ש"כר: אין בפרט אלא מה שככלל והוא כי המלך הוא בעמו כצב לבנים וכנשמה לגוף, וכי כאשר כל מחשבותיו הם לטובת עמו בן כל מחשבותם יהיו לשמוע בקולו ולעבדו ולברך שמו ומצותיו ולא לסור מהם ימין ושמאל.

ר"ב: אם בן נחוייב לעשות ככל אשר יצוה?

יש ש"כר: כן הוא, חייבים אנו לעשות כל אשר יצוה במלכותו ובכל אשר נעשה תחת השמש.

ר"ב: ואם יצוה איזה דבר נגד תורת האלהים מה נעשה?

יש ש"כר: נפיל תחינתנו לפניו לכל יאבה הפציר בנו לשמוע בקולו ונטאנו לאלהים; ואם לא יאבה שמוע תפול תחנתנו לפני מלך המלכים אשר לב המלך בידו, עד אשר תבוטל הגזירה. כה עשו אבותינו בימי מרדכי ואסתר בשושן הבירה וכה עשינו בימי הקיסר קאיוס אשר צוה לשום צלמו בהיכל ד', ואשר בידו נפש כל חי הפך לבם לטובה ולהיהודים היתה אורה ושמחה וששון ויקר ונשכחו הצרות וגם נסתרו כיעינינו (המאסף, תקמ"ז, 169—170).

ביילאגע נומ' 4

(זע זייט 216)

שלמה פאפענהיימס גביות-עדות מכת דער קמיעות-מחלוקת

מיר ברענגען דאָ (מיט געוויסע קירצונגען) דעם יונגען שלמה פאפענהיימס גביות עדות, וואָס האָט אַ געוויסן עטנאָגראַפישן און פילאָלאָגישן אינטערעס:

אחר המעשה, אלש איך ח"ם (חתום מטה) מן הב"ח המופלא כ"ה שלמה ליב יצ"ו נעהערט וואש איהם ר' חיים שטאמפי בן הרב משטאמפי גיוואלט מסית ומדיח זיין להיות ש"ץ (שבתי צביניס) ימ"ש, אונר הב"ח שלמה ליב הנ"ל מיר דש זעלביגי בלד מגלה גוועזיט. וגם אויך על ה"ה כה' יוסף האמיל קבי קצת רמוז גהאבט אלש אפשר ער איין מאמין בש"ץ איזט, וגם על הב"ח ר' זלמן בן האשה דינה הבי אויך זונדר פכת

העבר וואש גימערקט... אלזוא בין איך ח"מ פעם א' בלילה גאנגן אצל ר' יוסף האַמיל הנ"ל בהיות בבית ר' משה עקיבש מנין גמאכט, וואו איך ח"מ דאָרטין אין הויז וואָהר אונד הבי מן ר' יוסף האַמיל הנ"ל גיפראגט ביחידות ער מעכט דש ענטפרן, אלש נעמליך ווען הב"ח זלמן שמונה עשרה בלחש מתפלל איזט דויראט עש כמעט ב' שעות אונד איזט מכווין תלי תילים כוונות אונד ווען ער חוזר התפלה איזט, דען ער איזט ש"ץ גיוועזן, האט ער ווידר עברי נאָך כריעות והשתחויות גווישט, וואו צו איז מאן אזו איינס כוונות מוסר. על זאת השיב לי ר' יוסף האַמיל הנ"ל: מי הגיד לך אלש הב"ח זלמן כוונות מכווין איזט? אמרתי לו: הלא לבי מלבך ידע וואש דטו מעהר * איזט. על זאת השיאני לדבר אחר ואמר לי שהב"ח המופל' כ' שלמה ליב הנ"ל הוא משבש את עצמו אלש ער רודלט בפני הכל על בית הגאון מהר"י (מהר"ר יונתן) נרו. אמרתי לו: זאת אמת אלו זיך שלמה ליב משבש איזט אונד דאר צו ער ניקש גזעהן זעלבשט האט נור גהערט, אך אמרתי לו אלש זיך הב"ח אברהם פרוסטיץ תועה איזט אן הב"ח המופלג כ' שלמה הנ"ל, ער מיינט פון הב"ח שלמה ליב הנ"ל וואש אויש צו הער, ער ווערט אפר ניקש גוואר ווערדן, ואמר לי כי הוא שקר, אברהם פרוסטיץ פראַטאנט ניקש גוואָר צו ווערדן, סוף כל הדברים אמר לי הר"י הנ"ל כל זמן ער ניקש פון דעט פון די מאמינים בש"ץ מעג ערש ג"כ מאמין זיין, ולא מיצינו בגמרא איך שמו של משיח: אם שבתני שמו או לאו, הגם שיש דיעות חלוקות בגמ' אם ינאי ינון או שילה שמו זכו, ואת הרעות אשר עשה הש"ץ על הכל יש תירוצים, גם הרמב"ם כתב שאם יבוא אחד ויעשה לו נסים כמשה רבנו ע"ה, יהיה מי שיהיה — הוא בודאי משיח. על כן אמרתי לו האמת כי לא ידעתי דבר כי נער אנכי אך יאמר לי: דער עולם האָט יוא רעכט דש מן רודלט דען איר זעלבשט זייט אויך ניט משכר פון ריידן, גרענקט איר נואר וויא איין מאהל בבית ר' משה עקיבש אין די פסח וואָך איין די שקורש פאָר געפאָלין פון די שבתות, אונ' משה דוד האָט דאָ צו מאל דען דיסקורש מיט בייא גיוואנט. אַלזו קומט צו קייד פון ר' ישעיה חסיד אלס ער גיט מאמין בש"ץ אין גוועזן, אַלזוא האפט איר גזאגט איר זייט באותו הפעם אין נאָרמיו גוויזין אונ' בייא דען קלונר רב שם גלערנט ור' הירש ליפשיץ שמו והוא גם פן מבני אמונתנו. כזה הלשון מעיד הנ"ל: ער זויש ניט וואש דער עולם וויל פון ר' ישעייכי הנ"ל, ע"כ. ובזאת גפטרתי ממנו באישון לילה ואפלה, ואמרתי לו נתראה פנים בפעם אחר

עוד מזה. גם אמר לי המדר"ש בפתיחת רבתי שכבר נולד משיח אחר חצות היום בטי' באב... וגם שאלתי לו הלא המאמינים בש"ץ ימ"ש עוברים על כל עבירות, ואמר לי: הן הנה הפורקים את עול מעל צוואריהם. ע"כ תוכן הדבר דברי יוסף האמיל הנ"ל.

שוב פעם א' הלכתי בחג הפסח קודם מנחה עם הב"ח ר' הירץ בן כ' מורא מפ"פ דאָר, אשר הוא בבית ר"ו עקיבש אין די קאָסט והוא אמר לי אלש הב"ח המופ' כ' יאקב שלווס אשר היה ג"כ באותו פעם בבית ר"ו הנ"ל עקיבש בתורת שבתות ווער דיא סדר-נאָכט דער כאהר ג"כ על החצר אצל וואָלף בן אב"ד דכאן גוועזן, אונ' הב"ח יאקב הנ"ל האָט עש גלִיקנט אונ' גואנט ער גיהט בבית הרב דכאן הנ"ל ער וואר אָבר ניט דארטן עכ"ל, והוא הב"ח כ' הירץ הנ"ל בשאלי אותו: איך ווער זעהר נייאגיריג על עסקי וואָלף בהרב דכאן ומה טיב, ואמר לי הנ"ל כי הוא שמע אלש ווערש איהר ניקש פר פאָהרן מן וואָלף עד שיחשרוהו באשת איש כמשה רבנו עכ"ל...

כ"ד הק' שלמה בהמנוח מו' אברהם זעליגמן ז"ל דיין מצ'ילץ (ספר התאבקות, דף ס"ה—ס"ז).

ביילאגע נומ' 5

(וע זייט 234)

שאל בערלינס סאטירע „כתב ישר“

ווייל די דאָזיקע סאטירע איז א יקר המציאות, ברענגען מיר אייניקע פראַנמענטן אין אָריגינאַל.

דער פארפאסער מאַכט זיך פאַר א „תם“ און פרעגט ביי דעם פוילישן מלמד, מיט וואָס האָט זיך עס פארזינדיקט דער בעל דברי שלום ואמת“.

ואשוב ואשאל אותך, ומה הדבר אשר עליו כתב שטנה בעטו? האם קָעט חלילה במנהגים הטובים והישרים, כסכוב הכפרות בערב יום-כפורים ובהכאת הזמן בעץ כפורים או באכילת ראש כבש וכרוב ותמרי ירקא בראש השנה, או התיר לאכול אגוזים לפני יום הושענא... או כפר (הם מלהזכיר) בסדר הנענועים בלולב, או לגלג על הדינים שהם פחותים במעללם והם תלויים ברומם של עולם, כמו להנעיל מנעול של ימין תחלה... ושלא להשתין בר"ה בשבת, או להטיל רוק ממקום גבוה; לו עשה אך אחת מאלה — הנה דבריך כנים.

וואלי דבר סרה על הנסים הידועים לכל בני הגולה, כאותם שעשה מהר"ר לוי בהומינו את הקיסר רודאלפוס למשתה ועיי שם הוריד בירה מן השמים, או בנולם שעשה מהר"ר נפתלי זצ"ל אשר עפרו ערנו טמון וננו; או אולי השיאו לבו להטיל דופי בסגולות הידועים ומלא פיהו כזב וכחש שאי אפשר להסיר עין-הרע בגחלים עוממות ובלחש, אם כאלה הרבה להרשיע, וודאי אין לרחם עליו בלי להושיע, ביתו ישרף עליו כאש וכפריו צריכים ביעור...

מיט שטאָלץ דערקלערט ווייטער דער מלמד, אז קיין שום אנדער פאָלק אין דער וועלט האָט נישט די זכיה צו זיין אזוי באַקריינט מיט מצוות ווי מיר יידן: אבל אי לו לאיש הזה, בא להורות סדר הלמוד לנערי בני ישראל ואתה אדוני ידעת את הגוי הקדוש הזה ד' ישמרם הקדושים במעשיהם הטהורים בדעותיהם המופלאים במנהגיהם העמוסים מני בטן במצות ובמנהגים לאלפים ולרכבות ועל כל פסיעה ופסיעה יש בו מצוה ומניעה, ואין אדם קורץ בעין אשר אין עליו דין אם ישר עושה ואם אין, ורבו המצות כאלה מביאין את האדם לחיי עוה"ב... והאיש המבולה הזה (מעי רתחו בדברי) מורה דרך ללמד את הנערים הרבה מקרא, ולא זו בלבד אלא שגור על הילדים ללמדם חכמות, מונה אותם אחת אחת, כל אשא שמותם על שפתי כי הם דברים של מה בכך, הבל ואין מועיל, אָיגנס חשובים למאומה נגד פשט אחד הנמצא בספר אסיפת יהודה או בפלפלא חריפתא...

לא די שאין ביד האומות להעביר אותנו מן המצות והמנהגים המחזקים בדינו, אלא אנחנו מוסיפים בכל יום ויום מצות כחול הים ובכל חכמי הגוים ובכל מלכותם לא יכלו לבטל אפילו השומים שנותנים לנערים בערב ט"ב להניח על בית הקברות, ומנהגו של ישראל תורה היא, ומוטב שיעקרו אלפי אלפים — ומצוה אחת שאדם דש בעקביו לא יעקר, ואין לך אומה ולשון שיהיו מעוטרים במצות רבות ובמנהגים ישרים לאין מספר כאשר אנחנו מעטרים להיותנו ממלכת כהנים וגוי קדוש. ומה ירע לנו הביוון והחרפה שהאומות מבוים אותנו כמה שאין אנו מכירים החכמות והמלאכות... הן בהיות הגוים אומרים זה צדקו, לפי שאור תורה לא ננה עליהם, אך אדוני יודע, כי כל החכמות כמר מדלי וכנגריר חרל נגד סוגיא אחת בהיות דאביי ורבא, והגמרא שלנו כוללת כל החכמות, ובפשט אחד שתלמיד ותיק כחדש יש בו יותר מדע ותבונה מכל חכמות הגוים והבליהם...

ווייזלס פאָדערונג, אז מען זאל מיט די קינדער לערנען חומש מיט מענדעלסאָגנס דייטשער איבערזעצונג, פרענגט דעם מלמד אין פחד און שרעק:

והנה הגזרה הזאת קשה אצלי מגזרת שמד, הלילה, ועין נאמר: הוי מושכי עול בחבלי שוא וגו', ולמוד דקדוק הוא ראשית דרכי המינות, בי כך דרכו של יצה"ר. היום אומר לו למוד דקדוק, ומשידע חכמת הדקדוק יסיתו לכתוב לשון צח מליצה ושירים, ומשידע צחות הלשון לא יאבה בשום פירוש ודרש במקרא כי אם לפי פשוטו ויבעט ויבצבץ בכל הדרשות והחדושים שהמקראות נדרשים בהם כמין חומר...

דער תלמיד-חכם, דער „אחד הגדולים“, דערקלערט פון זיין זייט: ראוי שנשים עינינו ולבנו כל ימי היינו ללמוד התלמוד והספרים המחוברים עליהם ולהיות נבדלים ונפרדים מכל ידיעה ומכל חכמה ומלאכה, ואם נהיה עניים ודלים הנה זאת היא עשירותינו בהרבות המון ספרים הדרושים על כל אות חבילי חבילין ועל כל קוץ תילי תילין... ואם אין אנו לומדים החכמות -- היא חכמתנו ובינתנו לעיני העמים; יבואו נא כל חכמי הגוים ויאמרו אם נמצא באחת הידיעות ספר אשר ידמה לספר כאמר מרדכי וצנצנת המן באנדתא או לספר משחת אהרן ומהר"י ר"ן ואשל אברהם בשמעתתא, כי חכמת הפלפול והחדוד וההריפות גדלה כ"כ עד שנוכל לבנות דרוש עצום, מלא הריצות וחריפות לחבר משנת בכוס שנפל לבור עם משנת הכלב והגדי שקפצו מראש הגג ולהוכיח מהם אם יש בגידין בני"ט או אין בגידין בני"ט...

מה רע עלינו המעשה הזה הנובע מדברי איש צר ואויב הזה בתתו עצה לחתור אחרי דרך מבוא פרנסה לישראל... וידיחם ויטיעם ללמוד שאר ידיעות ומלאכות משכיות למען נצליח ג"כ בעושר ובגדולת עוה"ק, וכל תשוקתנו וכל ישעינו וחפצינו אך שתתרכה העניות, כי כל עוד העם דלים ואביונים ונדוכים בתוך הריפות בעלי ישאו דכים, להרבות בחדוד הלמוד הזה ובפלפול, ע"כ אמרו רז"ל יאה עניות לישראל וכו'. ועתה הודיעני אם אין לאיש הזה משפט מות כי בקש להדיחנו מן הדרך...

ביילאגע נומ' 6

(זע זייט 255)

א) פראגמענטן אויס דעם קונטרס „עולם חדש“

המינים והאפיקורסים וצבועים חדשים אשר מקרוב באו ולא שערום אבותינו, הנקראים כפי כל עולם חדש, העומדים עלינו לכלותינו ולבטל תורתנו הקדושה והטהורה שבכתב ושבע"פ בכמה אופנים... ומשנים דתיהם והילוכם ולשונם ואפילו כתבים היוצאים מאמתחותיהם הכל בכתב גלחות כי גדלה חרפתם להראות כתב יהדות וים מתיראין שמה

יגרום החטא ויבואו עיני לירי קפוח פרנסתם אם ירדע ח"ו שהוא יהודי... הם מהפכים קערה על פיהם ובכל אמצעי כח כוונתם להשוות אל הגוים ובאים בתחבולות גדולות להראות חכמתם לעיני העמים בחבורי ספריהם... פורקים עול תורה מעל צוואריהם ורובם מונעים עצמם מכהכ"נ באומרם שלא יוכלו לסבול מנהגינו אשר נהגו אבותינו ואומרים שהוא מנהג שטות...

ועוד כת אחרת הסודרת הכוונת, ומכחישים בחורה כלליות באומרם: מרע"ה היה חד מכותבי דתות כמו שאר מלכים הכותבים דת לפי מנהג מדינותיהם...

ומלאין כריסם כבהמות, וישמן ויבעט ואומר: כחי ועוצם ידי עשה כל אלה, וכופרין בהשגחה פרטית מאת השי"ת ואומרים רצונו של מקום אינו אלא שלא להרע לשום אדם במו"מ או בשאר עסקים; ויאכל וישתה מה שלבו הפץ בשר וחלב וטריפות, כי אין פוגמין בכבודו של מקום מזה... ומלעיגים על דחו"ל ענין התעניות ובענין חמץ... לאמור: מה הגיע אל השי"ת או מה יפסיד אף אם עשה או לא עשה כל אלה... כל כוונתם אינו אלא להפר תורתנו כדי לפרוק עול שמים מעל צוואריהם, זהו עיקר כוונתם...

... והפריצות והמאדיש מתחדשות מידי יום ויום הן בפגדים והן בשערות ראשיתן באנשים ובנשים; ואפילו לשוניהם מְשֻׁנִים, כי לשון יהדות הרפה היא להם כלל וכלל, רק בלשון הגוים. ופעם לשון צרפת, הוא המובהק, פעם לשון הוי"ך-דייטש... שכל כוונתם להכחיש מקור מחצבתם בפני הגוים שלא יהיו נכרים ליהודים; מ"מ ידועים ומפורסמים שמזרע היהודים הם... אנו בגלות המר הזה ובשפלות הגדולה, מה לנו להתיפות בפני הגוים, וכי לאיזה פקירות והתמנות שראו שופט יתמנו ממנו, — אפילו לרועי-בקר או לשום עבודה שיש בה הספקה קצת למזונותינו אינם מניחים אותנו אף שנמצא בנו חכמה וידיעת הנהגה מכמה דברים... כעת תיכף כשהתינוק יכול לקרוא אבי אמי, מלמדין אותו לשון הגוים לומר פאפא, מאמא! וברוך ארץ כמנהג הגוים...

מגדלין שער ראשם ובהתקבצם יחד ביום שמחת לבם, או כל אי וא' בונה מגדל על ראשו משערותיו, וראשו וגופו נעשו יסוד למגדול וכל חמגיביה יותר הרי זה משובת, ונותנין עליו פוידער תחת אפר... . . . מחרפים ומגדפים אותנו האומות באומרם לנו: הלא אומרים שבגלות אתם שרוים ומפורים בין האומות ושנואים לכל הגוים וא"כ למה זה אתם מתאמצים בכל עוז לחזור ולהדר אחר כל מיני מאדעש?.. וא"א להכיר בין יהודי ובין ער גדול אשר בינינו? ואם בזה יקרא גלות — הלוואי שְׁבִינֵנו ילכו בגלות כזה.

ב) פראגמענטן אויס באראשם „עין משפט“

(זע זייט 256)

אנוסים היינו לדבר בלשון עם ועם אשר במ נפוצנו, אך לא כלה זך ונקי, רק חצי לשון העם אשר בצלו נחיה וחצי לשון עמים אחרים אשר מהם קדם נגלינו, על כן ארשת שפתנו טבל בלולה יותר משבעים לשונות; ואנחנו בנויים סביבותנו ללעג ולקלם למשל ולשנינה, ולשוננו הקורש אָם כל לשון אך ליחיד עמנו ולמעט מועד נשארה והשאר כבהמות נדמו לא ירעו מה במקרא... והתורה הקדושה מורשה קהלת יעקב... אמנם כספר החתום, מי יודע דרך הכתובים... צחות מליצותיה עינינו כהות כל תראינה, דבש אמריה לא טעמנו, אוצרותיה נעלמו, כי אפס מורה, מלמד אָן... גם התלמידים אינם מבינים שפת מלמדם, מלמדים שפת תלמידיהם כל ידעו... סביבותינו חשכה, מות ושממה, מוכי סנוורים... עד דרך כוכב מיעקב, עד קם הילל בן שחר הוא משה? הואיל באר את התורה בלשון רכה ונעימה, הוא הוציא לנו דבש מצור חלמיש. ד' אמר יהי אור! ויהי משה, הוא משה... היה אבי כל כיתרגם, הוא הורה לנו דרך במדבר, ורבים כן הלכו בעקבותיו ועשו פרי... אך אי משה? איננו — כי לקח אותו אלהים... כי רגע סגר עיניו משה, כמעט נאסר אל עמיו, ותעל הצפרדע ותכס את המצרים... אמנם ממות משה רבים קמים, הגבים זבובים אשר כמצחק בעיניו היו, עומדים ומתפלספים במחנה ויקראו בעיד לאמר: זאת התורה אשר צוה לנ משה. וירא העם כי בושש משה, ויסורו מהר מן הדרך ויאספו אגודות אגודות שונות ויקהלו אל אהרן, הוא אהרן אשר לקח מידם הוהב וממנו יצא העגל הזה, הסרה והתועבה ביהודה וישראל — וימליך עליהם מלך חדש, אשר הריק את חניכיו ויאזור מתניהם ויקרא להם בשם המאסים (בה' היריעה) ויעפילו לעלות אל ראשי וקני עמנו, משכרים הרוח בשופרות, יריעו בהבל הבלים, החלוצים לפניהם ומאספים אחריהם להפילו החומה הקדושה. אשר חכמינו ז"ל גדרו בעד ארון הברית והתורה, וכן הרסו לעלות השועלים ופרצו חומת אבותינו, ורב מאחינו יצאו כמו יצאו חוצה כחיתו יער בלי מתג ורסן ומדברים על ד' ועל משיחו...

... חכמים בעיניהם ונבונים בכחשבותיהם, מתנשאים לראש יעלו אל בַמְתֵי עֵב, ידמו לעליון, ידברו גבה גבה, יצא עתק מפיהם, ילעגו על דברי חכמינו ז"ל וקדושי עליון אשר עינינו מרחוק יביטו ועתידות חש למו... באו בניהם לרביר הבית וטמאו את ההיכל, ופרשו יד על התורה עצמה. ודברו סרה על משה שליח ד' ויאמרו: זה הדבר אשר לא דברו ד', כי אם מלבו הוא בודאו, והתורה היא מנהג של ישראל.

ועשו מכל המצוות אשר לא תעשינה, מחללי שבת, אוכלי בטומאה...
כושחים ביין את בשרם... שוכבים וקמים בלי תורה ותפילה לאָל עושה
פלא... ועל כל זה קראו לכו דור דעה ועם נכון וחכם.

... ויעשו להם בתים בתים, חברות חברות, חברת האוהבים ורעים.
מה האהבה? ומה הרעות? אין חסד ואין צדקה בבית מועדם. במלונם
רק שמחה, ובאסיפותם סעודה ולעשות משתה לשבעת הימים ואין שטן
ואין פגע עומד נגדם, מי יאמר להם מה תעשו?... והמה עושים מה
שרוצים, כלם כגבורים ירוצון, ואיש בדרכיו ילכון... ראה ד' כי היינו
כזוה! ויצא מן בת יהודה כל הדרה, נפלה עטרת ראשנו... על אלה
אני בוכיה כי רחק ממנו בן מנחם, משיב נפשי עמנו ומחדש רוח נכון
בקרבים.

ז ו ך - צ ע ט ל

- אבדוריענטו, משה, 101.
 אבט, סאמאס, 27, 31.
 אברהם בן שלמה אויס האַמבורג, 110.
 אויסערפֿאָרדנאָליכע שוואַרצען, 12, 16, 25, 40.
 איבערשפּיץ, בנימין-וואָלף, 216.
 איבערשפּיץ, יונתן, 23, 79, 216.
 איבער, מאיר, 143.
 איזיק, אהרן בן יצחק, 203—206.
 אייכל, יצחק, 10, 46, 77, 97, 98, 104, 109, 112, 131, 167—181, 184, 242, 244, 253.
 איינהאַרן (פּיבל קריטיקער), 222.
 איציק, דניאל, 16, 213, 214.
 אלחריזי, יהודה, 213.
 אמרים, מייסל, 16.
 אמרת, יוסף, זע טראַפלאַחייק.
 אריה די מודינה, 232.
 אשר בן יהיאל (רא"ש), 238, 248.
 באַנעץ, שאַרל, 40, 42.
 באַקסט, נ., 20.
 באַראַש, נחמן, 130, 229, 255—256, 282.
 בירקענטש (באַלעכאַפּער), דוב-בער, 206—211.
 בירקענטש, הירש פון יהודה, 206—207.
 בלייכערער, 19.
 בליץ, יקותיאל, 55.
 בן-זאב, יהודה ליב, 220—223, 224.
 בן-יעקב, יצחק-אייזיק, 232.
 בענעט, מרכי, 239.
 בעקער, סאַפּיע, 27.
 בערלין, הירש, 93.
 בערלין, שאול, 232—241, 279—281.
 בערלינער אויפקלערונג, 20.
 בערנהאַרד, אברהם, 109.
 בערנפֿעלד, שמעון, 26, 160.
 בערעסלוי, מענדל, 123—125.
 באַסליב, כריסטיאָן, 58.
 באַלדשמידט, א. י., 162.
 באַליקע, יוסף, 94.
 באַרדאָן, יהודה-ליב, 87.
 בכירול, שלמה, 101, 223.
 בגענהיים, פרומעס (מענדעלסזאָנס טרוי), 23.
 גומפֿערץ, עמעריך, 23—25.
 גיינער, לודוויג, 20, 21, 149.
 גלוסק, אבא, 160.
 ג'ואַה, אבן, 103.
 געדולדעטע יודען, 12.
 געזעלשאַפֿט פֿיר פֿריינדען, 170.
 גרעץ, היינריך, 134, 182—272.
 דאָס, כריסטיען, 65.
 ד'אַרזשאַן, מאַרקיו, 16, 23.
 דוב-בער, אויס חיען, 130.
 דופנא, שלמה, 53, 55—58, 59, 60, 61, 62, 82, 134, 256.
 דוד-טביל אויס ליסא, 92—93, 273.
 דעליטש, פראַנץ, 56, 214, 225, 247.
 האַלבאַך, 150.
 האַלע, אהרן, ז' וואַלסזאָן.
 האַלע, וואָלף, 181.
 האַלער (דייטשער דיכטער), 248.
 האַמאָן, יאָהאַן, 75.
 האַמבערג, הירץ, 97, 136—141, 149.
 הורוויץ, פנחס, 257—258.
 היידענהיים, וואָלף, 56, 57, 60, 218, 219.
 הינא, שלמה-זלמן, 79.
 הנגיד, שמואל, 223.
 העניגט, אַדאַלף, 54, 68.
 העסנער (דייטשער דיכטער), 156.
 הערער, יאָהאַן גאָטפֿריד, 243.
 הערץ, אלחנן, 43.
 הערץ, אלקנא, 44, 70.
 הערץ, הענריעטע, 17, 152.
 הערץ, מאַרקוס, 65, 108, 152, 163.
 הערץ, נפתלי, 60.
 וואַגענאַצער, זיד, 64.
 וואַלטער, 19, 115, 117, 134, 150, 155, 262.
 וואָלף (דייטשער פּילאַזאָף), 29, 36.
 וואַלסזאָן (האַלע), אהרן, 10, 97, 104, 109, 118, 119, 120, 126—129, 131, 132, 133—134, 167, 170, 181—184, 253.
 חייזל, יששכר-בער, 79.
 חייזל, נפתלי-הירץ, 78—90, 91, 92, 93, 95—96, 97, 98, 100, 106, 118, 167, 242—247, 272, 273.

לעמין, מענדל, 130, 188, 264.
 מאלמעלר, הערש, 131.
 מארמארשטיין, א, 206.
 מארקווי, מרדכי, 186.
 מארקווי, משה, 184, 185—203.
 מארקוט, אברהם, 16.
 מורפורגו, אליה, 91, 108, 276.
 מיזעלש, משה, 61, 275.
 מיימון, שלמה, 10, 17, 59, 117, 136,
 160—166, 260.
 מיימוניסטן, 94.
 מילדול, המבורג, 19.
 מיראבא, 15, 77, 111.
 מןֶןֶס, דוד פראנקו, 80, 247—248.
 מנשה בן ישראל, 21, 65, 80.
 מעטאסטאזיא (איטאליענישער דיכטער), 248.
 מענדעלע מוכר-סמרים, 197, 198.
 מענדעלסאן אויס האמבורג, 83, 225, 231.
 מענדעלסזאן, דאָראָסעא, 153, 157.
 מענדעלסזאן, משה, 10, 16, 18, 19—23,
 24, 25—47, 50, 52—55, 57, 58, 59,
 60, 61, 62—77, 78, 80, 82, 85, 89,
 94, 100, 110, 111, 114, 116, 128—129,
 135—136, 137, 141, 164, 170, 254,
 259—260, 267, 269, 272.
 מענדעלסזאן, הענריעטע, 153.
 מרגליות, יהודה-ליב, 258—262.
 משה בן מיימון (רמב"ם), 44, 48, 49, 63,
 108, 126—129, 143, 152, 169.
 נאָחאליס (דייטשער ראָמאַנטיקער), 153.
 נאָטקיין (שקלאַנער), נתן-נאָטע, 264.
 ניסן אויס מאַרטייל, 70.
 ניקאלא, מרידריך, 23, 116.
 נעחאכאָנין, יהודה-ליב, 264, 265—269.
 סאַטאַנאָו, יצחק, 224—231, 235.
 סאַטאַנאָווסקי, ש., 56.
 סימיאַס (סאָקראַטעסעס תלמיד), 32.
 סמאָלענסקיין, פראַן, 11.
 „עולם חדש“ (פאמפלעט קעגן די אויט-
 קלערער), 254—255, 281.
 עמדן, יעקב, 52—53, 93, 108, 216.
 עמנואל רומי, 221, 231.
 ענסהיים, משה, 122.

חילהיימער, יונה, 219.
 חילנער גאון אליהו, 61, 92, 272, 274.
 חינאָקאָט, פ. וו., 39.
 חינער, שמואל, 185.
 זאָמאַשטש, ישראל, 23, 33.
 זעלמעלע (היים וואָלנזוכינערס ברודער), 61, 62
 חברה דורשי לשון עברי, 97, 123.
 חיים וואָלנזוכינער, 61.
 הצלמא, שלמה, 56, 69—270.
 חריף, צבי-הירש, 59, 161.
 סעללער, פראָבסט, 145, 146.
 סראָפלאָנין, יוסף, 248—253.
 יאָזעף דער צווייטער, 83—84, 90, 107, 137.
 יאָזעף, מאיר, 241.
 יהודה בן הירש, 207.
 יהודה הלוי, 42.
 ייטליש, ברוך, 130—131.
 ייטליש, יהודה, 120.
 יונג, עדוארד, 220.
 יעבן, וואָלף, 11.
 יעליזאָוועטע פּעטראָוואָ, 12.
 כהנא, יעקב, 186.
 כהן, רפאל, 59, 125—126, 187, 234, 235.
 כהן, שלום, 170.
 לאַנדאָ, יחזקאל, 59, 91, 92, 237.
 לאַנדטבערג, וואָלף, 239.
 לאַנדסהוט, אליעזר, 233.
 לאַפּטענער, יאָהאַן, 39—42, 45.
 לוי, אביגדור, 42, 54, 63.
 לוי, בן גרשון (רלב"ג), 33—34.
 לוצאטו, אמריס, 101—102, 231.
 לוצאטו, משה-חיים, 56, 214, 247, 253.
 לייבניץ, 29, 33, 34, 35, 36, 51.
 לינדא, פרוך, 119, 153.
 לעבענזאן, אדם הכהן, 222.
 לעזין, הירש, 58, 93.
 לעזין, שאול, 58.
 לעזין, רחל, 150, 159.
 לעזח, יואל (בריל), 104, 108, 118, 119,
 131, 168, 224.
 לעטעריס, מאיר, 168.
 לעטינג, גאָטהאַלד, 22, 23, 26, 27, 30—31,
 38, 68, 116, 136, 156, 157.

קניזערלינג, מאיר, 25.
 קליוזנער, יוסף, 214.
 קלאַפּשטאָק (דייטשער דיכטער), 246, 244.
 קליין, ערנסט, 35.
 קעלבעלע (דייטשער אַנטיסעמיט), 43, 42.
 ראָמאַנטיקער, די, 151—152.
 רומאַנלי, שמואל, 213—216.
 ראַמלער (דייטשער דיכטער), 20, 158.
 ראַטין (זאַנצוווישער דיכטער), 248.
 ראַפּאָרט, חיים, 209.
 ראַפּאָרט, מאָריץ, 20.
 רוסיא, זש. זשאַק, 150—151, 155—157.
 ריימאַרט, עליזאַ, 51.
 „שוחרי הסוכ והתושיה“, 112.
 שולמאַן, אלעזר, 173, 185.
 שוידען, 12, 13, 14, 16.
 שטיינשניידער, 173, 185.
 שטיף, נחום, 174, 205.
 שילער, פרידריך, 151, 156.
 שלעגל, אויגוסט, 152.
 שילער-געלויבן, 210.
 שמואל בן אביגדור (הרב האחרון), 61.
 שבען מקרומניא, 119.
 שנאַבער, מרדכי-גומפעל (לעווינאן), 48—51.
 218.
 שנעמאַן, ד״ר, 225, 229.
 שפּאַלדינג (דייטשער פּרעדיגער), 31.
 שפּייער, אברהם, 121.
 שפּינאַזאַ, פּרוך, 44.

עריק, מאַקא, 174.
 פּאַלקענצאָן, יששכר-בער, 38.
 פּאַפּעוהיים, שלמה, 216—220, 277—278.
 פּאַנאָ, יוסף, 248.
 פּלאַטאָ, 28, 37.
 פּניני, ידעיה, 220.
 פּזעסלעכ, יוסף בן אליהו, 60, 61.
 פּ-אַנאָ, יעקב-אליהו, 263.
 פּראָנקיסטן, דיספּוט, 209.
 פּרידלענדער, דוד, 10, 29, 53, 60, 61, 82, 93, 94, 118, 136, 141—148, 153, 213, 235, 239.
 פּרידלענדער, מיכל, 163.
 פּרידריך דער צווייטער, 11—16, 17, 38, 87, 106.
 פּרידריך-חילהעלם דער צווייטער, 114, 142.
 פּרידריכספּעלר, דוד, 224, 244.
 פּרילוצקי, נח, 185, 194.
 פּרישמאַן, דוד, 26.
 פּרעספּאַט, חיליאָם, 106.
 פּרענקל, דוד, 48.
 פּרין, אברהם, 264, 269.
 צייטלין, יהושע, 264.
 ציידליץ (פּרייטישער מיניסטער), 96.
 קאַונער, אורי, 247.
 קאַלקרייט, האַנס, 160.
 קאַנט, עמנואל, 26, 51, 77, 152, 168, 218.
 קאַנץ, קאַרל פּיליאָ, 20.
 קהלת מוסרי, 46.

א י נ ה א ל ט

ז י ט

9 פון פאַרפאַסער

ערשטער קאַפּיטל:

פּרידריך דער צווייטער און די יידן אין פּרייסן. — דער יידישער קיבוץ אין בערלין; זיין עקאָנאָמישער חוקס און זיין רעכטלאָזע לאַגע. — די סאַציאַלע סתירות. — די השפעה פון די פּראָנצוווישע „אויסקלערער“. — דער דאַקטאָר אהרן גומפּערץ. — משה מענדעלסאָן; זיין ראַלע אין באַרייט. — מענדעלסאָן אַלס פּערזענלעכקייט. — מענדעלסאָן אין לעסינג. — מענדעלסאָנס „פּעדאָג“. — זיין באַהאַנדלען די פּראָגע חעגן השארת הנפש (אומשטערבלעכקייט פון דעם מענטשנס נשמה) 11

צווייטער קאפיטל:

זייט

דער אויסערעוהיילעכער דערטעלג פון מענדעלסזאָנס **פעדאָן**. —
מענדעלסזאָנס היינז מיט לאפאטערן. — מענדעלסזאָנס ענטפער; זיין פאר-
האלטן צום קריסטנטום און צום יידנטום. — זיין יוגנט-צייטשריפט, קהלת
פוסר". — זיין פירוש אויף "קהלת". — מרדכי שנאבער קעגן מענדעלסזאָן. —
שנאבער אלס מעדיקער; זיין "מאמר התורה והחכמה". — זיינע ראדיקאלע
פּשוניגען. — זיין "יסוד תורה". — גלויבן און חיסן. — די ראלע פון
שמירונגען אינם פארשונגס-פראָצעס. — דער בריה-טויש צווישן מענדעלסזאָן און
יעקב עמדין. — מענדעלסזאָן און שלמה דובנאָ. — מענדעלסזאָנס חומש-איבער-
זעצונג און זיין "פאר". — מענדעלסזאָן דער ראַציאָנאליסט און דער "שטאַק-
וודע". — זיין פארהאלטן צום רעליגיעזן ריטוט; זיין "יערוואלעם". . . . 37

דריטער קאפיטל:

דער קולטורעלער באדייט פון מענדעלסזאָנס חומש-איבערזעצונג. —
גמתי חירץ הייזעל אלס בעל-לשון און מדקדק. — יאָזעף דעס צווייטנס
"טאַלעראַנץ-עדיקט". — הייזעל אלס השכלה-קעמפער. — זיין אויפרוף, דברי
שלום ואמה". — זיין פראָגראַם העגן קינדער-דערציאָנונג. — דער קאמף פון
די אַרטאָדאָקסן קעגן הייזעלס אויפרוף. — די קעניגסצעערער חברה, דורשי
לשון עבר" און איר צייטשריפט "המאסף". — דאָס פראָגראַם פון די "מאספים". —
דער באדייט פון דער צייטשריפט. — דער "מאסף" הערט אריבערזעטרעגן פון
קעניגסצערג קיין בערלין. . . . 78

פערטער קאפיטל:

השכלה און אסימילאציע. — אלע צרות נעמען זיך פון רעליגיעזע
פאראורטיילן. — דער העלטפאָנעם פון די בעלי "המאספים". — זייער קאמף
קעגן די רבנים. — מענדל ברעסלויס, אויפרוף" אין האַלפּסזאָנס פאַמזלעט
"שיחה בארץ החיים". — די פראָטעסטן קעגן דעם "המאסף". — דעם "מאסף"ס
אונטערגאנג. — אהרן האַלפּסזאָן און זיין "ישורון". — דער דעחיו "מה יאמרו
הגויים". — די מענדעלסזאָנישע השכלה". — מענדעלסזאָנס פארהאלטן צו
אידעישע קעגנער, זיין אַפּאָרטוניזם. — מענדעלסזאָנס "תלמידים". — הערץ
האָמבערג אלס מענטש און "אויסקלערער". — דוד טרילערער אלס קעמפער
פארן "שכל הישר". — זיין קאמף פאר גלייכבאַרעכטיקונג. — טרילערערס
פארהאלטן צום טראַדיציאָנעלן יידנטום; זיין שנאה צו "מיכטיק" און "צערע-
מאָנאָליגעזעציע". — די "שמד-מגמה" (טויף-עפידעמיע). — די יידישע טרויען
און די בערלינער סאלאנען. — דער נצחון פונם שכל און דאָס אוימלייכטן פון
די הערצער. — די השפעה פון זשאָן זשאָק רוססאָ און פון די ראַמאַנטיקער 113

פינפטער קאפיטל:

רוסטאָס אידעען און זייער השפעה אויף די בעלי "המאספים". —
אידיליעס און דער ביבל-סטיל. — צוריק צו פראָדוצירנדיקער אַרבעט און
רעסאָרמירן דאָס דערציאָנונגס-סיסטעם. — דער גייטיקער איבערברוך. — רחל
לעווין און איר חשבון-הנפש. — שלמה מ"מון און זיין "לעבענסגעשיכטע". —
מיינוס העלט-באַנעס. — איציק אייכל אין זיין ראַמאַנטישז ליבע צו דער

ביבלישפראך. — אייכלס ליטערארישע טעטיקייט. — דער באדייט פון זיין
לוסטשפיל ר' הענאך, אדער וואָס טוט מען דערמיט. — אהרן האַלפּטאָן
האלע און זיין לוסטשפיל „לייכטזין אינד פּרעמעליי“ 155

זעקסטער קאפיטל:

משה מאַרקוו, דער קעניגסכערגער דאָקטאָר. — זיין לעבן, במדינות
פוילן. — די שפּראַך-טראַגז ביי מאַרקווין. — זיין „עזר ייִראַל“ . — דער
סטיל פון מאַרקווין ווערק. — דאָקטאָר מאַרקוויל אלס מוכיח. — דער קולי
סור-ליטעראַרישער באַדייט פון זיין „עזר ייִראַל“ . — אהרן איזאק און זיין האַנדער-
לעבן. — דער באַדייט פון זיין „אויטאָביאָגראַפיע“ . — רוב בער באַלעכאַווער
אין זיין ליטעראַרישע ירושה. 185

זיבעטער קאפיטל:

דער דור „המאספים“ . — שפּראַכפּאָרשער אין שרייבשטעלער. — שמואל
רומאנילי און זיין שאַפן. — שלמה פּאָפּענהיים; זיין אַנטויל אינם קמיעות-
קאָפּף; זיין „יריעות שלמה“ און „ארבע נוסח“ . — יהודה-ליב בן-זאב און זיין
היינטגעשטלעכע טעטיקייט, זיין „בן סירא“-איבערוועצונג. — יצחק סאַטנאָב אלס
פּערזענלעכקייט; זיין ליבע צו אימיטאַציעס, זיין ליטעראַרישע טעטיקייט. —
חצי מאמין וחצי מין. — שאל בערלין דער אַפיקורסישער רב, זיין סאַטירע
„כתב ישר“ . — שאל בערלין אלס פּאָליטיקאַטאָר, זיין „מצפה יקותיאל“ און
„בשמים ראש“, זיין צוואה. 212

אַכטער קאפיטל:

הייזעלס ביבלישער העלדן-עפּאָס „שירי תפארת“ . — מעסיאָדע“ און
„מזאָדע“ . — פּראַנקע מענדעס און זיין „גמול עתליה“ . — יוסף טראַפּלאַחין
און זיין דראַמע „מלוכת שאיל“ . — „עכטע“ אין „פּאָלשע“ אויפּקלערונג. —
פּאָמפּלעטן און שטרייטשריפּן קעגן די „אויפּגעקלערטע“ . — דער אַנאַנימער
„עולם חדש“ און נחמן באַראַש „עין משפט“ . — דער בעל „ספר הברית“ קעגן
די ראַציאָנאַליסטן. — יהודה-ליב מרגליות אין זיין אַרויסטריט קעגן מענדעלס-
זאָנס אידעען. — דער שקלאַווער קרייז און די בערלינער השכלה. — נעחא-
כאַחין און זיין „קול שועת בת יהודה“ . — דער גייסטיקער איבערברויך. —
פּון צייטזייליקן שלום צו נייעם פּאַרביטערטן קאַמף קעגן רעאַלן חיסון. —
דאָס מיסטישע גרויסע ווונדער. 242

פּילאַגע נומ' 1 273

פּילאַגע נומ' 2 — וועגן משה מייזעלש 274

פּילאַגע נומ' 3 — אויס אליה מורפורגוס אַרטיקל 275

פּילאַגע נומ' 4 — שלמה פּאָפּענהיים גביות-עדות מכה דער קמיעות-מחלוקת 276

פּילאַגע נומ' 5 — שאל בערלינג סאַטירע „כתב ישר“ 278

פּילאַגע נומ' 6 — א) טראַגמענטן אויס דעם קונטרס „עולם חדש“ 280

ב) טראַגמענטן אויס באַראַש „עין משפט“ 282

זוכצעטל 284

